

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र

सत्र पहिले : अभ्यासपत्रिका क्र. ३

आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास

(स्वातंत्र्यपूर्व काळ)

सत्र दुसरे : अभ्यासपत्रिका क्र. ७

आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास

(स्वातंत्र्योत्तर काळ २००० पर्यंत)

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

एम. ए. भाग १ : मराठी

आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास
एम.ए.भाग १: मराठी
अभ्यासपत्रिका क्रमांक ३ व ७
२०१८ पासून होणाऱ्या परीक्षांसाठी

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१८

एम. ए. भाग-१ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १,०००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

ISBN- 978-81-939381-6-4

★ दूर शिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४. (भारत)

★ दूर शिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लगार समिती ■

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरु,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिंके

प्र-कुलगुरु,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. साळुंखे

माजी कुलगुरु,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरु,
म्हैमूर विद्यापीठ, म्हैमूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साइक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००९

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे

संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूर शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ समन्वय समिती : मराठी ■

अध्यक्ष - डॉ. राजन गवस

मराठी अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

● डॉ. डी. ए. देसाई

विवेकानंद कॉलेज,
कोल्हापूर

● प्रा. डॉ. डी. के. वळवी

श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय,
कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास
अभ्यास घटकांचे लेखक

एम.ए.भाग १: मराठी
अभ्यासपत्रिका क्रमांक ३ व ७

लेखक	घटक क्रमांक आणि शीर्षक
सत्र पहिले : अभ्यासपत्रिका क्रमांक ३ : आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (स्वातंत्र्यपूर्व काळ)	
डॉ. सतेज दणाणे नामदेवराव सुर्यवंशी महाविद्यालय, फलटण	१. वाङ्मयेतिहासाची संकल्पना
डॉ. प्रियांका कुंभार शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे महाविद्यालय, मिरज	२. भाषांतरीत वाङ्मय
प्रा. सुभाष पाटील कस्तुरबाई वालचंद कॉलेज, सांगली	३. पत्रकारिता
डॉ. सुरेश बाळकृष्ण शिंदे बाबासाहेब चितळे महाविद्यालय, भिलवडी	४. कथात्म साहित्य – कथा, कादंबव्या, नाटक, कविता
सत्र दुसरे : अभ्यासपत्रिका क्रमांक ७ : आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (स्वातंत्र्योत्तर काळ २००० पर्यंत)	
डॉ. वनश्री फाळके पी.एल. श्रॉफ कला व वाणिज्य महाविद्यालय, चिंचणी	१. १९५० ते २००० या काळातील साहित्याची सांस्कृतिक, राजकीय आणि सामाजिक पाश्वर्भूमी
डॉ. प्रकाश दुकळे देशभक्त आनंदराव बळवंतराव नाईक कॉलेज, चिखली	२. नवसाहित्य आणि महानगरीय साहित्य
प्रा. डॉ. शिवाजीराव पाटील कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, कोवाड	३. दलित, आदिवासी, ग्रामीण साहित्यप्रवाह
प्रा. डॉ. उज्ज्वला पाटील शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे महाविद्यालय, कराड	४. स्त्रीवादी आणि इतर साहित्यप्रवाह

■ संपादक ■

डॉ. सुरेश बाळकृष्ण शिंदे
बाबासाहेब चितळे महाविद्यालय, भिलवडी,
ता. पलूस, जि. सांगली

संपादकीय

‘आधुनिक मराठी वाड्मयाचा इतिहास’ ही अभ्यासपत्रिका एम. ए. भाग-१ च्या सत्र-१ व सत्र-२ साठी आहे. या अभ्यासपत्रिकेमध्ये सत्र एक साठी आधुनिक मराठी वाड्मय स्वातंत्र्यपूर्व काळ यामध्ये १. वाड्मयेतिहासाची संकल्पना, २. भाषांतरीत वाड्मय, ३. पत्रकारिता, ४. कथात्म साहित्य कथा, काढबच्या, नाटक, कविता; तसेच सत्र दोन साठी स्वातंत्र्योत्तर काळ १. १९५०-२००० सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय पाश्वभूमी, स्वातंत्र्योत्तर काळ, सामाजिक राजकीय परिवर्तन, नवविचार प्रवाह, वाड्मयीन चळवळी, २. नवसाहित्य आणि महानगरीय साहित्य, ३. दलित, आदिवासी, ग्रामीण साहित्य प्रवाह, ४. स्त्रीवादी आणि इतर साहित्यप्रवाह या कलाकृती अभ्यासक्रमांसाठी नियुक्त केलेल्या आहेत. प्रस्तुत स्वयंअध्ययन साहित्यामध्ये अभ्यासक्रमासाठी नियुक्त कलाकृतीचे घटकनिहाय लेखन केलेले आहे. प्रत्येक घटकाचे लेखन अभ्यासपूर्ण रीतीने व आकलनसुलभ भाषेत केलेले आहे. घटकाच्या प्रारंभी उद्दिष्ट्ये नमूद केलेली असून उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी प्रस्तुत घटकलेखनातील विषय विवेचन व मूल्यमापन आपणास दिशादर्शक आहे. अभ्यासक्रमासाठी नियुक्त केलेल्या पुस्तकांचा आशय व्यापक असून त्यांचा सूत्रबद्ध आढावा घेण्याचा प्रयत्न घटकलेखनामध्ये केलेला आहे.

या घटकांच्या अध्ययनाबरोबरच आपण अभ्यासक्रमासाठी नियुक्त कलाकृती व अनुषंगिक संदर्भग्रंथ वाचावेत. त्यामुळे आपल्या भाषिक व वाड्मयीन कक्षा व्यापक होतील. मराठी विषयातून पदव्युत्तर पदवी संपादन करताना आपण भाषिक कौशल्यांबरोबरच मराठी वाड्मयातील विविध प्रवाहांचे व साहित्यकृतींचे सूक्ष्म अध्ययन करावे व आपली एक विवेचक समीक्षादृष्टी तयार व्हावी, या उद्देशाने प्रस्तुत अभ्यासपत्रिकेचा अभ्यास आपण करावा, अशी आमची अपेक्षा आहे.

■ संपादक ■

डॉ. सुरेश बाळकृष्ण शिंदे
बाबासाहेब चितळे महाविद्यालय, भिलवडी,
ता. पलूस, जि. सांगली

■ अभ्यासमंडळ : मराठी ■

अध्यक्ष : डॉ. दत्तात्रेय मल्हू पाटील
डॉ. घाली कॉलेज, गडहिंगलज, जि. कोल्हापूर

- प्रा. डॉ. राजन गवस
मराठी विभागप्रमुख,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. रणधीर शिंदे
मराठी विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. शिवलिंग मेनकुदले
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. शहाजी जगन्नाथ पाटील
पद्मभूषण वसंतरावदादा पाटील कॉलेज, तासगाव,
जि. सांगली
- डॉ. सुभाष गणपती जाधव
दत्तात्रीगाव कदम आर्ट्स, सायन्स अण्ड कॉमर्स कॉलेज,
इचलकरंजी, जि. कोल्हापूर
- डॉ. प्रभाकर पवार
मुंधोजी कॉलेज, फलटण, जि. सातारा
- प्राचार्य डॉ. आर. के. शानेदिवाण
श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर
- डॉ. अरुण कृष्णा शिंदे
नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अण्ड कॉमर्स, कोल्हापूर
- डॉ. उदय रामचंद्र जाधव
शहाजीराजे महाविद्यालय, खटाव, जि. सातारा
- प्रा. डॉ. दासू वैद्य
मराठी विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
विद्यापीठ, औरंगाबाद
- डॉ. नंदकुमार विष्णु मारे
मराठी विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. गोपाळ ओमाण्णा गावडे
महावीर महाविद्यालय, कोल्हापूर
- श्री. के. एस. अटकरे
कैलास पब्लिकेशन, औरंगपूरा, औरंगाबाद

आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास
एम.ए.भाग १: मराठी
अभ्यासपत्रिका क्रमांक ३ व ७

अनुक्रमणिका

सत्र पहिले : अभ्यासपत्रिका क्रमांक ३
आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (स्वातंत्र्यपूर्व काळ)

घटक १ वाङ्मयेतिहासाची संकल्पना	१
घटक २ भाषांतरित वाङ्मय	२१
घटक ३ पत्रकारिता	५८
घटक ४ कथात्म साहित्य	८५

सत्र पहिले : अभ्यासपत्रिका क्रमांक ३
आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (स्वातंत्र्योत्तर काळ २००० पर्यंत)

घटक १ १९५०-२००० सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय पाश्वर्भूमी स्वातंत्र्योत्तर काळ, सामाजिक राजकीय परिवर्तन, नवविचार प्रवाह, वाङ्मयीन चलवळी	११९
घटक २ नवसाहित्य आणि महानगरीय साहित्य	१४३
घटक ३ दलित आदिवासी ग्रामीण साहित्य प्रवाह	१७४
घटक ४ स्त्रीवादी आणि इतर साहित्यप्रवाह	२२४

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे?
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे?
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहीत होण्याची अपेक्षा आहे?

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे ‘अभ्यास साधन’ (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१७-१८ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

सत्र १ : घटक १

वाङ्मयेतिहासाची संकल्पना

(साहित्याच्या निर्मितीचे सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय संदर्भ)

१.१ उद्दिष्टे

विद्यार्थी मित्रांनो, ‘वाङ्मयेतिहासाची संकल्पना’ या घटकाचे अध्ययन केल्यानंतर आपल्याला;

- वाङ्मयेतिहास लेखकांचा इतिहास लेखनामागील दृष्टीकोन समजेल.
- वाङ्मयेतिहास लेखनाला साहाय्यभूत ठरणाऱ्या घटितांची ओळख होईल.
- वाङ्मयेतिहास लेखनाच्या पूर्व परंपरांचा परिचय होईल.
- वाङ्मयेतिहास लेखनाची आवश्यकता समजून घेता येईल.
- वाङ्मयेतिहास लेखनाच्या प्रचलीत पद्धती समजतील.
- वाङ्मयेतिहास लेखनाची उद्दिष्टे लक्षात येतील.

१.२ प्रास्ताविक

मानवाच्या संदर्भात विशिष्ट काल आणि अवकाशात घडणारी मानवी व नैसर्गिक घटिते म्हणजेच इतिहास. वाङ्मयाच्या इतिहासात समाज, संस्कृती, धर्मकल्पना, तत्त्वज्ञान, आर्थिक, राजकीय, नैसर्गिक पर्यावरण, वर्णवर्ग, वाङ्मयीन व कला परंपरा इ. संदर्भ येतात. वाङ्मयेतिहास लेखकाची जीवनदृष्टी, भूमिका, तत्त्वज्ञान या गोष्टी महत्वाच्या असतात. मराठी वाङ्मयेतिहास लेखनात आवश्यक घटिते आणि वाङ्मयेतिहासाची पूर्वपरंपरा, समग्रलक्ष्यी वाङ्मयेतिहासाच्या पुनर्मांडणीसाठी उपयुक्त ठरतात.

१.३ विषय विवेचन

ललित साहित्याचा समावेश वाङ्मय या संज्ञेत केला जातो. ललित साहित्य ही कोणत्याच स्वरूपाची शुद्ध भौतिक घटना असत नाही. ती अतिशय गुंतागुंतीची गोष्ट असते. ती वास्तवाच्या, व्यवहाराच्या स्वरूपात आढळत नाही. प्रतिभासिक, व्यक्तिनिष्ठ आणि व्याजवास्तव असे तिचे स्वरूप असून तीमध्ये मनोतीत व प्रतिमापूरित अशा घटकांचा अंतर्भाव असतो. ती प्रतिमात्मक, प्रतिकात्मक घटना असल्याने प्रकट-अप्रकट, ज्ञात-अज्ञात याचा समावेश असतो. वाङ्मयाच्या इतिहासातून संस्कृती संघर्ष व संस्कृती समन्वयाचे प्रतिबिंब पडत असते. निर्मिती कालातील

सामाजिक, राजकीय, धार्मिक स्थितीशी समाजाच्या वाड्मयीन, सांस्कृतिक परंपरांशी प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष संबंध असतो.

१.३.१ वाड्मयेतिहासाची संकल्पना

१.३.१.१ इतिहास :

मानव आणि मानवेतर सजीवसृष्टी या सर्वाना इतिहास असतो. पण मानवेतर सृष्टीचा इतिहास हा जैविक स्वरूपाचा आहे. त्याचा आविष्कार हा जगण्याचा एक भाग आहे आणि तो कित्येक शतकापासूनचा तसाच राहिला आहे. पशुपक्षी हजारो वर्षापासून जशी जगत आहेत तशीच जगत राहिली आहेत. मात्र मानव हा सतत प्रगती करीत आला आहे. त्याने विचाराने स्वयं निर्णयात परिवर्तन करून आपली स्वतःची जीवनशैली तयार केली आहे. ‘सृष्टीचा एक नैसर्गिक घटक बनून राहण्यापेक्षा सृष्टीलाच स्वतःसाठी वाकवत, प्रसंगी काबूत आणून जीवन जगणे माणसाने पसंद केले. यातून माणसाचा इतिहास घडत गेला. याच्या आधारे इतिहास म्हणजे माणसाच्या किंवा मानवसमूहांच्या आविष्कारांमध्ये होत गेलेल्या स्थित्यंतरांचा आलेख असे एक सूत्र इतिहासाबाबत सांगता येते. (वाड्मयेतिहासाची संकल्पना, पृ. २२)

मानवी समूह एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे आपले ज्ञान, अनुभव, विचार, भावना, आचार धर्म यांचे संचित देतो त्यातून परंपरा निर्माण होतात. परंपराच्या संघटनातून संस्कृतीचा जन्म होतो. हे माणसाकडे असणाऱ्या स्मृतीमुळेच शक्य असते. आठवण करणे, मनन चिंतन करणे या माणसाकडे असणाऱ्या शक्तीमुळे वर्तमानकालीन घटनेचा भूतकालीन घटनेशी सहसंबंध जोडणे, भूतकालीन घटनेचा शोध घेणे हे आविष्कार आणि स्मृती या दोन शक्ती माणसाकडे आहेत म्हणून मानवाला इतिहास आहे.

इतिहास कधीही स्थिर नसतो. माणसाच्या गरजानुसार नवे घडताना जे मागे पडते तो इतिहास असतो. त्यामधील त्रुटी, दोष, फोलपणा प्रत्येक काळातील इतिहास संकल्पना दाखविते, भौतिकशास्त्राची पद्धती घटनांचे निरीक्षण करणे आणि त्यातून आगमनात्मक किंवा विगमनात्मक पद्धतीने नियम शोधून काढणे ही पद्धती इतिहास या सामाजिक शास्त्रात वापरली गेली. यातून ‘इतिहास म्हणजे भूतकालीन घटनांचा संशोध’ ही संकल्पना पुढे आली. इति+ह+आस म्हणजे असे घडले ही व्याख्या सदोष, अपुरी असली तरी या संकल्पनेमुळेच इतिहासाची नीतिशास्त्राच्या कचाट्यातून सुटका झाली आहे. तरीसुद्धा ‘इतिहास म्हणजे भूतकालीन घटनाचा संशोध ही संकल्पना आणि इतिहास या शब्दाची फोड ‘असे घडले’ हे ज्या ज्ञानाच्या आधारावर इतिहासकार ठरवितो ती त्याची वर्तमानकालीन वास्तवाने निर्माण झालेली दृष्टी. भूतकालीन घटनांचा समकालीन वास्तवाच्या दृष्टीने हेतूपूर्ण अन्वयार्थ लावण्याचा प्रयत्न करते याच अर्थाने क्रोचे यांनी इतिहास हा समकालीन असतो असे म्हटले आहे.

इतिहासाच्या संकल्पनेत भूतकालीन घटनांची नोंद, भूतकालीन घटनांची निवड, भूतकालीन घटनांची मांडणी, भूतकालीन घटनांच्या परस्पर संबंधाची साखळी, भूतकालीन घटनांचा इत्यर्थ, भूतकालीन घटनांची कारणमीमांसा, भूतकालीन घटनांचा वर्तमानाशी असणारा अन्वयार्थ असे टप्पे मागे पडले आहेत.

क्रौचे व रान्बे या इतिहास तत्त्वचिंतकाच्या इतिहासाविषयीच्या अभिप्रायातून इतिहास आणि भूतकालीन घटना या वेगवेगळ्या ठरतात. भूतकालातील एखादी घटना इतिहासाच्या संदर्भात महत्त्वाची ठरवण्याची दृष्टी इतिहासकाराच्या वर्तमान अनुभवावर आधारलेली असते. थोडक्यात इतिहासाच्या संकल्पनेत भूतकालीन घटना आणि समकालीन वास्तवातून निर्माण झालेली दृष्टी हे घटक आधारभूत असतात.

१.३.१.२ वाड्मयेतिहास

इलाटियन तत्त्ववेता व्हिको याने इ.स. अठराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात अद्भुतांच्या, दैवीलीलेच्या किंवा अवतार कल्पनेच्या पातळीवर वावरणाऱ्या इतिहास कल्पनेला उपक्रमाच्या पातळीवर आणण्याचा पहिला प्रयत्न केला. समाजाने निर्माण केलेली शासनसंस्था, भाषा, सामाजिक चालीरीती, धर्म, कायदा हे सर्व मिळून इतिहास होते. ‘इतिहास म्हणजे मानवाने निर्माण केलेल्या सर्वच सामाजिक संस्थांचा इतिहास असे व्हिकोचे म्हणणे आहे. इतिहास आणि समाज यांचे नाते स्पष्ट करणारा व्हिको हा पहिला तत्त्ववेता. त्यांच्या प्रतिपादनामुळे इतिहासाचे सामाजिक जीवनाशी असलेले नाते स्पष्ट होते. साहित्याच्या इतिहासावर त्यांच्या विचाराचा प्रभाव पडला. साहित्यातील त्याचा प्रवक्ता फ्रेंच तत्त्वज्ञ तेन हा ठरला. त्याने इंग्रजी साहित्याचा इतिहास १८६४ मध्ये लिहिला. त्यामध्ये Race, Milieu आणि Moment यांनी कोणताही इतिहास नियत झालेला असतो हे स्पष्ट केले आहे.

तेन, कझामिआ, कूर्थोप, क्रेन इ. च्या वाड्मयेतिहासाच्या संकल्पनाव्यूहाची केवळ आयात करून घेऊन आपल्याला वाड्मयेतिहासाच्या रचनेला उपकारक ठेल असा संकल्पनाव्यूह निर्माण करावा लागेल. वाड्मयेतिहास लेखनामागे जागरूकता असावी. मराठी वाड्मयाचा व्यापक इतिहास लिहिला जावा या दृष्टीने वाड्मयेतिहासाच्या संकल्पनेची चर्चा मराठीत झालेली दिसते. “११ व्या १२ व्या शतकात ज्ञानेश्वरांपासून ते रामदासांपर्यंत हिंदू राज्य आणि समाजव्यवस्थेचे ‘मॉडेल’ लोकांपुढे सतत ठेवण्याच्या उद्देशाने एक परंपरा निर्माण झालेली दिसते. या परंपरेत ज्ञानेश्वरी, गीतार्णव, गीतार्थबोध, ग्रंथाराज-भागवत, दासबोध हे एकत्र आणता येतील. या परंपरेबोबरच दुसरी एकेश्वरवादी, विठ्ठलदैवताला केंद्रस्थानी ठेवून मोठ्या चौकटीला पूरक ठेल अशाच प्रकारची परंपरा पाहणे (वाड्मयेतिहासाची संकल्पना, पृ. ८८) ही प्रा. सीताराम रायकर यांनी हिंदू या समाजव्यवस्थेचे मॉडेल म्हणून रचना करणाऱ्या ग्रंथाची यादी दिली आहे. भारतीयाच्या इतिहास विषयक संकल्पना पाश्चात्यापेक्षा वेगळ्या आहेत. शास्त्रग्रंथ, पुराणग्रंथ, स्थळ माहात्म्य, जातीपुराणे अशा ग्रंथामध्ये या देशाचा सांस्कृतिकदृष्ट्या अधिक महत्त्वाचा इतिहास दडलेला असल्याचे सुप्रसिद्ध फ्रेंच

मानववंशशास्त्रज्ञ व भारतविद्याशास्त्रज्ञ लुइ ड्युमोंयांनी म्हटले आहे. न्या. महादेव गोविंद रानडे यांनी संतवाङ्मयाची मीमांसा ('द राइज ऑफ द मराठा पॉवर') या ग्रंथामध्ये संतमंडळाच्या कार्यामुळे मराठी राज्याच्या उभारणीला हातभार लावल्याचे विवेचन केले आहे. राजवाडे यांनी रामदासांचे केलेले मूल्यमापनही याच स्वरूपाचे आहे. कै. परशुरामतात्या गोडबोले यांच्या नवनीत या संकल्पनामध्ये आणि वि. ल. भावे यांच्या 'महाराष्ट्र सारस्वत' या ग्रंथामध्ये दासोपंत, एकनाथ यांच्या संदर्भातले मतप्रदर्शन आले आहे. पांगारकरांनी लिहिलेल्या वाङ्मयेतिहासावर आर्योजक (Aryolatora) जीवनदर्शनाचा पगडा आहे. अ. ना. देशपांडे यांनी लिहिलेल्या प्राचीन मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासावर लेखकाला हिंदू आध्यात्मिकता आणि संन्यस्तवृत्ती यांच्याबद्दल वाटणाऱ्या आंधळ्या अभिमानाचे दर्शन घडते.

१९२० नंतरच्या कालखंडात सरवटे, मानेपाटील, चिं. वि. जोशी, वि. पां. नेने यांनी संपादित केलेला साहित्येतिहास हे आढावा घेणारे वर्णनात्मक ग्रंथ आहेत. महाराष्ट्र साहित्य परिषदेतर्फे तयार करण्यात आलेले खंड आणि शं. बा. जोशी यांचे मन्हाटी संस्कृती, डॉ. रा. चि. ढेरे यांची संतसाहित्य, लोकसाहित्य, श्री. विठ्ठल : एक महासमन्वय, लज्जागौरी, चक्रपाणी इ. ग्रंथ, द. ग. गोडसे यांची पोत, लोकधारी, शक्तिसौष्ठव इ. ग्रंथ सामाजिक, सांस्कृतिक इतिहासाच्या बाबतीत महत्त्वाचे आहेत.

मराठी वाङ्मयेतिहासविषयक तत्वचर्चा सुरु करण्याचे श्रेय महाराष्ट्र साहित्य परिषदेकडे जाते. १९४६-४७ मध्ये वाङ्मयेतिहास योजनेविषयी विचार सुरु झाला. वाङ्मयेतिहासाच्या संकल्पनेचाच नव्याने ऊहापोह करण्यासाठी प्रा. गो. म. कुलकर्णी, डॉ. व. दि. कुलकर्णी आणि द. दि. पुडे, यांनी महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या अमृतमहोत्सवाचे निमित्त साधून पहिले चर्चासत्र दि. ६ व ७ नोव्हेंबर १९८१ या दोन दिवशी 'वाङ्मयेतिहासाची संकल्पना' या विषयावर घेतले होते. त्यात व्यक्त झालेल्या सैद्धान्तिक विचारांचा पाठपुरावा करण्यासाठी दुसरे चर्चासत्र दि. १ मे ते ३ मे १९८२ या तीन दिवशी आधुनिक मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासाची मांडणी या विषयावर घेतले. या दोन्ही चर्चासत्रातील विचारमंथनाचे संकल्पन व्हावे म्हणून अनेकांनी सूचविल्यामुळे वाङ्मयेतिहासाची संकल्पना हा ग्रंथ द. दि. पुडे यांनी तयार केला.

■ वाङ्मयेतिहासाच्या पारंपरिक विचारधारा

आपल्याकडे वाङ्मयेतिहासाच्या संदर्भात रूढ संकल्पव्यूह आहेत.

- वाङ्मयेतिहास हा कालखंडानुसार लिहिला जावा.

यामध्ये कालखंड निश्चिती, कालखंडप्रारंभ आणि शेवट ठरविणे त्यासाठी काही घटना सोयीनुसार निश्चित करून घेणे.

- लेखकानुसार इतिहास लिहिण्याची पद्धती आहे.

यामध्ये एकाच लेखकाच्या विविध वाङ्मयप्रकाराची नोंद घेणे.

३. विचारधारा, तत्त्वज्ञान, संप्रदाय यानुसार इतिहास लिहिण्याची पद्धती आहे.

यामध्ये विचार, तत्त्व यानुसार मांडणी केली जाते. अर्वाचीन व मध्ययुगीन कालखंडाचा वाड्मयेतिहास पथ, संप्रदाय, तत्त्वज्ञान यानुसार मांडणी केलेला आहे.

याशिवाय हस्तलिखिते, शिलालेख, ताम्रपट, पोथीपुराण, स्थान महात्म्य यांचा विचार करताना अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत.

■ वाड्मयेतिहास लेखनाची उद्दिष्ट्ये

वाड्मयेतिहासाचा लेखक वाचक बहुश्रुत असावा. तो जिज्ञासू, चिंतनशील, चिकित्सकवृत्तीचा असावा. तसेच अनाग्रही, प्रांजल आणि कल्पक व कलावंतवृत्ती त्याच्याकडे असावी. त्याने पुनर्रचना-पुनर्निर्मितिप्रवण असणे विशेष महत्वाचे असते.

साहित्येतिहासात साहित्यांतर्गत घटक परस्परांना प्रेरणा देणारे पूरक असतात. इतिहासात पुनर्निर्मिती, भावी नवनिर्मितीही असते. इतिहासलेखक घटितांची पुनःपुन्हा तपासणी करतो, मांडणी करतो संयोजन करतो. त्यामधील दृष्टिकोण आणि चैतन्यतत्त्वाचा आविष्कार यामुळे नवा अनुभव घेतो. गो. म. कुलकर्णी लिहितात, ‘साहित्येतिहासामुळे संवेदनशील वाचक, चिंतनशील समीक्षक आणि सर्जनशील कलावंत यांच्या सौंदर्यभावनेचे भरणपोषण आणि संतर्पण प्रेरकपणे होत राहते; किंबहुना हेच इतिहासलेखनाचे अंतिम उद्दिष्ट म्हणता येईल. (वाड्मयेतिहासाची संकल्पना पृ-३८) साहित्येतिहासात कोणत्या घटकांना प्राधान्य द्यावे. साहित्यनिर्मितीला कोणते घटक जबाबदार असतात असे अनेक प्रश्न आहेत पण साहित्येतिहास आनंद देतो तो ज्ञानाचा आणि कलेचा. त्यामुळे ज्ञानानंद आणि कलानंद याची युती साधणारा साहित्येतिहास निर्माण झाला पाहिजे.

■ व्याख्या

१. वसंत आबाजी डहाके : एक संस्कृती असलेल्या, एकभाषा असलेल्या भूप्रदेशातील लोकांच्या साहित्याचा इतिहास म्हणजे मराठी वाड्मयाचा इतिहास. (मराठी साहित्य इतिहास आणि संस्कृती पृ. २४१)
२. वाड्मयेतिहास म्हणजे केवळ वाड्मयांतर्गत घटकांच्या परस्पर संबंधाचा अभ्यास. वाड्मयेतिहासाची संकल्पना म्हणजे उघडच इतिहास आणि टीका यांचे एकत्रीकरण आहे अशी क्रेन याची संकल्पना आहे- (वाड्मयेतिहासाची संकल्पना पृ. ७२)
३. सामान्यत: वाड्मयेतिहास म्हटले की, त्यात सर्वच प्रकारच्या वाड्मयाचे (ललित आणि अललित) एकत्रीकरण करण्याची मराठी साहित्येतिहासकारांची प्रथा आहे. (वाड्मयेतिहासाची संकल्पना)
४. प्रा. गंगाधर पाटील : साहित्यकृती व वाचक यांच्यामधील परस्पर संबंधाचा इतिहास म्हणजे साहित्येतिहास होय. (समीक्षामीमांसा, पृ. १७९)

१.३.१.३ साहित्याच्या निर्मितीचे संदर्भ

वाडमय हे सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय स्थित्यंतरातून निर्माण होते. मराठी वाडमयाची संकल्पना समजून घेताना सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय संदर्भ लक्षात घ्यावे लागतात. १८१८ साली पेशवाईचा शेवट होऊन ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीची सुरुवात झाली. त्यांच्या राजवटीच्या प्रभावाने मानवी जीवनाचा सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय दृष्टिकोन बदलला. इंग्रजी ज्ञान घेण्याची गरज भासू लागली. लोकहितवादीनी ज्ञान संपादनासाठी इंग्रजी विद्येचा आग्रह धरला. चिपळूणकरांना पूर्वीचे भ्रम गळून पडल्याची जाणीव झाली. महात्मा फुले शूद्राची भटशाहीतून सुटका झाल्याचे नमूद करतात.

समाजातील अनिष्ट प्रथेविरोधी जांभेकर, भाऊ महाजन, लोकहितवादी यांनी लेखन केले. गोविंद बाबाजी जोशी यांनी बालविवाहाला विरोध केला. आंतरजातीय विवाहाचा पुरस्कार केला. विष्णुशास्त्री पंडित हेही विधवा पुनर्विवाहाचे पुरस्कर्ते आहेत. लोकहितवादी, न्या. तेलंग, न्या. रानडे यांनी मुंबईत १८६५ साली विधवा विवाहोत्तेजक मंडळ स्थापन केले. विधवा पुनर्विवाहाचा पुरस्कार करणाऱ्या भूमिकेतून गंगाधरशास्त्री फडके यांनी पुस्तक लिहिले. ‘इंद्रप्रकाश’मधून विधवा विवाहाची मांडणी केली. बाळशास्त्री जांभेकरांनी पुनर्विवाहासंबंधी लेखन केले. विधवांच्या पुनर्विवाहाच्या विचाराचे चळवळीत रूपांतर झाले. १९५६ मध्ये पुनर्विवाहाचा कायदा झाला. १८५७ मध्ये बाबा पदमनजी यांनी यमुना पर्यटन मध्ये विधवांच्या स्थितीचे वर्णन केले आहे. म. फुलेनी सामाजिक कार्यातून लेखन करून योगदान दिले. मोरोबा कान्होबा, विजयकर, ताराबाई शिंदे, पंडिता रमाबाई यांचे स्त्रियांच्या स्थितीविषयीचे ग्रंथ प्रकाशित झाले आहेत.

१९२० नंतर राजकारणात महाराष्ट्राची पीछेहाट झाली. तशी बाळशास्त्री जांभेकर-दादोबा पांडुरंग लोकहितवादी यांचे विचार जागृतीचे एक पर्व संपले. रानडे, गोखले आणि टिळक या नेत्यांच्या निधनानंतर महाराष्ट्राच्या कॉंग्रेस पक्षात फेरबदल झाले. टिळकांच्या काही अनुयायीनी गांधीचे नेतृत्व स्वीकारले. त्याचवेळी महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या नव्या नेतृत्वाची सुरुवात झाली होती.

सामाजिक :

साहित्याची निर्मिती ही व्यक्तीच्या माध्यमातून होते. व्यक्ती हा समाजाचा घटक असतो. अर्थातच सामाजिक घटना या साहित्य निर्मितीचे संदर्भ ठरत असतात. समाजात घडणाऱ्या घटना, समाजातील वेगवेगळे विचारप्रवाह, चळवळी, उल्थापालथ, वैचारिक मंथन त्यातून निर्माण होणारे किंवा सुटणारे प्रश्न हे संदर्भ म्हणून विचारात घ्यावे लागतात.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात टिळकांचा राष्ट्रवाद, गांधीवाद, मार्क्सवाद, रानडे आगरकरांचा सुधारणावाद, या विचारप्रणाली, रसेल, फाईड यांची विवाहविषयक, कामवासनाविषयक विचारसरणी, पहिल्या महायुद्धामध्ये समाज जीवनात झालेला बदल, नव्या आणि जुन्या पिढीतील संघर्ष, व्यक्तिस्वातंत्र्याची जाणीव, महर्षी वि. रा. शिंदे, र. धो. कर्वे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य आणि चळवळ, सत्यशोधक चळवळ, ब्राह्मणेतर चळवळ या घटना साहित्य निर्मितीचे संदर्भ ठरतात.

१९१३ साली दीनमित्रकार मुकुंदराव गणपत पाटील यांनी कुलकर्णी लीलामृत हे काव्य लिहिले. हे गुलामगिरीचेच पुढचे रूप असून ब्राह्मणेतराची चळवळ पुन्हा नव्याने सक्रीय होत असल्याची जाणीव करून देणारे आहे. १९२४ साली मुकुंदराव पाटलांनी ‘शेटजी प्रताप’ हा काव्य ग्रंथ लिहिला. त्यामध्ये शेतकऱ्यांचे शोषण मारवाडी, गुजर, सावकार कसे करतात याचे चित्रण केले आहे.

आंतरजातीय विवाह, विवाह न करता पतीपत्नी म्हणून राहणे, अविवाहीत असताना मातृत्वाचा हक्क, याबरोबर विवाहसंस्था, स्त्री पुरुषाचे वैवाहक जीवन, स्त्रियांच्या समस्या, स्त्रियांचे हक्क, स्त्री स्वातंत्र्य या विषयावर अनेक समाजसुधारकांनी प्रबोधन, चळवळी केल्या. हेच विषय लेखकांनी साहित्याच्या विविध प्रकारातून हाताळले. पुरुषोत्तम यशवंत देशपांडे यांची बंधनाच्या पलीकडे (१९२७) ही अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा प्रश्न मांडणारी काढंबरी. वेश्येबरोबर एखाद्या पुरुषाने राहणे हे समाजाला मान्य करतो. पण तिच्याशी विवाह केला की समाजाचा विरोध होतो हे दाखविणारी आहे. केतकरांची ‘ब्राह्मणकन्या’ (१९३०) ही काढंबरी. स्त्री पुरुषानी पती-पत्नी म्हणून राहणे तेही लग्न न करता हे चांगले कसे आहे ते मांडण्याचा प्रयत्न करते. ‘गोंडवनातील प्रियवंदा’ (१९२६) या काढंबरीत अपत्य जन्माला घालणे किंवा न घालणे हे सर्वस्वी स्त्रीच्या इच्छेवर असावे. हे स्वातंत्र्य तिला आहे ही सांगणारी ही काढंबरी आहे. वा. म. जोशी यांच्या ‘रागिणी’ (१९१५), आत्महरिणी (१९१६), नलिनी (१९१९), सुशीलेचा देव (१९३०) इंदू काळे व सरला भोळे (१९३५) ह्या काढंबर्या.

भा. वि. वरेकर, श्री. व्यं. केतकर, ना. ह. आपटे, वि. स. खांडेकर, ग. त्र्यं. माडखोलकर, पु. य. देशपांडे, गीता साने, प्रेमा कंटक, कुमुदिनी प्रभावळकर, मालती दांडेकर, शांता नाशिककर, विभावरी शिरूरकर यांनी केलेले लेखन स्त्री केंद्री आणि स्त्रियांचे प्रश्न मांडणारे आहे. समाजसुधारकाच्या चळवळी आणि प्रबोधन यातील विचारधारेतच सामान्यता या लेखनाचे संदर्भ मिळतात.

महात्मा फुले, गोपाळबुवा वलंगकर, शिवराम जानबा कांबळे, शाहू महाराज, महर्षी वि. रा. शिंदे, किसन फागू बंदसोडे, गणेश आकाजी गवई इत्यादींनी दलितांच्या मुक्तीसाठी लेखन व कार्य केले. महर्षी शिंदे यांनी सतरा वर्षे अस्पृश्यतानिवारणाचे कार्य केले. कलकत्ता येथे त्यांच्या पुढाकाराने

अस्पृश्यता निवारणाचा ठराव संमत झाला. अस्पृश्यतेच्या प्रश्नासंबंधी संशोधन करणारे भारतातील पहिले संशोधक म्हणून शिंदेचा उल्लेख वसंत आबाजी डहाके यांनी मराठी साहित्य इतिहास आणि संस्कृती या ग्रंथात केला आहे. ‘भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न (१९३३) शिंदे यांच्या ग्रंथाला अस्पृश्यतेच्या उच्चाटनाच्या दृष्टीने विशेष महत्त्व असल्याचे दिसून येते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या मूकनायक (१९२०), बहिष्कृत भारत (१९२७), जनता (१९३०) यामधील लेखनाने दलितामध्ये आत्मभान आले, विद्रोहाची जाणीव निर्माण झाली. महाड येथील धर्मसंगर (१९२७) व धर्मांतर (१९५६) या घटना आत्मभान देणाऱ्या आहेत. आंबेडकरांनी धर्मांतराविषयीची भूमिका मुक्ती सोन पथे (१९३६) या निबंधात मांडली आहे. समता, स्वातंत्र्याचे भान देणारे लेखन आणि क्रांतिकारी चळवळीतून अनेक ग्रंथाची निर्मिती झालेली दिसून येते.

सांस्कृतिक :

१९०० सालापर्यंत बखरी, विवेकसिंधू, ज्ञानेश्वरी, तुकारामाचे अभंग, एकनाथी भागवत, मुक्तेश्वराचे महाभारत, महिपती, वामन, रघुनाथ पंडित, श्रीधर इत्यादी देशी भाषेतील ग्रंथ उपलब्ध होते. आधुनिक लेखक कवी-निबंधकार संशोधकांच्या काही कलाकृती १९२० पर्यंत प्रकाशित झाल्या. एम. ए. मराठीच्या परीक्षेसाठी भांडारकर, आपटे आणि पटवर्धन यांची फायलॉलॉजिकल, लेक्चर्स, वि. का. राजवाडेकृत मराठी छंद, राजवाडे यांची ज्ञानेश्वरीची प्रस्तावना, गुणकृत कंपरेटिव्ह फायलॉजी, ग्रिअर्सनकृत ‘लिंग्वस्टिक सर्व्हे ऑफ इंडिया, दामल्याचे ‘शास्त्रीय मराठी व्याकरण’, पोतदारकृत ‘मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार’, चिं. वि. वैद्य यांचे निबंध व भाषणे, राजारामशास्त्री भागवतकृत ‘प्राकृत भाषेची विचिकित्सा, भाऊसाहेबाची बखर, दत्तोपंत आपटेकृत ‘इतिहासमंजिरी, रामचंद्रपंत अमात्यकृत ‘आज्ञापत्र’ कीर्तने यांचे थोरले माधवराव पेशवे हे नाटक अशी परीक्षेला नेमलेल्या पुस्तकाची यादी १९२७ च्या श्री सरस्वती मंदिर या मासिकात असल्याचे वसंत आबाजी डहाके यांनी नमूद केले आहे. या अभ्यासक्रमात इतिहास, भाषाशास्त्र, व्याकरण, समीक्षा, प्राचीन आणि अर्वाचीन काव्य, अर्वाचीन भाषांतरित आणि स्वतंत्र नाटके होती. चिपळूनकर, आगरकर, चि. वि. वैद्य आणि राजवाडे यांच्या समीक्षा दृष्टीतून वाढमयकृतीचा अभ्यास होत होता. ज्ञानदेवापासून मोरोपंतापर्यंतचे कवी जनमाणसात आणि विद्यापीठीय अभ्यासक्रमात पोहचले होते. यांच्या अभ्यासाला वाढमय म्हणून महत्त्व प्राप्त होणे ही सांस्कृतिक घडण साहित्य निर्मितीशी संबंधित अशी आहे.

संस्कृती म्हणजे समाजाची जीवनरीती, सामाजिक वारसा, विचार, भावना, श्रद्धा, इतर लोकांशी जुळवून घेण्याचा तंत्र समुदाय, सामाजिक संघटना, धर्म, आर्थिक व्यवहार सामाजिक वारसा, परंपरा, जगण्याच्या संदर्भातील आदर्श मूल्ये याचा समावेश संस्कृतीत होत असतो. टिळक, गांधी, महर्षी

शिंदे, डॉ. आंबेडकर, यांचे विचार, आणि कार्य सत्यशोधकीय विचारधारा व इतर चळवळी, समाजात घडणाऱ्या घडामोडी या साहित्यनिर्मितीचे सांस्कृतिक संदर्भ आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचाराच्या प्रभावाने अस्पृश्याद्वार, खरा ब्राह्मण उःशाप, वंदेभारतम ही नाटके निर्माण झालेली आहेत.

राजकीय :

साहित्याच्या निर्मितीला सामाजिक, सांस्कृतिक संदर्भ होते. तसेच राजकीय संदर्भही आहेत. २० व्या शतकात राष्ट्रवाद, गांधीवाद, मार्क्सवाद आणि सुधारणावाद रूजला होता. समग्र परिवर्तनाचे भान देणारी १९२० नंतरची चळवळ व गांधींची विचारधारा आणि १९२२ नंतरची साम्यवादी विचारसरणी होती. मार्क्सवादाचे आकर्षण नवीन पिढीला वाटत होते. काँग्रेस आणि कम्युनिष्टांच्या चळवळीमुळे मध्यमवर्गीय जीवन अस्थिर झाले होते. १९१७ च्या रशियन राज्यक्रांतीमुळे समाजवादाचा परिचय झाला होता. गांधींच्या असहकाराच्या चळवळीने प्रभावित झालेले पण अपेक्षा भंड झाल्याने अनेकजन साम्यवादी गटात सामील झाले. साम्राज्यवाद, भांडवलशाही, जमीनदारी याविषयी टीका करताना जवाहरलाल नेहरू, सुभाषचंद्र बोस ही नेते मंडळी चंद्रशेखर आझाद, भगतसिंग, अशफाक उल्ला हे क्रांतिकारक साम्यवादी विचार मांडत. जागतिक मंदीमुळे मार्क्सवाद, समाजवाद या विचाराकडे लक्ष वेधले गेले.

१९२० मध्ये एम. एन. रॉय यांच्या पुढाकाराने 'ताशकंद' येथे कम्युनिष्ट पार्टी ऑफ इंडियाची स्थापना झाली. १९२५ मध्ये कानपूर येथे कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडियाची स्थापना झाली. १९२८ मध्ये वर्कर्स अँण्ड पीझान्ट्स पार्टी या पक्षाची स्थापना झाली. कम्युनिष्टांचा वाढता प्रभाव लक्षात आल्याने कामगार चळवळ दडपून टाकणे, साम्यवाद्यांना राष्ट्रीय चळवळीपासून विलग करण्याचे धोरण ब्रिटिश शासनाने ठरविले. काँग्रेसमधील साम्यवादी तत्वज्ञानाकडे आकर्षित झालेल्या तरुणांनी १९३४ मध्ये जयप्रकाश नारायण यांच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेस सोशालिस्ट पार्टी स्थापन केली.

१९२१ मध्ये श्रीपाद अमृत डांगे यांचे 'गांधी व्हर्सेस लेनिन' हे पुस्तक, विनायक सरवटे यांचे सामाजिक वाद हे पुस्तक प्रकाशित झाले होते. रा. म. जांभेकर यांची 'कम्युनिस्ट जाहिरनामा' (१९३१), मोल मजूरी व भांडवल (१९३८), स. र. सुंठणकर यांचे मार्क्सवाद-नवयुगाचे तत्वज्ञान ही पुस्तके. वा. म. जोशी यांचे सुशीलेचा देव (१९३०), श्री. व्य. केतकर यांचे ब्राह्मणकन्या (१९३०), भा. वि. वरेरकर यांचे धावता धोटा (१९३३) या कांदंबच्यामध्ये मार्क्सवाद-साम्यवादविषयक चर्चा आहे. ग. त्र्यं. माडखोलकरांची 'मुक्तात्मा' ही कांदंबरी मार्क्सवाद साम्यवादी कांदंबरी म्हणून ओळखली जाते. माडखोलकरांच्या कांता (१९३९) या कांदंबरीत १९३० च्या गांधीवादाची आणि मार्क्सवादाची चिकित्सा केलेली आहे. १९३० च्या कायदेभंगाच्या पाश्वर्भूमीवर रेखाटलेला कौटुंबिक

संघर्ष या कांदंबरीत पहावयास मिळतो. ग. प्र. प्रधान यांच्या ‘साता उत्तराची कहाणी’ (१८८१) या कांदंबरीत गांधीवाद, आंबेडकरवाद, रॉयवाद, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ, साम्यवाद, समाजवाद, आदी विचारप्रवाहाचे दर्शन घडते. बांदिवडेकर स्वातंत्र्यपूर्व काळातील विचारप्रभावासंदर्भात लिहितात, ‘मार्क्सवादाने अथवा समाजवादी विचारसरणीने मराठी साहित्याला प्रभावित केले. हे खरे असले तरी हा प्रभाव व्यापक आणि खोल नाही. वा. म. जोशी, गं. त्र. माडखोलकर, वरेकर, खांडेकर, पु. य. देशपांडे, वि. वा. हडप, गीता साने, प. त्रि. सहस्रबुद्धे इ. कांदंबरीकारावर साम्यवादी विचारांचा आंतरीक प्रभाव आहे. त्याच्यावरच्या साम्यवादी प्रभाव विचार विलासितापर्यंतच मर्यादित राहिला. (बांदिवडेकर, १९९८, पृ. २७०). तर वसंत आबाजी डहाके म्हणतात, ‘गांधीवादाचा आणि मार्क्सवादाचा (आणि १९५० पर्यंत आंबेडकरवादाचाही) मराठी साहित्यावरील प्रत्यक्ष प्रभाव क्षीणच असला तरी या वादाच्या अनुषंगाने साहित्यातील समाजचित्रणाच्या संदर्भात नवी जाणीव आकार घेऊ लागली होती यात शंका नाही. (वसंत आबाजी डहाके, २००५, पृ. २०१).

साने गुरुजींच्या काव्यावर गांधींची विचारधारा आणि नेहरूंचा समाजवादी विचार यांचा प्रभाव दिसून येतो. ‘माझे रामायण’ (१९२७) या दत्तो आप्पाजी तुळजापूरकर यांच्या कांदंबरीत गांधींच्या शांततामय सत्याग्रहाच्या घोषणेचा जनमाणसावर पडलेल्या प्रभावाचे वर्णन येते.

साहित्याची निर्मिती ही सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय संदर्भाशी आहे. हे संदर्भ मानवी जीवनव्यवहाराशी संबंधित आहेत आणि माणूस हा समाज, संस्कृती आणि राजकारण यांच्याशी जोडलेला असून साहित्यनिर्मिती करणारा महत्वाचा घटक आहे. तो साहित्यनिर्मितीसाठी आवश्यक घटितांशी संबंधित असतो.

१.३.१.४ वाड्मयेतिहासाचे स्वरूप

वाड्मय ही एक कला आहे. तिचा जन्म समाजात होतो. व्यक्ती ही वाड्मयनिर्मितीची शक्ती असते. म्हणजे तिचे पोषण रसिकवर्गाकडून होते. रसिकवर्ग ही समाजाचाच घटक असतो. त्या अर्थाते कलेचा इतिहास हा समाजाच्या इतिहासाचा भाग असतो. तरीही सामाजिक शास्त्राच्या इतिहासाच्या स्वरूपापेक्षा, भौतिकशास्त्राच्या इतिहासाच्या स्वरूपापेक्षा वाड्मयाच्या इतिहासाचे स्वरूप भिन्न असते. ते कलेतील स्वायततेमुळे. सामाजिक शास्त्राच्या रचनेत अनपेक्षितता मानव, समाज आणि वर्तनसंकेत यांच्या संदर्भात आलेली असते. गणन, वर्गीकरण, अवलोकन आणि अनुमान ही सामाजिक इतिहासाची पद्धती वाड्मयाच्या संदर्भात लागू पडत नाही.

वाड्मयेतिहासाचे स्वरूप हे आंतरिक व्यावहारिक गरजावर अवलंबून असते. स्वकालीन ज्ञान, सामाजिक-राजकीय-आर्थिक-सांस्कृतिक परिस्थिती स्वकालीन उपलब्ध ज्ञान इतकीच मर्यादित असते. वाड्मयाबाबतच्या गरजाच वाड्मयाकडे पाहण्याची दृष्टी नियंत्रित करत असतात. हा स्वीकारलेला दृष्टिकोन वाड्मयेतिहासाचे स्वरूप निश्चित करतो. काळ बदलतो, परिस्थिती बदलते,

विचारव्यूह बदलतात, ज्ञानात भर पडते. पूर्वीची तथ्येही या प्रक्रियेमुळे व्यस्त होतात. आपली जागा बदलतात. यामुळे नव्याने वाडमयेतिहास लिहिला जातो. हा इतिहास ही अंतिम ठरत नाही. नव्याने सत्य समोर येत असतात.

वाडमयेतिहासकाराने स्वतःच्या पूर्वनिश्चित दृष्टिकोनाधारे वाडमयेतिहासाची रचना करणे संयुक्तिक ठरेल. त्याच्या दृष्टिकोनाचे केंद्र वाडमयाचे वाडमयपण हेच असायला हवे. त्याने वाडमयेतर दृष्टिकोनही स्वीकारायला हवा. पण वाडमयीन दृष्टिकोणाला धक्का न पोहोचता वाडमयाच्या स्थितीगतीचे आलेखन व्हायला हवे. सामाजिक दृष्टिकोन स्वीकारल्याने वाडमयेतिहासाचे रूप समाजेतिहासाचे होऊ नये ही खबरदारी वाडमयेतिहासकाराची आहे. व्यक्तीवर समाजातील अनेक परंपरा, क्रिया-आंतरक्रिया, संस्कार यांचा परिणाम सतत होत राहतो. वाडमयातून समाजजीवन आविष्कृत होते. त्यामुळे वाडमयेतिहासकार शुद्ध वाडमयीन दृष्टीचा असत नाही. वाडमयाकडूनही आपल्या काही अपेक्षा असतात. त्या केंद्रस्थानी ठेवून काही तत्त्वे, निकष आणि संकल्पनाच्या आधारे एक वाडमयेतिहासकाराचा दृष्टिकोन बनवून वाडमयेतिहास लिहिला पाहिजे अशी अपेक्षा डॉ. दत्तात्रेय पुढे यांनी व्यक्त केली आहे.

मराठी वाडमयाच्या भूप्रदेशाचा विचार मराठी वाडमयाच्या केला पाहिजे असा डॉ. मा. गो. देशमुख यांनी म. सा. पत्रिकेच्या जुलै-सप्टें. १९५४ च्या अंकात विचार मांडला आहे. महाराष्ट्राबाहेरही अनेक ठिकाणी मराठी वाडमय निर्मिती होत आहे. ती वाडमयाच्या मुख्य धारेपासून दुर्लक्षित राहते. वाडमयेतिहास लिहित असताना महाराष्ट्रातील वाडमयाचा इतिहास मुख्यतः पश्चिम महाराष्ट्रातील पुण्यामुंबईकडील वाडमयाला केंद्रस्थानी ठेवून लिहिला जातो. ही स्थिती बदलून वाडमयेतिहासकाराने महाराष्ट्रातील वाडमयाचा नव्हे तर मराठी वाडमयाचा इतिहास लिहावा. केवळ मुख्य धारेवर लक्ष केंद्रीत करता वाडमयातील सर्व धारांचे समावेश करण्यात यावा.

■ साहित्यातील एखाद्या दुसऱ्या पैलूला प्राधान्य

व्यापक अशा वाडमयाच्या पसाऱ्यातून एखाद्या दुसऱ्या पैलूला प्राधान्य देऊन कोणत्याही साहित्याचा इतिहास लिहिता येतो. पण तो संपूर्ण साहित्याचा इतिहास ठरत नाही.

उदा. मराठी साहित्यातील निसर्ग चित्रणाचे स्वरूप, वास्तववादाचा विचार. काहीवेळा ललितेतर किंवा वैचारिक घटनांना सर्जनशील साहित्याच्या इतिहासात स्थान दिलेले असते. सर्जनशील साहित्याच्या निर्मितीला प्रेरक ठरणाऱ्या घटना इतकाच त्यांचा अनुबंध असतो. त्यांना स्वतंत्र अस्तित्व असत नाही. उदा. लोकशाहीची विस्तारत जाणारी कल्पना आणि आजचे दलित साहित्य. साहित्य निर्मितीला वैचारिक घटना आवश्यक असते. पण तिचे साहित्यरूपात परिवर्तन व्हावे लागते. विचारेतिहासाचा वाडमयेतिहासाला उपयोग करून घेताना तारतम्यता बाळगावी लागते.

■ साहित्य ही एक व्यापक सांस्कृतिक घटना

वाडमयाच्या ललित आणि ललितेतर या प्रकारांना वाडमयेतिहासात एकत्रित आणल्याने ललित आणि अललित साहित्यात समानधर्मतत्त्व सापडते. यामुळे इतिहास लेखन एकांडे होत नाही. विविध प्रकारच्या आंतरबाब्य घटकांचे फलित त्यात स्पष्ट होते. विभिन्न प्रकारची माहिती एकत्र सापडण्याच्या दृष्टीने हे एक प्रकारे योग्यच ठरते. पण साहित्यातील वेगवेगळ्या प्रकृतीच्या घटकाचे आकलन आणि व्यवस्थापन होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी प्रत्येक घटकाचा स्वतंत्रपणे विचार करणारे ग्रंथ तयार झाले पाहिजेत. साहित्य ही व्यापक सांस्कृतिक घटना असल्यामुळे च साहित्यक्षेत्रातील विविध शाखावर साहित्येतिहासाची मांडणी अवलंबून असते.

■ कालखंडात्मक विभागणी

प्रचलित आणि सोयीची असणारी मराठीच्या वाडमयेतिहासाची कालखंडात्मक आखणी ही सामाजिक किंवा राजकीय घटनांना प्राधान्य देणारी आहे. परंतु विचार, कल्पना, घटना इ. नवप्रवर्तन करणाऱ्या घटितांना प्राधान्य देऊन कालखंड पाढणे जास्त संयुक्तिक ठरेल असे गो. म. कुलकर्णी यांनी सूचविले आहे.

नवप्रवर्तित संवेदनशीलता निरनिराळ्या काळात निरनिराळ्या माध्यमातून प्रकटत असते. राजकीय राजवट, नवा शोध, ग्रंथकार, तत्त्वज्ञान, जीवनदृष्टी, वाद, साहित्यमूल्ये व समीक्षामूल्ये अशा नवप्रवर्तित घटिताच्या अनुरोधाने विचार करावा लागतो. उदा. इंग्रजी राजवट, मुद्रणकला, ज्ञानेश्वर, शेक्सपीअर, डार्विनचा उत्क्रांतीवाद, फॉइडचे मानसशास्त्र, अस्तित्ववादी विचारधारा, सौंदर्यवाद, वास्तववाद, युरोपमध्ये फ्रेंच चित्रकलेतून प्रकट झालेली अमूर्तकला (Abstract Art), ज्ञानेश्वर, केशवसुत, मर्ढेकर, ढसाळ इ. प्रभूतींची कविता, प्राचीन साहित्य, अर्वाचीन साहित्य, त्या त्या काळातील साहित्यविषयक समस्याचे स्वरूप वेगवेगळे राहते. एकच साचेबंदपणा त्यात नसतो. साहित्येतिहासही तसाच असल्याने नवप्रवर्तन करणाऱ्या घटितांना प्राधान्य देऊन कालखंडात विभागणी होणे वाडमयेतिहासाला जास्त सोयीचे आणि संयुक्तिक ठरते.

■ युगप्रवर्तन साहित्यभूमी

साहित्यिकांच्या क्रांतिप्रवणवृत्तीवर आणि प्रतिभेद्या बळावर साहित्याची ओळख होते. साहित्येतिहासात बंड करणाऱ्या, क्रांतिकारकामुळे तो काळ ओळखला जातो. त्याचा गौरव होतो. पण त्या बंडखोरीला, युगप्रवर्तनाला संपन्न करणारे, प्रवाहित करणारे अनेक लेखक असतात. त्याच्या कार्याची नोंद इतिहासकारांने घ्यायला हवी. केवळ एकाचाच विचार करून साहित्येतिहासाचे लेखन परिपूर्ण होत नाही. विश्वातील घटकांचा समग्रपणे, विधायकदृष्टीने विचार करून साहित्येतिहास लेखन झाले पाहिजे. गुलाबाच्या फुलाचे सौंदर्य अनुभवताना त्यांच्या टोकदार काट्याचा आणि हिरव्यागार पानांचा विचार केला पाहिजे. गुलाबाच्या फुलाचे सौंदर्य वाढविण्यात त्याचा वाटा असतो.

साहित्यात काही ठळक नजरेत भरणाऱ्या प्रवाहाच्या जोडीने अनेक इतरही प्रवाह असतात. हे सर्वच प्रवाह वातावरणाच्या आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत असतात. विद्वान लोकांचे साहित्य, रंजनप्रवण सामान्य दर्जाचे साहित्य, लोकसाहित्य इ. साहित्याचे परस्पर संबंध तपासणे त्यांची नोंद घेणे अगत्याचे असते.

गो. म. कुलकर्णी म्हणतात, एखादी कलाकृती श्रेष्ठ ठरते ती युगतत्त्वाची पायमल्ली केल्यामुळे नव्हे तर युगतत्त्वाचे सर्वांगीण भान राखल्यामुळे आणि साहित्येतिहास हा युगाच्या प्रभावातून निर्माण होतो.

■ साहित्यप्रकारांचा विकासक्रम

साहित्येतिहास लेखनात प्रत्येक वाड्मयाचा स्वतंत्र इतिहास लिहिला जाणे योग्यच असते. त्याचबरोबर शाखोपशाखांचे पोट इतिहास लिहिण्याची आवश्यकता आहे. काढंबरी, नाटक, कविता, कथा असे इतिहास लिहिले जातात. पण नाटकांचा इतिहास म्हटले की, रंगभूमीच्या इतिहासाचा विचार होणे तितकेच महत्त्वाचे ठरते. तंत्रविचार म्हटले की शैलीविचार येतोच. मध्यवर्ती वाड्मयेतिहासात वाड्मय संबंध असे आशय, अभिव्यक्ती, अभिरूची, समीक्षासूत्रे, संप्रदाय, वितरणमाध्यमे, विचारसृष्टी इ. विविध घटकांच्या उपलब्धीचा व विकासाचा इतिहास लिहिला जाणे आवश्यक ठरते. साहित्यप्रकाराच्या पृथकपणे लिहिलेल्या इतिहासात साहित्येतर घटकांचा गरजेनुसार संदर्भ येतो पण त्यामुळे साहित्यात्मक आणि साहित्येतर घटकांची गल्लत होऊ देऊ नये. मध्यवर्ती साहित्येतिहासात विविध घटकाचे संतुलन साधावे लागते. उदा. तत्त्वज्ञान आणि संतसाहित्य. पण वाड्मय प्रकाराच्या इतिहासाच्या दृष्टीने असणारा विविध पातळीवरचा विकासक्रम विचारात घेणे महत्त्वाचे असते.

■ साहित्याचा इतिहास हा मानवी संवेदनशीलतेचा इतिहास

साहित्याची निर्मिती, साहित्याची शैली किंवा साहित्याचा आस्वाद हा व्यक्तिनिष्ठ असतो. पण ती निर्मिती, शैली किंवा आस्वाद प्रक्रिया ही सामूहिक परिमाणाची असते. त्या शैलीबरोबर त्या कालाचे काही शैलीविशेष त्यातून प्रकट होतात. मराठी गद्य असा शब्दप्रयोग उदाहरणादाखल घेतला तर महानुभावीय गद्य, बखरगद्य, आणि अव्वल इंग्रजीतील गद्य असे काही पोटप्रकार दाखविता येतात.

व्यक्ती अभिरूची आणि कलाकृतीची प्रकृती यामुळे अभिरूचीला विशिष्ट दिशा प्राप्त होते. तसे तत्कालीन साहित्यविषयक संकेत, परंपरा, दृष्टिकोण, अपेक्षा यांचा एक संस्कार अभिरूचीवर आणि साहित्यनिर्मितीवर पडलेला असतो. म्हणून साहित्याचा इतिहास हा मानवी संवेदनशीलतेचा इतिहास असतो. तो फक्त व्यक्ती इतकाच मर्यादित नसतो तर व्यक्ति-समष्टिसंबंधांचा असतो. व्यक्तीचे भौतिक व मानसिक अस्तित्व हे जाणिवपूर्वक किंवा नेणीवपूर्वक इतर घटकावर अवलंबून असते.

त्यामुळेच साहित्यनिर्मिती ही व्यक्तिगत क्रिया असली तरी साहित्याचा इतिहास हा मानवी संवेदनशीलतेचा बनून जातो.

■ कालसंदर्भ

साहित्याचा इतिहास हा समाजाच्या सांस्कृतिक इतिहासाचे एक अंग असते तसे त्या युगाची प्रकृती असते. इतिहासकार हा भूतकालीन घटनांचा वर्तमानकालीन ज्ञानाच्या संदर्भात शोध घेत असतो. History is nothing but the re-enactment of past thought in the Historioris Mind हे कॉलिंगवूडचे म्हणणे (The idea of History) खेरे असेल. भूतकाळाची पुनर्निर्मिती कशासाठी? कोणासाठी? या प्रश्नांचा विचार इतिहासलेखक करतो. ऐतिहासिक जाणिवाचा वेध घेतो. इतिहास लेखनाच्या उद्दिष्टानुसार निवड करणे, संबंधीत घटनांची मांडणी करणे, घटितांच्या परस्पर नात्यांचे, गौण प्रधान भावांचे परिप्रेक्षण करणे, गौण-प्रधान भाव नियत होतो. ज्या युगाची ती प्रकृती, प्रेरणा, प्रवृत्ती असेल. त्या युगाचा इतिहास त्या काळाच्या उपलब्ध ज्ञानासंदर्भात इतिहासकार मांडत असतो.

■ इतिहासलेखन : कला आणि शास्त्रही

इतिहासलेखनात इतिहासाला उपयोगी उपलब्ध ज्ञानाचे सर्जनशील उपयोजन केले जाते. त्यादृष्टीने इतिहास लेखन कला ठरते. रचना कौशल्याचा विचार करता इतिहासाला कला म्हणणे योग्य ठरते. तर वस्तुनिष्ठता व कार्यकारणभावयुक्तता यांची जपणूक इतिहासकाराकडून होते. यादृष्टीने इतिहास हे शास्त्र ठरते. मानवी क्षेत्रातील सत्य अजमावण्याच्या कसोट्या भिन्न भिन्न असतात. साहित्य व्यापारातील प्रामाण्यत आणि भौतिक व्यवहारातील प्रमाण्यात फार फरक असतो.

■ कालसापेक्षता

साहित्यकृती ही वस्तू नसते. ती आस्वादकाच्या वृत्ति-प्रवृत्तीनुसार चैतन्यपूर्ण बनते, कधी त्या कृतीचे रंगरूपही बदलतात. साहित्य हे या अर्थाने मूलभूत मानवी प्रेरणांशी संबंधीत असते. याच मानवी प्रेरणावर सनातन साहित्याची इमारत उभी असते. तिचा संबंध कालसापेक्षतेशी नसतो किंवा गौण असतो. उदा. बालकवींची औंडुंबर ही कविता कोणत्याही काळातील रसिकांना भावते. या ठिकाणी ती नित्यनूतन असते. दुसऱ्या बाजूने विचार करता ती विनोदी किंवा वीरसप्रधान नाही हे सर्वच रसिकांना जाणवते. आणि ‘असला औंडुंबर’ म्हणजे ‘कसला औंडुंबर’ याचे अंतिम उत्तर देता येत नाही. हे सामर्थ्य कवीच्या निर्मिती प्रकृती-प्रवृत्ती, जीवनदृष्टी, निसर्गविचार, त्या काळातील वाड्मयीन वातावरण आणि काव्यपरंपरा यांच्यात दडलेले असते.

यादवांचा किंवा एलिझारेथ राणीचा काल. त्याकाळचे संदर्भ बदलले आहेत. पण ज्ञानेश्वर व शेक्सपिअर आजही चैतन्यपूर्ण वाटतात. कारण श्रेष्ठ कलावंताच्या साहित्यात जाणवणारी कालनिरपेक्षता ही कालसापेक्षच असते. वाड्मयेतिहासाच्या लेखनात कोणतेही एक घटित केंद्रित केले तरी अनेक प्रश्न अनुत्तरीय राहतात. इतिहास घडणीत थोर पुरुषांच्या कर्तृत्वाचा वाटा असतो. त्याच्या कर्तृत्वामुळेच इतिहासाला अर्थ प्राप्त होतो. ज्ञानेश्वर-तुकारामादी लेखकाच्या साहित्याने मराठी

साहित्य समृद्ध झाले हे मान्य केले तरी त्यांचे कर्तृत्व समाजजीवनातून घडले. प्रतिकूल परिस्थितीत बंड करणरेही फार काळ एकाकीपणे राहू शकत नाहीत. त्यांना समाजाच्या एखाद्या समूहगटाची साथ मिळते. कालांतराने तो युगप्रवर्तकही ठरतो.

काही वेळा प्रतिभावंताला अवतीभोवतीच्या समाजाचाही लाभ होतो. त्याला जी शक्ती किंवा ताकद मिळालेली असते त्यामध्ये समाजाचा वाटा असतो. इतिहास लेखनाच्या संदर्भात इतिहासाची निर्मिती कोणाकडून होते. व्यक्तीकडून की समाजाकडून या प्रश्नाचे उत्तर व्यक्ती आणि समाज असेच द्यावे लागेल. प्रतिभावंताची विचारसरणी व लेखनशैली आणि समाजाची विचारशैली या एक वाटत नसल्या तरी त्या वेगवेगळ्या नसतात. त्यामध्ये काही विभिन्न स्वरूपाचे परस्पर संबंध असतात ते कालांतराने बदलतात. महात्मा फुले यांची तत्कालीन साहित्यात झालेली उपेक्षा व त्यांच्या विचारांना प्राप्त झालेले सामर्थ्य हे या स्वरूपाचे.

एकाच कालखंडात अनेक साहित्यप्रकार प्रवाहीत असतात. त्याचा स्वतंत्र इतिहास लिहिणे आवश्यक असते. अभिजनाच्या कल्पनेने त्या कालाचे शिष्ट संकेत प्रमाणित केलेले असतात. त्या अनुरोधाने मध्यवर्ती सांस्कृतिक व्यवहार चालू असतो. ही कल्पना समाजाच्या अद्यावत ज्ञानव्यूहाशी गति-स्थितीशी, मूल्यात्मकतेशी संबंधित असते. या प्रामाण्य मध्यवर्ती धारेला धिक्कारू पाहणारी प्रवृत्ती नागरत्वात असते.

साहित्यिकांच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण, ज्या समाजात तो वाढला त्या समाजाचे संस्कार आणि त्याचा साहित्य निर्मितीवरील परिणाम हा तेनचा सिद्धांत. कलावंताची माणूस या नात्याने जी जडणघडण होते त्या पर्यावरणाला महत्वाचे स्थान देतो. Race milieu आणि moment या तेनच्या तत्त्वत्रयीत moment या घटकाचा युगप्रवृत्तीशी संबंध येतो.

कला ही वास्तव जीवनाच्या भूमीत रुजलेली असून उत्पादन पद्धतीने निर्माण केलेल्या सामाजिक-राजकीय-सांस्कृतिक व्यूहातून सिद्ध होते. मार्क्सवाद हा घटिताचे मूळ शोधून त्याचा कार्यकारण भाव युगप्रवृत्तीशी दाखविण्याचा प्रयत्न करतो. साहित्याच्या इतिहासात साहित्य आणि इतिहास या दोन्हीवरही सारखाच भर देणे कठीण असते. गंगाधर पाटील यांना साहित्येतिहासाच्या संकल्पनेत वाड्मयीन कालखंड, वाड्मयाचे प्रकार, वाड्मयीन परिवर्तन, वाड्मयीन उत्क्रांती हे घटक अपेक्षित आहेत.

साहित्येतिहासाची वास्तू विशिष्ट स्थलकालाच्या सांस्कृतिक पार्श्वभूमीवर उभी असते. त्या त्या कालखंडातील सांस्कृतिक घडामोडीना स्पर्श करणे, आवश्यक त्या प्रमाणात विविध वैचारिक जीवनप्रणालीचाही परामर्श घेणे आवश्यक असते.

गो. म. कुलकर्णी यांना साहित्यक्षेत्रातील विविध घटनांच्या उप-इतिहासाच्या जोडीने समग्रलक्षी, मूलग्राही, सोपपितक आणि व्यापक परिमाणे असलेला, मध्यवर्ती विस्तृत साहित्येतिहास आणि त्याची पुनःपुन्हा पाहणी हे मराठी साहित्येतिहासाचे उद्दिष्ट असावे असे वाटते.

१.४ समारोप

मराठी वाड्मयेतिहास हा साहित्याच्या इतिहासाचा भाग असतो. भूमी, संस्कृती, इतिहास या घटिताना लक्षात घेऊन मराठीत जे लिहिले गेले ते मराठी साहित्य, समाज, संस्कृती, धर्मकल्पना, तत्त्वज्ञान, आर्थिक स्थिती, राजकीय घडामोडी वर्णवर्ग, वाड्मयीन व कलापरंपरा, नैसर्गिक पर्यावरण, जीवनदृष्टी, भूमिका, कालखंड इ. गोष्टी वाड्मयेतिहासात लक्षात घेतलेल्या असतात.

वाड्मयेतिहासाच्या परंपरेला प्राप्त झालेले नवे परिमाण, मानव आणि इतिहास यांचा परस्पर संबंध, इतिहासकारांची वर्तमानकालीन वास्तवातून भूतकाळ आणि त्यासंदर्भात निर्माण झालेली दृष्टी. पाश्चात्य इतिहासकारांची वाड्मयेतिहास लेखनाची परंपरा आणि संकल्पनाव्यूह यांचा परामर्श वाड्मयेतिहास लेखन तसे परपोषी, दिशाहीन आणि संप्रदायिक आहे. रुढ अर्थने त्याला वाड्मयेतिहास म्हणता येत नाही. आध्यात्मिक, धार्मिक अभिमानातून केलेली मांडणी किंवा सामाजिक, सांस्कृतिकतेला केंद्रित ग्रंथाची तुटपुंजी निर्मिती एवढीच होती. महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या तत्त्वचर्चेतून तिला बळ प्राप्त झाले. हे आपण पाहिले आहे.

वाड्मयेतिहास म्हणजे वाड्मय संबंधाची चर्चा. ती एकत्रिकरणाच्या व्यूहातून केलेली असते. वाड्मयेतिहास म्हणजे काय? या विषयीच्या व्याख्यानातून अपेक्षीत संकेतव्यूह स्वीकारत वाड्मयेतिहासाच्या स्वरूपाची चर्चा केली आहे.

वाड्मयेतिहासाच्या पारंपरिक विचारधारा, वाड्मयेतिहास लेखाची उद्दिष्टे, वाड्मयेतिहास लेखनात एखाद्यादुसऱ्या पैलूला प्राधान्य, साहित्य ही एक व्यापक सांस्कृतिक घटना, कालखंडात्मक विभागणी, युगप्रवर्तन साहित्यभूमी, साहित्य प्रकारांचा विकासक्रम, मानवी संवेदनशीलतेचा इतिहास, इतिहासलेखन कला की शास्त्र, कालसापेक्षता, ज्ञानसंदर्भ इ. घटकाद्वारे साहित्येतिहासाच्या संकल्पनाची मांडणी करणे शक्य आहे. वाड्मयेतिहासाच्या लेखनाची काही आधारतत्वे वाड्मयेतिहासाची संकल्पना निश्चित होण्यासाठी आधारभूत ठरेल. ज्ञानानंद आणि कलानंद देणारी सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय संदर्भाते मांडणी केलेली वाड्मयेतिहासाची संकल्पना दिशादर्शक ठरेल.

१.५ शब्दार्थ व टीपा

- पोषण : संभाळणे, पोषणे
- आलेखन : कल्पनालेखन, कल्पित आराखडा
- तथ्ये : सत्य, तत्त्व
- धारा : प्रवाह
- तारतम्यता : धोरण, सारासार विचार

- पैलू : बाजू
- नवप्रवर्तन : नवीन बदल, वागणूक
- प्रामाण्य : परिमाण, पुरावा, प्रत्यंतर, आधार
- कालसापेक्षता : कालाला धरून, कालाशी तुलना
- युगप्रवृत्ती : कालाचा कल, कालाचा प्रघात, कालाची गती
- पाश्वर्भूमी : मागील बाजू, मागील जमीन

१.६ नमुना प्रश्नोत्तरे

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. ‘वाङ्मयेतिहासाची संकल्पना’ या ग्रंथाचे लेखक कोण आहेत ?

उत्तर : दत्तात्रेय पुंडे हे वाङ्मयेतिहासाची संकल्पना या ग्रंथाचे लेखक आहेत.

२. इतिहास आणि समाज यांचे नाते स्पष्ट करणारा पहिला महत्त्वाचा तत्त्ववेता कोण आहे ?

उत्तर : ब्हिसो हा इतिहास आणि समाज यांचे नाते स्पष्ट करणारा पहिला महत्त्वाचा तत्त्ववेता आहे.

३. मराठीमध्ये वाङ्मयेतिहासविषयक तत्त्वचर्चा करण्याचे श्रेय कोणाकडे जाते ?

उत्तर : मराठीमध्ये वाङ्मयेतिहासविषयक तत्त्वचर्चा करण्याचे श्रेय महाराष्ट्र साहित्य परिषदेकडे जाते ?

४. साहित्येतिहासाची वास्तू कोणत्या पाश्वर्भूमीवर उभी असते ?

उत्तर : साहित्येतिहासाची वास्तू विशिष्ट स्थलकालांच्या सांस्कृतिक पाश्वर्भूमीवर उभी असते.

ब) योग्य पर्याय निवडा.

१. माणसाच्या गरजानुसार नवे घडताना जे मागे पडते तो असतो.

(भविष्यकाळ / भूतकाळ / वर्तमान / इतिहास)

२. वाङ्मयेतिहासाचा लेखक व वाचक असावा.

(बहुश्रुत / अनुभवी / मनमानी / जिज्ञासू)

३. ज्ञानानंद आणि कलानंद याची साधाणारा साहित्येतिहास निर्माण झाला पाहिजे.

(गती / युती / मती / नाती)

४. कालखंडात अनेक साहित्यप्रकार प्रवाहीत असतात. त्याचा स्वतंत्र इतिहास लिहिणे आवश्यक असते.

(विशिष्ट / एकाच / दोन / मध्ययुगीन)

५. 'श्री विठ्ठल : एक महासमन्वय' या ग्रंथाचे लेखक हे आहेत.

(द. ग. गोडसे / शं. बा. जोशी / रा. चि. ढेरे / चि. वि. जोशी)

६. वाड्मयेतिहासाचे स्वरूप हे व्यावहारिक गरजावर अवलंबून असते.

(आंतरिक / बाह्य / संयुक्त / सामाजिक)

उत्तरे : १. इतिहास, २. बहुश्रुत, ३. युती, ४. एकाच, ५. रा. चि. ढेरे, ६. आंतरिक

क) सविस्तर उत्तर लिहा.

१. वाड्मयेतिहास म्हणजे काय ते सांगून वाड्मयेतिहास लेखनाच्या आधारतत्त्वाची चर्चा करा.

उत्तर : प्रास्ताविक : वाड्मयेतिहास म्हणजे केवळ वाड्मयातंगत घटकांच्या परस्पर संबंधाचा अभ्यास अशी क्रेन यांनी व्याख्या केली आहे. त्यानुसार साहित्याचा विशिष्ट कालखंडाधारे, साहित्यप्रकाराधारे, विचार, तत्त्वानुषंगाने केलेला अभ्यास म्हणजे वाड्मयेतिहास असे म्हणता येईल.

लेखक आणि सर्वसामान्य वाचक या सगळ्याच्या दृष्टीने वाड्मयाचा इतिहास लिहिला जावा. वाड्मयाचे कार्य काय? आणि वाड्मयाचे स्वरूप काय या दोन मुद्याच्या संबंधाने वाड्मयेतिहासकारांच्या भूमिकेने वाड्मयाचा इतिहास लिहावा असे सीताराम रायकर यांचे मत आहे. वाड्मयेतिहास लेखन हे भाषिक सवयी आणि वाड्मयीन असणाऱ्या सामाजिक आत्मभानाचे कार्य असते. वाड्मयेतिहास लेखनाची काही आधारतत्त्वे आहेत.

वाड्मयेतिहासलेखनाची आधारतत्त्वे :

१. इतिहास लेखनाचा परिचय करून घेणे.

२. वाड्मयेतिहास लेखनाची सुसूत्र परंपरा निश्चित करणे.

३. पाठ्यपुस्तक मर्यादित वाड्मयेतिहास

४. वाड्मयेतिहासाची गरज

५. माहितगार बनावे

६. अल्पसंतुष्ट असू नये.

अशी काही आधारतत्त्वे सुजित मुखर्जी यांनी सांगितलेली आहेत. वाड्मयेतिहासाचे लेखन करताना यापूर्वी लिहिल्या गेलेल्या लेखनाचा परिचय करून घेणे हे पहिले वाड्मयेतिहासलेखनाचे

आधारतत्त्व आहे. तसे पाहिले तर मुस्लिम इतिहासकारांच्या उदयापर्यंत भारतात फारसे इतिहास लेखन झालेले नव्हते. जे काही स्फुट स्वरूपात थोडेबहूत लेखन झाले त्याचा कालानुक्रम ठरविणे.

वाड्मयेतिहास लेखनाची सुसूत्र परंपरा निश्चित केल्यामुळे कालक्रम ठरविणे, वाड्मयेतिहासाच्या अभ्यासाला सोईचे होते. भारतात वाड्मयाचा इतिहास नवाच असल्यामुळे अडखळत राहण्याशिवाय इतिहासलेखकांना पर्याय राहत नाही.

आपल्याकडे वाड्मयेतिहास हे केवळ अभ्यासक्रमातील पाठ्यपुस्तके म्हणून लिहिले आहेत. अपवाद दिल्लीची साहित्य अकादमी आणि पुण्याची महाराष्ट्र साहित्य परिषद असल्याचे नमूद करावे लागते.

वाड्मयेतिहासाचे लेखन हे स्वतःचे मत मांडण्यासाठी किंवा स्वतःच्या सुखासाठी कोणी केल्याचे आढळत नाही. किंवा कोणाला तशी गरज असल्याचे भासत नाही.

भारतीय भाषामधील मराठी, बंगाली, हिंदी किंवा तमिळ वाड्मयाच्या अभ्यासक्रमाची आखणी इंग्रजी वाड्मयाच्या अनुकरणात होते. १९४७ पर्यंत इंग्रजी वाड्मयेतिहासाच्या वाचनामागील संकल्पनाचा प्रभाव भारतीय भाषेवर राहिला.

इतिहासकाराला वाड्मयेतिहासाला समग्रता येण्याच्या दृष्टीने माहितीगर बनावे लागते. त्यासाठी राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र व इतर सामाजिकशास्त्रे यांच्या कक्षेपर्यंत मागोवा घ्यावा लागतो. त्याला क्षेत्रातील शोध, अभ्यासविषयक घटिते या बळावर स्थल, काल याचा शोध घेणे वेगळे. येथे एखाद्या कलाकृतीच्या आधारे त्या घटनेवर प्रकाश टाकण्याची जबाबदारी वाड्मयेतिहासकाराची असते.

भारतीय इतिहासकाराकडून भारतीय भाषेतील वाड्मयकृतीचे यथायोग्य मूल्यमापन करता येईल असे समीक्षेचे एकही आलोक तारतम्य विकसित झालेले नाही. मराठी वाड्मय परंपरेच्या कक्षेतच मराठी साहित्यकृतीचे परिशीलन करून तिचे स्थान ठरविण्यावरच मराठी वाड्मयेतिहासकाराने समाधान मानल्याने साहित्यकृतीला न्याय मिळत नाही.

अलब्रेश्ट व्हेबर व मॉरिट्स व्हिंटरनित्स, आणि ज्या गार्से युतासि व जॉर्ज ग्रिअर्सन यांनी केलेले इतिहासाचे लेखन, त्यांनी वाड्मयेतिहास लेखनाची ठरविलेली भूमिका आणि वाड्मयेतिहासाचा त्यांनी ठरविलेला प्रकार त्यांचेच अनुकरण तसेच चालू राहिले. त्यामुळे एक अक्षरेषा आणि दुसरी प्रांतिक भाषा या पद्धती विकसित झाल्या. यापैकी पहिली संस्कृतनिष्ठ नमुना तर दुसरी हिंदुस्थानी नमुना म्हणून ओळखली गेली. ह्या प्रदीर्घ काळापर्यंत प्रचलित राहिली. या संदर्भात सुजित मुखर्जीच्या लेखाचा स. ग. मालशेनी केलेल्या अनुवादातील प्रतिक्रिया भारतीय वाड्मयेतिहासकाराने व विशेषतः आधुनिक कालखंडाच्या वाड्मयेतिहासकाराने वाड्मयीन प्रक्रियेत वाचकाला पुनश्च स्थानापन्न करण्यासाठी एखादा मार्ग शोधून काढून तद्वारा परस्परसंबंध प्रस्थापित करण्याचे साहित्येतिहासाचे कार्य पूर्ण करणे अगत्याचे आहे. (वाड्मयेतिहासाची संकल्पना, पृ. १०६) यावरून भारतीय वाड्मयेतिहास हा पाश्चात्याच्या अनुकरणातून लिहिला जातो हे स्पष्ट होते.

समारोप : वाङ्मयेतिहास लेखनासाठी काही आधारतत्त्वे इतिहासकाराने निश्चित करायला हवीत. विशिष्ट संकल्पनेनुसार, समस्याना तोंड देणे शक्य व्हावे यासाठी आधारतत्त्वानुसार वाङ्मयेतिहासाचे लेखन झाले तर ते भारतीय वाङ्मयेतिहासाच्या परंपरा निर्माण करणारे असेल.

१.७ सरावासाठी प्रश्न

अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. वाङ्मयेतिहास लेखनाला साहाय्यभूत ठरणारी घटिते स्पष्ट करा.
२. वाङ्मयेतिहासाची संकल्पना व स्वरूप स्पष्ट करा.

ब) लघुत्तरी प्रश्न

१. वाङ्मयेतिहास लेखनाच्या पूर्व परंपरा सांगा.
२. वाङ्मयेतिहासलेखनाचे महत्त्व विशद करा.

१.८ उपक्रम

महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे यांनी प्रकाशित केलेल्या मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (खंड ३ आणि ५) या ग्रंथाचे वाचन करून निरीक्षणे नोंदवा.

१.९ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१. वाङ्मयेतिहासाची संकल्पना – द. दि. पुंडे / कुलकर्णी
२. मराठी साहित्याची सांस्कृतिक पाश्वभूमी – गो. म. कुलकर्णी
३. मराठी साहित्य इतिहास आणि संस्कृती – वसंत आबाजी डहाके
४. गांधीवाद आणि मराठी साहित्य – गो. म. कुलकर्णी
५. साहित्यमूळ्ये आणि अभिरूची – गो. मा. पवार
६. साहित्य समाज आणि संस्कृती – दिगंबर पाठ्ये
७. साहित्याचे सामाजिक व सांस्कृतिक अनुबंध – म. स. पाटील
८. काढंबरी : एक साहित्यप्रकार – हरिशंद्र थोरात
९. समीक्षा मीमांसा – गंगाधर पाटील
१०. सामाजिकशास्त्रे आणि साहित्य : अंतःसंबंध – प्राचार्य डॉ. ह. श्री. साने

सत्र १ : घटक २

भाषांतरित वाड्मय

२.१ उद्दिष्टे

विद्यार्थी मित्रांनो! या घटकाचे वाचन केल्यानंतर आपणास पुढील गोष्टी समजून येतील.

- भाषांतरित वाड्मयाची दीर्घ परंपरा लक्षात येईल.
- भाषांतरित वाड्मयाचे स्वरूप लक्षात येईल.
- भाषांतरित वाड्मयाचे महत्त्व लक्षात येईल.
- भाषांतरित वाड्मयाच्या वृद्धीसाठी कार्यन्वित असणाऱ्या घटकांची कल्पना येईल.
- मराठी साहित्य प्रवाहामध्ये असणारे भाषांतराचे स्थान समजून घेता येईल.

२.२ प्रस्ताविक

आज जगाच्या पाठीवर अनेक भाषा बोलल्या जातात. याकारणाने मानवाने जीवनव्यवहारात त्रिभाषा सूत्रीचा स्वीकार केला आहे. आज सर्वसामान्यपणे मातृभाषा, संपर्कभाषा आणि ज्ञानभाषा या त्रिभाषा परिचित असणे अपरिहार्य बनले आहे. भाषांतराचे क्षेत्र हे व्यक्तिगत जीवनातील अनुभव आणि अभिव्यक्तीच्या अर्थग्रहणापासून आंतरराष्ट्रीय – जागतिक व्यवहारापर्यंत व्यापक बनले आहे. भारत देश बहुभाषिक म्हणून ओळखला जातो. इथे भिन्नवंशीय भाषा एकाच छताखाली वावरताना दिसतात. अनेक प्रकारचे भाषा ज्ञान हे कालदृष्ट्या संपन्न आहेत. भारतीय माणूस हा सामान्यतः द्वैभाषिक पहावयास मिळतो. भिन्न भाषा आणि भाषिक समाज यांच्या संपर्कासाठी भाषांतराची सामाजिक आणि सांस्कृतिक आवश्यकता आहे. यामुळे भाषांतर ही आज काळाची गरज बनली आहे.

भारतीय भाषांतराचा विचार करता प्रथम आपली विविधांगी संस्कृतीची परंपरा समजावून घेणे गरजेचे आहे. भाषांतर करताना त्यामध्ये समाज, संस्कृती आणि बोली या प्रमुख घटकांचा विचार होत असतो. कोणत्याही देशाची संस्कृती ही साहित्यातून प्रतिबिंबित होत असते. संस्कृती या घटकाभोवती साहित्याचे वलय निर्माण झालेले असते. कोणत्याही संस्कृतीच्या गाभ्यापर्यंत पोहचविणारा साहित्य हा एकमेव मार्ग आहे. एखादी साहित्यकृती जेव्हा एका विशिष्ट भाषेत निर्माण होते, तेव्हा तिच्यात प्रत्यक्षपणे वेगवेगळे विचारव्यूह कार्यरत होत असतात. विविध भाषेतील ज्ञानभांडार समजून घेण्यासाठी त्याचे मातृभाषेत किंवा राजभाषेत भाषांतर होणे गरजेचे आहे. आज भारतामध्ये प्रत्येक भाषेतील उत्तमोत्तम ग्रंथांचे भाषांतर करण्यासाठी विविध उपक्रम केंद्रे शासनाने राबवली आहेत. त्यामुळे हिंदी, बंगाली, गुजराती, तमीळ, तेलगू, कन्नड, मराठी इ. भाषेतील साहित्य अगदी जवळ आले.

त्याबरोबर पाश्चात्य साहित्यही भारतीय लोकांपर्यंत अगदी सहजपणे पोहचले आहे. हे भाषांतराने सहज शक्य झाले आहे.

भिन्न भाषा आणि भिन्न भाषिक यांच्या संपर्कासाठी भाषांतराची सामाजिक आणि सांस्कृतिक आवश्यकता स्पष्ट झाली आहे. साहित्यातून व्यक्त झालेल्या भावना, विचार, अनुभव यांच्या आदान-प्रदानासाठी भाषांतर हे मध्यवर्ती सूत्र बनले आहे. पूर्वीपासूनच भाषा भिन्नतेने सामाजिक, सांस्कृतिक वर्ग निर्माण झालेले आहेत, ते या भाषांतराच्या विश्वभाषेने मिटवणे सहज शक्य झाले आहे. भाषांतराधारे एक संस्कृती ही दुसऱ्या संस्कृतीला विकसित करत असते. याबरोबरच त्या-त्या प्रातांची भाषाही समद्ध होत असते.

जागतिकीकरणामुळे भाषांतराची गरज निर्माण झालेली आहे. सर्व प्रसार माध्यमांमध्ये विविध प्रकारच्या संहिता भाषांतरित कराव्या लागतात. बातम्या, लेख, माहिती यापासून ते जाहिरातीपर्यंत सर्वच ठिकाणी भाषांतर हा अविभाज्य घटक बनला आहे. अलिकडच्या काळात मोठ्याप्रमाणात जागतिक पातळीवर गाजलेली इतर भाषेतील पुस्तके मराठीमध्ये लवकर भाषांतरित होताना दिसतात. त्यामध्ये इंग्रजी व अन्य पाश्चात्य भाषामधून साहित्य हे सहजपणे प्रादेशिक भाषेत भाषांतरित होताना दिसते. कथा, कादंबरी, नाटके यातील लोकप्रिय साहित्य बरोबरच अभिजात, सामाजिक, राजकीय, वैज्ञानिक यातील माहितीपर व वैचारिक भाषेतीलही साहित्य विपुल प्रमाणात भाषांतरित होत आहे. यामुळे दिवसेंदिवस भाषांतराची गरज वाढत आहे. चित्रपटांच्या संहिता देखील ध्वनिमुद्रित किंवा उपशिर्षकासाठी भाषांतर होताना दिसत असते. शिवाय बहुभाषिक पर्यावरणात काम करताना सामाजिक, राजकीय, तसेच विविध आस्थापनांच्या कामात देखील भाषांतराची मोठ्या प्रमाणात गरज असते. सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक क्षेत्रात भिन्नभाषिक समूहात प्रत्यक्ष आदान प्रदान होताना दुभाषाची आवश्यकता असते. या सर्व गोष्टींचा विचार करूनच आजच्या काळातील विविध अभ्यासक्रमांतून भाषांतर शास्त्र व प्रत्यक्ष उपयोजन शिकविले जात आहे.

२.३ विषय विवेचन

२.३.१ भाषांतराची पूर्वपरंपरा

आधुनिक जगामध्ये आज भाषांतराला महत्वाचे स्थान प्राप्त होऊ लागले आहे. भारतामध्ये भाषांतर या अभ्यासशाखेचा विचार करत असताना ऋग्वेदांपासूनची परंपरा विचारात घ्यावी लागते. मराठी भाषेचा विकास हा संस्कृत-प्राकृत-अपभ्रंश असा झालेला आहे. त्याकाळात निर्माण झालेले साहित्य हे आज आपल्यापर्यंत पोहचले आहे, ते भाषांतराच्या आधारे. भारतीय साहित्यात आढळणारी संस्कृत पुराणे, इतिहास, आध्यात्मिक ग्रंथ यावरून निर्माण झालेली उपनिषदे, भगवद्गीता, भागवत, रामायण, महाभारत इ. ग्रंथ आज भाषांतरामूळेच सर्व भाषेत पोहचले आहे. मराठी भाषेतील सर्वांत पहिले भाषांतर म्हणून ‘ज्ञानेश्वरी’ या ग्रंथाचा उल्लेख करता येईल. संत ज्ञानेश्वरांनी संस्कृत मधील भगवत्गीतेची टीका म्हणून निर्माण केलेला हा ग्रंथ एक भाषांतरच म्हणता

येर्इल. त्यानंतरच्या काळात अनेक संत-पंडित कवीनीं संस्कृत काव्य अधाराला घेत त्यांची भाषांतरेच केली आहेत. प्राचीन साहित्यातील बहुतांशी आख्यान कविता या पंडित कवीनीं भाषांतरित केलेल्या आहेत.

भाषांतराची सुरुवात ही पाश्चात्य देशात झाली आहे असे अभ्यासक मानतात, पण भारतीय साहित्याचा विचार करता ही परंपरा भारतातूच जगभर पसरली आहे. भारतीय साहित्यापेक्षा या संकल्पनेचा विचार अधिक प्रमाणात पाश्चात्यांनी केला म्हणून, भाषांतर शास्त्राचा विचार करताना ही परंपरा पाश्चात्यांकडून आपल्याकडे आली असे मानले जाते. प्रामुख्याने पाश्चात्या साहित्यामध्ये भाषांतराची सैद्धांतिक पार्श्वभूमी विशद करणारे लेखन इ.स. पूर्व पहिल्या शतकात झाले आहे असे आढळून येते. पहिल्या शतकातील सिसेरो होरेंसपासून १७ व्या शतकातील फ्रेंच मानवतावादी विचारवंत एटिनी डोलेट, टिंडेल आणि १९ व्या व २० व्या शतकातील ड्रायडन, मॅथ्यू अरनॉल्ड, रोमन याकबसन, वॉल्टर बेंजामिन, ज्युलिअन हाऊस, जॉर्ज स्टायनर, सुसन बॅसनेट, आंद्रे लिफविरे, एडविन जेण्टझलर, गिडन टोरी, युजिन नायडा, जे.सी.कॅटफर्ड, अॅटन पोपोचिव या पाश्चात्य अभ्यासकांनी भाषांतरमीमांसा या संकल्पनेला महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. यामुळेच ही परंपरा पाश्चात्याची आहे असे मनले जाते.

१० व्या शतकात चीनमध्ये संस्कृत ग्रंथांचे भाषांतर केले गेले. हे भाषांतर करताना विशिष्ट असे विभाग नेमले जात होते. याविभागातून सर्वांगीण असा अभ्यास करून भाषांतर केले जात होते. १६ व्या शतकात इंग्लंडमध्ये ‘बायबल’चे भाषांतर करण्यासाठी एक गट निवडला गेला. त्याचे कित्येक वर्ष इंग्रजीमध्ये भाषांतर करण्याचे प्रयत्न चालू होते. १७ व्या शतकात शहाजहानचा मुलगा दाराशिकोह याने आपल्या दरबारातील फारसी पंडितांकरवी उपनिषिदांचे फारसी भाषेत भाषांतर करून घेतले आहे.

अर्वाचीन काळात डॉ. कॉरी याने काही भारतीय पंडितांच्या सहाय्याने श्रीरामपूर (बंगाल) या ठिकाणी मराठी व कोकणी भाषांमध्ये ‘नवा करार’ (बायबल) चे भाषांतर करण्याचा प्रयत्न केला होता; पण तो सफल झाला नाही. दरम्यानच्या काळात अमेरिकन मराठी मिशनने ‘नवा करार’ चे भाषांतर मराठीमध्ये केले. अर्वाचीन काळाच्या सुरुवातीला धर्मप्रसाराच्या दृष्टीने अनेक धर्मग्रंथांची भाषांतरे झाली आहेत.

आज अनुवादाधारे मराठी साहित्य समृद्ध झाले आहे. साहित्य, विज्ञान, तंत्रज्ञान, विधी, अशा विविध क्षेत्रांशी संबंधित असणारे साहित्य अधिक प्रमाणात भाषांतरित झाले आहे. गेल्या १०-१५ वर्षात अनेक प्रकाराची भाषांतरे झाली आहेत. इंग्रजी, रशियन, जपानी, फ्रेंच, पोर्तुगीज या भाषांबोरेर काश्मिरपासून ते तमिळपर्यंत सर्व भारतीय भाषांमधील साहित्य मराठी भाषेत भाषांतरित होत आहे. यामुळेच भाषांतरित साहित्याचे दालन समृद्ध झाले आहे.

भाषांतराची परंपरा प्राचीन असल्याने अनुवादाचे क्षेत्र व्यापक बनले आहे. अव्वल इंग्रजी कालखंडामध्ये मुद्रणकलेचा शोध लागल्यानंतर साहित्याला खन्या अर्थाने सुरुवात झाली. सुरुवातीच्या

काळात जे साहित्य निर्माण झाले ते भाषांतरित स्वरूपाचे होते. सुरुवातीच्या काळात इंग्रजी भाषेतील अनेक प्रकारचे साहित्य भारतीय भाषांमध्ये भाषांतरित झाले. तेव्हा भाषांतर हे महत्वाचे साधन होते.

मराठी साहित्यामध्ये १९२० नंतर मात्र भाषांतराच्या कक्षा रुदावत गेल्या आहेत. यासाठी ‘साहित्य आणि संस्कृती मंडळ’ या संस्थेने इतिहास, भारतीय साहित्य, पाश्चात्य साहित्य (नाटक, कादंबरी, कथा, कविता इ.) विविध प्रकारचे अभिजात साहित्य मराठी भाषेमध्ये भाषांतरित करून घेतले आहे. भाषांतर युगाचा पाया पन्नास वर्षांपूर्वी या मंडळाने घातला आहे. सुरुवातीपासूनच भाषांतराच्या कक्षा वाढविण्यासाठी ‘केंद्रीय साहित्य अकादमी’, ‘नेशनल बुक ट्रस्ट’ इ. संस्थाशिवाय विविध राज्यांच्या ‘साहित्य अकादमी’, ‘ग्रंथ अकादमी’, ‘साहित्य परिषद’ इ. संस्था कार्यरत आहेत.

मराठी साहित्य आज समृद्ध झालेले आहे ते समृद्ध करण्यामागे भाषांतरित साहित्याचा मोठा वाटा आहे. साहित्य, विज्ञान, तंत्रज्ञान, विधी अशा विविध क्षेत्रांशी संबंधित साहित्य मराठीत अनुवादित होत आहे. वाड्यमयामध्ये विविध वाड्यमयप्रकारांनी भाषांतराच्या आधारे मराठी साहित्य समृद्ध केले आहे.

भाषांतर म्हणजे काय?

भाषांतर संज्ञेसाठी इंग्रजी मध्ये *TRANSLATION* या अर्थी हा शब्द वापला जातो. *TRANSLATION* या शब्दाची उत्पत्ती लैटिन भाषेतील *TRANS* आणि *LATION* या शब्दांनी झाली आहे. *Trans* या शब्दाचा अर्थ पूर्ण (Across or Beyond- पलीकडे, दुसऱ्या ठिकाणी किंवा स्थितीत) आणि *Lation* या शब्दाचा अर्थ घेऊन जाण्याची क्रिया म्हणजेच, एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत घेऊन जाण्याची क्रिया असा अर्थ होतो.

TRANSLATION या शब्दाला मराठीमध्ये भाषांतर आणि हिंदीमध्ये अनुवाद या संज्ञा रूढ आहेत. मात्र इंग्रजीमध्ये दोन्हीसाठी एक संज्ञा असली तरी हिंदीतील अनुवाद या संज्ञेची उत्पत्ती संस्कृत भाषेमध्ये आढळते. अनुवाद ही संज्ञा मूळ धातू ‘वद’ याचा अर्थ ‘बोलणे किंवा सांगणे’ आणि त्याला लागलेला ‘अनु’ हा उपसंग त्याचा अर्थ ‘मागील’ असा आहे. ‘वद’ या धातूला ‘अनु’ हा उपसंग जोडल्याने ‘अनुवाद’ ही संज्ञा तयार झाली. म्हणजेच ‘आधी कोणी सांगितल्यानंतर सांगणे’ असा रूढ अर्थ प्राप्त झाला आहे. शब्दकोशांमधून भाषांतर आणि अनुवाद यांचे अर्थ एकाच अर्थी दिलेले आहेत.

भाषांतर: व्याख्या

विष्णूशास्त्री चिपळूणकर या भाषातज्ज्ञाने केलेली भाषांतरची व्याख्या,

भाषांतर म्हणजे एका कुपीतील अत्तर दुसऱ्या कुपीत ओतणे; अत्तर आले की नाही एवढेच पाहावे. बाटल्यांची काच सारख्या आकाराची असावी असा आग्रह नको. मूळ वस्तू अर्थविषयक परिवारासह आली म्हणजे पुरे.^३

लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी संपादित केलेल्या विश्वकोशामध्ये पुढील व्याख्या आलेली आहे.

भाषेचा वापर म्हणजे भाषांतर. भाषा व्यवहार हा तीन प्रकारचा: बोलणारा व लिहिणारा अर्थ संप्रेषण करतो... परंतु साधारणतः अनुवाद म्हणजे दुसऱ्या भाषेत अनुवाद असे आपण समजतो, अन्य भाषिक अनुवादालाच भाषांतर असे म्हणतात.^२

अशोक केळकर यांनी ‘मराठी शब्दकोश खंड १२’ मध्ये नमूद केलेली व्याख्या अगदी परिणामकारक वाटते,

भाषेचा वापर म्हणजे भाषाव्यवहार. भाषा व्यवहार हा तीन प्रकारचा: बोलणारा व लिहिणारा अर्थ संप्रेषण करतो. परंतु काही वेळा एकच व्यक्ती प्रथम अर्थग्रहण करून नंतर त्याला अनुसरून अनुप्रेषण करते. ते अर्थाकडे लक्ष न देता केले म्हणजे अनुप्रस्तुती होते. उदा. ऐकलेले पाठ म्हणून दाखविणे देवनागरीतील मजकूर रोमनलिपीत उतरविणे पण अर्थ लक्षात घेऊन ते केले म्हणजे अनुवाद होतो. उदा. त्याच भाषेत घोषवारा सांगणे. परंतु साधारणतः अनुवाद म्हणजे दुसऱ्या भाषेत अनुवाद असे आपण समजतो. अन्यभाषिक अनुवादालाच भाषांतर असे ही म्हणतात.^३

सी. के रेबीन यांनी नमूद केलेली व्याख्या

A Translation is process by which a spoken or written utterance takes place in one language which is intended and presumed to convey the same meaning as a previously existing utterance in another language.^४

माया पंडित यांनी भाषांतरमीमांसा या पुस्तकात नमूद केलेली व्याख्या,

भाषांतर करताना एका भाषिक कृतीतील अर्थ संभार दुसऱ्या भाषिक कृतीत जसाच्या तसा यायला हवा ही अपेक्षाच व्यर्थ आहे. एका भाषिक कृतीतील अर्थाला शक्य तितका सममूल्य (equivalent) ठरेल असा अर्थ संभार दुसऱ्या भाषिक कृतीत ग्रंथित करणे म्हणजे भाषांतर होय.^५ या व्याख्यांच्या अधारे भाषांतराची संकल्पना कशा स्वरूपाची आहे हे जाणवते.

भाषांतर आणि अनुवाद

भाषांतर आणि अनुवाद या संज्ञामध्ये फरक केला जात असला; तरी त्यामध्ये साम्य आहे, हेही तितकेच खेरे आहे. *Translation* साठी मराठी आणि हिंदी मध्ये या दोन संज्ञा एकाच अर्थाने वापरल्या जात आहेत. भारतीय भाषांमध्ये यांना वेगवेगळ्या संज्ञा वापरल्या आहेत. अनुवाद (असाम, हिंदी, गुजराती, उडिया, पंजाबी), तर्जमा/अनुवाद (बंगाली, सिंधी), भाषांतर/अनुवाद (कन्नड), तर्जमा (कश्मीरी, उर्दू), भाषांतर (मराठी), विवर्तन/तर्जुमा (मल्याळम), अनुवादम (तेलगू), मोषिपेयर्तु (तमिळ). यावरून स्पष्ट होते की, या परस्पर पूरक अशा संज्ञा एकाच अर्थाने वापरल्या आहेत. मराठीमध्ये भाषांतरापेक्षा अनुवाद ही संज्ञा अधिक स्थिरावलेली आहे. यांचे कार्य जरी एक

असले तरी यामध्ये अभ्यासकांनी भेद केलेले आहेत, पण काही अभ्यासक या दोन्ही संकल्पना एकाच अर्थाने वापरतात. आज मराठी मध्ये भाषांतराऐवजी अनुवाद असाच शब्द रूढ झाला आहे.

वसंत बिरासदार यांनी अनुवाद आणि भाषांतर यामध्ये असलेला फरक स्पष्ट केलेला आहे. दुसऱ्या भाषेत सांगणे म्हणजे वस्तुतः भाषांतर. त्याचा अन्यभाषा भाषांतर असाच सामाजिक शब्दाचा विग्रह केला जातो. आणि जे सांगितले आहे तेच पुनःसांगणे म्हणजे पुनःकथन म्हणजेच अनुवाद. यावरून असे दिसते की, अनुवाद आणि भाषांतर या प्रक्रिया संलग्न आहेत. एक संरचनेला प्राधान्य देणारी तर दुसरी अर्थाला व आशयाला प्राधान्य देणारी प्रक्रिया आहे.

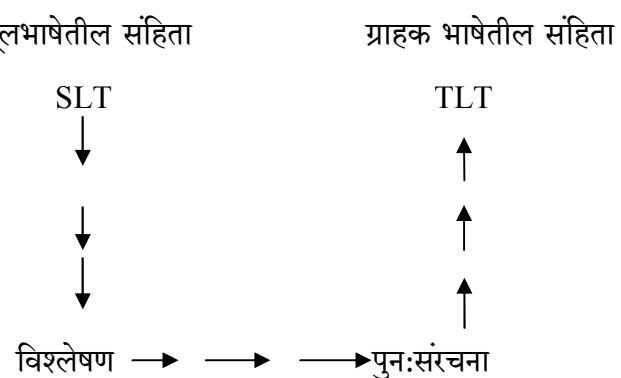
अनुवाद एक व्यापक संज्ञा असून भाषांतर ही तिच्यात सामावणारी प्रक्रिया आहे. असे कल्याण काळे यांना वाटते. या दोन संज्ञामधील फरक, त्यातही सारांश, विस्तार, स्पष्टीकरण, गद्य रूपांतर इ. प्रकार संभवतात. पण एकभाषिक अनुवादामध्ये न आढळणारा एक प्रकार भिन्न भाषिक अनुवादामध्ये आढळतो. तो म्हणजे एका भाषेतील संहितेचा अर्थ शब्दशः दुसऱ्या भाषेत उतरवून प्रतिसंहिता तयार करणे हा होय. याच प्रकाराला रूढ अर्थाने भाषांतर म्हणण्याचा प्रघात आहे.^६ चंद्रकांत पाटील यांनीही अनुवाद आणि भाषांतर यामध्ये फरक केलेला आहे. त्यांनी अनुवाद ही गंभीर क्रिया आहे; तर भाषांतर ही करमणुकीसाठी केलेली क्रिया आहे असे मानले आहे.

भाषांतर: प्रक्रिया

एखाद्या साहित्यकृतीचे जेव्हा भाषांतर केले जाते, तेव्हा त्या भाषेवर फक्त प्रभूत्व असून चालत नाही. तर त्या प्रदेशाशी, जीवनप्रणालीशी, संकल्पनांविषयी परिचय असणे गरजेचे असते. भाषांतर करताना ते तांत्रिक पद्धतीचे होऊ न देणे ही खरी भाषांतराची प्रक्रिया ठरत असते. भाषांतरित कलाकृती ही मूळ कलाकृती सारखीच प्रवाही राहणे महत्वाचे असते. भाषांतरामध्ये भाषांतर करताना शब्दांची निवड फार महत्वाची असते. भाषांतर हे मूळ साहित्यकृती प्रमाणेच भाषांतरित साहित्यकृती भासावी यासाठी भाषांतरकार नियमोल्लोळंघन करत असतात. भाषांतर करत असताना ते कशा पद्धतीने करावे हे सर्वस्वी भाषांतरकारावर अवलंबून असते. त्यामुळे भाषांतराची प्रक्रिया ही कलासृजन प्रक्रियेप्रमाणेच रहस्यपूर्ण असते असे म्हणावे लागेल.

भाषांतर प्रक्रिया ही वरवर भासते तितकी साधी व सुलभ नसून ती अतिशय गुंतागुंतीची आहे. या प्रक्रियेमध्ये मूळ मजकूरातील आशय शक्यतो जसाच्या तसा लक्ष्य भाषेत उतरविण्याची काळजी घेणे आवश्यक असते. रोम याकबसन या भाषातज्ज्ञाने या संबंधी म्हटले आहे, ‘प्रत्येक भाषेच्या ठिकाणी बुद्धीगम्य अविष्करण करण्याचे सामर्थ्य असते. त्याचबरोबर भाषांच्या संरचनांमध्ये काही समान पायाभूत तच्चे असतात. या समान तत्वाधिष्ठैतेच्या (Isomorphic nature of Language) वैशिष्ट्यांमुळे भाषांतर प्रक्रिया संभवनीय ठरते.’^७ हा विचार अत्यंत रास्त ठरला आहे. यावरून असे वाटते की, भाषांतरासाठी निवडलेल्या भाषा एकवंशीय असतील तर भाषांतर प्रक्रिया सुलभ बनते. या भाषा भिन्न वंशीय असल्यास भाषांतर प्रक्रिया कठीण होत जाते.

भाषांतरप्रक्रियेत भाषांतरकार मूलभाषेतील संहितेमधील चिन्हांच्या अर्थाचे रूपांतरण- विश्लेषण ग्राहकक्षमतेच्या अधारे करतो. नंतर या अर्थाची बांधणी ग्राहकभाषेत केली जाते. या प्रक्रियेची मांडणी युजीन नायडा या भाषांतरमीमांसकाने पुढील आकतीतून केली आहे.^६

यावरुन भाषांतर प्रक्रियेचे स्वरूप स्पष्ट होते. भाषांतरकार ग्रहणक्षमतेच्या अधारे लक्ष्य भाषेच्या चिन्हांद्वारे मूलभाषेतील संहितेचे विश्लेषण करत असतो. स्त्रोतभाषेतील साहित्य हे लक्ष्य भाषेत उतरवताना किंवा भाषांतरित करताना सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, धार्मिक, मूल्यनिष्ठ घटकांनी युक्त असते. त्याच बरोबर कलाकृतीतील लय, यती, यमक, आरोह, अवरोह, या घटकांचा समावेश होत असतो. तर भाषिक पातळीवर शब्द, वाक्य, वाक्यबंध इ. शिवाय व्याकरणिक पातळीवर प्रत्येक संहितेचे स्वतःचे असे वैशिष्ट्य असते. या घटकांचा विचार भाषांतर प्रक्रिमध्ये होत असतो.

भाषांतर प्रक्रियेमध्ये आदन-प्रदान प्रक्रियेला महत्त्व आहे. अनुवाद प्रक्रियेचा विचार करता सामाजिक, सांस्कृतिक आणि साहित्यिक आदान-प्रदान यांचा विचार प्रामुख्याने करावा लागतो. आजवर जे अनुवाद झालेले आहेत ते यांच्या आधारे झालेले आहेत.

१. सामाजिक आदान-प्रदान

मानव हा समाजाचा घटक आहे. आणि समाज हा राष्ट्र - विश्वाचा घटक असतो. या सर्वांमध्ये भाषेला अत्यंत मोलाचे स्थान आहे. भाषा ही विचार, कल्पना आणि भावना व्यक्त करण्याचे साधन आहे. या संप्रेषणामुळे च मानव अदिम अवस्थेकडून प्रगत होऊ लागला आणि भाषेद्वारेच तो ज्ञानार्जन करू लागला. प्रत्येक व्यक्तीची, समाजाची, राष्ट्राची भाषा वेगळी असते. आणि प्रत्येकाचे व्यवहार स्वतःच्या भाषेत चालतात हे जर व्यवहार मर्यादित राहिले तर त्याला आवश्यक असे पारस्परिक संप्रेषण साधता येण नाही. म्हणूनच आपल्या भाषेत जे काही सांगितले आहे. ते इतर भाषेत पोहचविणे गरजेचे आहे. त्यासाठी भाषांतर हे साधन उत्तम आहे. भाषा हे साहित्याचे साधन नसून माध्यम असते, त्यामुळे साहित्याला रुप लाभत असते. साहित्याचे भान हे सामाजिक स्वरूपाचे असते आणि कलारुपात्मक असते. साहित्य हे विशिष्ट कलारुप धरण करत असते.

साहित्यातून समाजाचे भान जपले जाते. समाजातील अनेक सूक्ष्म धागे साहित्यातून व्यक्त होत असतात. प्रत्येक समाज आपले वेगळे असे अस्तित्व जपून आहे. भाषांतराधारे हे साहित्य सर्वांपर्यंत पोहचते आहे. सामाजिक आदान - प्रदान हे होतच राहते. या संदर्भात सुनंदा महाजन म्हणतात, ‘भाषांतरित फक्त साहित्य होत नसते. तर त्या बरोबरच त्या त्या समाजाचे सांस्कृतिक अवकाश, त्याचे ऐतिहासिक, धार्मिक, राजकीय, वैचारिक संदर्भ, त्यांच्या वाड्ययेतिहासातील परंपरा अशा अनेक गोष्टींचा डोलारा पेलत पेलत भाषांतरकाराला भाषांतराचे कसबी काम करावे लागते. आपल्या भाषांतरातून तो वरचढ संस्कृतीचे एक छोटेसे रूपच वाहून नेत असतो.’^९ अनुवादाच्या प्रक्रियेतील आदान-प्रदान हा महत्वाचा घटक असल्याचे महाजन यांनी सांगितले आहे.

२. सांस्कृतिक आदान-प्रदान

जगाच्या कोणत्याही कोपन्यात नांदणाऱ्या दोन संस्कृतींना एकत्र आणण्याचे महत्वपूर्ण कार्य अनुवाद करत असतो. प्रत्येक भाषेतील साहित्य हे त्या त्या समाजाचा आरसा असतो. या आरशामध्येच सांस्कृतिक प्रतिबिंब उमटत असते. चालीरिती, रीतीरिवाज, रुढी, परंपरा, आचार-विचार, धर्म-कल्पना, सण-उत्सव, पारंपरिक रुढीमागील श्रद्धा यामध्ये प्रत्येक समाजाची भिन्नता आढळून येत असते. त्याचाच ठसा साहित्यातून प्रतित होत असतो. याच पार्श्वभूमीवर बरीच भाषांतरे ही दुसरी एक संस्कृती जाणून घेण्याच्या जिज्ञासेतून होत असतात. भाषांतरित साहित्यातून सांस्कृतिक आदान-प्रदान होत असते.

प्रत्येक समाज, प्रत्येक राष्ट्र आपल्या भाषेतील वाड्ययामध्ये आपले सांस्कृतिक संचित जतन करून ठेवत असतो. साहित्य ही एक सांस्कृतिक घटना आहे साहित्याचे क्षेत्र हे आपल्या सांस्कृतीतील एक महत्वपूर्ण क्षेत्र आहे. कोणत्याही दोन संस्कृतीतील व्यापारी संबंध हे केवळ व्यापारापुरते मर्यादित राहत नाहित अशा संबंधामध्ये उत्सुकतेपोटी, कुतूहलापोटी, किंवा जिज्ञासेपोटी तर सांस्कृतिक आदान-प्रदान होत राहतेच, पण कधी कधी व्यपारवृद्धिचा एक व्यूह म्हणूनही हेतुगर्भरित्या सांस्कृतिक देवाण घेवाण केली जाते. हे भाषांतराने सहजशक्य झाले आहे. धर्म प्रसाराच्या आणि धर्म स्विकाराच्या कारणाने जेव्हा दोन संस्कृती एकमेकीजवळ येतात, त्यावेळी मोठ्या प्रमाणात वाड्ययाची देव घेव होत असते, त्यापाठीमागे धर्म प्रसार हा मुख्य हेतू असतो. दोन संस्कृती एकत्र आल्याने त्या एकमेकीवर परिणाम करतात ही गोष्ट सर्वज्ञात आहे. आपल्या संस्कृतीचे भिन्नत्व राखुन भौगोलिक कारणाने हा परिणाम होतो, तो संस्कृतीच्या कुतूहलापोटी जिज्ञासेपोटी होय. या क्रिया घडवण्यामागे भाषांतराचा महत्वाचा सहभाग असतो.

३. साहित्यिक आदान प्रदान -

एखाद्या संहितेची मूळ भाषा समाजाला अवगत नसते तेव्हा ती संहिता आपल्याला अवगत व्हावी या दृष्टीने भाषांतर होत असते. आपल्या भाषेतील साहित्य इतर भाषेत पोहचविणे व इतर भाषेतील साहित्य आपल्या भाषेत आणणे, ज्ञानाच्या कक्षा वृद्धिगत करणे या भूमिकेतूनच भाषांतराधारे साहित्याचे आदान प्रदान होत असते. शिवाय आपल्या भाषेची प्रतिष्ठा वाढविणे व त्या

मधील वाड्मय इतरत्र पोहचवणे हा उद्देश ठेऊन अनेक भाषांतरे झाली आहेत. उदा. बायबल, रामायण, महाभारत इ.

साहित्यसंस्कृतीला व सर्व साहित्यकृतींना सामावून घेणे मूल्याभान ठेवावे लागते. त्यामध्ये लेखकाची प्रतीभा, प्रज्ञा, कवित्व, भावावेग, संवेदनेतील करुणा, नैतिकतेतील शील, मानवी मूल्ये व त्यातून घडून येणारी विश्व टूष्टी याचाही विचार साहित्याकृतीत करावा लागतो. साहित्य म्हणजे समजाचा आरसा किंवा प्रतिबिंब नव्हे तर, समाजापुढे चार पावले पुढे चालणारी आणि समाजाला मार्गदर्शन करणारी मशाल आहे. साहित्य हे नुसतेच समाजदर्शन घडवत नाही तर, जीवनाचा जीवंत प्रत्ययच देण्याचा प्रयत्न करत असते. साहित्यामधून जीवनानुभव आणि समाजदर्शन याबरोबरच विविध आचार, विचार, प्राबल्य आणि सिद्धांत याचाही हातभार लावलेला असतो. या सर्व घटकांची देवाण-घेवाण ही भाषांतराच्या आधारे सहज शक्य झाली आहे. भाषांतर हे केवळ भाषाविषयक अदान प्रदानाची प्रक्रिया राहत नाही तर, ती देशीय आणि विविध भाषिक मानवी समूहांना जोडणारा एक सांस्कृतिक अनुबंध ठरतो.

एकंदरित भाषांतराची प्रक्रिया ही गुंतागुतीची आहे. भाषांतराच्या प्रक्रियेमुळे विश्वबंधूत्वाची संकल्पना वृद्धिगत होताना दिसून येते. विविध देशातील सभ्यता, आचार-विचार, देवाण-घेवाण याबरोबरच सर्व क्षेत्रांतील ज्ञानाचा प्रसार होताना दिसतो. भाषांतराकडे शांतता, विकास, प्रगतीबरोबरच सांस्कृतिक आणि भाषिक समृद्धीचे प्रतीक म्हणूनही पाहता येते.

भाषांतर: स्वरूप आणि संकल्पना

भाषांतराचा अर्थ म्हणजे, एका भाषेतील कलाकृती दुसऱ्या भाषेत नेणे एवढाच नाही तर, मूळ कलाकृती सामाजिक, राजकीय, ऐतिहासिक वातावरणातील निर्मिती असते. अशा कलाकृतीला भाषांतरकाराने पूर्णपणे न्याय दिला पाहिजे. भाषांतराचे स्वरूप आणि भाषांतराच्या अंगाचा विचार करता असे अढळून येते की, त्याचे स्वरूप हे विविधांगी आहे. भाषांतरामध्ये भिन्नता आढळून येते. प्रत्येक भाषेचा आवाका ठरलेला असतो. त्याची सहनशक्ती वेगळी असते. म्हणूनच मूळ भाषेतील कितीतरी शब्द, आशय, वाक्यरचना, लक्ष्यभाषा या गोष्टीवर भाषांतराचे यशापयश अवलंबून असते. विणामुळे यांनी भाषांतराचे/अनुवादाचे स्वरूप अत्यंत मोजक्या स्वरूपात मांडले आहे. ‘मराठीत अनुवाद हा एक समावेशक शब्द आहे. या शब्दाने भाषेत बदल या अर्थी भाषांतर, वातावरणात वा पार्श्वभूमीत बदल या अर्थी रूपांतर, स्वाभाविक कृतींचे अर्वाचिनीकरण, शब्दांकन, पद्याचे गद्यात रूपांतर, गद्याचे पद्यात रूपांतर, वाड्मयप्रकारात बदल या अर्थी प्रकारांतर, फक्त कल्पनेचा स्वीकार या अर्थी कल्पनास्वीकार असे अनेक प्रकार दर्शविले जातात. अनुवादाचे नक्की स्वरूप कळावे यासाठी या सूचित भिन्न प्रकारांचे वर्णन करणारे शब्द पुढीलप्रमाणे योजले आहेत: १. भाषेत बदल असल्यास भाषांतर. २. वाड्मयकृतीचे नाव, गाव, स्थळ, चालीरीति या पार्श्वभूमीत वा वातावरणात बदल असेल तर रूपांतर. ३. वाड्मयप्रकारात बदल असले तर (म्हणजे नाटकाचे काढंबरीत वा काढंबरीचे किंवा काव्याचे कथेत रूपांतर) प्रकारांतर. ४. केवळ कल्पनेचा स्वीकार असेल तर

कल्पना स्वीकार. आवश्यकता वाटल्यास स्वैर व शब्दशः असे शब्दही अनुवादकाने घेतलेल्या स्वातंत्र्याचे प्रमाण लक्षात घेऊन वापरलेले आहे. अनुवाद या शब्दाचा उपयोग फक्त स्वभाषिक म्हणजे मराठी भाषेतच अर्वाचिनीकरण, शब्दांकन, गद्य-पद्य रूपांतर, प्रकारांतर असे काही झाले असल्यास केला आहे.^{१०}

भाषांतर करताना ते मूलमुक्त करावे की मूलनिष्ठ करावे. ते भावानुवाद असावे की शब्दानुवाद असावे की रूपांतर असावे हे सर्वस्वी भाषांतराकारावर अवलंबून असते. विशेषतः ते मूळ भाषेतील आशयाशी प्रमाण राहूनच करावे लागत असते. त्याशिवाय भाषांतर अर्थाचे संक्रमण होत नाही. ‘उत्कृष्ट भाषांतराची कसोटी म्हणजे, भाषांतरित ग्रंथ हा भाषांतर स्वरूपाचा आहे, असे न वाटता तो जिच्यात भाषांतर झालेला आहे. त्या भाषेतच मूळात लिहिला गेला आहे. असा वाचकाचा ग्रह झाला तर भाषांतराचा तो प्रयत्न संपूर्णतया अयशस्वी झाला आहे, असे मानण्यास हरकत नाही.’^{११} हे चिपळूणकरांचे म्हणणे रास्त वाटते. भाषांतर हे मूलनिष्ठ असावे. म्हणजे ते मूळ साहित्यकृतीच्या समान पातळीवर येते.

भाषांतर संकल्पनेचा विकास हा रोमन काळापासून झाला आहे. भाषांतर करणे ही रोमन लोकांनी शोधलेली एक कला आहे, असे एरिक याकोबसनला वाटते. तर सिसेरो व होरेंस यांनी या संकल्पनेचा विचार सुटेपणाने केलेला आहे. ‘भाषांतर करणे हे प्रत्येक कवीचे एक महत्त्वाचे मानवी कर्तव्य आहे. त्यामागे दोन प्रयोजन आहेत. १. परभाषेत आलेले ज्ञान ग्रहण करणे. २. आपल्या भाषेतील काव्याचे आकृतिबंध विकसित करत जाणे.’^{१२} यावरून भाषांतर का केले जात असावेत याचा अंदाज येतो. भाषांतर संकल्पनेच्या संदर्भात भाषांतर मूळात अशक्य असते. असा सिद्धांत प्रथम कार्ल विल्यम हंबोल्ट याने एकोणिसाव्या शतकात मांडला. भाषांतर करताना बन्याचदा वाक्यरचनेत फेरबदल करावे लागतात. अनेक तडजोडी कराव्या लागतात. सममूल्यांकांचा आधार घेत भाषांतरकाराला आपले कार्य यशस्वीपणे पार पाडावे लागते. ही वस्तूस्थिती आहे. प्रत्येक भाषेच्या भावजाणिवांचे रचनातंत्र वेगळे असतेच शिवाय ती स्वायत्तताही असते. प्रत्येक भाषेत भावजाणिवांचे अनेक रूपबंध असतात, आणि त्यांची आपापली वैशिष्ट्येही असतात. विशिष्ट रचना आणि प्रणालीमुळे भाषेची एक विश्वधारणा निर्माण होत असते. या सर्वांचा समावेश भाषांतर संकल्पनेमध्ये होत असतो.

भाषांतर/अनुवाद ही संकल्पना संस्कृत भाषेतून मराठीत आलेली असून; मराठी साहित्यात ती सुरुवातीपासून विचारात घेतलेली आहे. या संकल्पनेत पुनःकथन, स्पष्ट करून सांगणे, अर्थग्रहणानंतर आलेले अनुप्रेषण या ठिकाणी अभिप्रेत असते. हाच विचार अंजली सोमण यांनी विस्ताराने मांडलेला आहे. जॉर्ज स्टेनर याने आपल्या आफ्टर बायबल या ग्रंथामध्ये या संकल्पनेचा विचार केलेला आहे. भाषांतराचे कार्य द्वैभाषिक आहे; तर अनुवाद हा स्त्रोत भाषेवर अवलंबून असतो. एखाद्या साहित्यकृतीपेक्षा वेगळ्या भाषेत अनुवाद केल्याने त्यामधील सौंदर्यानुभव व रसास्वाद यापासून वंचित राहावे लागते. त्यासाठी अनुवादक आपल्या क्षमतेनुसार वाचकाला त्या मूळ कलाकृतीजवळ नेण्याचे

कार्य करत असतो. म्हणी, वाक्प्रचार, विडंबन, विनोद या बरोबर लक्षणा-व्यंजना या शब्दशक्तीची जाण, व्याकरणिक अर्थवाही, प्रयोगावरही भाषांतराची परिणामकता अवलंबून असते.

चंद्रशेखर जहागिरदार यांनी भाषांतरमीमांसा ही तौलनिक साहित्याभ्यासात अंतर्भूत असणारी प्रमुख संकल्पनात्मक घटक आहे असे मानले. तर तौलनिक साहित्याचे अभ्यासक नरेश गुहा यांनी तौलनिक साहित्यात भाषांतराचा समावेश करता येईल असे म्हटले आहे. यामुळे तौलनिक साहित्याची एक शाखा म्हणून भाषांतराचा विचार केला जात होता. तौलनिक साहित्याभ्यास ही संकल्पना प्रथम पाश्चात्य साहित्यजगात निर्माण झाली. तौलनिक साहित्याभ्यासाच्या १९५८ मध्ये झालेल्या आंतराष्ट्रीय चर्चासत्रात जागतिक साहित्याचा आस्वाद घेण्यासाठी भाषांतर ही संकल्पना पुढे आली आहे असे अभ्यासकांनी नमूद केले आहे. वसंत डहाके म्हणतात, ‘एका भाषेतल्या साहित्याचा अन्य भाषिकांनी आस्वाद घ्यायचा असला तर तो भाषांतराशिवाय शक्य नाही.’^{१३} अशा स्वरूपात भाषांतर संकल्पना पुढे आली असली तरी, ‘भाषांतर मीमांसा ही स्वतःच एक ज्ञानशाखा असून ती तौलनिक साहित्याभ्यासाची एका शाखा नव्हे किंवा भाषाविज्ञानाचेही विशिष्ट असे अभ्यासक्षेत्र नव्हे. तिचे स्वतःचे असे व्यापक आणि व्यामीश्र असे अभ्यासक्षेत्र आहे.’^{१४} असेही स्पष्ट झाले. तौलनिक साहित्याभ्यास क्षेत्राबरोबरच भाषांतराचा संबंध हा वाडम्येतिहास, शैलीविज्ञान, भाषाविज्ञान, चिन्हमीमांसा आणि सौंदर्यशास्त्र या ज्ञानशाखांशी आहे हे स्पष्ट झाले. तौलनिक साहित्याच्या अभ्यासात समाज, संस्कृती आणि भाषा यांचा विचार साहित्याच्या संदर्भात केला जातो. या विवेचनावरून भाषांतरमीमांसेचे क्षेत्र व्यापक आणि व्यामीश्र स्वरूपाचे आहे याची कल्पना येते. भाषांतर करत असताना मूळ भाषेतील सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आचार- विचार, भावना, अर्थ, यासर्वामध्ये सहजता असली पाहिजे. या घटकांचा विचार भाषांतराच्या स्वरूपामध्ये केला जातो.

भाषांतराचे प्रकार वर्गीकरण

भाषांतर ही संज्ञा अत्यंत व्यापक स्वरूपाची असल्याने त्याचे अनेक प्रकार आणि वर्गीकरण हे बहुविध प्रकारे केले गेले आहे. भाषांतराचे वर्गीकरण करताना प्रमुख पाच प्रकार मानले जातात.

१. प्रतिक/चिन्ह तत्त्वानुसार वर्गीकरण

१. अंतःभाषिक अनुवाद
२. अंतर- भाषिक अनुवाद
३. अंतर- प्रतिक अनुवाद

२. भाषातत्त्वानुसार वर्गीकरण

१. उपादान सापेक्ष
२. रूपसापेक्ष

३. प्रकृतीनुसार वर्गीकरण
 १. मूलनिष्ठ
 २. मूलतत्त्व
४. लेखन तत्त्वानुसार वर्गीकरण
 १. लिप्यांकण
 २. लिप्यांतर
५. प्रयोगानुसार किंवा अर्थानुसार वर्गीकरण
 १. शब्दानुवाद
 २. भावानुवाद
 ३. छायानुवाद
 ४. सारानुवाद
 ५. व्याख्यानुवाद
 ६. मौखिक अनुवाद
 ७. रूपांतर
 ८. अनुकृती

असे वर्गीकरण केले आहे. या प्रकारातील सर्वच वर्गीकरण हे वाडमयीन दृष्ट्या महत्त्वाचे मानले जाते. असे असले तरी साहित्याचे भाषांतर करत असताना प्रयोगानुरूप किंवा अर्थानुसार केले जाते. त्याचे विवेचन पुढील प्रमाणे पाहता येईल.

१. शब्दानुवाद (Metaphrase)

शब्दानुवाद हा प्रकार ‘ड्रायडन’ या पाश्चात्य अभ्यासकांने मांडला. यामध्ये मूळ भाषेतील शब्दन् शब्द, वाक्यन् वाक्य दुसऱ्या भाषेत आणण्याचा प्रयत्न असतो. मूळ भाषेतील संहिता शब्दशः समजावून सांगायची हा उद्देश असेल तर संहितेला अपोआपच प्रधान्य दिले जाते. यालाच अनुवादाला शब्दानुवाद म्हणतात. शब्दानुवादामध्ये वाक्यांच्या व परिच्छेदांच्या क्रमात आवश्यक व अप्रस्तुत क्रमबदल करू नये अशी अपेक्षा असते. तसेच एका भाषेतील विचार दुसऱ्या भाषेत घेत असताना प्रत्येक शब्द, उपवाक्य, वाक्य इ. कडे अगदी सूक्ष्मपणे लक्ष द्यावे लागते. त्यामध्ये कोणत्याही घटकाकडे दुर्लक्ष करून चालत नाही.

या स्वरूपाच्या भाषांतरामध्ये कलाकृतीच्या संहितेचे शब्दशः भाषांतर करण्यावर अधिक भर दिला जातो. मूळ लेखकाचे कथन आणि अभिव्यक्ती यांची सांगड या अनुवादामध्ये घालावी लागते. मूलनिष्ठ अनुवादात मूळ भाषेतील शब्द, वाक्यरचना, म्हणी, वाक्प्रचार यांचे शब्दशः अनुवाद करण्यावर अधिक भर दिलेला असतो. त्यामुळे मूळ भाषेची रचना समजून येत असली तरी ती रचना पुष्कळदा कृत्रिम वाटत राहते. मूळ भाषा त्यामधील शब्दरचना, वाक्यरचना, आणि शैली यांचे तंतोतंत अनुकरण केले जाते. शब्दानुवाद हे प्रामुख्याने तत्त्वज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान, कायदे, गणितविषयक या तथ्यात्मक विचारप्रधान वाड्मयाच्या संदर्भात केले जातात. या अभ्यासशाखांमध्येच शब्दानुवादाचा अधिक उपयोग होत असतो. या भाषांतराला साहित्याच्या अनुवादामध्ये अधिक प्राधान्य दिले जाते.

२. भावानुवाद (Faithful Translation)

या भाषांतरालाच मूलमुक्त अनुवाद असेही म्हटले जाते. लक्ष्यभाषेतील भाषांतराला भाषांतरित साहित्यकृती ही मूळ भाषेतील कलाकृतीसारखीच असावी असे वाटते. तेव्हा ती साहित्यकृती लक्ष्यनिष्ठ भाषांतरावर अवलंबून असते. यालाच भावानुवाद असे म्हणतात. साहित्यकृतीमध्ये भावार्थाला अधिक महत्त्व असते. भावार्थ लक्ष्यभाषेत उत्तरविष्ण्याचा प्रयत्न असतो. मूळ संहितेची भाषा व्यक्त करायची नसल्यास त्याचा अनुवाद करताना तो मूलमुक्त अनुवाद केला जातो. मूळ कलाकृतीचा अनुवाद करताना त्याचे अर्थाक्न कसे झाले, तसेच शब्दांकित करणे हे या अनुवादाचे केंद्रवर्ती प्रयोजन ठरते. जो अनुवाद या निक्षावर उतरेल तो आदर्श अनुवाद मानला जातो. भावानुवाद प्रामुख्याने कथा, काढंबरी, काव्य, नाटक इ. भावनाप्रधान ललित वाड्मयाचे अनुवाद करताना वापरला जातो. या प्रकारचा अनुवाद करण्यासाठी अत्यंत कठीण जातो. सृजनशील साहित्यासाठी ही पद्धत अन्वयार्थक असते.

३. छायानुवाद/शब्द प्रतिशब्द अनुवाद (Word to Word Translation)

छायानुवादालाच शब्द प्रतिशब्द अनुवाद म्हटले जाते. या प्रकारच्या अनुवादामध्ये अनुवादकाला अनुवादातील पदक्रम बदलण्याचे स्वातंत्र्य नसते. विज्ञान व कायदेविषयक विषयांमध्ये असा अनुवाद केला जातो. शासकीय व्यवहारामध्ये असे भाषांतर केले जाते किंवा करवून घेतले जाते. असे भाषांतर हे ओबड्होबड, बेडौल व बोजड होण्याची शक्यता अधिक असते.

४. सारानुवाद/ सारांश अनुवाद

सारानुवादामध्ये स्त्रोत भाषेतील सामग्री लक्ष्यभाषेमध्ये मांडत असताना तिचे संक्षिप्तिकरण केले जाते. या प्रकारच्या भाषांतराचा वापर प्रशासनिक, कार्यलयीन, न्यायालयीन, प्रशासनिक चर्चासत्रांचा वृतांत कथन करणे इ. ठिकाणी अधिक वापर केला जातो.

५. व्याख्यानुवाद

व्याख्यानुवाद या प्रकारचा अनुवाद फारसा होताना दिसून येत नाही. स्त्रोत भाषेतील मजकूर लक्ष्यभाषेत अनुवादित करताना बन्याचदा मूळ व्याख्या केली जाते. अनुवादाच्याअधारे मूळ भाषेतील ज्ञान आणि शैली काही प्रमाणात अनुवादित साहित्यामध्ये येत असते.

६. मौखिक अनुवाद

या अनुवादाला शीघ्र अनुवाद, दुभाषांचे अनुवाद, अशू अनुवाद, साक्षात अनुवाद, समकालीन अनुवाद, अव्यवहित अनुवाद इ. विभिन्न संज्ञा वापरल्या जातात. ज्याची भाषा आपल्याला कळत नाही आणि आपण काय बोलतो आहोत हे भिन्न भाषकांना कळत नाही तेव्हा मौखिक अनुवादक महत्त्वाचा ठरत असतो. अनुवाद हा दोहोंमध्ये कार्य करणारा दुवा म्हणून कार्यकरत असतो. मौखिक अनुवादामध्ये दोन पक्ष सर्वस्वी अनुवादकावर अवलंबून असतात. मौखिक अनुवादाची गरज मंत्रालय, शासकीय कार्यालये, कारखाने, औद्योगिक कंपन्या, पर्यटन क्षेत्रे, अंतरराष्ट्रीय परिषदा, जागतिक परिषदा अशा कितीतरी ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात असते. हा अनुवाद एकदम झटपट करावा लागतो. त्यासाठी त्याच्या जवळ आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक, इतर अनेक घटकांचे चांगल्या प्रकारे ज्ञान असावे लागते. व्यवहारीक अनुवादामध्ये याचा प्रभाव महत्त्वपूर्ण मानला जातो. अनुवादामध्ये अनुवादकाला स्वतःचे काही जोडता येत नाही, त्यामुळे मौखिक अनुवदकाला सतत सतर्क राहवे लागते. मौखिक अनुवादकांचे कार्य हे 'जनता संपर्क सेवा' या ठिकाणी जास्त प्रमाणात असते. हवाई अड्डे, विमाने, हॉटेल, अतिथिगृह, स्वागत कक्ष, दूरध्वनी, संदेशवहन, प्रवासी, आवक-जावक इ. क्षेत्रात मागणी जास्त असते. लिखित अनुवादाच्या तुलनेत या अनुवादाला वेळ कमी लागतो व मोबदलाही जास्त मिळतो. या अनुवादाला आजच्या काळात चांगले दिवस आले आहेत.

७. रूपांतर (Adaptation)

एका माध्यमातील साहित्यकृतीला दुसऱ्या माध्यमाच्या मुशीत नव्याने ओतने आणि नवाच घाट निर्माण करणे. मूळ साहित्यकृतीचा घाट बदलला तरी त्याचा आशय बदलत नाही. हे कार्य रूपांतरामध्ये केले जाते. या अनुवादाचाच एक भाग म्हणून मुक्तछंदानुवाद (Free Translation) याचा याचा उल्लेख कल्याण काळे यांनी केलेला आहे. अनेक इंग्रजी नाटकांचे मराठीमध्ये अनुवाद न होता त्याची रूपांतरेच झाली. शिवाय काढबरीचे नाटक करणे, कथेला नाट्यारूपांतर करणे, कथेच्या नाट्यारूपाला आकाशवाणीच्या श्रृतिकेचे रूप देणे किंवा रंगमंचावरील नाटकातील सादरीकरणाला नाट्याकथेचे रूप देणे असे काहीसे रूपांतराचे स्वरूप असलेले पाहावयास मिळते. याचे उत्तम उदाहरण म्हणून महाभारताकडे पाहता येते. मूळ भगवद्गीता आधाराला घेत अनेक साहित्य प्रकारांमध्ये त्यांची रूपांतरेच झाली आहेत. याप्रकारचे भाषांतरित साहित्य म्हणून प्राचीन साहित्याकडे पाहता येईल.

८. अनुकृती (Imitation)

हा प्रकार ड्रायडनने मांडला आहे. या प्रकारच्या अनुवादामध्ये अनुवादक शब्द आणि अर्थ यामध्ये बदल करण्याचे स्वातंत्र्य घेतो. मूळ साहित्यकृतीमधून थोडाफार भाग घेऊन तो कलाकृती निर्माण करतो तीही स्वतःची म्हणूनच. फक्त अनुवाद हा त्याचा मूलाधार ठरतो. उदा. रघुनाथ पंडितांची ‘दमयंती स्वयंवराख्यान’ ही नलोपाख्यानाची अनुकृतीच आहे. ‘इंदिरा’ हे दीर्घ काव्य याचाच भाग आहे.

सारांश अनुवादाच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने अनुवादाचे सर्वच प्रकार महत्त्वाचे आहेत. वाढमयीन दृष्ट्या प्रयोजनानुसार/अर्थानुसार केलेले वर्गीकरण हे प्रस्तुत अभ्यासाच्या दृष्टीने केलेले वर्गीकरण आहे.

भाषांतरकाराच्या भूमिका

भाषांतराच्या प्रक्रियेमध्ये भाषांतरकाराची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. भाषांतरकार हा एकाच वेळी वेगवेगळ्या पातळ्यांवर कार्यरत असतो. तो एकाच वेळी वाचक आणि लेखक अशा दोन भूमिका निभावत असतो. तो मूळ साहित्यकृतीचा वाचक असतो, तर अनुवादित कलाकृतीचा लेखक असतो. मूळ साहित्यकृती काळ व अवकाश यांच्या कोणत्या अक्षांशाती आहे. हे अनुवादकाला जाणून घेणे गरजेचे असते.

एका भाषेत व्यक्त झालेले विचार दुसऱ्या भाषेत व्यक्त करणे म्हणजे भाषांतर/अनुवाद. ही सर्वसामान्य पण मुलभूत मानलेली व्याख्या लक्षात घेतल्यावर अनुवादक आणि भाषांतरकार यांचे कार्य व उद्दिष्टे एकच आहेत हे स्पष्ट होते. लेखक होणे ही बाब सोपी आहे, पण उत्तम भाषांतरकार होणे हे अत्यंत कठीण आहे. साहित्यकृतीचे भाषांतर करत असताना मूळ भाषेतील सांस्कृतिक, भौगोलिक, ऐतिहासिक, घटकांकडे अधिक लक्ष द्यावे लागते. या घटनांना साहित्यकृतीचा गाभा मानले जाते. हे लक्ष्य भाषेत उतरविताना भाषांतरकाराचे काम कसरतीचे आणि कौशल्याचे बनत असते. साहित्यकृतीचे परिपूर्ण आकलन होणे ही बाब अत्यंत महत्त्वाची असते. अनेक ज्ञानकोश, विश्वकोश, शब्दकोश, संस्कृतीकोश, विज्ञानकोश या सामग्रीचा वापर करावा लागत असतो. सदा कन्हाडे यांनी, ‘प्रथम भाषांतरकाराला अथवा अनुवादकाला स्त्रोत भाषेतील सामग्रीचा अर्थ पूर्णतः ग्रहण करता आला पाहिजे. भारतीय साहित्यशास्त्रानुसार वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ आणि व्यांग्यार्थ हे ग्रहण करता आले पाहिजेत. तसेच पाश्चात्य साहित्यशास्त्रानुसार भाषिक अर्थ (Linguistic Meaning) कोशगत अर्थ (Referential Meaning) आणि भावात्मक अर्थ (Emotive) ग्रहण करता आले पाहिजेत.’^{१५} या विवेचनातून आवश्यक असणाऱ्या गुणांची दखल घेतली आहे.

भाषांतरासाठी/अनुवादासाठी आवश्यक असणारी लक्ष व्याख्यास, पदविण्यास, वाक्यविन्यास, वाढमयीन परंपरा यामध्ये असणारे साम्य-वेगळेण यांचे ज्ञान अनुवादकाजवळ असायला पाहिजे. लक्षणा आणि व्यंजना या शब्दशक्ती अनुवाद करताना महत्त्वाच्या ठरत असतात.

भाषांतरात व्याकरण ही बाब महत्त्वाची ठरत असते. लक्ष्यभाषेचा जाणकार असला तरी अनुवादकाला शब्दचिन्हांमधला पारस्परिक संबंध हा व्याकरणाच्या आधारे स्पष्ट करावा लागत असतो. व्याकरणाने भाषेचा घाट बदलतो. याचा परिणाम वाक्यरचनेवर होताना दिसतो. यासाठी अनुवादकाने साहित्यकृतीचा अनुवाद करताना सतत व्याकरणाच्या दृष्ट्या जागृत राहणे गरजेचे असते. व्याकरणाची सूक्ष्म जाणीव अनुवादकाला असावी लागते. बहुश्रृतपणा, मूळ आणि लक्ष्यभाषेवर प्रभुत्व, साहित्यप्रकारांमुळे निर्माण होणाऱ्या मर्यादांची कल्पना, वाचकांच्या अभिरूचीची जाण हे महत्त्वपूर्ण गुण भाषांतरकर्त्यांजवळ/अनुवादकर्त्यांजवळ असली पाहिजेत. मूळ मजकूराशी प्रामाणिक राहून आणि मूळ लेखकाला जे अभिप्रेत आहे. ते लक्ष्य भाषेत स्वाभाविक पद्धतीने आणणे ही भाषांतरकर्त्यांची महत्त्वपूर्ण भूमिका असते. स्त्रोत भाषा आणि लक्ष्यभाषा याच्या ज्ञानाबरोबरच भाषांतरकाराजवळ संवेदनशीलता सूक्ष्म असावी. स्वयंप्रेरित लिहिल्या जाणाऱ्या लेखनापेक्षा भाषांतर हे तरेवरची मोठी कसरत असते. मुळातील काहीही न वगळता आणि स्वतःच्या पदरचे काहीही न घालता मूळ कृतीतील अस्सलपणा कायम वाटावा इतक्या मोहकतेने भाषांतरकाराला भाषांतर करताना ती कलाकृती फुलवावी लागते.

कलाकृतीचे भाषांतर/अनुवाद करताना भाषांतरकाराला भाषेचेच नव्हे तर संस्कृतीची ही जाण असणे गरजेचे असते. म्हणजेच भाषांतरकार हा प्रथम श्रेणीच आस्वादक असायला हवा, काव्यमर्मज्ञ असावा, कवी मनोवृत्तीचा हवा, दोन्ही भाषांचा आणि त्या भाषेतील काव्यरूप आविष्काराचा उच्चतम प्रतिभा जाणणारा असायला हवा. म्हणूनच भाषांतरकराजवळच्या गुणाबरोबरच त्याच्या सृजनक्षमतेची ही कस लागत असते. मूळ लेखकाला लक्ष्य भाषेतील वाचकापर्यंत पोहचविण्याचे महत्त्वाचे कार्य भाषांतरकार/अनुवादक आपले कौशल्य पणाला लावून करत असतो. त्यासाठी भाषांतरकाराची भूमिका प्रामाणिक असायला हवी, तरच ते उत्कृष्ट भाषांतर ठरत असते.

भाषांतराचे महत्त्व

मानवनिर्मित धर्म, साहित्य, राजकारण, समाजकारण, विज्ञान, संस्कृती, आचार-विचार अशा वेगवेगळ्या क्षेत्रांच्या ज्ञानाचा केंद्रबिंदू हा मानवच आहे. मानवाने देश, काल, भाषा यांच्या सीमा ओलांडून निर्माण केलेल्या क्षेत्रातील विचार इतरांपर्यंत पोहचविणे हे अत्यंत महत्त्वाचे कार्य भाषांतरामुळेच घडलेले आहे. आजच्या या औद्योगिकीकरणाच्या जगात भाषांतराशिवाय/अनुवादाशिवाय पर्याय नाही. मानवी जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांचा विकास करायचा असेल तर भाषांतर अतिशय महत्त्वाचे ठरते. ज्या लोकांना भाषा समजते त्याच लोकांना ज्ञानाचे विचार समजू शकतात. इतर भाषिकांना आपल्या भाषेतील ज्ञानाचे अमूळ्य विचारांचे, संस्कृतीचे, सार्वत्रीकरण करावयाचे असेल, तर भाषांतर हा एका अत्युत्तम मार्ग आहे. सदा कन्हाडेच्या मते, ‘व्यवहारात भाषेचे जेवढे महत्त्व तेवढेच भाषांतराचे महत्त्व आहे.’^{१६} म्हणूनच भाषांतराला आज अनन्यासाधारण असे महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

साहित्य निर्मिती करणे हे जितके कष्टाचे व महत्त्वाचे काम आहे, तितकेच या मूळ साहित्यकृतीचे भाषांतर करणे देखील कष्टाचे व महत्त्वाचे आहे. वाढत्या साक्षरतेमुळे भाषांतराला अलीकडच्या काळात महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. साहित्य क्षेत्राबरोबरच प्रशासन, व्यापार या क्षेत्राबरोबरच वेगवेगळ्या पद्धतीचे वैज्ञानिक संशोधन विकसित करून ते भाषांतराद्वारे समाजार्पयंत पोहचू शकते. माहिती आणि संपर्क यांची आधुनिक जगातील गरज लक्षात घेता भाषांतराला आज महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

एकोणिसाव्या शतकामध्ये भाषांतराला महत्त्व प्राप्त होऊ लागले आहे. जागतीकिकरणामुळे भाषांतराची/अनुवादाची गरज भासू लागली आहे. सर्व प्रसारमाध्यांमाध्ये विविध प्रकारच्या संहिता भाषांतरित कराव्या लागतात. बातम्या, लेख, माहिती यांच्यापासून ते जाहिरातीपर्यंतचा विचार भाषांतरामध्ये केला जातो. शिवाय अलिकडच्या काळात मोठ्याप्रमाणात जागतिक पातळीवर गाजलेली पुस्तके मराठीमध्ये लवकर भाषांतरित/अनुवादित होताना दिसत आहेत. त्यामध्ये इंग्रजी व अन्य पाश्चात्य भाषा यामधून ते भाषांत्र प्रादेशिक भाषेत भाषांतरित होताना दिसून येत आहेत. इतर पाश्चात्य भाषांच्या तुलनेत इंग्रजीभाषेतून अनुवाद होण्याचे प्रमाण वाढले आहे. त्यामध्ये कथा, काढंबरी, नाटके यातील लोकप्रिय साहित्याबरोबरच अभिजात व सामाजिक, राजकीय, वैज्ञानिक यामधील माहितीपर व वैचारिक भाषेतीलही भाषांतरेही विष्पूल प्रमाणात होत आहेत. त्यामुळे दिवसेंदिवस भाषांतराचे महत्त्व वाढत आहे. आजकाल चित्रपटांच्या संहिता देखिल ध्वनिमुद्रित किंवा उपशिर्षक होत आहेत. शिवाय भाषिक पर्यावरणात काम करताना सामाजिक, राजकीय, तसेच विविध आस्थापनांच्या कामात देखील भाषांतराची गरज भासते आहे. भाषांतराला मोठ्याप्रमाणात महत्त्व प्राप्त करून देण्यामागे संस्कृतीचे आदान-प्रदान या घटकांची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे.

भाषांतराला साहित्याबरोबरच दैनंदिन व्यवहारात ही महत्त्व आहे. दैनंदिन व्यवहारात भाषांतर करताना भाषांतरकाराला दोन-तीन भाषा अवगत असाव्या लागतात. तरच भाषांतर करणे सोईचे होते. प्रारंभीच्या काळामध्ये संपूर्ण जगभारातील प्रसिद्ध भाषांतील वाड्यमीनकृतीचे सरस भाषांतर करून; मराठी वाड्यम्याचे दालन समृद्ध करणे हा हेतू भाषांतराचा असलेला दिसून येतो. मूळ कलाकृतीचे सौंदर्य तंतोतंत आणता येणे शक्य नसले तरी, भाषांतरित कृतीमध्ये मूळ लेखकाचा जीवनविषयक दृष्टिकोन, तत्त्वज्ञान, मनुष्यस्वभाव या विषयीचे निरीक्षण हे सर्व भाषांतरामध्ये उतरलेले असते हे पहावयास मिळते.

यासर्व गोष्टीचा विचार करता भाषांतराचे महत्त्व लक्षणीय आहे. मराठी साहित्यातील वाड्यम्यप्रकारांनी भाषांतराला आपलेसे करून घेतले आहे. आज होणाऱ्या भाषांतरांची संख्या विचारात घेतील तर मराठी साहित्यात असलेले भाषांतराचे महत्त्व लक्षात येते.

भाषांतराच्या समस्या

भाषांतर करताना भाषांतरकारांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. मराठी भाषांतराचा विचार करता असे जाणवते की, मातृभाषेत भाषांत्र करताना भाषांतरकार कमी पडतो आहे. कारण

त्याच्यावर विविध माध्यमांचा प्रभाव जास्त जाणवतो आहे. विशेषत: इंग्रजी भाषा, टि.व्ही., रेडिओ, वृत्तपत्र, यातून होणारे संवाद हिंदी-इंग्रजी वळणाचे असतात याचा परिणाम मातृभाषेवर होत असतो. मग ती मातृभाषा इंग्रजी, हिंदीची मिश्रित भाषा तयार होते. यामुळे भाषांतर योग्य तऱ्हेने होताना दिसत नाही. ‘खन्या लेखकाला ठावूक असते की, आपण कुठे कमजोर आहोत, कुठे खरेपणा लपवला आहे. कुठे गुंतागुत करून ठेवलीय, सांगायचं काय होतं आणि काय सांगितलंय, अभिव्यक्ती कुठे जमलेली नाही हे तो चांगले ओळखून असतो. कारण तो जागरूक लेखक असतो. अनुवादकाबदलही असेच म्हणता येईल. अनुवाद केल्यानंतर त्याला पुन्हा-पुन्हा असे वाटेत राहते की, हे काम पुन्हा करायला पाहिजे.’^{१७} ही सर्वांत मोठी समस्या भाषांतरकारासमोर असते.

भाषांतराची समस्या द्वैभाषिक आहे. त्यासाठी दोन भाषेचे परिपूर्ण असे ज्ञान आवश्यक आहे. भाषावैज्ञानिकदृष्ट्या अनेक समस्या निर्माण होत असतात. भाषांतरकारासमोर मूळ संहितेचा सर्जकसंदर्भ कलाकृतीतून कसा आणायचा? हा प्रश्न उभा राहत असतो. त्यामध्ये कोणते बदल करायचे? का करायचे? हे सर्वस्वी त्याच्यावरच अवलंबून असते. याबरोबरच पद्य साहित्याचे भाषांतर करणे अधिक कठिण असते, कारण त्यामध्ये लयबद्धता, वृत्तबद्धता असते. अनुवाद करताना मूळ शब्दाला प्रतिशब्द अनेक सापडत असतात. त्यामध्ये अर्थपूर्ण आणि भावपूर्ण असा उचित शब्द एखादाच असतो तो निवडणे आवश्यक असते. काढंबरी आणि कथा या वाड्मयप्रकाराच्या तुलनेत नाटक आणि कविता याप्रकारांच्या भाषांतरामध्ये/अनुवादामध्ये अनेक अडचणी येतात. नाटक हा वाड्मयप्रकार टूक-श्राव्य असा असल्याने मूळ घटकांकडे विशेष लक्ष द्यावे लागते. नाटककाराची भावना, संकल्पना संदर्भानुसार व्यक्त होणे गरजेचे असते. त्यानुसार शब्दरचना करावी लागते. हाच अनुभव कवितेचे भाषांतर करणाऱ्या भाषांतरकारासमोर उभा असतो. छंद, ओवी, भावानुभव, शब्द, प्रतिमा, कल्पनाविलास, अलंकार, दृष्टांत, रूपक हे घटक कवितेच्या अनुवादामध्ये अडचणी निर्माण करत असतात. कवितेचा अनुवाद करणारा अनुवादक हा देखील कवी असेल तर अनुवाद बहुतांशी चांगला होण्याची शक्यता असते.

प्रत्येक कालखंडाची भाषा वेगवेगळी असते. त्यांची बोली वेगळी असते. त्या त्या काळात शब्दांना व संवादांना विशिष्ट अर्थ प्राप्त झालेला असतो. पुढे काळाच्या ओघात अर्थ बदलत जातात. अशा मूळ अर्थाना संदर्भ लावणे आवश्यक असते. मूळ ग्रंथातील/कलाकृतीतील भावना कोणत्या मनोवृत्तीतून व्यक्त झाल्या आहेत हे जाणून घेऊन भाषांतर करावे लागत असते. उत्तम भाषांतरकाराची/अनुवादकाची हिच खरी कसोटी असते. भाषिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि विषयासंबंधीचाही आशय या भाषेतून त्या भाषेत सहजपणे जाऊ शकत नाही. हे उघडच आहे. या सर्वांमध्ये भाषा आणि शैलीची जी हानी होत असते. ती मूळ साहित्यकृतीच्या दृष्टीने सर्वांत मोठी असते. मूळ साहित्यकृतीमधून येणाऱ्या म्हणी, श्लेष, सुभाषिते, शिव्या या बरोबरच भाषिक अभिव्यक्तीच्या ज्या काही पद्धती निर्माण होतात. त्यांचे भाषांतर करत असताना अनेक अडचणी निर्माण होतात. काही वेळा त्या भाषांतरित होत असताना लोप पावल्या जातात. परिणामी निर्माण

होणारे भाषांतर हे अनेकदा दर्जेदार होताना दिसत नाही. या समस्या कवितेचे भाषांतर करताना अधिक प्रमाणात जाणवतात.

साहित्यकृतीमधून होणारा म्हणीचा वापर, वाक्प्रचार, विनोदाचा भाग, व्याकरणाचा वापर, बोली इ. अनेक घटक भाषांतरामध्ये असंख्य अडचणी निर्माण करत असतात. या सर्व अडचणीचा विचार करूनच भाषांतर करावे लागत असते. भाषांतरामध्ये येणाऱ्या अडचणी सोडविण्यासाठी भाषांतरकाराला दोन भाषांच्या ज्ञानाबोबरच विविध कोश, विविध बोली यांचा अभ्यास असणे गरजेचे बनले आहे. शिवाय आज अनेक ठिकाणी भाषांतराचे वर्ग सुरु झालेले आहेत. विविध विद्यापीठांमधून स्वतंत्र अभ्यासशाखा निर्माण झाल्या आहेत. यामुळे भाषांतरामध्ये निर्माण होणाऱ्या अडचणीवर उपाय शोधणे सोपे झाले आहे.

मराठी वाड्मयातील भाषांतराचा आढावा

अनुवाद आणि मराठी साहित्य यांचा सहसंबंध आपल्याला वरील विवेचनावरून काहीसा स्पष्ट होताना दिसून येतो. सुरुवातीपासूनच मराठी साहित्यामध्ये अनुवादाने आपले स्वतंत्र असे स्थान निर्माण केले आहे. भारतीय साहित्याचा मराठी वाड्मयामध्ये अनुवादाच्या दृष्ट्या केलेला विचार महत्त्वपूर्ण ठरलेला आहे. शिवाय अनुवादामुळे भारतीय साहित्य आणि वैशिक साहित्य अत्यंत जवळ आलेले आहे. त्यांचा उत्तम प्रकारे परिचय मराठी साहित्याला झालेला आहे. मराठी साहित्याने भारतीय साहित्य ही संकल्पना जवळजवळ स्वीकारलेली आहे. ती संकल्पना अधिक सुस्पष्ट आणि शक्तिशाली बनविण्याची गरज आहे. यासाठी अनुवादप्रक्रिया अधिक प्रबळ बणविण्याची गरज आहे. भारतीय साहित्याच्या दृष्टीने जर मराठीचा विचार केला तर, भारतातील सर्व भाषांतील श्रेष्ठ आणि महत्त्वपूर्ण मानलेले साहित्य मराठीमध्ये अनुवादित होत आहे. तसेच मराठीमधील साहित्याचाही अनुवाद इतर भारतीय भाषांमध्ये होत आहे. याबोबरच भारतीय भाषेतील साहित्य मराठीमध्ये अनुवादित होताना ते बन्याचदा थेटपणे येत नाही तर, दुसऱ्या भाषेत अनुवाद झाल्यानंतर त्याचा आधार घेत ते साहित्य मराठीमध्ये अनुवादित होताना दिसते. अशा प्रकारचे अनुवाद मराठी साहित्यामध्ये अनेक झाले आहेत. अनुवादित साहित्याचा प्रत्यक्षपणे अनुवाद होणे अधिक प्रभावी ठरत असते.

मराठी वाड्मयातील अनुवादाचा विचार ढोबळमानाने पुढील कालखंडाद्वावरे करता येईल. अभ्यासाच्या दृष्ट्या हे कालखंड निर्माण केलेले आहेत. १८ व्या शतकानंतर मराठी वाड्मयातील अनुवादाच्या कक्षा विस्तारल्या आहेत. १८ व्या शतकापूर्वी अनुवाद काही प्रमाणात झाले आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने ग्रंथांचाच समावेश अधिक होता. पुढे अव्वल इंग्रजी काळात अनुवाद अधिक होऊ लागले. त्याला राजकीय आणि धार्मिक बाजू अधिक होती. त्याच्या सहाय्याने अनुवाद होत गेले. सुरुवातीला राजकीय हेतू ठेऊन झालेले अनुवाद नंतर मात्र साहित्य समृद्ध करण्याच्या आणि ज्ञान प्राप्त करून देण्याच्या उद्देशाने अधिक झाले. त्यामध्ये धार्मिक ग्रंथ, राजकीय ग्रंथ, कथा, कादंबरी, नाटक, कविता, लेख अशा साहित्याचा अनुवाद हे नियतकालिकांच्यामधून प्रसिद्ध होत

गेले. १८९४ मध्ये इतिहासाचार्य वि.का.राजवाडे यांनी भाषांतर हे नियतकालिक सुरु केले होते. त्या संदर्भात राजवाडे लिहितात, ‘भाषांतरामुळे उत्तमोत्तम ग्रंथ स्वभाषेत आयतेच तयार होतात व स्वभाषेची सुसंपन्नता पाहून देशातील लोकांस उत्तोरोत्तर अभिमान वाढू लागतो. परकीय लोकांनाही आपल्या भाषेसंबंधी धिक्कारपूर्वक बोलण्याची पंचाईत पडते व आपल्या देशाची आणि आपल्या भाषेची निंदा आपल्या तोंडवर जसजशी कमी होत जाते, तसेच आपल्यालाही आपल्या सामर्थ्याचा कैवार घ्यावासा वाटतो.’^{१०} असा विचार दृढ झाल्याने मराठी साहित्यात उत्तम साहित्याचे अनुवाद होत गेले. या कालखंडानंतर मराठी साहित्य समृद्ध करण्यासाठी अनुवाद क्षेत्राने विशेष कार्य केले आहे. अनुवादित साहित्याचा आढावा पुढील प्रमाणे पाहता येईल.

१. ज्ञानेश्वर कालखंड

मराठी साहित्यामध्ये प्राचीन किंवा मध्ययुगीन कालखंडातही भाषांतरे झाली आहेत. या काळामध्ये झालेली भाषांतरे ही धार्मिक ग्रंथाची होती. टीका हा त्यांचा मुख्य गाभा आहे. त्याआधारे अनेक ग्रंथनिर्मिती झाली आहे. या काळात जे ग्रंथ उदयाला आले ते छायानुवाद, भावानुवाद या अनुवादाच्या प्रकारामध्ये समाविष्ट होणारे आहेत. धर्म ग्रंथ लिहिले गेले ती भाषा आज अस्तित्वात नाही. ती आज बोललीही जात नाही. त्या भाषेतील हे ग्रंथ अनुवादित, भाषांतरित, रूपांतरित अशा स्वरूपात आपल्या पर्यंत पोहचले आहेत. धर्मग्रंथाची भाषांतरे करताना अनेक समस्यांना निर्माण होत असतात. मूळ ग्रंथातील संकल्पना किंवा मंत्र, संस्कृत वाक्यरचना लक्ष्यभाषेत योग्य प्रकारे भाषांतरित करता येत नाहीत. त्यातील पावित्र, श्रद्धा कमी होते. असा एक समज असल्याने अनुवाद करताना अनुवादकाने प्रथम ग्रंथांचे काटेकोरपणे आकलन करणे अत्यंत महत्त्वाचे असते. या सर्व घटकांचा विचार प्राचीन संत, पंडित, कवीर्नीं करून भाषांतरे केलेली आहेत. ज्ञानेश्वर पूर्व काळातही काही अंशी भाषांतरे झाली आहेत.

महानुभावीय साहित्य मराठीतील आद्य साहित्य म्हणून ओळखले जाते. महानुभावीय पंथातही अशा पद्धतीचे साहित्य निर्माण झाले आहे. याचा नमुना म्हणून चक्रधरांच्या संबंधित साहित्याचा घेता येईल. चक्रधरोक्त सूत्रपाठावर आधारित अनेक ग्रंथ निर्माण झाले. भास्करभट्टांचा शिशुपालवध व उद्धवगीता हे पद्य ग्रंथ मूळ संस्कृतमधील आहेत. माघकतीच्या शिशुपालमधून व भागवतातील एकादशसंक्षातून ग्रंथ भाषांतरित झाले आहेत. संत ज्ञानेश्वरांची भावार्थदीपिका /ज्ञानेश्वरी ही देखील अनुवादित कृती मानता येते. कारण ती भगवद्गीतेवरील टीका आहे. ज्ञानेश्वरीमध्ये स्वतः ज्ञानेश्वरांनी अनुवादाचा उल्लेख केलेला आहे. त्याचा आधार घेत ‘ज्ञानेश्वरी’ ला अनुवादित कृती संबोधने अपरिहार्य ठरते. संस्कृतमधील भगवद्गीताचे चे मराठी भाषांतर या अतिव्यापक अर्थांनी अनुवादाचा विचार झाला आहे. भगवद्गीतेवर केलेल्या टीका या भाषांतराच्या/अनुवादाच्या कक्षात येतात. एकनाथांचे वाडमय हे संस्कृतातील मूळ ग्रंथावरून आले आहे. यांची रचना ही भागवताच्या आधारावर झालेली आहे. संस्कृत, रामायण, महाभारत यासारखे ग्रंथ प्राचीन मराठी साहित्याकरीता प्रेरणापूजक ठरले आहेत. त्याआधारे प्राचीन साहित्य समृद्ध झाले आहे.

मुक्तेश्वर यांचा ‘समओवी’ या ग्रंथाचा भाषांतराच्या टूष्ट्या विचार करता येईल. पंडितकवी मोरोपंत यांच्यावर या काळात ‘भाषांतन्या’ असा ठसा उमटलेला आहे. त्यांचा ‘आर्यभारत’ हा मूळ ग्रंथ महाभारताचा संक्षेपात्मक अनुवाद म्हणून उल्लेखला जातो. वामन पंडित यांनी अनेक भाषांतरे केलेले आहेत. ‘समलोकी’ हा ग्रंथ भगवद्गेत्ता छायानुवाद म्हणून मान्यता पावला आहे. ‘अपराक्षानुभूति’, ‘रुक्मिणीपत्रिका’ हे त्यांचे उत्तम रितीने पुढे आलेले अनुवाद. शिवाय ‘अनुभूतिलेश’ या संस्कृत ग्रंथाचे मराठी भाषांतर केलेले आहे. विठ्ठल बिडकर याचे ‘रसमंजिरी’, ‘बिलहणचरित्र’, ‘सौंदर्यलहरी’ इ. शिवरामस्वामी यांची ग्रंथरचना ‘हस्तामलक’, ‘पंचरत्नमाला’, ‘निर्वाणिदशक’, ‘शुकाष्टक’, ‘निर्वाणिष्टक’, ‘भागवत एकादशस्कंध’, ‘गुरुगीता’, ‘योगवासिष्टसार’ इ. ग्रंथ हे भाषांतरित झाले आहेत. समराज, रघुनाथ पंडित व श्रीधर पंडित या पंडित कवीनीं भाषांतर/अनुवाद किंवा रूपांतर केल्याचे आढळते. या काळात निर्माण झालेली भाषांतरे/ अनुवाद हे बहुतांशी भगवद्गीतेचेच आहेत.

मराठी साहित्याच्या प्रारंभापासून भाषांतर, अनुवाद, रूपांतर असा उल्लेख केलेला आहे. हे शब्द जरी अलिकडच्या काळात रूजले असले तरी मराठी प्राचीन साहित्याकडे पाहता यांच्या खूना जाणवत राहतात. महानुभावीय साहित्य, संत साहित्य, पंडिती साहित्य यामधून या पद्धती रूढ होताना दिसून येतात.

२. १८ व्या १९ व्या शतकातील भाषांतराचे स्वरूप

इंग्रजांच्या आगमनानंतर १८००-१८७४ या कालखंडामध्ये बरीच भाषांतरे झाली. या कालखंडाला ‘भाषांतर युग’ किंवा ‘भाषांतरचा कालखंड’ असे संबोधले जाते. या काळाचा उल्लेख ‘तमोयुग’ असाही करतात. विशेषकरून या काळात नवनिर्मिती दिसत नाही. पण या कालखंडात जे साहित्य निर्माण झाले ते भाषांतर/अनुवादित स्वरूपाचे होते. त्या काळात उपलब्ध असणारी शालेय सामग्री ही याच स्वरूपाची होती. इंग्रजांच्या आगमनानंतर अनेक वाढ़मय प्रकार जन्माला आले. इंग्रजी, संस्कृत, फारसी या भाषेतील साहित्य प्रामुख्याने या कालखंडात अनुवादित झाले. या काळात स्वतंत्र ग्रंथनिर्मितीपेक्षा भाषांतर करण्यावरच जास्त भर दिला गेला. १८९५ मध्ये वि.का.राजवाडे यांनी ‘भाषांतर’ नावाचे मासिक सुरु केले. पण हे मासिक चार ते पाच वर्षात बंद पडले. याने प्लेटोच्या ‘रिपब्लिक’ चे भाषांतर केले. भाषांतराचा विचार मात्र अव्वल इंग्रजी काळात रूजलेला आहे. विष्णूशास्त्री चिपळूणकर यांनी केलेले यासाठीचे कार्य लक्षात घेण्यासारखे आहे. कथा, काव्य, नाटक, कादंबरी यासारख्या कलाकृतींची भाषांतरे या काळात झाली. इंग्रजांनी अनेक धोरणे राबली त्यामधील भाषांतर हे एक महत्त्वाचे धोरण म्हणावे लागेल. या काळात भारतीय भाषेत असणारे व इंग्रजी भाषेत असलेले ग्रंथ भाषांतरित करण्यासाठी बक्षिसाचे तंत्र राबवले होते. यामुळे अनेक भाषांतरे होऊ लागली. इंग्रजी राजवटीत मुद्रणाच्या शोधामुळे भाषांतरित साहित्याला अधिक गती मिळाली.

या कालखंडाचा ढोबळमानाने विचार करता भाषांतरित म्हणून विल्यम कॅरी यांनी प्रकाशित केलेले सेंट मॅथ्यूजचे ‘शुभवर्तमान’ चा उल्लेख करावा लागेल. १८०५ मध्ये हे पुस्तक भाषांतरित झाले.

हा काळ भाषांतरित वाड्यमयास अनुकूल असा राहिला आहे. याच काळात ‘मराठी भाषेचे व्याकरण’ ही कॉरी यांनी प्रसिद्ध केले आणि हीच मराठी साहित्यातील पहिली छापील ग्रंथ संपदा ठरली. संस्कृतचा प्रभाव या कालखंडावर विशेष जाणवतो. १९२२ मध्ये पहिले भाषांतर तयार झाले ते ‘पंचोपाख्यान’ व ‘विदुरनीति’ संस्कृत ग्रंथाचे भाषांतर आहे. भाषांतरित साहित्याचे व सर्वप्रथम छापलेले हे पुस्तक. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी ‘मेघदूत’, गणेशशास्त्री लेले यांनी ‘रघुवंश’ यासारखे काव्य भाषांतरित केले गेले.

१९ व्या शतकात भाषांतराचे प्रयोजन बदललेले दिसते. भाषांतरित काढंबरीत काढंबरीकारांचा आणि अनुवादित साहित्याचा वाचकवर्ग चांगला निर्माण झालेला पहावयास मिळतो. इंग्रजी, फ्रेंच, रशिया, जर्मन, या पाश्चात्य भाषेतील साहित्याबोरोबरच भारतीय भाषांमधील साहित्य मराठीमध्ये अनुवादित होऊ लागले. त्यामध्ये ‘महाराष्ट्र कुटुंबमाला’, ‘सरस वाड्यमरत्नमाला’, ‘मकरंद पुस्तकमाला’, ‘भारतगौरव ग्रंथमाला’, ‘सरस्वती भूषणमाला’, ‘आधुनिक काढंबरीमाला’, ‘राष्ट्रीय काढंबरीमाला’, ‘ज्ञानमित्र पुस्तकमाला’, ‘तरुण साहित्यमाला’, ‘महिला विजयमाला’, ‘महाराष्ट्र साहित्यसेवकग्रंथमाला’ इ. वाड्यमाला १९२०-१९४७ या कालखंडात भाषांतरासाठी कार्य करणाऱ्या संस्था होत्या, या मालांमधून ज्ञान देणे, मनोरंजन करणे, नीत्युपदेश देणे, राष्ट्रीय भावना वाढीस लावणे अशा अनेक प्रकाराने समाजाचे प्रबोधन करणे हे कार्य केले जात होते. या मधून कथा, कविता, नाटक, काढंबरी यासारख्या साहित्याचे अनुवाद होत होते. यामुळे अनुवादाच्या कक्षा विस्तारित कारणारा हा कालखंड म्हणावयास हारकत नाही.

२.३.२ कविता

कविता हा ललित वाड्यप्रकार आहे. कोणत्याही गद्य विचाराता गेयतेची जोड मिळाली की, त्याचे काव्यात रूपांतर होत असते. काव्यानुवादाची परंपरा प्राचीन स्वरूपाची आहे. व्यास, वाल्मीकी, कालिदास, भावभूती, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम, रामदास, कबीर, शेक्सपिअर, होमर, दाते, रवींद्रनाथ यासारख्या कवीच्या कृती विविधांगी स्वरूपात भाषांतरित झालेल्या आहेत. त्यांच्या काव्याचे भाषांतर आजही होत आहेत.

अव्वल इंग्रजी काळात संस्कृत भाषेतील काव्य आणि नाटकांचे सुरस अनुवाद करायला प्रारंभ या काळात झाला. परशुरामतात्या गोडबोले यांनी ‘नामार्थदीपिका’, ‘बालबोधामृत’ हे काव्य आर्याचनेत केलेले आहे. कृष्णशास्त्री राजवाडे यांनी ‘ऋतुवर्णने’, ‘उत्सव प्रकाश’, ‘गंगावर्णन’; गोविंदशास्त्री पारखी यांनी ‘षड्कृतुवर्णन’, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांचे ‘मेघदूत’, ‘विरहिविलाप पद्मरत्नावली’ ही काव्य थेट संस्कृत वळणाची असली तरी ती भाषांतरितच आहेत. इंग्रजी काव्यांचे ही भाषांतरे या काळात झाले आहेत. १८६७ मध्ये बजाबा रामचंद्र प्रधान यांनी सर वॉल्टर स्कॉट यांचे ‘लेडी ऑफ दि लेक’ चे ‘दैवसेनी’ असे खंडकाव्य रचले. महादेव गोविंद कोलहटकर यांनी इंग्रजी स्फुट कवितांचे भाषांतर केले. ‘राजा शिवाजी’ हे महादेव कुंटे यांचे खंडकाव्य हे इंग्रजी काव्याच्या अधारे रचलेले काव्य आहे, पण हे भाषांतर न मानता ते स्वंत्र मानले जाते. कान्होबा कीर्तिकर यांनी टेनिसच्या

‘प्रिन्सेस’ चे ‘इंदिरा’ नावाने काव्य रचले. या काव्याला इंग्रजी वाडमयाचे अनुकरण करण्याचा पहिला प्रयत्न म्हणून विशेष स्थान दिले आहे. शिवाय इंग्रजीच्या धर्तीवर मोरेश्वर महाजनी आणि गोविंद कानिटकर यांनी स्फुट रचना केली आहे. मिस्टन, ड्रायडन, स्पेन्सर, पोप, ग्रे, गोल्ड स्मिथ यांच्या कवितांची भाषांतरे झाली आहेत.

मराठी साहित्यामध्ये कवितेच्या भाषांतराचे प्रमाण अगदी नगण्य आहे. कवितेचे भरषांतर/अनुवाद करताना अनेक गोष्टींना सामोरे जावे लागत असते. शिवाय कवितेची भाषा आणि गद्याची भाषा यामध्ये अनेक घटकांचा समावेश होत असल्याने कवितेचे भाषांतर करणे अवघड बनते. त्यामुळे कवितेचे फारसे अनुवाद होत नाहीत.

१९ व्या शतकाच्या कालखंडामध्ये अनेक भाषेतील कवितांचा अनुवाद मराठीमध्ये झाला आहे. इतर साहित्यप्रकागाच्या तुलनेत कवितेचा अनुवाद करणारा अनुवादक हा मुळचा कवीच असावा असे म्हटले जाते. त्यामुळे त्याच्याकडे क्षमता, कुशलता असावी. अनुवादाच्या क्रियेचा तो जाणकार हवा. कवी शब्द आणि अर्थ यांच्या बाबतीत अधिक जागरूक असतो. म्हणूनच काव्यानुवादासाठी तोच सक्षम अनुवादक ठरेल. कारण कवीचा परिचय काव्यनिर्मितीशी अगोदरच झालेला असतो. काव्याची रुपे, शैली या घटकांशी तो परिचित असतो. काव्यानुवादाच्या संदर्भात मॅथ्यू अर्नॉल्ड यांनी म्हटले आहे की, कवितेचे भाषांतर करणे म्हणजे दुसरी कविता करणे. कवी अनुवादक मूळ कृती इतकी आत्मसात करतो, की त्याचीच होऊन जाते.^{१९} कवितांच्या अनुवादामध्ये संस्कृत श्लोकांचा अनुवाद करणे अत्यंत कठीण काम आहे. कारण संस्कृत मधील समासप्राचुर्यामुळे तिथे थोळ्या जागेत खूप काही सांगितले जाते. पण मराठीमध्ये त्या वृत्तात तेवढा आशय आणणेच शक्य नाही. म्हणून संस्कृत श्लोकांचे मेघदूतासारख्या काव्याचे, समश्लोकी अनुवाद करणे जवळ जवळ अशक्यच आहे. हे प्रत्ययाला येते. मराठी काव्यावर संस्कृतचा अधिक प्रभाव दिसून येतो. मेघदूत या संस्कृत काव्याचे अनेकांनी अनुवाद केलेले आहेत. कालिदासाच्या ‘कुमारसंभव’ याचेही अनुवाद झालेले दिसून येतात. भर्तृहरीच्या ‘नीतिशतक’ यालाही बरेच अनुवादक मिळाले आहेत. जगन्नाथ पंडित, वाल्मीकी, व्यास यांच्या ही काव्यकृतींचे अनेक पद्धतीने अनुवाद झाले. त्याच बरोबर अन्य संस्कृत काव्याचेही अनुवाद झाले आहेत.

या कालखंडात बंगाली काव्यामध्ये रवींद्रनाथ टागोरांच्याच काव्याचे अनुवाद झाले. त्यामध्ये द.गो.दसनूरकर, श्रीपाद जोशी, गणेश खापार्डे, गोपीनाथ तळबलकर, चि.द्वा.देशमुख, सिंधू जोशी, वि.म.बेडेकर, श्रीकांत गोगटे, काका कालेलकर यांचे योगदान मोठे आहे. हिंदी काव्याही मराठीमध्ये याकाळात स्थिरावले आहे. तुलसीदास, कबीर, मुल्ला नुसती, सुमित्रानंदन पंत, जुगलकिशोर मुख्तार यांचे महत्त्वपूर्ण मानले गेलेले काव्य अनुवादित झाले. उर्दू काव्यरचनाही अनुवादित झाली आहे. त्यामध्ये मिझार्गालिब याच्या गझलांचे अनुवाद झाले आहेत.

१९ व्या शतकात अनुवादित काव्यानेही आपले वेगळेपण सिद्ध केलेले आहे. इतर साहित्य प्रकाराच्या तुलनेत काव्याचा अनुवाद करताना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. त्याकारणाने पद्यानुवादकडे फारसे लक्ष दिले गेले नाही.

काव्यानुवाद करताना मूळ कवितेचा अनुवाद करणे अत्यंत कठीण गोष्ट आहे. आजवर कविता या वाड्मयप्रकाराचे अनुवाद कमी प्रमाणात झाले आहेत. कवितेचे शब्दशः भाषांतर करणे तर कठीण आणि त्याचा भावानुवाद करणे तर त्याहुनही कठीण काम आहे. कारण कवितेमधून कवी ही प्रतिमांच्या भाषेत बोलत असतो. प्रतिमा ही कवीच्या संवेदनाजन्य भावानुभूतीची प्रतिरूप असते.

२.३.३ नाटक

नाटक हा साहित्यप्रकार इतर वाड्मयप्रकाराच्या तुलनेत भिन्न आहे. दृक्-श्राव्य प्रकार असल्याने अनुवाद करताना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. नाटकाच्या सादरीकरणाच्या आधारे संहिता लिहिली जाते. रंगमंच्याशी संबंधीत असणाऱ्या सर्वच गोष्टी महत्वाच्या असतात. नाटकातील बोली हा घटक अत्यंत महत्वाचा असतो. बोली मधील नाद, लय, ताल, सूर योजना या साऱ्या वैशिष्ट्यांचा कलात्मक वापर नाटकामध्ये केला जातो. बोली हा घटक अत्यंत महत्वाचा असल्याने नाटकाच्या भाषांतरामध्ये याकडे दुर्लक्ष करता येत नाही. नाटकांचे भाषांतर करत असताना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. नाटकातील बोली भाषा आणि प्रमाणभाषा या भाषांतराची मुख्य समस्या निर्माण करताना दिसतात. नाटकातील भाषाशैली सांस्कृतिक कलाप्रकारांशी निगडित असते. आणि त्याचा अनुवाद करणे ही जवळपास अशक्य कोटीतील गोष्ट आहे. नाटकाचे भाषांतर करणे हे भाषांतरकाचे मोठे आव्हान असते.

अव्वल इंग्रजी काळात अनेक नाटकांची भाषांतरे झालेले दिसतात. ‘बुकिश’ नाटकांच्या निर्मितीच्या अगोदरच्या काळात संस्कृत नाटकांची गद्यपद्यात्मक भाषांतरे मराठी वाड्मयामध्ये झालेली पहावयास मिळतात. या काळात भाषांतरित नाटकांची एक परंपराच निर्माण झालेले आहे. संस्कृत, इंग्रजी भाषेतील बहुतांशी नाटकांचे मराठीकरण झालेले आहे. १८५१ मध्ये कृष्णमिश्रांच्या ‘प्रबोधचंद्रोदय’ या नाटकाचे भाषांतर अमरापूरकर व बापट यांनी केल्याचा दाखला सापडतो. हे नाटक निर्मितील पहिले नाटक भाषांतरित स्वरूपाचे आहे. ‘विक्रमोर्वशी’, ‘वेणीसंहार’ (१८५७), ‘शाकुंतल’ (१८६१), ‘मुच्छकटिका’ (१८६२), ‘नागानंद’ (१८६५), ‘पार्वतीपरिणय’ (१८७२), ‘जानकीपरिणय’, ‘मालविकाग्रिमित्र’, ‘कर्पूरमंजरी’, ‘मालतीमाधव’ या संस्कृत नाटकांचे भाषांतर झाले. कृष्णशास्त्री राजवाडे, गणेशशास्त्री लेले, शिवरामशास्त्री पाळंदे, शिवरामशास्त्री खरे, रा.भि.गुंजीकर यांनी हे नाटके मराठीत भाषांतरित केली. कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनी संस्कृत मधली पाच नाटके मराठी मध्ये भाषांतरित केली आहेत. संस्कृतचा प्रभाव अधिक असल्याने या नाटकांचे भाषांतर करणे फारसे अवघड काम नव्हते. अत्यंत सुलभ पद्धतीने नाटकांचे भाषांतर करताना मराठी भाषेत ही भाषांतरे शोभतील अशा पद्धतीने बदल करून लिहिल्याचे आढळते. शेक्सपीयरच्या अनेक नाटकांचे

अनुवाद झाले. ‘अथेल्हो’, ‘ज्यूलियस सीझर’, ‘टेंपेस्ट’, ‘रोमिओ अँड ज्यूजिएट’, ‘कॉमेडी ऑफ एर्स’ या नाटकांचा अनुक्रमे महादेवशास्त्री कोलहटकर, काशिनाथ गोविंद नातू, निळकंठ जनार्दन कीर्तने यांनी भाषांतरे केली आहेत. याच काळात अनुवादाबोरच रूपांतरित नाटकांना अधिक महत्त्व प्राप्त झाले होते.

भाषांतरित नाटकांच्या सादरीकरणामध्ये अनेक अडचणी निर्माण झाल्याचे दिसते. या स्वरूपाची नाटके वाचायला कितीही चांगली वाटली तरी ती रंगभूमीवरील प्रयोगात बोजड व कंटाळवाणीच राहिली आहेत.

१९ व्या शतकत जे नाटक निर्माण झाले ते बुकिश नाटक म्हणून ओळखले जात होते. मराठी साहित्यामध्ये सुरुवातीच्या काळापासूनच नाटक या साहित्य प्रकाराचे मोठ्या संख्येने अनुवाद झाले आहेत. त्यामध्ये पाश्चात्य नाटकाकारांनी मराठी नाटकांवर आपली मोहर उमटवली आहे. भारतीय भाषांच्या तुलनेत पाश्चात्य नाटकांचे अनुवाद जास्तच झाले हे स्पष्टच आहे. नाटक या साहित्यप्रकारामध्ये बुकिश नाटके लिहिण्याची परंपरा निर्माण झाली. ती यामुळेच इंग्रजी नाटकावरील रूपांतरालाच बुकिश नाटके असे संबोधले जात असे.

२.३.४ कथा

सन १८०६ मध्ये तंजावर येथील सरफोजी राजे यांनी दख्खन पंडिताकडून इसापनीती चे भाषांतर ‘बालबोधमुक्तावली’ असे करून घेतले. त्यानंतर वैजनाथ पंडितांनी संस्कृत भाषेतील ‘पंचतंत्र’ (१८१५), ‘राजा प्रतापादित्याचे चरित्र’ (१८१६), ‘सिंहासनबत्तिशी’ (१८२४) या ग्रंथवजा असणाऱ्या कथा मराठीमध्ये आणल्या. या काळात स.का.छत्रे, हरी केशवजी, विष्णूशास्त्री बापट इ. अनेक लेखकांनी कथांचे भाषांतर केले आहे. १९३० मध्ये ताराचंद दत्त याच्या ‘Pleasing Tales’ चे भाषांतर ‘बोधकथा’ नावाने केले. शिवाय १८२८ मध्ये ‘इसापनीतीकथा’ हे ‘Ceoxall’ याच्या ‘Aesop’s Fables’ या इंग्रजी पुस्तकाचे भाषांतर स.का.छत्रे यांनी कथास्वरूपात केले. स.का.छत्रे यांनीच ‘Berquin’s children Friend’ या फ्रेंच ग्रंथाचा इंग्रजी तर्जुमा यांनीच ‘बाळमित्र’ असा १८२८ मध्ये केला आहे. मराठी भाषेत शुद्ध रीतीने वाक्य योजना करून प्रथम भाषांतर केले ते छत्रे यांनी. दादोबा पांडुरंग यांनी त्यांना गद्यात्मक कथांचे जनक असे संबोधले आहे. मिसेस कॅन्डी हिचे मुलांसाठी ‘बोधकथा गोष्टी’ (१८३३), ‘बालमनातले शाळेचे वर्णन’ (१८३७) ‘सदाचरणाच्या गोष्टी’ (१९४२), आणि ‘फुलामुनी आणि करुणा ह्याचा वृत्तांत’ (१८५९) इ. कथासंग्रह या काळात भाषांतरित झाले. अरबी भाषेतील ‘सुरस व चमत्कारिक गोष्टी’ (१८६१) या भाषांतराने मराठी वाचकाला अद्भूत किंवा भडक प्रसंगांचे वर्णन असलेल्या कथांनी गोडी लावली. या शतकातला कथा वाड्मयाचा पाया हा भाषांतरित कथांनीच झालेला आहे. असेच म्हणावे लागेल.

१९०९-१९१० या काळात काशिनाथ मित्र यांनी जोगेन्द्रनाथ चट्टोपाध्याय, तारकानाथ गंगोपाध्याय, बंकिमचंद्र, स्वर्णलतादेवी इ. लेखकांच्या कथांची भाषांतरे झाली आहेत. १९१५-

१९१८ या कालखंडामध्ये वि.सी.गुर्जर यांनी बंगाली कथांच्या रूपांतराला सुरुवात केली. अनेक कथांचे रूपांतर त्यांनी मराठीमध्ये केले आहे. या काळात कथा भाषांतरावर अधिक भर दिला गेला. बंगाली कथा मधील र्वांद्रनाथ टागोर यांच्या कथांची भाषांतरे झाली आहेत. नंतर मात्र बंगाली कथांच्या भाषांतराएवजी रूपांतरावर का. रा. मित्र, वि. सी. गुर्जर, वा. गो. आपटे या मंडळीनी अधिक भर दिला. जागतिक पातळीवर कथालेखन करणारे खलिल जिब्रान यांच्या बहुतेक सर्वच कथांचे खांडेकराणी भाषांतर केले आहे. साने गुरुजी यांनी ही या काळात जागतिक पातळीवरील कथांचे अनुवाद केले आहेत. श्रीपाद जोशी यांनी गुजराती, हिंदी, उर्दू, बंगाली, इंग्रजी या भाषातील कथा भाषांतरित केल्या आहेत. श्रीपाद जोशी यांचे कथा अनुवादाला महत्वपूर्ण योगदान लाभले आहे. भाषांतरासाठी आवश्यक असणारे हिंदी-मराठी कोश, मराठी-हिंदुस्थान कोश, उर्दू-मराठी कोश, बहुभाषा शब्द कोश, बृहद हिंदी-माराठी कोश इ. शब्दकोशांची निर्मिती केली आहे. ‘पंचतंत्र’ ची भाषांतरे जरी सुरुवातीच्या काळात झाली असली तरी नंतरही अनेक भाषांतरे निर्माण झाली आहेत.

असामिया, कन्नड, गुजराती, तमिळ, हिंदी, पंजाबी, बंगाली, मल्याळम, उर्दू या भारतीय कथांची भाषांतरे मराठी भाषेत झाली आहेत. हिंदी मधील ‘उदय प्रकाश’ याच्या कथांचे भाषांतर जयप्रकाश सावंत यांनी तर, मनू भंडारी यांच्या निवडक कथांचा ‘त्रिशंकू’ या नावाने चंद्रकांत भोंजाळ यांनी भाषांतर केले आहे. शिवाय कमलेश, हरिशंकर परसाई यांच्याही कथालेखकांची कथा मराठी मध्ये आली आहे. इतर भाषेतील कथांचे या कालखंडात बहुतांशी भाषांतर व अनुवाद झाले आहेत. कथा भाषांतरासाठी नियतकालिकांनी वेगळे असे दालन निर्माण करून दिले आहे.

२.३.४ कादंबरी

मराठी साहित्यामध्ये कादंबरी या वाड्मयप्रकाराची सुरुवात ही भाषांतरित साहित्यतून झालेली आहे. संस्कृत मध्ये इसवी सनाच्या सातव्या शतकात निर्माण झालेल्या बाणभट्टाच्या कादंबरीचा उगम हा सर्वात पहिला मानावा लागतो. आज निर्माण झालेली उत्तमोत्तम कादंबरी ही भाषांतरातूनच आलेली आहे. अव्वल इंग्रजी काळात बहुतांशी कादंबन्या ह्या भाषांतरित होत्या. १८४१ मध्ये जॉन बन्यान् यांच्या ‘पिलग्रिम्स प्रोग्रेस’ चे मराठीमध्ये ‘यात्रिक्रमण’ या नावाने हरी केशवजी यांनी भाषांतर केले. या भाषांतराने मराठी भाषांतरित कादंबरीचा पाया घातला. कादंबरी अनुवादाचा मान हा हरी केशवजीचा असला, तरी मराठी कादंबरीतील स्वतंत्र अशा कादंबरीचा पाया मात्र बाबा पद्मनंजी यांच्या ‘यमुनापर्यटन’ या कादंबरीने घातला आहे. १८५७ पासून मराठीमध्ये खन्या अर्थाने कादंबरी लेखनाला सुरुवात झाली. असे जरी असले तरी मराठी भाषांतराने मात्र तिथं पासून ते आजवर आपली कक्षा व्यापक बनवली आहे.

१८९०-१९०० या काळात रेनॉल्ड्सच्या अनेक कादंबन्यांची भाषांतरे आणि रूपांतरे झाली. ‘मिस्टरीज ऑफ दि कोर्ट ऑफ लंडन’ या कादंबरीला अनुवादित होण्याचा मान सर्वाधिक मिळाला आहे. रेनॉल्ड्सची भाषांतरे ही १९२० पर्यंत मनोरंजनाच्या दृष्ट्या वाचकांपर्यंत पोहचली. त्याच्या

कादंबरीचे भाषांतर दोन भागात भिकाजी गोपाळ भिडे यांनी 'दिव्याखाली अंधेर' (१९३३), 'The Memories of a man' चे भाषांतर श्री. त्रिंबक वासुदेव हर्षे यांनी 'सौख्यासोपन' (१९२२), या बरोबरच मेरी कारैली, रेनॉल्ड्स, हॉलकेन, विलिक कॉलिन्स, चार्ल्स गार्विंस, ग्रॅंट अॅलन, सर्वेट, रायडर हॅंगर्ड, अँथनी होप, चार्ल्स डिकन्स, डेव्हिड कॉपरफिल्ड, वाल्टर स्कॉट, हार्डी, लॉर्ड लिटन, रॉबर्ट लुई इ. साहित्यिकांच्या कादंबन्यांच्या भाषांतराएवजी रूपांतरेच केली गेली. बन्याच इंग्रजी कादंबन्यांचा आधार घेत या काळात रूपांतरावर अधिक भर दिला गेला. हरी नारायण यांनी आपल्याला 'मधली स्थिती' ही कादंबरी लिहिण्याची प्रेरणा रेनॉल्ड्सच्या कादंबरीतून मिळाली आहे. ऐतिहासिक, सामाजिक, मनोरंजनात्क अशा आशयाच्या कादंबरी लेखनाला मराठी साज चढवून त्यांची रूपांतरेच समोर आली.

आप्टन सिक्लेर यांच्या 'नो फासारान' चे व्यंकटेश शंकर वकील यांनी १९४३ मध्ये भाषांतर केले. हे भाषांतर विशेष गाजले. नाझी व फॅसिस्ट यांच्या आक्रमणाला बळी पडलेल्या स्पॅनिश लोकांच्यावर आधारलेली आहे. चार्ल्स एम. (हाय गे विलासिनी; १९३२), चार्लोटी एम. यांगे (द लिटल डचूक ऊर्फ रिचर्ड फियरलेस; १९२९), जॉन स्टइनबेक (मूळ इज डाऊन; १९४६) यांचे अनुवाद अनुक्रमे हरिभाऊ रामकृष्ण मराठे, देवदत्त नारायण टिळक, गणेश जोशी आदींनी केले आहेत. ना.सी.फडके यांनी विल्यम सारोयान, रिचर्ड जे क्रेन्स यांच्या कादंबरीचे भाषांतर केलेले आहे. 'हुमन कॉमेडी' चा 'जीवन संगीत' असे भाषांतर फडके यांनी केले आहे. फडके यांनी भाषांतरासारखा विषय अत्यंत गांभीर्यपूर्ण हाताळला आहे. त्यासंदर्भातील बांदिवडेकरानी केलेले विवेचन हे लक्षणीय आहे. 'लेखकावर अन्याय न होईल व रोचकता वाढेल अशा बेताने अनुवादकाने कट्ठाट केली आहे. पण भारतीय पेहराव न चढवताही कादंबरी कशी सुंदर अनुवादीत करावी याचा वस्तुपाठ ही कादंबरी करते.' (पृ. १४८) (बांदिवडेकर चंद्रकांत: मराठी कादंबरीचा इतिहास १९२०-१९४७, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे आवृत्ती दुसरी १९९६)

यजेश्वर पांडुरंग मेहेंदले, पा.द.सानोरकर, व्यंकटेश वकील, गंगाधर बापट, नारायण अंबीकर, वि.वि.दीक्षित, स.बा.हुद्दीकर, न.का.घानापुरे, बा.भ.बोरकर, या साहित्यिकांनी १९००-१९५० या काळात इंग्रजी कादंबरीचे मराठी भाषांतर केलेले आहे. जर्मन भाषेतील उत्तम कलाकृतींचे भाषांतर झालेले दिसतात. लुझीने कोणीन यांची कादंबरी स.बा.हुद्दीकर यांनी 'बूबी' (१९२७) मध्ये भाषांतरित केली. या कादंबरीमध्ये बालमानसशास्त्र विषयीचे चित्रण या कादंबरीमध्ये आले आहे. हुद्दीकर यांनीच गटेच्या आत्मचरित्र सदृश्य कादंबरीचे भाषांतर 'तरूण वेटरची दुःखे' (१९२७) या शीर्षकाने केला आहे. स्टीफॅन त्स्वार्ड यांच्या इंग्रजीत भाषांतरित केलेल्या कादंबरीवरून मराठीत न.का.घाटपुरे 'अमोक' याचा अनुवाद 'अमोक ऊर्फ वेडापिसा' असा केला आहे. याशिवाय जर्मन कादंबन्यांचे कवी यशवंत, कवी बा.भ.बोरकर, ना.सी.फडके यांनी सरसतेने भाषांतर केली आहेत. ना.सी.फडके यांनी 'व्हिकी वाहुम' यांनी लिहिलेल्या डशलीशीं डशपांशपलश या कादंबरीचे भाषांतर 'गुप्तप्रायश्चित' असा १९४१ मध्ये केला आहे.

इंग्रजी साहित्याच्या माध्यमातून अनेक लेखकांनी फ्रेंच साहित्यातील कादंबरीचे भाषांतर केलेले आढळून येते. अलेकझांडर ड्यूमा यांच्या कादंबरीवरील य.प.महेंदळे यांनी 'फ्रेंच राजसत्तेवर दृष्टी' (१९३१), 'भिषण भवितव्यता' (१९३२) हे त्याच्याच कादंबरीवरील भाषांतर आहे. एमिला झोला यांच्या 'द अंटेंक ऑन द मिल' चे भाषांतर 'अभागिनी' असा ना.गा.अंबीकर यांनी केला आहे. भारतीय भाषांमधील बंगाली साहित्यातील कादंबरी ही मराठी अनुवादाच्या दृष्ट्या उत्तम रितीने भाषांतरित झाली आहे. सर्व भाषांचा विचार करता बंगाली कादंबरी सर्व भारतीय भाषांमध्ये पोहचली आहे. बंगाली साहित्यामध्ये कादंबरी लेखनाला प्रारंभ बंकिमचंद्रांच्या लेखणीने १८६५ मध्ये झाला. त्यांच्या 'आनंदमठ' या कादंबरीचे भाषांतर १८९८ मध्ये धोंडो जगन्नाथ भांगले यांनी केला. त्यानंतर भाषांतराच्या दृष्ट्या अग्रक्रमांक लागतो तो रविंद्रनाथ टागोराचा. त्याच्या सर्वाधिक कादंबरीची भाषांतरे झाली आहेत. वा.गो.आपटे यांनी 'संपूर्ण बंकिमचंद्र' (१९२३-२४) मराठीत चार खंडात प्रसिद्ध केला आहे. बंकिमचंद्रांचे कादंबरी विश्व मराठीत आणण्याचे महत्त्वाचे कार्य आपटे यांनी केले आहे. १९२१-४७ या काळात शरचंद्रांचे साहित्य भा.वि.वरेकर यांनी भाषांतरित केले. बहुतांशी भाषांतर हे वरेकरांनीच केलेले आहेत. शिवाय श्री.गा.मराठे पु.बा.कुलकर्णी, यशवंत तेंडुलकर, प.स.देसाई, शं.बा.शास्त्री, वि. सी.गुर्जर यांनी बंगाली साहित्य भाषांतरित केले आहे. गुजराती कादंबरी लेखनाचा पाया करण घेलो (१८६८) मध्ये घातला गेला. त्यानंतर गोवर्धनरामांच्या 'सरस्वतीचंद्र' या कादंबरीने गुजराती कादंबरी वाढमयाला आकार प्राप्त करून दिला. त्याच कादंबरीचा अनुवाद १८९७ मध्ये झाला. पुढे १९०३ मध्ये याच कादंबरीचा श्री.नी.चापेकर यांनी 'गुणसुंदरी' या नावाने भाषांतरित केला. गुजराती भाषेमधील १९२०-५० रमणलाल देसाई यांच्या 'दिवसचक्षु', 'छायानट', 'पूर्णिमा' या कादंबरीची भाषांतरे रत्नप्रभा रणदिवे यांनी केले आहेत.

या कालखंडामध्ये चरित्र-आत्मचरित्रांचेही भाषांतरे झाली आहेत. शिवाय वैचारिक व ललित वाढमयांचेही भाषांतर झाले आहे. या कालखंडाच्या संदर्भात मृणालिणी गडकरी यांनी आपले मत स्पष्ट केले आहे, 'ह्या कालखंडात लेखक, कवी, कलावंत, राजकारणी, मुत्सद्वी, शिक्षणक्षेत्रात, मोलाचे कार्य करणाऱ्या व्यक्ती, नेते अशा विविध क्षेत्रांतील नामवंत मंडळांनी अनुवादकार्यात महत्त्वाची भर घातली. ह्यातील बन्याच जणांनी अनुवाद हे महत्त्वाचे कार्य मानून अत्यंत विचारपूर्वक, मनन-चिंतन करून अनुवादाला हात घातलेला दिसतो.'^{२०} यावरून या कालखंडात अनुवादित साहित्याचा चांगल्या प्रकारे विचार केला आहे. या काळातील अनुवादातील महत्त्व लक्षात घेण्यासारखे आहे. ते त्याला मिळालेल्या प्रस्तावना, अनुवादकांच्या भूमिका, टीपा यांची जोड मिळाल्याने हे यावरून स्पष्ट होते.

या कालखंडातील अनुवादित साहित्याला समीक्षा लाभलेली नाही. समीक्षक हा साहित्यातील महत्त्वाचा दुवा असतो. समीक्षा झाली तरच साहित्याचा दर्जा सुधारत असतो. त्यामुळे अनुवादित साहित्याचा वाचक वर्ग जरी वाढला असला तरी समीक्षक मात्र आढळत नाहीत. भारतीय भाषांमधील बहुतांशी अनुवाद हे मूळ भाषेवरूनच झालेले आढळतात. या कालखंडाचे एक महत्त्व म्हणजे या कालखंडात अनुवादाचे महत्त्व वाढले आहे.

संदर्भ

१. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर
२. जोशी, लक्ष्मणशास्त्री (संपा): १९८५ : मराठी विश्वकोश खंड १२, महाराष्ट्र राज्य मराठी शब्दकोश निर्मिती मंडळ मुंबई. पृ. ४८०
३. तत्रैव, १९८५: ४७९
४. फाटक, म.वि.; ठकार, रजनी (संपा): १९८७ : भाषांतर शास्त्र की कला, वरदा बुक्स पुणे. पृ. ९
५. काळे कल्याण, सोमण अंजली (संपा): १९९७: भाषांतरमीमांसा, प्रतिमा प्रकाशन पुणे. पृ. १७४
६. तत्रैव, १९९७: ९
७. प्रतिष्ठान: जुलै-अॅगस्ट १९९१: पृ. ३१ वरुन उद्घृत.
८. भाषाभान: जाने-जून: २०११: पृ. ३४. वरुन उद्घृत.
९. स्मरणिका ८३ वे अखील भारतीय साहित्य समेलन पृ. १२२
१०. मुळे, विणा (संपा): २००४: मराठी अनुवाद ग्रंथसूची, साकेत प्रकाशन नांदेड. पृ. २
११. गोखले, (संपा): १९६४: रा. श्री. जोग गौरव ग्रंथ, व्हीनस प्रकाशन पुणे. पृ. ३८४
१२. तत्रैव, १९९७ पृ. ४२
१३. डहाके, वसंत अबाजी: २०११: मराठी समीक्षेची सद्यास्थिती, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई. पृ. २१२
१४. तत्रैव, २०११ पृ. २३६
१५. कन्हाडे, सदा : १९८९: भाषांतर, लोकवाङ्मय गृह मुंबई. पृ. ५०
१६. तत्रैव, १९८९ पृ. १७
१८. ठाकूर, रवींद्र: २००७: मराठी कादंबरी समाजशास्त्रीय समीक्षा, दिलीपराज प्रकाशन पुणे.
१९. ठकार, निशिकांत: २००९ : भाषांतरप्रसंग, साकेत प्रकाशन औरंगाबाद. पृ. ७७
२०. रा.ग. जावध व इतर: मराठी वाङ्मयाचा इतिहास: खंड ७ - भाग चौथा, महाराष्ट्र राज्य परिषद पुणे. आवृत्ति पहिली, २०११

२.४ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न व उत्तरे

वस्तूनिष्ठ प्रश्न

योग्य पर्याय निवडा.

१. मराठीतील पहिली छापील ग्रंथ संपदा कोणती
(शुभर्वतमान / मराठी भाषेचे व्याकरण / पंचोपाख्यान)
२. मराठी साहित्यातील पहिली भाषांतरित कादंबरी कोणती
(यांत्रिकक्रमण/यमुना पर्यटन/मुक्तामाला)
३. भाषांतराचा कालखंड कोणता
(१८००-१८७४/१८७४-१९००/ १९२०-१९५०)
४. समओवी हा ग्रंथ कोणाचा.
(मोरोपंत/ विठ्ठल बिडकर/ मुक्तेश्वर)

उत्तरे १. मराठी भाषेचे व्याकरण, २. यांत्रिकक्रमण, ३. १८००-१८७४, ४. मुक्तेश्वर

दिर्घोत्तरी प्रश्न

प्रश्न: १. भाषांतर म्हणजे काय सांगून भाषांतराचे वर्गीकरण स्पष्ट करा.

उत्तर: प्रास्ताविक: भारतीय भाषांतराचा विचार करता प्रथम आपली विविधांगी संस्कृतीची परंपरा समजावून घेणे गरजेचे आहे. भाषांतर करताना समाज, संस्कृती आणि बोली या प्रमुख घटकांचा विचार होत असतो. एखादी साहित्यकृती जेव्हा एका विशिष्ट भाषेत निर्माण होते, तेव्हा तिच्यात प्रत्यक्षपणे वेगवेगळे विचारव्यूह कार्यरत होत असतात. विविध भाषेतील ज्ञानभांडार समजून घेण्यासाठी त्याचा मातृभाषेत किंवा राजभाषेत भाषांतर होणे गरजेचे आहे. आज भारतामध्ये प्रत्येक भाषेतील उत्तमोत्तम ग्रंथांचे भाषांतर करण्यासाठी विविध उपक्रम केंद्रे शासनाने राबवली आहेत. त्यामुळे हिंदी, बंगाली, गुजराती, तमील, तेलगू, कन्नड, मराठी इ. भाषेतील साहित्य अगदी जवळ आले. त्याबरोबर पाश्चात्य साहित्यही भारतीय लोकांपर्यंत अगदी सहजपणे पोहचले आहे. हे भाषांतराने सहज शक्य झाले आहे.

भाषांतराचा अर्थ आणि व्याख्या

TRANSLATION या शब्दाला मराठीमध्ये भाषांतर आणि हिंदीमध्ये अनुवाद या संज्ञा रूढ आहेत. मात्र इंग्रजी मध्ये दोन्हीसाठी एक संज्ञा असली तरी हिंदीतील अनुवाद या संज्ञेची उत्पत्ती संस्कृत भाषेमध्ये आढळते. अनुवाद ही संज्ञा मूळ धातू 'वद' याचा अर्थ 'बोलणे किंवा सांगणे'

आणि त्याला लागलेला ‘अनु’ हा उपसर्ग त्याचा अर्थ ‘मागील’ असा आहे. ‘वद’ या धातूला ‘अनु’ हा उपसर्ग जोडल्याने ‘अनुवाद’ ही संज्ञा तयार झाली. म्हणजेच ‘आधी कोणी सांगितल्यानंतर सांगणे’ असा रूढ अर्थ प्राप्त झाला आहे. शब्दकोशांमधून भाषांतर आणि अनुवाद यांचे अर्थ एकाच अर्थी दिलेले आहेत.

लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी संपादित केलेल्या विश्वकोशामध्ये पुढील व्याख्या आलेली आहे.

भाषेचा वापर म्हणजे भाषांतर. भाषा व्यवहार हा तीन प्रकारचा: बोलणारा व लिहिणारा अर्थ संप्रेषण करतो... परंतु साधारणत: अनुवाद म्हणजे दुसऱ्या भाषेत अनुवाद असे आपण समजतो, अन्य भाषिक अनुवादालाच भाषांतर असे म्हणतात.

भाषांतराचे वर्गीकरण

भाषांतराचे वर्गीकरण पुढील प्रमाणे पहाता येईल.

१. शब्दानुवाद

शब्दानुवाद हा प्रकार ड्रायडन या पाश्चात्य अभ्यासकांने मांडला आहे. यामध्ये मूळ भाषेतील शब्दन् शब्द, वाक्यन् वाक्य दुसऱ्या भाषेत आणण्याचा प्रयत्न असतो. मूळ भाषेतील संहिता शब्दशः समजावून सांगायची हा उद्देश असेल तर संहितेला आपोआप प्रधान्य दिले जाते. या अनुवादाला शब्दानुवाद म्हणतात. या स्वरूपाच्या भाषांतरामध्ये कलाकृतीच्या संहितेचे शब्दशः भाषांतर करण्यावर अधिक भर दिला जातो. शब्दानुवाद हे प्रामुख्याने तत्त्वज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान, कायदे, गणितविषयक या तथ्यात्मक विचारप्रधान वाड्मयाच्या संदर्भात केले जातात. या अभ्यासशाखांमध्येच शब्दानुवादाचा अधिक उपयोग होत असतो. या भाषांतराला साहित्याच्या अनुवादामध्ये अधिक प्राधान्य दिले जाते.

२. भावानुवाद

या भाषांतरालाच मूलमुक्त अनुवाद असेही म्हटले जाते. साहित्यकृतीमध्ये भावार्थाता अधिक महत्त्व असते. भावार्थ लक्ष्यभाषेत उत्तरविष्याचा प्रयत्न असतो. मूळ संहितेची भाषा व्यक्त करायची नसल्यास त्याचा अनुवाद करताना तो मूलमुक्त अनुवाद केला जातो. भावानुवाद प्रामुख्याने कथा, कादंबरी, काव्य, नाटक इ. भावनाप्रधान ललित वाड्मयाचे अनुवाद करताना वापरला जातो. या प्रकारचा अनुवाद करण्यासाठी अत्यंत कठीण जातो. सृजनशील साहित्यासाठी ही पद्धत अन्वयार्थक असते.

३. छायानुवाद

छायानुवादालाच ‘शब्द प्रतिशब्द अनुवाद’ म्हटले जाते. या प्रकारच्या अनुवादामध्ये अनुवादकाला अनुवादातील पदक्रम बदलण्याचे स्वातंत्र्य नसते. विज्ञान व कायदेविषयक विषयांमध्ये असा अनुवाद केला जातो. शासकीय व्यवहारामध्ये असे भाषांतर केले जातात किंवा करवून घेतले जातात.

४. सारांश अनुवाद

सारानुवादामध्ये स्त्रोत भाषेतील सामग्री लक्ष्यभाषेमध्ये मांडत असताना तिचे संक्षिप्तिकरण केले जाते. या प्रकारच्या भाषांतराचा वापर प्रशासनिक, कार्यालयीन, न्यायालयीन, प्रशासनिक चर्चासत्रांचे वृतांत कथन करणे अशा ठिकाणी अधिक वापर केला जातो.

५. व्याख्यानुवाद

व्याख्यानुवाद या प्रकारचा अनुवाद फारसा होताना दिसून येत नाही. स्त्रोत भाषेतील मजकूर लक्ष्यभाषेत अनुवादित करताना बन्याचदा मूळ व्याख्या केली जाते. अनुवादाच्याआधारे मूळ भाषेतील ज्ञान आणि शैली काही प्रमाणात अनुवादित साहित्यामध्ये येत असते.

६. मौखिक अनुवाद

ज्याची भाषा आपल्याला कळत नाही आणि आपण काय बोलतो आहोत हे भिन्न भाषकांना कळत नाही तेव्हा मौखिक अनुवादक महत्वाचा ठरत असतो. अनुवाद हा दोन्हीच्यामध्ये कार्य करणारा दुवा म्हणून कार्य करत असतो. मौखिक अनुवादामध्ये दोन पक्ष सर्वस्वी अनुवादकावर अवलंबून असतात. मौखिक अनुवादाची गरज मंत्रालय, शासकीय कार्यालये, कारखाने, औद्योगिक कंपन्या, पर्यटन क्षेत्रे, आंतरराष्ट्रीय परिषदा, जागतिक परिषदा अशा कितीतरी ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात असते.

७. रूपांतर

मूळ साहित्यकृतीचा घाट बदलला तरी त्याचा आशय बदलत नाही. हे कार्य रूपांतरामध्ये केले जाते. या अनुवादाचाच एक भाग म्हणून मुक्तछंदानुवाद याचा याचा उल्लेख कल्याण काळे यांनी केलेला आहे. अनेक इंग्रजी नाटकांचे मराठीमध्ये अनुवाद न होता त्याची रूपांतरेच झाली.

८. अनुकृती

हा प्रकार ड्रायडनने मांडला आहे. या प्रकारच्या अनुवादामध्ये अनुवादक शब्द आणि अर्थ यामध्ये बदल करण्याचे स्वातंत्र्य घेतो. मूळ साहित्यकृतीमधून थोडाफार भाग घेऊन तो कलाकृती निर्माण करतो तीही स्वतःची म्हणूनच. फक्त अनुवाद हा त्याचा मूलाधार ठरतो.

सारांश अशा प्रकारे केलेले वर्गीकरण हे अनुवादित वाड्यमयाची समृद्धता स्पष्ट करते आहे. अनुवादाचे विविधांगी प्रकार सांगितले जातात. परंतु साहित्याच्या अनुवादामध्ये वरील वर्गीकरण अत्यंत महत्वाचे ठरते.

लघुतरी प्रश्न.

१. भाषांतरित कविता वाड्मयाचे विवेचन करा.

उत्तर: प्रास्ताविक: इंग्रजांच्या आगमनानंतर १८००-१८७४ या कालखंडामध्ये बरीच भाषांतरे झाली. या कालखंडाला ‘भाषांतर युग’ किंवा ‘भाषांतरचा कालखंड’ असे संबोधले जाते. या काळाचा उल्लेख ‘तमोयुग’ असाही करतात. अनुवादित साहित्य विस्तारित करण्यासाठी अनेक संस्था - नियतकालिके यांनी महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. त्यामध्ये महाराष्ट्र कुटुंबमाला, सरस वाड्मयरत्नमाला, मकरंद पुस्तकमाला, भारतगौरव ग्रंथमाला, सरस्वती भूषणमाला, आधुनिक कादबरीमाला, राष्ट्रीय कादंबरीमाला, ज्ञानमित्र पुस्तकमाला, तरुण साहित्यमाला, महिला विजयमाला, महाराष्ट्र साहित्यसेवकग्रंथमाला इ. वाड्मयमाला १९२०-१९४७ या कालखंडात भाषांतरासाठी कार्य करणाऱ्या संस्था होत्या. या मालांमधून ज्ञान देणे, मनोरंजन करणे, नीत्युपदेश देणे, राष्ट्रीय भावना वाढीस लावणे अशा अनेक प्रकाराने समाजाचे प्रबोधन करणे हे कार्य केले जात होते. या मधून कथा, कविता, नाटक, कादंबरी यासारख्या साहित्याचे अनुवाद होत होते. यामुळे अनुवादाच्या कक्षा विस्तारित कारणारा हा कालखंड म्हणावयास हारकत नाही.

भाषांतरित कवितेचा विवेचन

काव्यानुवादाची परंपरा प्राचीन स्वरूपाची आहे. व्यास, वाल्मीकी, कालिदास, भवभूती, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम, रामदास, कबीर, शेक्सपिअर, होमर, र्वीढ्रनाथ यासारख्या कवीच्या कृती विविधांगी स्वरूपात भाषांतरित झालेल्या आहेत. कविता हा ललित वाड्मयप्रकार आहे. कोणत्याही गद्य विचाराला गेयतेची जोड मिळाली की त्याचे काव्यात रूपांतर होत असते. मराठी साहित्यामध्ये कवितेच्या भाषांतराचे प्रमाण अगदी नगण्य आहे. कवितेचे भाषांतर/ अनुवाद करताना अनेक गोष्टींना सामोरे जावे लागत असते. शिवाय कवितेची भाषा आणि गद्याची भाषा यामध्ये अनेक घटकांचा समावेश होत असल्याने कवितेचे भाषांतर करणे अवघड बनते. त्यामुळे कवितेचे फारसे अनुवाद होत नाहीत.

१९ व्या शतकाच्या कालखंडामध्ये अनेक भाषेतील कवितांचा अनुवाद मराठीमध्ये झाला आहे. इतर साहित्यप्रकाराच्या तुलनेत कवितेचा अनुवाद करणारा अनुवादक हा मुळचा कवीच असावा असे म्हटले जाते. त्यामुळे त्याच्याकडे क्षमता, कुशलता असावी. अनुवादाच्या क्रियेचा तो जाणकार हवा. कवी शब्द आणि अर्थ यांच्या बाबतीत अधिक जागरूक असतो. म्हणूनच काव्यानुवादासाठी तोच सक्षम अनुवादक ठरेल. कारण कवीचा परिचय काव्यनिर्मितीशी अगोदरच झालेला असतो. काव्याची रुपे, शैली या घटकांशी तो परिचित असतो.

परशुरामतात्या गोडबोले यांनी ‘नामार्थदीपिका’, ‘बालबोधामृत’ हे काव्य आर्यरचनेत केलेले आहे. कृष्णशास्त्री राजवाडे यांनी ‘ऋतुवर्णने’, ‘उत्सव प्रकाश’, ‘गंगावर्णन’; गोविंदशास्त्री पारखी यांनी ‘षड्कृतुवर्णन’, कृष्णशास्त्री चिपक्ळूनकर यांचे ‘मेघदुत’, ‘विरहिविलाप पद्यरत्नावली’ ही काव्य

थेट संस्कृत वळणाची असली तरी ती भाषांतरितच आहेत. इंग्रजी काव्यांचे ही भाषांतर या काळात झाले आहेत. १८६७ मध्ये बजाबा रामचंद्र प्रधान यांनी सर वॉल्टर स्कॉट यांचे ‘लेडी ऑफ दि लेक’ चे ‘दैवसेनी’ असे खंडकाव्य रचले. महादेव गोविंद कोलहटकर यांनी इंग्रजी स्फुट कवितांचे भाषांतर केले. ‘राजा शिवाजी’ हे महादेव कुंटे यांचे खंडकाव्य हे इंग्रजी काव्याच्या आधारे रचलेले काव्य आहे, पण हे भाषांतर न मानता ते स्वंत्र मानले जाते. कान्होबा कीर्तिकर यांनी टेनिसच्या ‘प्रिन्सेस’ चे ‘इंदिरा’ नावाने काव्य रचले. या काव्याला इंग्रजी वाडमयाचे अनुकरण करण्याचा पहिला प्रयत्न म्हणून विशेष स्थान दिले आहे. शिवाय इंग्रजीच्या धर्तीवर मोरेश्वर महाजनी आणि गोविंद कानिटकर यांनी स्फुट रचना केली आहे. मिल्टन, ड्रयडन, स्पेन्सर, पोप, ग्रें, गोल्ड स्मिथ यांच्या कवितांची भाषांतरे झाली आहेत. तुलसीदास, कबीर, मुल्ला नुसती, सुमित्रानंदन पंत, जुगलकिशोर मुख्तार यांचे महत्वपूर्ण मानले गेलेले काव्य अनुवादित झाले. उर्दू काव्यरचनाही अनुवादित झाली आहे. त्यामध्ये मिर्झा गालिब याच्या गङ्गलांचे अनुवाद झाले आहेत.

कवितेचे शब्दशः भाषांतर करणे तर कठीण आणि त्याचा भावानुवाद करणे तर त्याहुनही कठीण काम आहे. कारण कवितेमधून कवी ही प्रतिमांच्या भाषेत बोलत असतो. प्रतिमा ही कवीच्या संवेदनाजन्य भावानुभुतीची प्रतिरूप असते.

सारांश १९ व्या शतकात अनुवादित काव्यानेही आपले वेगळेपण सिद्ध केलेले आहे. इतर साहित्य प्रकाराच्या तुलनेत काव्याचा अनुवाद करताना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. त्याकारणाने पद्यानुवादकडे फारसे लक्ष दिले गेले नाही.

२. भाषांतरित साहित्यातील भाषांतरकाराची भूमिका स्पष्ट करा.

उत्तर: प्रास्ताविक: भारत देश बहुभाषिक म्हणून ओळखला जातो. इथे भिन्नवंशीय भाषा एकाच छताखाली वावरताना दिसतात. अनेक भाषा ज्ञान व कालदृष्ट्या संपन्न आहेत. भारतीय माणूस हा सामान्यतः द्वैभाषिक पहावयास मिळतो. भिन्न भाषा आणि भाषिक यांच्या संपर्कसाठी भाषांतराची सामाजिक आणि सांस्कृतिक आवश्यकता आहे. यामुळेच भाषांतर ही आज काळाची गरज बनली आहे. हे जरी महत्वाचे असले तरी अनुवाद करत असताना भाषांतर का करतो आहोत याची जाणीव असणे पद्धतीच्या आहेत किंवा भाषांतर करत असताना ते भाषांतर का करतो आहोत याची जाणीव असणे गरजेचे आहे. यावरूनच त्याच्या भूमिका ठरत असतात. भाषांतरकाराच्या भूमिकांचा आढावा पुढील प्रकारे पाहता येईल.

भाषांतरकाराची भूमिका

भाषांतराच्या प्रक्रियेमध्ये भाषांतरकाराची भूमिका अत्यंत महत्वाची असते. भाषांतरकार हा एकाच वेळी वेगवेगळ्या पातळ्यांवर कार्यरत असतो. तो एकाच वेळी वाचक आणि लेखक अशा दोन भूमिका निभावत असतो. तो मूळ साहित्यकृतीचा वाचक असतो, तर अनुवादित कलाकृतीचा लेखक असतो. मूळ साहित्यकृती काळ व अवकाश यांच्या कोणत्या अक्षावरती आहे. हे

अनुवादकाला जाणून घेणे गरजेचे असते. एका भाषेत व्यक्त झालेले विचार दुसऱ्या भाषेत व्यक्त करणे म्हणजे भाषांतर/अनुवाद. ही सर्वसामान्य पण मुलभूत मानलेली व्याख्या लक्षात घेतल्यावर अनुवादक आणि भाषांतरकार यांचे कार्य व उद्दिष्टे एकच आहेत हे स्पष्ट होते. लेखक होणे ही बाब सोपी आहे, पण उत्तम भाषांतरकार होणे हे अत्यंत कठीण आहे. साहित्यकृतीचे भाषांतर करत असताना मूळ भाषेतील सांस्कृतिक, भौगोलिक, ऐतिहासिक, घटकांकडे अधिक लक्ष द्यावे लागते. या घटनांना साहित्यकृतीचा गाभा मानले जाते. हे लक्ष्य भाषेत उतरविताना भाषांतरकाराचे काम कसरतीचे आणि कौशल्याचे बनत असते. साहित्यकृतीचे परिपूर्ण आकलन होणे ही बाब अत्यंत महत्त्वाची असते. अनेक ज्ञानकोश, विश्वकोश, शब्दकोश, संस्कृतीकोश, विज्ञानकोश या सामग्रीचा वापर करावा लागत असते.

भाषांतरासाठी/अनुवादासाठी आवश्यक असणारी लक्ष्य स्वभावविशेष, पदविन्यास, वाक्यविन्यास, वाड्मयीन परंपरा यामध्ये असणारे साम्य-वेगळेपण यांचे ज्ञान अनुवादकाजवळ असायला पाहिजे. लक्षणा आणि व्यंजना या शब्दशक्ती अनुवाद करताना महत्त्वाच्या ठरत असतात. भाषांतरात व्याकरण ही बाब महत्त्वाची ठरत असते. लक्ष्यभाषेचा जाणकार असला तरी अनुवादकाला शब्दचिन्हांमधला पारस्परिक संबंध हा व्याकरणाच्या आधारे स्पष्ट करावा लागत असतो. व्याकरणाने भाषेचा घाट बदलतो. याचा परिणाम वाक्यरचनेवर होताना दिसतो. यासाठी अनुवादकाने साहित्यकृतीचा अनुवाद करताना सतत व्याकरणाच्या दृष्ट्या जागृत राहणे गरजेचे असते. व्याकरणाची सूक्ष्म जाणीव अनुवादकाला असावी लागते. बहुश्रुतपणा, मूळ आणि लक्ष्यभाषेवर प्रभुत्व, साहित्यप्रकारांमुळे निर्माण होणाऱ्या मर्यादांची कल्पना, वाचकांच्या अभिरूचीची जाण हे महत्त्वपूर्ण गुण भाषांतरकर्त्यांजवळ/अनुवादकर्त्यांजवळ असला पाहिजेत. मूळ मजकूराशी प्रामाणिक राहून आणि मूळ लेखकाला जे अभिप्रेत आहे, ते लक्ष्य भाषेत स्वाभाविक पद्धतीने आणने ही भाषांतरकर्त्यांची महत्त्वपूर्ण भूमिका असते. स्त्रोत भाषा आणि लक्ष्यभाषा याच्या ज्ञानाबरोबरच भाषांतरकाराजवळ संवेदनशीलता सूक्ष्म असावी. स्वयंप्रेरित लिहिल्या जाणाऱ्या लेखनापेक्षा भाषांतर हे तरेवरची मोठी कसरत असते. मुळातील काहीही न वगळता आणि स्वतःच्या पदरचे काहीही न घालता मूळ कृतीतील अस्सलपणा कायम वाटावा इतक्या मोहकतेने भाषांतरकाराला भाषांतर करताना ती कलाकृती फुलवावी लागते. कलाकृतीचे भाषांतर/अनुवाद करताना भाषांतरकाराला भाषेचेच नव्हे तर संस्कृतीची ही जाण असणे गरजेचे असते. म्हणजेच भाषांतरकार हा प्रथम श्रेणीच आस्वादक असायला हवा, काव्यमर्मज्ञ असावा, कवी मनोवृत्तीचा हवा, दोन्ही भाषांचा आणि त्या भाषेतील काव्यरूप आविष्काराचा उच्चतम प्रतिभा जाणणारा असायला हवा. म्हणूनच भाषांतरकाराजवळच्या गुणाबरोबरच त्याच्या सृजनक्षमतेचाही कस लागत असते.

सारांश मूळ लेखकाला लक्ष्य भाषेतील वाचकापर्यंत पोहचविण्याचे महत्त्वाचे कार्य अनुवादक आपले कौशल्यपणाला लावून करत असतो. मूळ लेखकाला लक्ष्यभाषेतील वाचकापर्यंत पोहचविणारा अनुवादक हा महत्त्वाचा दुवा असतो. त्यासाठी अनुवादकाच्या भूमिका प्रामाणिक असायला हव्यात, तरच तो उत्कृष्ट अनुवादक ठरत असतो.

उपक्रम

१. हिंदी साहित्यातील एखाद्या कथेचा अनुवाद मराठी साहित्यातमध्ये करणे.
२. हिंदी किंवा इंग्रजी साहित्यातील कथा आणि त्या कथेचा मराठी साहित्यातील अनुवाद दोन्हीचे वाचन करून तुलना करणे.

२.५ सरावासाठी प्रश्न

अ) एका वाक्यात उत्तरे

१. भाषांतर या शब्दाची उत्पत्ती कोणत्या भाषेतून झाली.
२. अव्वल इंग्रजी कालखंडाला काय संबोधले जाते.
३. मराठी साहित्यातील पहिली कादंबरी कोणी भाषांतरित केली.
४. The Memories of a man ही कादंबरी कोणी लिहिली.

ब) लघुत्तरी प्रश्न.

१. भाषांतरित कविता वाडमयाचे विवेचन करा.
२. भाषांतरित कथा व कादंबरी स्पष्ट करा.
३. भाषांतरित साहित्यातील भाषांतरकारची भूमिका स्पष्ट करा.
४. भाषांतराची पूर्वपरंपरा स्पष्ट करा.

क) दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१. भाषांतर म्हणजे काय सांगून भाषांतराचे वर्गीकरण स्पष्ट करा.
२. भाषांतराचे महत्त्व आणि समस्या स्पष्ट करा.
३. भाषांतर म्हणजे काय सांगून भाषांतराचे स्वरूप व संकल्पना स्पष्ट करा.
४. मराठी साहित्यातील भाषांतरित वाडमयाचे योगदान स्पष्ट करा

ड) टिपा लिहा.

१. भाषांतर प्रक्रिया
२. भाषांतराचे महत्त्व
३. भाषांतरित कादंबरीचे स्वरूप
४. भाषांतरित नाटकाचे स्वरूप

२.६ अधिक वाचन

१. प्रदक्षिणा खंड १ व २ कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
२. मराठी वाड्मयाचा इतिहास खंड सातवा भाग पहिला व दुसरा, साहित्य परिषद, पुणे.
३. आधुनिक मराठी वाड्मयाचा इतिहासः वसंत बिराजदार.
४. भाषांतरमीमांसा: काळे कल्याण, सोमण अंजली (संपा): प्रतिमा प्रकाशन पुणे.
५. भाषांतर: कन्हाडे सदा लोकवाड्मय गृह मुंबई.
६. भाषांतरप्रसंग: ठकार निशिकांत साकेत प्रकाशन औरंगाबाद.

२.७ उपक्रम

१. हिंदी साहित्यातील एखाद्या कथेचा अनुवाद मराठी साहित्यामध्ये करणे.
२. हिंदी किंवा इंग्रजी साहित्यातील कथा आणि त्या कथेचा मराठी साहित्यातील अनुवाद दोन्हीचे वाचन करून तुलना करणे.

□□□

सत्र १ : घटक ३

पत्रकारिता

* मुद्रणकलेचा शोध * नियतकालिकांचा उदय * सामाजिक-धार्मिक-साहित्यिक कार्यातील नियतकालिकांचे योगदान * पत्रकारिता-मुख्य प्रवाह आणि समांतर प्रवाह * निबंधमाला * केसरी * मराठा * शतपत्रे * काळ * सत्यशोधकी निबंध * डॉ. बाबासाहेबांची पत्रकारिता

३.१ उद्दिष्टे

विद्यार्थी मित्रांनो, या घटकाचे अध्ययन केल्यानंतर आपल्याला;

१. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महाराष्ट्रातील सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक जीवनाची पार्श्वभूमी समजून येईल.
२. मुद्रणकलेचा शोध आणि नियतकालिकांचा उदय यांचा संबंध लक्षात येईल.
३. सामाजिक सुधारणा आणि साहित्यिक कार्यातील नियतकालिकांचे योगदान लक्षात येईल.
४. पत्रकारितेतील मुख्य प्रवाह आणि समांतर प्रवाह यांचे स्वरूप समजेल.
५. निबंधमालेचे भाषाविषयक आणि वाड्मयीन कार्य लक्षात येईल.
६. केसरी आणि मराठा या वृत्तपत्रांच्या राजकीय कार्याचे योगदान समजेल.
७. सामाजिक सुधारणेच्या कार्यात लोकहितवार्दीच्या शतपत्राचे योगदान समजेल.
८. शि. म. परांजपे यांच्या ‘काळ’ या पत्रकाचे स्वरूप समजेल.
९. सत्यशोधकीय निबंधांचे स्वरूप समजेल.
१०. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारितेचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये लक्षात येतील.

३.२ प्रास्ताविक

अव्वल इंग्रजी काळात महाराष्ट्रीय समाजजीवनात अनेक बदल घडून आले. या बदलांच्यामागे पाश्चात्य विद्या आणि आधुनिक साधनांचा, शोधांचा इथल्या समाजावर पडलेला प्रभाव कारणीभूत असल्याचे जाणवते. इंग्रजांच्या इथल्या आगमनाबरोबर मुद्रणकलेचा शोध इथल्या बदलास प्रामुख्याने सहाय्यभूत ठरलेला दिसतो. या मुद्रणकलेच्या शोधामुळे अर्वाचीन मराठी गद्याचा विकास मोठ्या प्रमाणात झाला. या सगळ्या प्रक्रियेत वृत्तपत्रांचा झालेला उगम आणि त्यांचे योगदान ही घटना खूप

महत्त्वाची आहे. प्रारंभीच्या मराठी गद्याच्या विकासाला या वृत्तपत्रांचे खूप मोठे योगदान लाभले आहे. मराठी गद्याच्या विकासाबरोबरच महाराष्ट्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक व धार्मिक बदलांच्या कार्यात प्रामुख्याने एकोणिसाव्या शतकातील वृत्तपत्रांनी, नियतकालिकांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. एकोणिसाव्या शतकात शैक्षणिक जागृती बरोबरच स्त्रियांच्या समस्या व अस्पृश्यता निर्मूलाच्या चळवळी जोर धरू लागल्या. तसेच अनिष्ट प्रथा, परंपरा, अंधश्रद्धा व कर्मकांड यासारख्या सामाजिक घटनांच्या संदर्भात जाणीव जागृती झाली. बहुजन समाजाच्या उन्नतीच्या चळवळी, शेतकरी-कामगार चळवळ, सत्यशोधक चळवळ, धर्मसुधारणेच्या विविध चळवळी, राष्ट्रीय सभेचे कार्य अशा अनेक गोष्टी मूळ धरू लागल्या. पाश्चात्य ज्ञानातून, विचारातून इथला समाज बदलू लागला. या सर्व प्रक्रियेतून महाराष्ट्राची जडणघडण होत राहिली. ही परिवर्तनाची प्रक्रिया घडून येण्यास मुद्रण कलेचा शोध आणि त्यातून उदयास आलेली वृत्तपत्रे आणि नियतकालिके सहाय्यभूत ठरली. एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रातील सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनातील परिवर्तनास जी सुरुवात झाली, त्यात तत्कालीन काळातील वृत्तपत्रांनी, नियतकालिकांनी खूप मोलाची भूमिका बजावली. पुढे विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातीही सामजिक व राजकीय जाणीव जागृतीचे कार्य या वृत्तपत्रांमुळे झाले. या पाश्वर्भूमीवर मुद्रणकलेचा शोध आणि त्यातून उदयास आलेल्या वृत्तपत्रांनी, नियतकालिकांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महाराष्ट्रातील सामजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, वाढमयीन व राजकीय स्वरूपाच्या कार्यात दिलेल्या योगदानाचा अभ्यास प्रस्तुत अभ्यासपत्रिकेच्या या तिसऱ्या घटकात करावयाचा आहे.

३.३ विषय विवेचन

३.३.१ मुद्रणकलेचा शोध

ब्रिटीश राजवटीत जो शिक्षण आणि ग्रंथ निर्मितीचा विस्तार झाला, त्याच्या मुळाशी मुद्रणकलेचे खूप मोठे योगदान आहे. ब्रिटीश अंमलाच्या पूर्वी अगदी १७ व्या शतकापासून या मुद्रणकलेच्या संदर्भात उल्लेख सापडतात. शिवाजी महारांच्या काळात, भिमजी पारीख नावाच्या माणसाने इंग्लडमधून छपाईचे यंत्र आणले होते, अशी माहिती मिळते. पुढे नाना फडणवीसांनी १८ व्या शतकात लाकडी ठसे तयार करून भगवद्गीता छापण्याचा प्रयत्न केला होता. ब्रिटीश राजवटीचा महाराष्ट्रात उदय होण्यापूर्वी मुद्रणकलेच्या उदया संदर्भात असे काही संदर्भ पहावयास मिळतात. पण खन्या अर्थात भारतात मुद्रणकलेचा प्रसार करण्याचे श्रेय ख्रिस्ती मिशनच्यांनाच द्यावे लागते. ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्यासाठी आणि बायबलचे देशी भाषांमध्ये भाषांतर करून छापण्यासाठी ख्रिस्ती मिशनच्यांनीच प्रयत्न सुरू केले होते. विल्यम कॅरे, हॉल, नॉट या मिशनरी पंडीतांनी मराठी शिकण्याचा प्रयत्न केला. चार्ल्स विल्किन्सनने पोत्यातील अक्षरांची कात्रणे काढून त्याच्या वळणांचा

अभ्यास करून, ‘पंचानन चर्मकार’ या व्यक्तीच्या मदतीने, देवनागरी व मोडी लिपीतील वेगवेगळे प्रकार पाडण्याचे काम सुरु केले. या प्रयत्नातूनच पुढे भारतीय देशी भाषातील टाईप पाढून ग्रंथ रचनेचा प्रयोग केला जाऊ लागला. याबाबतचे पहिले श्रेय डॉ. कैरे या ख्रिस्ती मिशनन्याला द्यावे लागते.

डॉ. कैरे यांनी १८१० पासून मुंबई इलाख्यात मराठी पुस्तके छापण्याचा प्रारंभ केला. १८३२ मध्ये कुरीअर छापण्यान्यात ‘पंचोपाख्यान’ हे मराठीतील पहिले पुस्तक महाराष्ट्रात छापले गेले. हे पुस्तक शिळामुद्रण स्वरूपाचे होते. याच पद्धतीने ‘विदुरनीति’ (१८२३), ‘सिंहासनबत्तिशी’ (१८२४), ही पुस्तके याच पद्धतीने छापली गेलेली पुस्तके होत. मुंबई इलाख्यात अमेरिकन मिशन, चाबुक, जामे जामशेद, गणपत कृष्णाजी, गव्हर्नमेंट सेंट्रल, दर्पण, प्रभाकर ही काही प्रकाशने सुरुवातीच्या काळातील पुस्तके प्रकाशित करत असत. ख्रिश्चन मिशनन्याने मुद्रणकला भारतात आणली, मात्र ब्रिटीश राजवटीच्या काळात म्हणजेच कंपनी सरकारच्या काळात, भारतीयांना मुद्रण स्वातंत्र्य द्यावे की नको याबाबतीत प्रतिकूल मते होती. कारण मुद्रण स्वातंत्र्यामुळे पाश्चात्य ज्ञानाचा, विद्यांचा प्रसार भारतीय समाजात होऊन, येथील लोक अधिक जागृत होतील आणि आपली सत्ता भारतात टिकणे अवघड होईल, अशी सरकारला भिती होती. मात्र १८३५ मध्ये गव्हर्नर जनरल, चालर्समेट कॉफ्ट याने उदारमतवादी दृष्टीकोन स्वीकारून भारतीय मुद्रण स्वातंत्र्यावरील सर्व बंधने दूर केली. याचा परिणाम म्हणून, शाळा पुस्तक मंडळी व ख्रिस्ती मिशनन्यांची पुस्तके यांचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला.

३.३.२ नियतकालिकांचा उदय

एकोणिसाब्या शतकाच्या प्रारंभी ब्रिटीश राजवटीच्या प्रभावामुळे मराठी वृत्तपत्रे व नियतकालिके जन्माला आली. ब्रिटीश शासनाबरोबरच ख्रिस्ती मिशनन्यांचेही याबाबत मोठे योगदान मिळाले. मुद्रणकलेच्या ज्ञानामुळे मराठी वृत्तपत्रांचा, नियतकालिकांचा उगम झाला. या नियतकालिकांनी महाराष्ट्रात सामजिक, धार्मिक, शैक्षणिक, साहित्यिक अशा अनेक प्रांतामध्यल्या सुधारणांच्या कार्यात मोठी भूमिका बजावली. प्रबोधनाच्या चळवळीचे एक मोठे साधन म्हणून नियतकालिकांनी एकोणिसाब्या शतकात मोठे योगदान दिले. मराठी भाषेत, सोप्या, साध्या भाषेत नवविचार, वर्तमान सांगणे, ज्ञानसंग्रह व ज्ञानप्रसार करणे या हेतूंनी मराठीत प्रारंभीच्या काळात नियतकालिके उदयास आली. मराठीत वृत्तपत्रे निघण्यापूर्वी इंग्रजीत वृत्तपत्रे निघत होती. बंगाल येथे सन १६८० साली ‘दि इंडियन गॅजेट’ या नावाचे वृत्तपत्र सुरु झाले. त्यानंतर मुंबई, मद्रास प्रांतात वृत्तपत्रांचा उदय झाला. मुंबईमध्ये सन १७८९ साली ‘बॉम्बे हेरॉल्ड’ या इंग्रजी साप्ताहिकाचा प्रथम उदय झाला. पुढे १७९० मध्ये ‘बॉम्बे करियर’, १७९१ मध्ये ‘बॉम्बे गॅजेट’, सारखी इंग्रजी वृत्तपत्रे सुरु झाली. ‘बॉम्बे टाईम्स’, स्टॅंडर्ड व टेलिग्राफ या पत्रांचे एकत्रिकरण करून रॉबर्ट नाईट यांनी ‘टाईम्स ऑफ इंडिया’ हे वृत्तपत्र सुरु केले. इंग्रजी मधील ही वृत्तपत्रे इंग्रजांनी इंग्रजांसाठी सुरु केली होती. पुढील काळात या पत्रांची

प्रेरणा घेऊन बंगाल, मुंबई व मद्रास या प्रांतात देशी भाषेतून वृत्तपत्रे सुरु झाली. बंगालमध्ये सन १८१८ साली ‘बंगाली समाचार दर्शन या नावाचे पहिले देशीभाषेतील वृत्तपत्र सुरु झाले. त्यानंतर मुंबई प्रांतात म्हणजेच महाराष्ट्रात ६ जानेवारी १८३२ रोजी बाळशास्त्री जांभेकरांनी ‘दर्पण’ नावाचे मराठीतील पहिले वृत्तपत्र सुरु केले. त्यामुळे मराठी वृत्तपत्रांचे जनक म्हणून बाळशास्त्री जांभेकरांचा उल्लेख करावा लागतो. सुरुवातीला पाक्षिक रूपात इंग्रजी व मराठी भाषेत हे वृत्तपत्र छापले जात असे. पुढे या पत्राचे साप्ताहिकात रूपांतर झाले. त्यानंतर मराठीत वृत्तपत्रांची, नियतकालीकांची एक दीर्घ परंपराच निर्माण झाली. १८४० साली दर्पण बंद पडले, पण जांभेकरांनी याच वर्षी ‘दिग्दर्शन’ हे मासिक सुरु केले. भौतिकशास्त्रांच्या ज्ञानासाठी हे मासिक निघत असे. २४ ऑक्टोबर १८४१ साली भाऊ महाजन यांनी मुंबईत ‘प्रभाकर’ हे साप्ताहिक सुरु केले. लोकहीतवारांची शतपत्रे याच नियतकालिकातून प्रकाशित झाली. याच सन १८४१ च्या दरम्यान ख्रिस्ती मिशनच्यांनी धर्मप्रसारासाठी ‘ज्ञानोदय’ नावाचे वृत्तपत्र सुरु केले. या पत्रातून हिंदू धर्मावर प्रखर टीका होत असे. या हिंदूधर्मविवरोधी मतांचे खंडन करण्यासाठी एतद्वेशियांनी म्हणजेच मोरभट दांडेकरांनी सन १८४४ साली ‘उपदेशचंद्रिका’, कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनी सन १९५५ साली ‘सद्धर्मदीपिका’ ही वृत्तपत्रे सुरु केली. एप्रिल १८५० मध्ये ‘मराठी ज्ञानप्रसारक’ हे नियतकालिक सुरु झाले. या नियतकालिकाने समाजसुधारणेच्या कार्यात मोठी भूमिका बजावली. याच काळात भाऊ महाजनांनी ‘धूमकेतू’ हे साप्ताहिक सुरु केले. विरेश्वर छत्रे यांनी ‘ज्ञानसिंधू’ सुरु केले. कृष्णाजी त्रिंबक रानडे यांनी १८४९ मध्ये पुण्यातून ‘ज्ञानप्रकाश’ चालविले. पुढे विविध समाजांची व प्रादेशिक स्वरूपाची नियतकालिके निघू लागली. त्यामध्ये प्रार्थना समाजाचे ‘सुबोधपत्रिका’, सत्यशोधक समाजाचे ‘दीनबंधू’ ही नियतकालिके निघाली. तसेच ‘बेळगाव समाचार’, (१८६४), ‘खानदेशवैभव’ (१८६७) अशी प्रादेशिक स्वरूपाची नियतकालिकेही सुरु झाली. एकोणिसाब्या शतकातील सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातील घडामोडीचे दर्शन घडविण्याचे काम या नियमकालिकांनी केले. मराठीत निबंधमालेचा (१८७४) उदय होईपर्यंत या विविध नियतकालिकांनी सामाजिक, धार्मिक सुधारणेचे मोठे कार्य केले. पुढे मालेनंतरच्या काळातही मराठी वृत्तपत्रांची, नियतकालिकांची एक मोठी परंपरा निर्माण झाली. या परंपरेतील निबंधमाला, केसरी, मराठा, शतपत्रे, काळ, सत्यशोधकीय स्वरूपाचे निबंध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकरिता असे घटक स्वतंत्रपणे आपल्याला अभ्यासावयाचे आहेत.

३.२.३ निबंधमाला

जानेवारी १८७४ पासून विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी निबंधमालेची सुरुवात केली. मराठी नियतकालिकांच्या वाटचालीत निबंधमालेने वेगळा ठसा उमटविला. १८७४ ते १८८१ या सात वर्षांच्या कार्यकीर्दित निबंधमालेचे ८१ अंक निघाले. निबंधमाला सुरु करताना चिपळूणकरांनी

आपल्या समोर तीन उद्दिष्टे ठेवली होती. त्यामध्ये १) मराठी भाषा, स्वदेश यांची स्थिती सुधारावी, २) जनसमुदायाला बोध व्हावा, ३) मनोरंजन साधावे, या उद्दिष्टांचा समावेश होतो. निबंधमालेतून चिपळूणकरांचे जसे विचारप्रवर्तक निबंध असत, तसे काही सदरेही असत. सुभाषिते, विनोद, महादाख्यायिका, चमत्कृतीपूर्ण माहिती अशा स्वरूपाचे लेखनही निबंधमालेचा भाग होता. याचबरोबरच बन्याच विचारवंतांचे वादविवाद पूर्वपक्ष व उत्तरपक्ष या रूपाने प्रसिद्ध होत असत. निबंधमाला सुरु करण्यापूर्वी चिपळूणकर मराठी शाळापत्रकातून लिहित असत. ‘मराठी कविता’ या विषयावर मराठी शाळापत्रकातून चिपळूणकर लिहित असत. पुढे शाळापत्रक बंद पडल्यानंतर स्वतःचे स्वतंत्र नियतकालिक काढण्याची कल्पना चिपळूणकरांच्या मनात निर्माण झाली. त्याप्रमाणे जानेवारी १८७४ मध्ये निबंधमालेचा पहिला अंक प्रकाशित झाला.

एकोणिसाब्या शतकातील एकूण सामाजिक, राजकीय आणि शैक्षणिक पार्श्वभूमींचा विचार करून चिपळूणकरांनी निबंधमालेच्या प्रकाशनामागचा हेतू स्पष्ट केला होता. तत्कालीन वातावरणात इंग्रजांच्या प्रत्येक गोष्टींचा अंगिकार करणारे एतदेशीय नवशिक्षित, मिशनरी लोक, तसेच जुन्या संस्कृतच्या पठडीत तयार झालेले पंडित अशा तिन्ही प्रकारच्या लोकांकडून मराठीची अवहेलना होत होती. मराठी भाषेबद्दल न्यूनगांडाची भावना निर्माण झालेल्या अशा पार्श्वभूमीवर ‘मराठी भाषा संवर्धन’ व्हावे या प्रमुख हेतूने चिपळूणकरांनी निबंधमाला सुरु केली होती. निबंधमालेच्या दुसऱ्या अंकात प्रस्तुत निबंधमालेचा उद्देश सांगताना असे म्हटले आहे की, “या मालेद्वारे सामान्य लोकांना ज्ञानप्राप्ती होईल, ग्रंथाभिरुचीची वृद्धी होईल; भाषेचे पुनरुज्जीवन, विटंबन निवारण व अभिवृद्धीस प्रारंभ होऊन मराठी भाषेची खरी योग्यता लोकांना कळून येईल.” नवशिक्षित लोकांमध्ये इंग्रजी भाषेबद्दल असलेले आकर्षण मराठी भाषविकासाच्या उदासिनतेला कारणीभूत होते. ही बाब चिंताजनक असून यात बदल होणे गरजेचे होते. या पार्श्वभूमीवर मराठीचा विकास प्रामुख्याने नवशिक्षित वर्ग व मासिक पुस्तककर्त्यांकडून व्हावा अशी चिपळूणकरांची अपेक्षा होती. यासाठी नवशिक्षितांमध्ये जाणीव जागृती व्हावी म्हणून चिपळूणकरांनी सलग सात वर्षे पोटिडकीने प्रारंभापासून अखेरपर्यंत एकहाती, एकटाकी लेखन केले. त्यामुळे निबंधमाला म्हणजे चिपळूणकरांच्या विचारांचे मुख्यपत्र होय असे म्हणावे लागते. चिपळूणकरांच्या व्यक्तिमत्वाचे सर्वांगीण दर्शन घडविणारी ही माला होती. आधुनिक राष्ट्रवादी विचारसरणी समाजात प्रस्तुत करण्याचे कार्य यातून घडले. निबंधमालेतून जे ऐतिहासिक कार्य घडले ते त्यातील वैविध्यपूर्ण विषयांमुळेच होय. ल. रा. पांगारकरांनी या पत्रकातील निबंधाचे विषयवार वर्गिकरण पुढीलप्रमाणेच केले आहे.

१) भाषाविषयक : मराठी भाषेची सांप्रतची स्थिती, भाषाभूषण, लेखनशुद्धी, भाषापद्धती, भाषांतर व इंग्रजी भाषा.

- २) वाङ्मयविषयक व चर्चात्मक : इतिहास वाचन, वक्तुत्व विद्वत्व आणि कवित्व या ग्रंथावर टीका, डॉ. जौन्सन, मोरेपंत.
- ३) परमतखंडनात्मक : लोकहितवादी.
- ४) राजकीय : आमच्या देशाची स्थिती.
- ५) सामाजिक : संपत्तीचा उपभोग, लोकभ्रम
- ६) मानसशास्त्रीय : गर्व

१८७४ मध्ये सुरु झालेल्या निबंधमालेतील निबंधाचे स्वरूप भाषा आणि वाङ्मयविषयकच होते. नंतरच्या काळात इंग्रज सरकार, मिशनरी, सुधारक या विषयावर लेखन झाले. पण ते अल्पप्रमाणीत आहे. निबंधमालेतून वाङ्मय आणि भाषा विषयक जे विपुल लेखन झाले त्याचा परामर्श पुढील प्रमाणे घेता येईल.

* निबंधमालेतील काव्यविचार

चिपळूणकरांनी निबंधमालेतून केलेला काव्यविचार ‘विद्वत्व आणि कवित्व’ व ‘मोरोपंताची कविता’ या दोन प्रदीर्घ निबंधातून व्यक्त झाला आहे. चिपळूणकरांना संस्कृत व पाश्चात्य साहित्य समीक्षा साहित्याचे मर्म समजून घेण्याच्या ढूष्टीने अधिक महत्वाची वाटते. त्यांच्या ‘विद्वत्व आणि कवित्व’ या निबंधावर लॉर्ड मेकॉलेच्या ‘मिल्टन’ या निबंधाचा चांगला प्रभाव पडलेला दिसतो. ‘विद्वत्व आणि कवित्व’ या निबंधात लोकांमध्ये प्रचलित असलेल्या कवितेसंबंधीच्या विविध समजूती त्यांनी सांगितलेल्या आहेत. त्यामध्ये ते म्हणतात, ‘लोकांना छंदोबद्ध पद्यरचना म्हणजे कविता असे वाटते व त्यामुळे अमरकोशाचे श्लोक, भर्तृहरीच्या कारिका, वाभटाचे वैद्यकावरील श्लोक, पद्यरूप लहान इतिहास हे सर्व काव्यच आहे असे कवितेच्या बाह्य वेशावरून कवितेचे स्वरूप ठरविले जाते. त्याचबरोबर यमकादींची रेलचेल असणारी कविता लोकांना उत्कृष्ट वाटते.’ अशा अनेक काव्यविषयक समजूती जनमाणसांत आहेत. यावरती काव्याची खरी लक्षणे सांगताना चिपळूणकर म्हणतात, ‘काव्याचे थोडक्यात लक्षण सांगणे कठीण असले तरी संस्कृतातील ‘वाक्यंसात्मकं काव्यम्’ हे लक्षण पुरेसे आहे. जे वाचल्याने वा ऐकल्याने मनाच्या वृत्ती प्रसन्न होऊन तो रस अंतःकरणात सहज बिंबून जातो, ते काव्य होय. तसेच इतर कोणत्याही गोष्टीचे साहाय्य न घेता अर्थाच्याच केवळ अंगभूत सौंदर्याने व तदव्यंजक शब्दांच्या अपूर्व सौष्ठवाने मनास चमत्कार भासविण्याची शक्ती ही कवित्व शक्ती होय.’ असे चिपळूणकर म्हणतात. ‘विद्वत्व आणि कवित्व’ या निबंधाप्रमाणेच चिपळूणकरांनी ‘लेखनशुद्धी’ या निबंधात काव्याचा विचार मांडला आहे. तसेच ‘मोरोपंताची कविता’ या निबंधात प्राचीन कवितेच्या संदर्भात आपली भूमिका मांडली आहे.

विविधज्ञानविस्तार, न्या. रानडे, डॉ. विल्सन आणि कृष्णशास्त्री चिपळूनकर यांनी, मोरोपंताच्या काव्यावर आक्षेप घेतला होता. या आक्षेपकांवरही निबंधमालेतून टीका करण्यात आली होती. याबरोबर सहूद्याता, कल्पनेचे प्राबल्य, स्वानुभव या गुणांची कवीला असणारी आवश्यकता याबाबतही चिपळूणकरांनी आपल्या निबंधातून सखोल विवेचन केले आहे.

* निबंधमालेतील नाट्यविचार

निबंधमालेत नाटकाविषयीचे लेखन तसे कमी प्रमाणात आहे. मालेतून दोन नाटकांच्या परीक्षणाच्या अनुषंगाने विवेचन आले आहे. शेक्सपियर कृत 'टेंपेस्ट' या नाटकाचे नीळकंठ जनार्दन कीर्तने यांनी केलेले 'टेंपेस्ट' हे भाषांतर आणि शेक्सपियर, च्या 'सिंबलैन' या नाटकांचे वि. मो. महाजनीकृत 'तारा' हे रूपांतर या दोन नाट्यकृतींवर चिपळूणकरांनी आपला विचार मांडला आहे. यासंदर्भातील विचार त्यांच्या 'भाषांतर' या निबंधातून व्यक्त झाला आहे. यामध्ये ते भाषांतराचे दोन प्रकार करतात. १) शब्दशः भाषांतर २) रूपांतर भाषांतराबद्दल ते म्हणतात, मूळ ग्रंथकत्यनि दुसऱ्या भाषेत आपल्या कृतीचे भाषांतर करायचे ठरविले तर तो ते कसे करील हे मनात आणून त्याप्रमाणे केलेले भाषांतर हे अत्युत्तम भाषांतर होय. चिपळूणकरांच्या मते टेंपेस्ट हे उत्कृष्ट भाषांतर आहे. आणि या आधीचे उत्तम भाषांतर म्हणजे महादेवशास्त्री कोलहटकरांचे 'अथेल्लो' हे नाटक होय. चिपळूणकरांनी आपल्या 'भाषापद्धती' या निबंधात 'अथेल्लो' मधील एक उतारा उत्तम भाषेचा नमुना म्हणून दिला आहे. तसेच 'तारा' हे नाटक रूपांतरीत असल्याने त्याचा दर्जा चिपळूणकरांनी 'टेंपेस्ट' पेक्षा कमी ठरविला आहे. याशिवाय भाषापद्धती या निबंधात 'थोरले माधवराव पेशवे' 'जयपाल', व मनोरमा यांच्यावर उत्तम नाटक म्हणून अभिप्राय नोंदविला आहे. तसेच अशा प्रकारची इंग्रजी वळणाची नाटके मराठीत यावीत, त्यांच्यावर चर्चा व्हाव्यात असे चिपळूणकरांना वाटे.

* निबंधमालेतील काढंबरी-विचार

मराठी कविता आणि नाटक यांच्या तुलनेत काढंबरीवरील चर्चा मालेत अपवादानेच आलेली आहे. 'मुक्तामाला', 'बोधसुधा', 'हंबीराव आणि पुतळाबाई' या काढंबन्यावर 'तळटीपांच्या स्वरूपाच्या स्फूट' लेखनाचा प्रत्यय येतो. चिपळूणकरांना काढंबरीपेक्षा इतिहास लेखन महत्वाचे वाटते. तत्कालीन काढंबरीकांबद्दल ते म्हणतात, काढंबरीलेखक थोडेफार इंग्रजी शिकलेले असतात. व त्यांच्यापुढे इंग्रजीतल्या चांगल्या काढंबन्यांची नावेही नसतात. चांगले आदर्शही नसतात. तसेच सध्याची काढंबरी लेखनाची इंग्रजी काढंबन्याच्या अनुकरणातून आली आहे. या काढंबन्यांतूनच सृष्टीवर्णनाची पद्धत मराठीत आलेली आहे. चिपळूणकर आपल्या 'इतिहास' या निबंधात काढंबरी विषयी म्हणतात, 'काढंबरीवाचनाने विलक्षण कल्पना व चमत्कारिक तरंग मनात निर्माण होऊन मन बिघडून निसत्व बनते. काढंबरीत असत्यतेमुळे मनाला खेद होतो, उलट इतिहासातील विषय पुष्कळसे

इंद्रियगोचर असल्याने त्यांचा ठसा मनावर स्पष्ट उमटतो. तसा ठसा कल्पित कथांचा उमटत नाही. या विचारावरून चिपळूणकरांच्या मनातील काढंबरीविषयक दृष्टीकोण समजतो. ‘डॉ. जॉन्सन’ या निबंधात ‘रासेलस’ काढंबरीबद्दल ते म्हणतात. संविधानकाच्या बाबतीत ही काढंबरी खास वैशिष्टपूर्ण ठरली नसूनही लेखकाचे वर्णनकौशल्ये व आयुष्यातील निरनिराळ्या स्थितीचे तीमध्ये आलेले यशार्थ व चित्तवेधक विवेचन या गुणामुळे ती काढंबरी अत्यंत लोकप्रिय झाली आहे. एकूणच चिपळूणकर प्रथमतः संविधानचातुर्य व त्यातील एकजिनसीपणाला महत्त्व देताना दिसतात.

निबंधमालेतून कविता, नाटक व काढंबरीशिवाय काही पुस्तकावर परीक्षणे आलेली आहेत. त्यामध्ये ‘तुकारामबाबाचे अभंगातील निवडक वेचे’, ‘ज्ञानेश्वरीची परिभाषा’, ‘रसायनशास्त्र’ अशा काही पुस्तकाचा उल्लेख होतो.

एकूण वरील लेखनामध्ये अपूर्व कर्तृत्व, युयुत्सुवृत्ती, कोटीक्रम कौशल्य, उपहास प्राचुर्य, देशहित दृष्टी, व्यवहार चातुर्य, बहुश्रुत रसिकता, वेधक व उद्दीपक शैली, मातृभाषेची सापेक्षशिल सेवा, प्रगमनशील भाषा दृष्टी, उद्बोदन व मनोरंजन व त्रिभिद वाड्यमय प्रकारची जोपासना इ. वैशिष्ट्ये सांगता येतात.

३.२.४ केसरी

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात चिपळूणकरांच्या निबंधमालेपासून एका वेगळ्या स्वाभिमानी युगाची सुरुवात झाली. राजकीय विचारांच्या उदासीनपणाला छेद देऊन, जहालमतवादी विचाराला सुरुवात झाली. अर्थात याला लोकमान्य टिळकांची पत्रकारिता कारणीभूत ठरली.

सन १९८१ साली ‘केसरी’ हे मराठी वृत्तपत्र सुरु झाले. गोपाळ गणेश आगरकर केसरीचे संपादक म्हणून काम पाहत होते. सुरुवातीला हे पत्र साप्ताहिक स्वरूपात निघत असे. आगरकरांनी जवळपास ७ वर्ष केसरीच्या संपादकपदाची धुरा सांभाळली. सरकारी खात्यातील अधिकारी आपआपली कामे कोणत्या तऱ्हेने बजावतात, या विषयीचा मजकूर निर्भिड आणि निपक्षपाती बुद्धीने मांडणे, लोकस्थिती सुधारण्यास मदत करणे आणि विद्याखाते आणि देशभाषेतील ग्रंथ याविषयी जागृती करणे, या भूमिका डोळ्यासमोर ठेवून केसरी पत्राचे संपादन होत असे. याशिवाय या पत्रातून बन्याच विषयावर लेखन प्रसिद्ध होत असे. त्यामध्ये, पाश्चात्य विद्या, व्यापार, परधर्माचे अनुकरण, धर्मविषयक मजकुर, परधर्माचे आक्रमण, सामाजिक सुधारणा, अंधविश्वास, रूढी परंपरा, पुनर्विवाह बालविवाह संस्थांनांचा कारभार साहित्यविषयक मजकूर असे अनेक विषय केसरीतून प्रकाशित होत असे.

आगरकरांचे व्यक्तिमत्व सामाजिक विषयाच्या प्रतिपादनास पूरक होते. त्यामुळेच केसरीतील लेखन बहुतेक वेळा सामजिक अंगानेच होई. परंतु केसरीच्या स्थापनेनंतर ३-४ वर्षांतच, टिळक-

आगरकर यांच्यामध्ये ‘आधी सामजिक की आधी राजकीय’ सुधारणा या विषयावर तीव्र स्वरूपाचे मतभेद होऊ लागले. आगरकरांच्या काळात केसरीतून प्रत्येक आठवड्यात २-३ निबंध वजा लेख, स्फूट रचना, वर्तमानसार, इह वृत्त असा सर्वसाधारण मजकूर छापला जात असे. केसरीतून विष्णूशास्त्री चिपळूणकर, वासुदेव केळकर, ना. म. जोशी, स्वतः टिळक व आगरकरांच्यामधील मतभेद वाढत गेले. याचा परिणाम म्हणून १९८७ च्या सुमारास, आगरकरांनी केसरीच्या संपादक पदाचा राजीनामा दिला. त्या नंतरच्या काळात केसरीची धुरा, टिळकांनी आपल्याकडे घेतली. टिळकांच्या हातात केसरीची धुरा आल्यानंतर त्याची छपाई आर्यभूषण छापखान्यात होवू लागली. पुढे १८९७ साली टिळकांना शिक्षा झाल्यानंतर या छापखान्यात केसरीची छपाई बंद झाली. त्यानंतर पुण्याच्या विठ्ठल छापखान्यात केसरीची छपाई सुरु झाली. या छापखान्याला १८९८ मध्ये आकस्मिक आग लागली. त्यामध्ये या पत्राचे बरेचसे नुकसान झाले. एकूण केसरीच्या वाटचालीत बरेच चढ-उतार आले. पण या पत्राने मराठी वृत्तपत्राच्या क्षेत्रात आपले मोठे योगदान दिलेले पहावयास मिळते. केसरीच्या कौतुकाची बाब अशी की, केसरीचा प्रसार फक्त महाराष्ट्रच नव्हे तर भारत आणि भारताबाहेर, ब्रह्मदेश, श्रीलंका, आफ्रिका, अफगाणिस्तान अशा देशात झालेली पहावयास मिळतो. जिथे-जिथे मराठी माणूस पोहचला आहे, तिथे केसरीने आपली हजेरी लावली. इतर मराठी पत्रांच्या तुलनेत अधिक लोकप्रियता लाभली.

केसरीने जी लोकप्रियता मिळवली, त्याबाबत दुमत असण्याचे कारणच नाही, पण १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात पूर्ण आणि महाराष्ट्राच्या इतर परिसरात बहुजण समाजाच्या ज्या सामजिक चळवळी उदयास आल्या, या चळवळी आणि या चळवळीत काम करणारे पुरोगामी सुधारक यांच्याबाबत मात्र केसरी आणि मराठा पत्रकाच्या चालकांनी असहकाराची भूमिका घेतली अर्थात या बाबतीत, आगरकरांनी नेहमी आपला सामाजिक विचार, हिरिरीने मांडला. मात्र त्यांच्या सहकार्याकडून त्यांना दाद मिळत नसे. केसरी आणि मराठा पत्रकर्त्यांच्या कार्याच्या या मर्यादा म्हणाव्या लागतील याबाबतीत रा. क. लेले, यांनी समर्पक असा अभिप्राय नोंदवला आहे. ते आपल्या वृत्तपत्रांचा इतिहास या ग्रंथात म्हणतात, ‘ब्राह्मणांच्या कोकणस्थ आधी पोटजातीय विवाह व्हावेत, बालविवाहाची अनिष्ट प्रथा नष्ट व्हावी, अशा काही बाबतीत ‘केसरी-मराठा’ पत्राच्या चालकात, विशेष मतभेद नव्हते, पण स्त्रियांना कसे व कोणत्या प्रकारचे शिक्षण द्यावे, तसेच बालविवाहाची चाल नष्ट करण्यासाठी कायद्याचा आश्रय घ्यावा काय? अशा बाबतीत मात्र आगरकर एका बाजूला व टिळक आणि त्यांचे सहकारी एका बाजूला अशी सामान्य स्थिती होती. पुण्यात फिमेल हायस्कूल सुरु करण्याची चळवळ १८८४ साली सुरु झाली. तेव्हा या चळवळीचे पुढारी रानडे, भांडारकर इ. होते. या उपक्रमाचा आगरकरांनी जोरदार पुरस्कार केला होता. नव्या हायस्कूलात मुलींना इंग्रजीतून शिक्षण न देता, देशी भाषेतून शिकवावे, असा आग्रह मराठाकारांनी

म्हणजे टिळकांनी धरला होता. पण पुढे बालविवाहाला आळा घालण्यासाठी कायदा करावा, या आगरकरांच्या मताशी त्यांचा कुणीही सहकारी सहमत नव्हता. १८८६ साली या कायद्याला विरोध करणाऱ्या हिंदुची मुंबईत माधव बागेत जी जंगी सभा झाली, तिला पाठींबा देऊन, उद्देश मान्य करणाऱ्या मध्ये टिळक, नामजोशी, आपटे, केळकर, धारप, गोळे व पाटणकर हे सहकारी होते. आगरकर मात्र केसरीत असे पर्यंत लोकांच्या भावना न दुखावता नवे विचार त्यांच्या गळी उत्तरवण्याचा सतत प्रयत्न करीत असत. वैचारिकदृष्ट्या टिळक आणि त्यांच्या सहकारी मित्रांपासून ते केसरीत असे पर्यंत फार दूर गेले नव्हते. याचा प्रत्यय अनेक प्रसंगातून येतो. मात्र आगरकरांच्या हाती केसरी असतानाही पंडीता रमाबाई व जोतिराव फुले यांना न्याय मिळाला नाही.

जोतिबांच्या कार्याची आगरकरांना यथार्थ जाणीव झाली नाही, विष्णु शास्त्री चिपळूणकरांनी आपल्या निबंधमालेतून फुल्यांवर टिका केली. याची रीच आगरकरांनी ओढली, आगरकरांचे केसरीमधील धोरण, समाजसुधारणेच्या बाजूने होते. पण त्यातील मवाळपणाचा प्रत्यय वरील संदर्भावरून येतो. रोखटोक आणि परखड मत मांडणाऱ्या आणि कृती करणाऱ्या तत्कालीन समाजसुधारकांबाबत केसरी उदासीनच होती असे म्हणावे लागेल. अपवादात्मक केसरीने काही प्रमाणात परखड मते मांडले. १८९३-९४ दरम्यान मुंबई इलाख्यात हिंदू-मुसलमान दंगे झाले. या प्रकरणात सरकारने मुस्लमानांची बाजू घेतली. या बद्दल केसरीने अग्रलेख लिहून सरकारी धोरणाचा विरोध केला आणि परखड टिका केली. १८९६-९७ च्या भीषण दुष्काळामध्ये गोर-गरिबांना सरकारने मदत करण्याविषयी केसरीतून बरेच लेखन प्रसिद्ध झाले. दुष्काळाच्या भीषणतेबद्दल अग्रलेख लिहून, सरकारचे डोळे उघडे केले. याप्रकारे, केसरीने सामाजिक कार्याबद्दल आपली भूमिका वेळोवेळी व्यक्त केलेली दिसते. पण ती मवाळपणेच होय.

३.२.५ मराठा

लोकमान्य टिळकापासून मराठी वृत्तपत्रांच्या वाटचालीत राजकीय पत्रकारितेचे युग सुरु झाले. या राजकीय पत्रकारितेच्या बाबतीत केसरी आणि मराठा या वृत्तपत्रांना महत्वाचे स्थान आहे. लोकमान्य टिळकांनी केसरी बरोबरीनेच ‘मराठा’ या पत्राला राजकीय चळवळीच्या भूमिकेतून चालविले. दि. २ जानेवारी १८८१ रोजी ‘मराठा’ या पत्राचा पहिला अंक प्रकाशित झाला. ‘मराठा’ हे पत्र इंग्रजी भाषेतून प्रसिद्ध होत असे. या पत्राची संपादकीय जबाबदारी सुरुवातीला लोकमान्य टिळकांवर होती. ‘मराठा’ च्या दर्शनी पृष्ठावर ‘The Maratha with which is incorporated the Deccan star’ असा मजकूर छापला जात असे. एकोणिसाब्या शतकातील बहुतेक वृत्तपत्रांमधून मराठी व इंग्रजी मजकूर एकत्र छापण्याची प्रथा होती. ही प्रथा मोळून निव्वळ इंग्रजीत वृत्तपत्र छापण्याचा हा प्रयोग टिळकांनी यशस्वी करून दाखविला. इंग्रजीतून हे पत्र छापले जात असल्याने भारतभर या पत्राचा वाचकवर्ग विस्तारला होता. मराठा पत्रातील लेखनाचे स्वरूप हे बरेचसे गंभीर, प्रौढ व नेमस्तपणाचे

असे. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला वृत्तपत्रांच्या क्षेत्रात काम करणारे माधवराव नामजोशी नावाचे एक हरहुन्नरी गृहस्थ ‘मराठा’ या पत्राच्या वाटचालीत सक्रिय होते. सुरुवातीला ‘डेक्कन स्टार’ नावाच्या इंग्रजी पत्रासाठी काम करणाऱ्या नामजोशींनी हे पत्र बंद पडल्यानंतर ‘मराठा’ पत्रासाठी विपुल लेखन केले. ‘मराठा’ पत्र सुरु झाल्यानंतर माधवराव नामजोशींनी अखंडपणे इंग्रजी मजकूर पुरविला. माधवराव हे गृहस्थ खटपटी आणि हरहुन्नरी असल्याने सामाजिक कार्यात सक्रिय होते. शाळा, कॉलेज व वृत्तपत्रे यांच्या उभारणीत त्याचा मोठा वाटा असे. तसेच पुणे म्युनिसिपालिटीचा कारभार, सरकार-दरबारी चालणाऱ्या उलाढाली, औद्योगिक चळवळ हे त्यांचे आवडते विषय होते. असा हा चळवळ्या माणूस असल्याने ‘मराठा’ पत्राला त्यांचा खूप उपयोग झाला. एकूण ‘मराठा’ पत्राच्या वाटचालीत नामजोशींच्या कार्याचा मोठा वाटा होता. या शिवाय चिपळूकर, गर्दे, आपटे, टिळक, आगरकर अशा लेखकांचे ही या पत्रासाठी सहाय्य लाभत असे. ‘मराठा’ हे पत्र इंग्रजी भाषेत छापले जात असल्यामुळे सर्व हिंदुस्थान भर ते वाचले जात असे, त्यामुळे त्यातील विषय विचार अधिक व्यापक होते. इंग्लड मधीलही काही वाचक वर्ग या पत्राला लाभला होता. असे असले तरी ‘केसरी’ पेक्षा ‘मराठा’ पत्राचा खप कमी होता. त्यामुळे या पत्राला नेहमी आर्थिक अडचणींना तोंड द्यावे लागले. अशा स्थितीतही मराठा पत्र अगदी चिकाटीने चालवले गेले. कारण लोकांच्या राष्ट्रीय भावनेला इंग्रजीतूनही तोंड फोंडणे आवश्यक होते. राजकीय विचार केसरीतून सक्रीय जनतेला समजत असे. पण हाच विचार परप्रांतीयांना, ब्रिटीश शासनास समजला पाहिजे या हेतूसाठी इंग्रजी भाषेचा आश्रय महत्वाचा होता. सामजिक आणि राजकीय विषय मराठीतून कीतीही पोटिडकीने लिहिले तरी सरकार-दरबारी त्याची दखल घेतली जाईलच असे नाही. शिवाय आपले हितचिंतक आपले समविचारी जे इंग्लडमध्ये आहेत त्यांना आपली भूमिका समजावी, अशा अनेक हेतूंनी ‘मराठा’ हे पत्र इंग्रजीतून प्रसिद्ध होत असे. याबाबत पत्र चालकांनी आपली भूमिका पुढील प्रमाणे मांडली होती. “”

याप्रकारचे लेखन काही प्रमाणात ‘इंद्रप्रकाश’, ‘नेटिव ओपिनियन’, ‘ज्ञानप्रकाश’ या नियतकालिकातून होत असे. पण केसरी-मराठा कर्त्यांना ते अपूर्ण वाटे ‘मराठा’ वृत्तपत्राच्या अंतरंगाचे आणखी एक विशेष म्हणजे लोकप्रिय इंग्रजी वर्तमानपत्रे व मासिके यातील निवडक उतारे व मोठे लेख यांचा सारांश ‘मराठातून’ प्रसिद्ध केला जात असे. त्यामुळे ‘मराठा’ पत्र वाचले की, दूरदेशीच्या मोठ्या नामांकित वृत्तपत्रातल्या ठळक घडामोडी समजत असत. मराठा पत्राच्या संपादकांनी आपल्या अंतरंगाविषयी असे म्हटले होते की, आपण धारण केलेले नाव मराठा असले तरी, आपली दृष्टी संकुचित नाही व केवळ प्रांतापुरता आपला अभिमान मर्यादित राहणार नाही. आमच्या इतिहासप्रसिद्ध नावावरून कोणाला कदाचित अशी भीती वाटेल की, आम्ही इतरांच्या मुलुखावर स्वाच्या व हल्ले करू, पण ही भीती निराधार आहे. हे पत्र कोणत्याही विशिष्ट जातीचा अगर वर्गाचा अभिमान धरणार नाही.

‘मराठा’ पत्राच्या संपादकपदाची जबाबदरी बन्याच जनांनी पाहिली. प्रारंभीचे संपादकत्व टिळकांकडे होते. पण पुढे कोल्हापूर प्रकरणी जेव्हा टिळकांना शिक्षा झाली तेव्हा वासुदेव केळकरांनी संपादकाचे काम पाहिले. पुढे कांही काळ न. चि. केळकरांनीही हे काम पाहिले. केळकरांच्या नंतर दामोदर विश्वनाथ गोखले आणि दिवाकर वासुदेव दिवेकर यांनी काम पाहिले. संपादकांच्या धुरा बदलत राहिल्या तरी टिळकांचे सर्व कामकाजावर बारीक लक्ष असे. ब्रह्मदेशात मंडाले येथे तुरुंगात असताना १९०९ साली टिळकांनी मृत्यूपत्र लिहिले. त्यात त्यांनी आपल्या गैरहजेरीतही ‘केसरी-मराठा’ पत्राचे धोरण समान व सुरळीत राहण्याकरिता म्हणून एक पाचसहा मंडळीचे सल्लागार मंडळ नेमले होते. पण पुढे हा विचार त्यांना योग्य वाटला नाही म्हणून सोडून दिला.

३.२.६ शतपत्रे

एकोणिसाव्या शतकामध्ये महाराष्ट्रात होऊन गेलेल्या कर्त्या सुधारकांच्यामध्ये लोकहितवार्दींचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागते. लोकहितवार्दींचे मूळ नाव गोपाळ हरी देशमुख असे होते. महाराष्ट्राच्या सामाजिक सुधारणेच्या कार्यात लोकहितवार्दींनी आपल्या लेखनाद्वारे खूप मोठे योगदान दिले. लोकहितवार्दींचे बरेचसे लेखन भाषांतर रूपांतर अशा स्वरूपाचे आहे. लोकहितवार्दींनी १८४२ सालापासून आपल्या लेखनास शतपत्रांपासून सुरवात केली. त्यांचे हे लेखन ‘प्रभाकर’ या साप्ताहिकातून १८४८ ते १८५० या दरम्यानच्या काळात प्रसिद्ध झाले. ‘प्रभाकर’ पत्राशिवाय इतर पत्रातूनही त्यांचे बरेच लेखन प्रसिद्ध झाले. ‘स्थानिक स्वराज्य व्यवस्था’ व ‘पृथ्वीराज चव्हाण’ असे ग्रंथही त्यांच्या नावावर प्रसिद्ध आहेत. लोकहितवार्दींनी पुढे १८८२ साली ‘लोकहितवादी’ या नावाचे मासिक सुरु केले. यातून ‘स्थानिक स्वराज्य व्यवस्था’, ‘ग्रामरचना’, ‘पृथ्वीराज चव्हाण’, ‘दयानंदाचे चरित्र’ अशी काही पुस्तके प्रसिद्ध झाली. याशिवाय इंग्रजी ग्रंथाच्या आधारेही बरेच लेखन त्यांनी केले. पण त्यांनी लिहिलेल्या शतपत्रांमुळेच त्यांची ओळख महाराष्ट्र भर झाली. शतपत्रकर्ते म्हणूनच लोकहितवार्दींचा उल्लेख सर्वत्र होतो. लोकहितवार्दींनी आपल्या लेखनातून सामजिक सुधारणेचा हिरीरीने पुरस्कार केला. आपल्या समाजाला ज्ञानी करण्याच्या हेतूने, शहाणे करण्याच्या हेतूने लोकहितवार्दींनी इतिहास, राजकारण, अर्थशास्त्र, संस्कृतविद्या यासारख्या अनेक विषयांवर विपुल लेखन केले. पण तत्कालीन काळात लोकहितवांदीवर विष्णुशास्त्री चिपळूणकर आणि त्यांच्या सहकार्याकडून खूपच कडक अशा शब्दात टीका केली गेली. त्यामुळे लोकहितवादी यांची त्याच्या हयातीतच खूप मोठी उपेक्षा झाली. त्यामुळे गं. बा. सरदार यांनी ‘महाराष्ट्राचे उपेक्षित मानकरी’ या आपल्या पुस्तकात लोकहितवार्दींचा समावेश केला आहे. पुढे महाराष्ट्रात चिपळूणकर आणि लोकहितवादी असे दोन वेगळे मतप्रवाह तयार झालेले दिसतात.

लोकहितवादी यांच्या कार्याचा व्याप प्रचंड होता. त्यांनी एकाबाजूला जेवढे विपुल लेखन केले आहे, तेवढेच दुसऱ्या बाजूला प्रशासकीय पातळीवरही आपल्या कार्याचा ठसा उमटविला आहे.

सर्वात प्रथम त्यांनी १८४३ साली दक्षिणेतील सरदारांच्या एजंटाच्या कचेरीत ट्रान्सलेटरच्या कामापासून सुरुवात केली. तेथून ते सरकारी नोकरीत बढती होत गेले. १८४६ साली त्यांनी मुनसफीची परीक्षा दिली. त्यानंतर १८५२ साली त्यांची वाई येथे 'फर्स्टक्लास मुनसफ' म्हणून नेमणूक झाली. पुढे १८५६ साली 'सब असिस्टेंट इनामकमिशनर' म्हणून रूजू झाले. आपल्या कामाच्या प्रतिभेद्या जोरावर ते उत्तरोत्तर उत्कर्ष पावत गेले. १८६२ साली अहमदाबादेस 'असिस्टेंट जज्ज' आणि १८६६ 'ऑफिटिंग स्मॉलकॉर्ज जज्ज' ही जागा मिळाली त्यानंतर नाशिक येथे ते 'जॉइन्ट सेशन्स जज्ज' म्हणून रूजू झाले. १८८० साली सरकारने त्यांना विधीमंडळाचे सदस्य म्हणून नेमले. लोकहितवादी यांची ही प्रशासकीय पातळीवर केलेली कामगिरी आणि त्यांनी केलेले सामाजिक सुधारणेच्या हेतूपोटी केलेले विपुल लेखन यावरून त्यांच्या कार्याच्या प्रचंड उरक लक्षात येतो. अशा कर्तृत्वसंपन्न सुधारकाचा मृत्यु वयाच्या ६९ व्या वर्षी पुणे येथे सन १८९२ साली झाला.

* लोकहितवादींचे शतपत्रातील विचार

लोकहितवादींनी प्रभाकर पत्रातून एकूण १०८ पत्रे लिहिली आहेत. यालाच शतपत्रे असे म्हणतात. या शतपत्रातून त्यांनी विविध विषयावर आपले विचार मांडले आहेत. त्यात धर्म, राजकारण, समाजकारण अर्थशास्त्र, इतिहास इंग्रजी विद्या, संस्कृत विद्या इत्यादींचा समावेश होतो. बहुतांशी हे लेखन प्रासंगिक स्वरूपाचे आहे. १९ व्या शतकात जे अनेक सुधारक होऊन गेले त्यात लोकहितवादींचे स्थान खूप मोठे आहे. बाळशास्त्री जांभेकर, भाऊ महाजन, म. गो. रानडे, दादोबा पांडुरंग, चिपळूणकर, आगरकर, म. फुले, या सर्वांनी एकोणिसाव्या शतकात समाजसुधारणेसाठी जी सुपिक जमीन तयार करून पुढच्या क्रांतीची पूर्वतयारी केली. त्या कामात लोकहितवादींचेही खूप मोठे योगदान आहे. नव्या समाजरचनेसाठी क्रांतीसाठी नव्या तत्वज्ञानाची, मूल्यदृष्टीची आवश्यकता असते. ही गरज लोकहितवादींच्या शतपत्रांमुळे साध्य झाली. त्यामुळे आधुनिक महाराष्ट्राच्या पायाभरणीच्या कामात शतपत्रांना अनन्यसाधारण स्थान आहे. या शतपत्रांतील विचारांचे वर्गिकरण करून त्यांचे विश्लेषण आपल्याला करता येईल. 'लोकहितवादी यांची शतपत्रे' या पु. ग. सहस्रबुद्धे यांच्या संपादित ग्रंथात शतपत्रांतील विचारांचे विविध विषयांच्या अनुषंगाने वर्गिकरण करण्यात आले आहेत. त्यामध्ये १) विद्या, २) हिंदुंचे धार्मिक जीवन, ३) आमचे धर्मगुरु, ४) स्त्रीजीवन, ५) जातिभेद, ६) हिंदुंचे आर्थिक जीवन, ७) आमचे राजकारण आणि राज्यकर्ते इ. विषयांचा अंतर्भाब होतो.

१) शतपत्रातील 'भौतिक विद्या' संदर्भातील विचार

लोकहितवादींनी आपल्या शतपत्रातून भौतिक विद्येसंदर्भात बरीच पत्रे लिहिली आहेत. या पत्रांतून आधुनिक विद्या, पौरात्य संस्कृत विद्या, इंग्रजी विद्या यासंदर्भात त्यांचे विचार स्पष्ट होतात.

पुण्यात लायब्ररीची स्थापना, छापण्याची कला आणि म्हातारपणी लग्न, जुन्या समजुती, हिंदू लोकांचा आळशी स्वभाव, नशिबावर हवाला, इंग्रजी विद्या, अर्थशून्य ब्राह्मण विद्या, स्वराज्यातील विद्वान, पुराणातील ज्ञान, नाद विद्या, लोकांची समजून व पुराणादिकांचे सौरस्य, संस्कृत आणि इंग्रजी विद्या पाठ करण्याची चाल, प्राचीन ग्रंथांचे अर्थ, प्राचीन ग्रंथांचे महत्त्व, संस्कृत विद्या-ज्ञान हाच पराक्रम, सांप्रतचे पंडितांचे ज्ञान, नवीन ग्रंथाची आवश्यकता अभिमान, सुशिक्षा व पंतोजी आणि संस्कृत व इंग्रजी भाषा, संस्कृत विद्या इ. विषयावरील पत्रे लोकहितवादीच्या ‘भौतिक विद्या’ विषयीच्या विचारांचे दर्शन घडवितात. वरील पत्रातून लोकहितवादींनी अज्ञानामुळे आपल्या समाजाची झालेली हानी मांडली आहे. अज्ञानातच भूषण मानणाऱ्या आमच्या समाजाच्या मानसिकतेचा लोकहितवादींना प्रचंड राग होता. तत्कालीन काळात ब्राह्मणांची व शास्त्रीपंडितांची नव्या ज्ञानाच्या अभ्यासाची अनास्था होती. तसेच संस्कृत विद्या हीच खरी विद्या आणि तिचे पाठांतर म्हणजे खेरे ज्ञान या मताचा लोकहितवादींना राग असे. लोकहितवादींच्या मते व्याकरण ग्रंथ केवळ पाठ म्हणून दाखविणे ही विद्याच नव्हे असे मत होते. भारताच्या अधःपतनाला पाहिले कारण म्हणजे हे अज्ञान होय. या अज्ञानास पुराणांचे भारतीय मनावरील वर्चस्व होय. भट, ब्राह्मण व शास्त्रीपंडित यांची विपरीत बुद्धी होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे पुराणग्रंथ होय, असे लोकहितवादींचे मत होते. हजारो वर्षे या पुराणश्रवणामुळे भारतीय समाजाचे जगातील सत्य ज्ञान ज्ञात करून घेण्याचे सामर्थ्यच नष्ट झाले. असे लोकहितवादींचे मत होते. हिंदू लोकांची सुधारणा व्हावयाची असेल तर पुराणमतवादापेक्षा नव्या भौतिक विद्या आत्मसात करणे खूप गरजेचे आहे. लोकहितवादी यांच्या मते संस्कृत विद्या उपयोगी नव्हती. पुराणामुळे, संस्कृत विद्येमुळे आपल्या समाजाला शब्दप्रामाण्याचा रोग जडला असे ते म्हणत. हे शब्दप्रामाण्य आपल्या अधःपतनाला कारणीभूत ठरले. पुराणमताचा वापर टाळून नव्या भौतिक विद्यांचा, बुद्धीप्रामाण्याचा अवलंब केला. तरच आपली प्रगती होऊ शकते या भूमिकेने अनेक स्फूट पत्रे लोकहितवादी यांनी लिहीली आहेत.

* शतपत्रातील धार्मिक विचार

लोकहितवादींनी आपल्या पत्रांतून धार्मिक विचार मांडले आहेत. शिमग्याचा दुराचार, शाक्त मार्ग, वाईट चालींचे प्रकार, वैराग्य, नाना पंथ, विधिनिषेधरूप धर्माचे मूळ, बुद्धीने ईश्वर किती कळतो त्याविषयी, मानास व दानास पात्र, स्नान संध्या, देवपूजा, डोले करण्याची चाल, निरुद्योगीपणाच्या चाली, दया, मन हेच ईश्वरी शास्त्र, आचार धर्मसुधारणा, नीतीप्रशंसा, देवळे व नेमधर्म, मद्यपान, दया, भक्ती कर्म आणि ज्ञान, निती-प्रशंसा, दानधर्म करणे, भिकारी इ. शीर्षकांची पत्रे धार्मिक विचार व्यक्त करणारी आहेत. वरील पत्रांतून धर्माबद्दलची काही मते मांडली आहेत. लोकहितवादींनी असे प्रतिपादीले की, धर्म हा समाजासाठी असतो, समाज धर्मासाठी नसतो. आपल्या समाजामध्ये मात्र हे उलटे झाले आहे. त्यामुळे धर्माचे अवडंबर माजले आहे. धर्माबाबत उदारमतवाद

आपल्याकडे असला पाहिजे. तसेच आपल्याकडे धार्मिक अवडंबरामुळे कर्मकांडाचे रोग जडले आहे. त्यामुळे खन्या धर्माचा विसर पडून समाजाची अधोगती झाल्याचे मत लोकहितवादींनी मांडले आहे. ब्रतवैकल्यांचे उपास-तपासांचे मंत्रतंत्राचे स्वरूप धर्माला प्राप्त झाल्याने अज्ञान अंथश्रद्धा वाढीस लागली. याप्रमाणे रुढ धर्मावर लोकहितवादींनी प्रखर टीका करून खन्या धर्माचे आपल्या पत्रातून विवेचन केले आहे. ‘नीतिप्रशंसा’ ‘धर्मसुधारणा’ यासारख्या पत्रातून त्यांनी परखड विचार मांडले आहेत. इंग्रजी विद्येमुळे हे अज्ञान नष्ट होण्यास मदत होईल असे मत त्यांनी व्यक्त केले आहे. नवी ज्ञानसाधना केल्याशिवाय आपल्याला तरणोपाय नाही, यासाठी शाळा, महाविद्यालये व वृत्तपत्रे ही साधनतंत्रे महत्त्वाची आहे. भावी उत्कर्षाचा हा पाया या साधनांमुळे घातला जावू शकतो अशी लोकहितवादींची भूमिका होती.

* शतपत्रातील जातिभेद व स्त्रीयांबद्दलचे विचार

अज्ञानाप्रमाणेच जातिभेद हा आपल्या समाजाला जडलेला रोग आहे असे लोकहितवादींनी जाणले होते. याविषयीचे आपले विचार त्यांनी निर्भिडपणे शतपत्रातून मांडले. प्राचीन काळापासून भारतीय समाजात चातुर्वर्णव्यवस्था रुढ झाली आहे. उत्तरकाळात आणखीण पोट जाती निर्माण झाल्या या व्यवस्थेमुळे आपल्या समाजाची शकले होऊन समाज दुबळा झाला. जातिभेद हे या व्यवस्थेचे अपत्य होय. या जातिभेदातून पुढे विषमता जन्मास आली. यासंदर्भातील आपला विचार लोकहितवादींनी जातिविषयीचा विचार चार वर्षाची सांप्रतची स्थिती, आणि वर्णविचार या आपल्या पत्रातून मांडला आहे. प्राचीन काळी वर्ण गुणकर्मानुसार ठरत असे, असे मत त्यांनी मांडले आहे. पण याला पुढे विपरीत स्वरूप लाभले. यासंदर्भात लोकहितवादी यांनी ब्राह्मण, शास्त्रीपंडित, भटभिक्षुक, सरदार व राजे लोकांवर शतपत्रातून प्रखर टीका केली. या घटकांना लोकहिताची चिंता नव्हती. लोकहितवादींना ब्राह्मणमहात्म्य मुळीच मान्य नव्हते. ते इतर जातीत आणि ब्राह्मणात मुळीच फरक मानीत नाहीत.

जातिभेदाबाबत जसे लोकहितवादी यांनी परखड विचार मांडले तसे स्त्रीजीवनाबाबतही त्यांनी परखड भूमिका घेतली. जातिभेद, चातुर्वर्ण, ब्राह्मणांचे श्रेष्ठत्व या सर्वाच्या बुडाशी असलेली जन्मनिष्ठ उच्चनिचता समाजाला जशी घातक असते तशीच स्त्रीपुरुषातील विषमताही समाजहीताला घातक असते. त्यामुळे समाजात स्त्रीला पुरुषाइतकीच प्रतिष्ठा मिळाल्याशिवाय समाजाचा विकास होणार नाही अशी त्यांची भूमिका होती. यासंदर्भात लोकहितवादी यांनी अनेक पत्रातून लेखन केले. लहानपणाच्या लग्नापासून, अडचणी, पुनर्विवाहाविषयी विचार, विधवा पुनर्विवाहाविषयी, स्त्रियांची स्थिती, लग्ने, वगैरे सुधारणा इ. पत्रातून लोकहितवादी यांनी आपले स्त्रीसुधारणा बाबतचे परखड विचार मांडले. स्त्रियांबाबतची प्रतिष्ठा, त्यांच्याबाबतचा सध्याचा दृष्टीकोन, बालविवाह, विधवाविवाह, अनाथ विधवा, केशवपन, याबाबत आपल्या समाजात विचार मंथन होऊन

जाणिवजागृती होणे गरजेचे आहे. शास्त्राचा धाक दाखवून स्त्रियांवर होत असलेले अन्याय, अत्याचार नष्ट करणे समाजहिताच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे; असे त्यांनी मत मांडले. यासाठी स्त्रीशिक्षणाची गरज त्यांनी व्यक्त केली. स्त्रियांवरील आपत्तीचे निवारण करण्यासाठी तसेच रुद्धीच्या जाचातून त्यांची मुक्तता करण्यासाठी पुरुषांच्या दयाबुद्धीला आवाहन, शास्त्रीपंडितांची निर्भत्सना, सुधारकांचे मंडळ स्थापने इत्यादी उपाय लोकहितवार्दींनी सांगितले. लोकहितवार्दींची विद्येच्या सामर्थ्यावर श्रद्धा असल्यामुळे स्त्रियांचे दुःख निवारण्यासाठी त्यांनी शिक्षण हाच उपाय सांगितला आहे. याच बरोबर या स्त्रिसुधारणांच्या कामासाठी धर्मपरिवर्तनही अवश्यक असल्याचे त्यांनी नमूद केले आहे. आपल्या समाजमनावर शास्त्राची गुलामगिरी लादली गेली असून ती नष्ट करणे गरजेचे आहे. एकूण स्त्रीविषयक समाजसुधारणेच्या कामात लोकहितवार्दींनी आपल्या शतपत्रांच्याद्वारे चांगली पार्श्वभूमी तयार केली हे दिसून येते.

* शतपत्रांतील राजकारण आणि राज्यकर्ते याविषयीचा विचार

आपल्या सामाजिक जीवनात जी दुरावस्था आहे त्यास आपले धर्मशास्त्र, समाजरचना कारणीभूत आहे. त्याचप्रमाणे शब्दप्रामाण्य जाऊन बुद्धीप्रामाण्य आले पाहिजे धर्मशास्त्र पुराणे यांचे वर्चस्व नष्ट झाले पाहिजे. जाती-जातीत, स्त्री-पुरुषांत समानता प्रस्थापित झाली पाहिजे. पण ही धर्मसुधारणा, समाजसुधारणा कोणी घडवून आणावयाचे यावर लोकहितवार्दींनी नेतृत्वाकडे बोट दाखविले. ब्रिटीश पूर्व काळातील नेतृत्व आणि ब्रिटीश शासनाचे नेतृत्व या संदर्भात लोकहितवार्दींनी आपल्या सुधारणावादाची चिकित्सा केली आहे. पूर्वीचे राजकर्म आणि इंग्रज राज्यकर्ते यांच्या संदर्भात काही विचार शतपत्रांतून व्यक्त झाले आहेत. विशेषत: यामध्ये इंग्लिश लोकांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या गैरसमजुतीविषयी, नेटीव अंमलदार, हिंदुस्थानातील इंग्रजी विचार, राज्यसुधारणा, लाच, वेळेचा व्यर्थ खर्च, इंग्रजी राज्यापासून लाभ, लाचेचा गुन्हा, नाना फडणिसांचे शहाणपण, हिंदुस्थानच्या पराधीनतेची कारणे, इंग्लिश राज्याची आवश्यकता, सरदार लोक, उद्याचा विचार, इंग्लिश राज्यापासून फळ, हिंदू लोकांनी काय करावे, सरकारी कामदार, स्वदेशप्रिती, राज्यविषयी विचार, इंग्लिश सरकार, डॉल व नेटिव राजे इत्यादी पत्रांचा अंतर्भाव होतो. या पत्रातून लोकहितवार्दींनी पूर्वीचे राज्यकर्ते आणि इंग्रज यांची तुलना केली आहे. इंग्रजांपासून आपल्याला जो लाभ झाला तो एक प्रकारे ईश्वरी योजनाच म्हणावी लागेल असे मत ते व्यक्त करतात. त्यामुळे इंग्रज म्हणजे आपले उद्धारकर्ते होत असे ते म्हणत. त्याची इंग्रजी राज्याची आवश्यकता त्यांनी प्रतिपादली. या शासनामुळे आपल्या सामाजिक सुधारणांना सुरुवात झाली. समाजपरिवर्तन घडून येण्यास सहाय्य झालेचे ते नमूद करतात.

* शतपत्रातील आर्थिक विचार

आपल्या समाजाच्या अधोगतीची कारणे जशी धर्मशास्त्रात आपल्या समाजरचनेत आहेत तशीच आर्थिक दुर्बलतेत ही सामावलेली आहेत. हिंदू लोक दरिद्री का झाले याची कारणे सांगताना लोकहितवादी म्हणतात, या लोकांना उद्योग करायला नको, ते पराकाष्टेचे आळशी आहेत. अनेक भट लोकांना त्यांनी सांगून पाहिले की, तुम्ही नुसती कारकुनी करता किंवा जेवण्यासाठी आगंतुकी करता त्यापेक्षा दुसरा काही व्यापार करावा. यासंदर्भात त्यांनी आपल्या काही पत्रातून विचार मांडले आहेत. त्यामध्ये आर्जवीपणा व डौलीपणा, हिंदू लोकांनी उद्योग करण्याची आवश्यकता, हिंदू लोकांची द्रव्योपयोगाविषयी समजूत हिंदू लोकांचा व्यापार, उद्योगप्रशंसा, एकत्र रहाण्याची चाल इ. पत्रांचा उल्लेख करता येतो. आपल्या समाजाच्या आर्थिक प्रगतीच्या मागे दैववाद, परदेशगमन याबाबतच्या समजूती कशा कारणीभूत आहेत. याची मीमांसा त्यांनी या पत्रातून केली आहे. व्यापार वृत्तीचा अभाव स्वदेशीवरील बहिष्कार, कारखानदारीचा अभाव यांचे विवरण लोकहितवादींनी आपल्या पत्रातून केले आहे. ‘हिंदू लोकांचा व्यापार’ या पत्रात ते म्हणतात, ‘सांप्रत हिंदू लोक फार भिकारी होत चालले आहेत व त्यास रोजगार धंदा नाही. याचे कारण मला असे दिसते की, या लोकांचा व्यापार अगदी बुडाला. इंग्रज व दुसर्या देशाचे लोक फार शहाणे होऊन या लोकांस सर्व जिनसा पुरवितात. आणि हे मुकाट्याने स्वस्ताईमुळे खरेदी करतात. म्हणून आपले लोकांनी कट करावा की, दुसरे मुलखाचा जिन्नस घ्यावयाचा नाही. आपले देशात पिकेल तेवढाच माल घ्यावा. म्हणजे या लोकांत व्यापार राहन इकडे सुख होईल. परंतु हे लोक असे करीत नाहीत. आमचे कपडे, छत्री, चाकू-कात्री, आमचे घड्याळ, गाडी, बुके हे सर्व परदेशी आहेत. यामुळे आपला व्यापार बुडाला असे मत लोकहितवादींनी मांडले. द्रव्याचा योग्य उपयोग आपण करीत नाही हेही आपल्या दारिद्र्याचे कारण आहे.

एकूणच आपल्या शतपत्रांतून लोकहितवादी यांनी मांडलेले विचार क्रांतीकारी आणि समाजसुधारणेच्या बाबतीत अतिशय उपयोगी ठरले. याचा परिणाम पुढील काळातील सामजिक-धार्मिक स्वरूपाच्या परिवर्तनातून दिसून आला, असे ठामपणे म्हणता येते.

३.२.७ ‘काळ’ (२५ मार्च १८९८)

सन १८९८ साल च्या पाडव्याच्या मुहुर्तावर शिवराम महादेव परांजपे यांनी ‘काळ’ या पत्राचा पहिला अंक प्रसिद्ध केला. हे सामाहीक पत्र म्हणून निघत असे. आपले शिक्षण पूर्ण झाल्यावर परांजपे महाराष्ट्र कॉलेजमध्ये अध्यापनाचे काम करू लागले. राष्ट्रवादी विचारसरणी असलेल्या परांजपे यांच्या मनात पारतंत्र्याबद्दल प्रचंड चीड होती. त्यामुळे त्यांनी ‘गणेशोत्सव व शिवजयंती’ या उत्सवात भाग

घेऊन, लोकजागृतीसाठी भाषणे करण्यास सुरुवात केली. स्वाभिमानी विचाराच्या या गृहस्थांना तत्कालीन पारतंत्राच्या काळात नोकरीवर राहणे शक्यच नव्हते. त्यांनी लवकरच आपल्या नोकरीचा राजीनामा देऊन, वृत्तपत्राच्या क्षेत्रात प्रवेश केला. केसरी व लोकमान्य टिळक यांची राष्ट्रवादी विचारसरणी ही काळ या शि. म. परांजपे यांच्या पत्राची मुळ परंपरा होती. केसरीच्या स्वराज्यवादी विचारसरणीच्या वातावरणात शि. म. परांजपे वैचारिक जडण-घडण झाली असल्याने, स्वराज्यविषयक जाणीव-जागृती हा उद्देश त्यांनी आपल्यासमोर ठेवला होता. लोकांत दृढमुल व रुढ झालेल्या किंत्येक राजकीय कल्पनांच्या उच्छादासाठी ‘काळ’ या पत्राचा जन्म आहे. अशी त्यांची धारणा होती.

शिवराम पंत परांजपे यांचे ‘काळ’ हे पत्र जगहितेच्छुक छापखान्यात छापण्यात येत असे. या छापखान्यात २५ मार्च १८९८ रोजी काळ या पत्राचा पहिला अंक प्रसिद्ध झाला. पण पुढे काही काळानंतर काळ मधील लेखांच्या जहालपणाला भिऊन त्या छापखानावाल्यांनी हे पत्रक छापण्यास नकार दिला. त्यानंतर परांजपेनी आपला स्वतःचा छापखाना विकत घेऊन, त्यात आपले वृत्तपत्रे छापण्यास सुरुवात केली. ‘काळ’ मधून वैदीक धर्माचे महत्त्व, जातीभेद, पुरोगामी व प्रतिगामी यांच्यातील वाद, ख्रिश्चन मिशनच्यांचे कार्य या सारख्या विषयावर लेख प्रकाशित होत असत. याशिवाय धर्मविषयक, वाड्यमयविषयक, ऐतिहासिक, सामाजिक असे अनेक विषय, काळ मधून हाताळले गेले. दुष्काळातील समाजस्थिती, शेतकर्यांचे विषय खेड्यातील लोकांची दयनीय अवस्था, यावर विपुल लेखन प्रसिद्ध झाले. बातम्यांपेक्षा वैचारिक विश्लेषणात काळने नेहमी प्राधान्य दिले. काळ हा सर्वसाक्षी व सर्वविनाशी असून, तो ब्रिटिश सत्तेचा कर्दनकाळ ठरणार असल्याची भूमिका, शिवरामपंतांनी मांडली होती. काळमधून शिवरामपंतांनी छत्रपती शिवाजी महारांजांचे कर्तृत्व, पेशवाईतील पराक्रम या विषयाच्या अनुषंगाने स्वातंत्र्यप्राप्तीचा संदेश दिला. त्याचबरोबर ‘गरीबांची उपासमार’, ‘संपत्तीचा दुरुपयोग’, ‘दुष्काळाला कारण कोण?’, ‘पावसाने अतिशय घाण केली’, ‘एका खडी फोडणाऱ्याची गोष्ट’, ‘एका शेतकर्याचा उद्धार’, यासारखे लेख गाजले. सरकार विरुद्ध उघडपणे आपले मत मांडणे कठीण असल्याने शि. म. परांजपेनी आपल्या लेखनात वक्रोक्तीचा वापर केला.

वक्रोक्तीपूर्ण लेखनाच्या आधारे, सरकारी रोषाला हुलकावणी देऊन, स्वराज्याच्या प्रासीबद्दलचा विचार, सामान्य माणसांत पसरविला. व्याजोक्ती, व्यंगोक्ती, वक्रोक्ती, अतिशयोक्ती, रूपक कथा, उपहास या वाड्यमयीन लेखन शैलीचा वापर परांजपेंच्या लेखनात आढळतो. त्यांच्या वाड्यमयीन, धर्मविषयक, निसर्गवर्णनपर ऐतिहासिक आणि सामाजिक लेखनातून स्वातंत्र्याचा उद्घोष होताना दिसतो. शिवरामपंतांच्या कल्पकतापूर्ण व वक्रोक्तीपूर्ण लेखनशैलीमध्ये व स्वतंत्र आकांक्षामुळे, काळ या पत्राला प्रचंड लोकप्रियता लाभली. १८९८ मध्ये सुरु झालेल्या या पत्राला, सुरुवातीला ६००

वर्गणीदार होते. तर थोड्याच काळात १९०४ साली ‘काळ’ चा खप १२,००० वर गेला, तर १९०८ हा खप १६,००० वर गेला. या आकडेवारीवरून ‘काळ’ ची लोकप्रियता दिसून येते. परखड आणि जहाल मत मांडणाऱ्या या पत्राला केवळ १२ वर्षाचे आयुष्य लाभले. या १२ वर्षाच्या काळात या पत्राने लोकप्रियतेचे शिखर गाठले. ‘काळ’ पत्र अल्पायुषी ठरण्यामागे, सरकारची वक्रदृष्टी हीच गोष्ट प्रामुख्याने कारणीभूत ठरली. ‘काळ’ मधल्या जहाल लेखनावर सरकारची नेहमीच नजर असे. या पत्रावर राजद्रोहाचा खटला भरण्यासाठी, सरकारची खूप धडपड असे. पण वेळोवेळी त्या पत्राने आपले अंग चुकवले. पण शेवटी १५ मे १९०८ च्या अंकाला निमित्त करून, सरकारने काळकर्त्यावर राजद्रोहाचा खटला भरला. त्या खटल्यात काळकर्त्याना दिड वर्षाची शिक्षा झाली.

शिवरामपंतांनी स्वतः या खटल्यात आपली बाजू मांडली. अतिशय प्रभावीपणे, इंग्रजीमधून, शिवरामपंतांनी आपली बाजू मांडल्यामुळे काळ्या पाण्याच्या शिक्षेएवजी त्यांना १९ महिन्यांची सश्रम कारावासाची शिक्षा सुनवण्यात आली.

परांजप्यांना झालेल्या शिक्षेच्या कालावधीत काळ हे पत्र पु. भा. खरे व स. ल. सोमण या संपादकांनी चालवले. नंतरच्या काळात शासनाने, प्रेस संदर्भात कायद्यामध्ये जाचक अटी निर्माण केल्या. पुढे या अटीमुळेच काळचे अस्तित्व धोक्यात आले. शेवटी या सर्व धामधुमीत १९१० साली ‘काळ’ बंदच पडले. आपल्या या १२ वर्षाच्या काळात, काळने स्वराज्य विषयक विचारांचा प्रसार करण्याचे ऐतिहासिक कार्य केले. त्यामुळे स्वातंत्र्य चळवळीच्या कार्यात या पत्राला खूप मोठे स्थान आहे.

३.२.८ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता

१९ व्या शतकात महाराष्ट्रात मराठी वृत्तपत्रांच्या उदयानंतर थोड्याच काळात मराठी पत्रकारितेचा मोठा विस्तार झाला. मराठीत पत्रकारितेची एक उज्ज्वल परंपरा निर्माण झाली. अनेक विद्वान लोकांनी पत्रकारितेच्या माध्यमातून समाजसुधारणेच्या धर्मसुधारणेच्या कार्यात खूप मोठे योगदान दिले. या परंपरेत टिळक, आगरकर, शिवराम परांजपे, न. चि. केळकर, खाडिलकर, आचार्य अत्रे, नानासाहेब परूळकर, अशी नावे घेता येतात. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आधी सामाजिक की आधी राजकीय सुधारणा असा वाद पुढे आला. या पाश्वभूमीवर पत्रकारितेमध्येही दोन मतप्रवाह रुढ झालेले दिसतात. १८३२ मध्ये दर्पण पासून सुरु झालेली परंपरा म. फुल्यांच्या काळापर्यंत नागर जीवनाचेच प्रतिबिंब व्यक्त करीत होती. प्रबोधन लोकजागृती, लोककल्याण हा हेतू जरी या पत्रकारितेचा असला तरी अपवादानेच ग्रामीण समाजजीवनाचे प्रतिबिंब त्यातून उमटत होते. पुढे महात्मा फुल्यांच्या सत्यशोधक समाजाच्या प्रेरणेने या मराठी वृत्तपत्रांच्या परंपरेने ग्रामीण जीवनाकडे, लक्ष वेधले. ‘दीनबंधू’, ‘दीनमित्र’, ‘शेतकर्यांच्या कैवारी’, ‘अंबालहरी’, ‘विजयी

मराठा’, ‘ब्राह्मणेतर’, ‘हंटर’, ‘सत्यवादी’, ‘समता’ अशी काही वृत्तपत्रे म. फुल्यांच्या सत्यशोधक समाजापासून प्रेरणा घेऊन महाराष्ट्राच्या कानाकोपन्यातील शेतकी, शेतमजूर, कामगार व दलित यांच्या प्रश्नांची दखल घेऊ लागले. त्यामुळे सामाजिक सुधारणेच्या कार्याला गती येऊ लागली.

याच परंपरेला साजेशी अशी दलित पत्रकारिता पुढे उदयास आली. गोपाळबाबा वलंगकर, शिवराम जानबा कांबळे, किसन फागोजी बनसोडे यांनी दलित पत्रकारितेची सुरुवात केली. पण खन्या अर्थने पुढे १९२० साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ‘मूकनायक’ ची सुरुवात करून दलित पत्रकारितेचा पाया घातला. यानंतर पुढे दलितांच्या अस्मितेचा, प्रश्नाचा वेध मराठी पत्रकारितेतून घेण्यास सुरुवात झाली. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ‘मूकनायक’ (१९२०), ‘बहिष्कृत भारत’ (१९२७), ‘जनता’ (१९३०) आणि ‘प्रबुद्ध भारत’ (१९५६) अशी चार पत्रे सुरु केली. त्यांच्या ‘जनता’ या पत्रांचेच पुढे ‘प्रबुद्ध भारत’ असे नामकरण करण्यात आले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या पत्रांतून जो विचार मांडला त्याला स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या मूल्यांचे अधिष्ठान होते. थोडक्यात ही मूल्ये त्यांच्या पत्रकारितेची चतुःसूत्रे होती. त्यांनी मराठी वृत्तपत्रांची वर्गवारी करताना १) स्वहित साधू २) स्वसमाज हितसाधू आणि ३) स्वतंत्र म्हणजे सर्वांचे हित साधणारी वृत्तपत्रे अशी तीन प्रवृत्ती किंवा वर्गात विभागणी केली. यापैकी बाबासाहेबांच्या पत्रकारितेचा उल्लेख स्वतंत्र म्हणजे सर्वांचे हित साधणाऱ्या पत्रांमध्ये करावा लागतो. एकूण त्यांच्या वृत्तपत्रांच्या कार्याचे, लेखनाचे स्वरूप पाहता त्यांच्या पत्रकारितेला, सर्वहितकारी पत्रकारिता, लोकहितकारण पत्रकारिता, परिवर्तनवादी पत्रकारिता, युगप्रवर्तक लोकपत्रकारिता अशा अनेक नावांनी गौरविले जाते. या सर्व विशेषणांचे गुणांचे तपशीलवार विश्लेषण प्रत्येक पत्रांच्या स्वतंत्र विवेचनाद्वारे करता येईल.

१) मूकनायक

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ३१ जाने. १९२० शेती मूकनायक हे पाक्षिक सुरु केले. मूकनायकाच्या पहिल्या अंकात हे पत्र काढण्यामागची भूमिका त्यांनी विशद केली होती. त्यात ते म्हणतात, “आमच्या या बहिष्कृत लोकांवर होत असलेल्या व पुढे होणाऱ्या अन्यायावर उपाययोजना सुचवण्यास, तसेच त्यांची भावी उन्नती व तिचे मार्ग, यांच्या खन्या स्वरूपाची चर्चा करण्यास वर्तमान पत्रासारखी अन्य भूमीच नाही. म्हणून, स्वजणोउद्घाराचे महत कार्य करणाराच योग्य पंथ दाखविण्यासाठी मुकनायक पत्र सुरु करीत आहोत.”

या मूकनायक पत्रातून अस्पृश्यांच्या कोलहापूर आणि नागपूर येथील २ परिच्छेदांचे वृतांन्त छापले गेले. या दोन्ही परिषदांना छत्रपती शाहू महाराज उपस्थित राहून, त्यांनी दलितांच्या चळवळीला मोलाचे मार्गदर्शन केल्याचे आढळते. या परिषदांमध्ये शाहू महाराजांनी डॉ.

आंबेडकरांबद्दल गौरव उद्गार काढले. ३१ जानेवारी १९२० रोजी मूकनायकचा पहिला अंक निघाला ‘पाक्षिक’ स्वरूपात हे पत्रक निघत असे. मूकनायकच्या सुरुवातीच्या १२ अंकामध्ये बाबासाहेबांचे अग्रलेख होते. नंतर बाबासाहेब पुढील शिक्षणासाठी इंग्लंडला निघून गेले. त्यानंतर ‘मूकनायक’ ची जबाबदारी श्री ज्ञानदेव घोलप यांनी स्वीकारली. पुढे पत्र फार काळ चालले नाही १९२३ साली ते बंद पडले. चळवळीच्या विचारांचा प्रचार-प्रसार करण्यासाठी निघालेल्या या पत्राला अस्पृश्योधाराच्या कार्याची पाश्वर्भूमी होती. ‘मूकनायक’ पत्रातून अग्रलेख, विविध विचार, पत्रव्यवहार वर्तमानसार या स्वरूपाचे लेखन क्रमाने प्रसिद्ध केले जात असे. अग्रलेखातून बाबासाहेबांचे विचार व्यक्त होत असत. ‘विविध विचार’ या सदराखाली स्वराज्याचे मातापिता, मुसलमान ब्राह्मण झाले, टोणगे पान्हवतील काय? यांचा ब्राह्मणवर्ग असावा खास, मूळ शोधा मग वाद मिटेल, अशा विविध विषयावरचे लेखन प्रसिद्ध झाले. यातून तत्कालीन सामाजिक, धार्मिक परिस्थितीवर त्यांनी भाष्य केले आहे. क्षेमसमाचार या सदराखाली शंकराचार्य की शंकराचार्य, केसरीचा हुंदका, छत्रपती आणि सामाजिक सुधारणा, पेशवाई, पाताळयंत्र, जाती वर्चस्वाचे डोहाळे, स्त्री शिक्षणासंबंधी मननीय उद्गार, आमची चळवळ, बहिष्कृत मतदारांस इशारा, पेशवाईची पुनरावृत्ती याविषयावर विचार मांडले गेले. या सर्व लेखनातून धर्म-परंपरा-संस्कृती-इतिहास यांचा पुनर्विचार, सामजिक स्थितीगती, अस्पृष्टता याबद्दलचे विचार मांडले गेले. सामाजिक सुधारणेच्या कार्याला, चळवळीच्या सहकार्याला समोर ठेवून बाबासाहेबांनी मूकनायक पाक्षिकाची सुरुवात केली. पण पुढे त्यांच्या शैक्षणिक कामामुळे त्यांना यातून लक्ष काढावे लागले. नंतर थोड्या काळातच हे पाक्षिक बंद पडले.

* बहिष्कृत भारत

‘बहिष्कृत भारत’ हे पाक्षिक बाबासाहेब आंबेडकरांनी ३ एप्रिल १९२७ रोजी सुरु केले. हे पाक्षिक महाड क्रांतिदिनाच्या पाश्वर्भूमीवर मुंबई येथून निघू लागले. १९२० साली चळवळीचे मुख्यपत्र म्हणून निघालेले मूकनायक लवकरच बंद पडले होते. पण आंबेडकरांचे प्रयत्न थांबले नव्हते. समाज जागृती करण्यासाठी संघटीत प्रयत्न करण्याची गरज ओळखून त्यांनी १९२४ साली ‘बहिष्कृत हितकारणी सभेची’ स्थापना केली. यामध्ये दलितातील सर्व पोट जाती आणि सुधारणावादी सर्वर्ण यांचा सहभाग होता. या बहिष्कृत हितकारणी सभेच्या कार्याचा एक भाग म्हणून ‘बहिष्कृत’ वृत्तपत्राच्या कार्याकडे पहावे लागते. १९ व २० मार्च १९२७ रोजी कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषदेचे पहिले अधिवेशन महाडला झाले. त्या अधिवेशनाच्या वेळी महाडच्या सार्वजनिक चवदार तळ्यावर जाऊन सामुदायिक पाणी प्राशनाचा कार्यक्रम झाला. यातून पुढे आंदोलन उभे राहिले, या सर्व प्रक्रियेत, वृत्तपत्र काढण्याच्या प्रयत्नाला चालना मिळाली. ‘बहिष्कृत भारत’ हे वृत्तपत्र बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नावे मोरेश्वर चिंतामण लेले यांच्या विक्रम प्रिंटिंग प्रेसमध्ये छापण्यात येत असे. नंतर नोव्हेंबर १९२७ पासून ‘भारतभूषण प्रिंटिंग प्रेस’ या स्वतःच्या छापखाण्यात हे पत्र छापले जाऊ

लागले. आंबेडकरांनी ‘बहिष्कृत भारत’ पत्रात अग्रलेखनाबोरोबरच स्फूट लेखनही सातत्याने केले. बहिष्कृत भारताच्या पहिल्या वर्षात ‘आजकालचे प्रश्न’ या सदराखाली स्फूट लेखन केले, तर दुसऱ्या वर्षात ‘प्रासंगिक विचार’ या सदराखाली स्फूट लेखन केलेले पहावयास मिळते. यातील बरेच लेखन महाड सत्याग्रहासंबंधी होते. आजकालचे प्रश्न या सदराखाली ब्राह्मणेतरांचा लपंडाव, महाडची परिषद व भालाकारांचा मानभावीपणा, जाणव्यासाठी खून इंग्रज अधिकाऱ्यांची डोळेझाक, केसरीचा आगलावेपणा, हिंदू मुसलमानांच्या ऐक्याचा प्रश्न, गुण श्रेष्ठ की जात श्रेष्ठ, प्राथमिक शिक्षण परिषद सत्याग्रह व ब्राह्मण, मनुस्मृती का जाळली, महाड सत्याग्रह आणि ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर पुढाऱ्यांचे कर्तव्य असे विषय हताळले. दुसऱ्या वर्षी ‘प्रासंगिक विचार’ या सदराखाली आंबेडकरांनी अनेक विषयावरती स्फूट लेखन केले. टिळक परंपरेचे अंतरंग, बंगाल व महाराष्ट्र देशद्रोही कोण, लोकहितवादी कांग्रेस व सर्वपक्षीय परिषद अस्पृष्ट की पूर्वास्पृश्य अस्पृष्ट व धर्मातर, मुंबई शहरातील दंगे, सायमन कमिशनला लोटांगण घालणारे ब्राह्मण, हिंदूधर्म व अस्पृश्यता, देव पुजान्यांचा की भक्तांचा, बहिष्कृत वर्गातील कामगारांचा कोडमारा असे अनेक विषय त्यांनी हताळले. ‘बहिष्कृत भारत’ पत्रातून श्री. म. माटे, भालाकार भोपटकर, डॉ. कुर्तकोटी, के. के. सकट, दिवेकर शास्त्री, टिळक, पांगारकर या व्यक्तींच्या बोरोबरच ‘कुलाबा समाचार’ व ‘केसरी’ या वृत्तपत्रांच्या कार्यपद्धतीवर टीका करण्यात आली. ‘बहिष्कृत भारताचे’ एकूण दोन वर्षात ३४ अंक निघाले. यापैकी ३१ अंकातून आंबेडकरांनी स्फूट लेखन केले. जवळपास १४५ स्फूट लेख त्यांच्या नावावरती प्रसिद्ध झाले आहेत. ‘बहिष्कृत भारतातून’ अग्रलेख, आजकालचे प्रश्न, प्रासंगिक विचार या सदरांशिवाय विविध विषय संग्रह, आत्मपरिचय व पत्रव्यवहार असे सदर लेखन होत असे. ‘विविध विषय संग्रह’ या सदरातून म. गांधी, तात्यासाहेब केळकर, ब्रह्मदेशातील बहिष्कृत वर्ग, मध्यप्रांत-वन्हाड हिंदू परिषद वतन कायद्याचे दुरुस्ती बील, इंदू-वर्धा-मालवण येथील बहिष्कृत हितकारणी सभा असे विषय हताळले. ‘आत्मपरिचय’ सदरातून सभा; समारंभ व इतर वृत्त प्रसिद्ध होत असत. याशिवाय पत्रव्यवहार, वर्तमानसार मृत्युलेख, लोकहितवादींची पत्रे, विविध ठिकाणच्या सामाजिक परिषदांचे वृत्तांत असे अनेकविध विषय या पत्रातून हताळले गेले. ‘बहिष्कृत भारत’ हे महाडच्या कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषदेनंतर सुरु झाले. त्यामुळे या परिषदेचे समग्र वृत्तांत, मनुस्मृतीदहन, चवदार तळ्याचा सत्यागृह या विषयावर बराच तपशील या वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध झाला. महाडच्या घटनेने या देशात सामाजिक क्रांती घडवून आणली. दलितांच्या मध्ये चेतना निर्माण झाली. या सर्वांचे वर्णन या पत्रातून केले गेले. १९२९ पर्यंत बाबासाहेबांनी जो सामाजिक राजकीय लढा दिला; त्याचा वृत्तांत या पत्रातून पहावयास मिळतो या पत्राबाबतचा आणखीण एक विशेष सांगता येतो. तो म्हणजे आंबेडकरांनी खास मराठीतून लेखन करता यावे म्हणून प्रयत्न केले. बाबासाहेबांचे सगळे लेखन इंग्रजीतून असे. त्यांना इंग्रजीतून लिहीणे बोलणे आवडत असे. मात्र वृत्तपत्रीय लेखनासाठी त्यांनी सफाईदार मराठी लेखनाचा प्रयत्न केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना राजकीय, सामाजिक व काही

प्रमाणात आर्थिक विषय वृत्तपत्रातून हाताळावे लागले. त्यांचा वाचकवर्ग हा सामान्य होता, त्यासाठी त्यांनी आपले लेखन सोपे करण्याचा प्रयत्न केला. महाड सत्याग्रह, महार वतने, अस्पृश्योधाराचे विविध प्रश्न नेहरू कमिटीची योजना हिंदुस्थानचे भवितव्य गिरणीमालक व कामगार गुलामगिरी असे अनेक विषय त्यांनी आपल्या पत्रातून व्यक्त करीत. ते त्यांचे खन्या अर्थाने मतपत्रच होते.

* समता

समाज-समता-संघाचे ‘समता’ हे पत्र १९२८ साली सुरु झाले. पंजाब मधील भाई परमानंद हे जातपाततोडक मंडळातर्फे समता चळवळ चालवीत असत. याच प्रकारचे कार्य आपल्याकडे ही व्हावे अशी आंबेडकरांची ईच्छा होती. यासाठी त्यांना समाज-समता-संघाचा उपयोग झाला. या संघाच्या वतीने ‘समता’ हे पत्र सुरु झाले. ‘समता’ हे पाक्षिक स्वरूपात निघत असे. देवराव विष्णु नाईक हे त्याचे संपादक होते. १९२९ साली ‘बहिष्कृत भारत’ बंद पडले. पण समता हे पत्र पुढे चालू राहिले. १९२७ ते १९३४ या काळात आंबेडकरांच्या जीवनात अनेक कसोटीचे प्रसंग उद्भवले. महाड सत्याग्रह, काळाराम मंदिर प्रवेश, गोलमेज परिषद, गांधीजींचे उपोषण, पुणे करार, यासारख्या घटनांचा हा काळ होता. या काळात समता या पत्राने व पुढे याच पत्राने धारण केलेल्या जनता या पत्राने खूप मोलाचे कार्य केले. बडोद्याचे सयाजीराव गायकवाड यांनी आंबेडकरांना दिलेली आर्थिक मदत, आंबेडकरांनी जनता पत्रासाठी वापरली. गोलमेज परिषदेसाठी आंबेडकर इंलंडला गेले. तेथूनही ते या पत्रासाठी मार्गदर्शन करीत असत. १९३५-३६ साली धर्मातराची घोषणा केली त्यावेळी ते आपली भूमिका जनता पत्रातून लिहित. १९३७ साली आंबेडकरांनी स्थापन केलेल्या स्वतंत्र मजूर पक्षातर्फे निवडणूक लढविली. त्यावेळी ‘जनता’ पत्राने प्रभावी कार्य केले आहे. स्वातंत्र्यानंतर आंबेडकर कायदेमंत्री म्हणून व राजघटनेचा मसूदा तयार करणाऱ्या समितीचे काम करताना जी कामगिरी बजावली त्याची माहिती ‘जनता’ पत्रानेच पुढे आणली. ऑक्टोबर १९३१ पासून ‘जनता’ साप्ताहिक रूपात सुरु झाले. पुढे भा. र. कद्रेकर, गं. नी. सहस्रबुद्धे, बी. सी. कांबळे, यशवंतराव आंबेडकर इ. संपादनाची जबाबदारी स्वीकारली.

पुढे १९५६ साली आंबेडकरांनी बौद्ध धर्माचा स्वीकार केल्यानंतर ‘जनता’ पत्राचे ‘प्रबुद्ध भारत’ असे नामांतर करण्यात आले. या पत्राच्या संपादन कार्यात अनंतराव चित्रे, भय्यासाहेब आंबेडकर, बी. सी. कांबळे, सहस्रबुद्धे, रूपवते, शंकरराव खरात अशा लोकांनी मोठे योगदान दिले.

३.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न

१) वस्तुनिष्ठ प्रश्न

अ) योग्य पर्याय निवडा.

१) निबंधमालेचा पहिला अंक किती साली प्रसिद्ध झाला ?

(१९३२/ १८७४/१८८१)

२) 'केसरी' पत्राच्या पहिल्या संपादकाचे नाव काय ?

(गोपाळ गणेश आगरकर/ बाळशास्त्री जांभेकर/ लोकमान्य टिळक)

३) मराठा हे पत्र कोणत्या भाषेतून निघत असे ?

(मराठी/ इंग्रजी/ हिंदी)

४) 'काळ' या वृत्तपत्राच्या संपादकाचे नाव काय ?

(ह. ना. आपटे/ का. र. मित्र/ शि. म. परांजपे)

५) मराठीतील पहिले नियतकालिक कोणते ?

(दीनबंधू/ दर्पण/ केसरी)

उत्तरे: १) १८७४

२) गोपाळ गणेश आगरकर

३) इंग्रजी

४) शि. म. परांजपे ५) दर्पण

ब) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१) 'बहिष्कृत भारत' या पत्राचे संपादन कोणी केले ?

२) विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी कोणते नियतकालिक सुरु केले.

३) शतपत्रांचा कर्ता म्हणून कोणाचा उल्लेख केला जातो ?

४) दर्पण हे पत्र कोणत्या साली सुरु झाले ?

५) महात्मा फुल्यांनी प्रसिद्ध केलेल्या पत्रकाचे नाव काय ?

उत्तरे : १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

२) निबंधमाला

३) लोकहितवादी

४) सन १८३२

५) सत्सार

क) दीर्घोत्तरी प्रश्न

प्रश्न-१ : मराठी नियतकालिकांच्या वाटचालीचा आढावा घ्या.

उत्तर : प्रस्तुत प्रश्नाचे उत्तर पुढील संदर्भाच्या आधारे लिहिणे अपेक्षित आहे. महाराष्ट्रात पेशवाईचा अस्त होऊन १८१८ साली ब्रिटीश राजवट सुरु झाली. ब्रिटीश राजवटीच्या पाश्वभूमीवर इथल्या समाजात अनेक सुधारणा-सुविधा होऊ लागल्या. यामध्ये प्रामुख्याने मुद्रणकलेचा शोध विचारात घ्यावा लागेल. वास्तविक ब्रिटीश राजवटीच्या आगमनापूर्वी इथे ख्रिस्ती मिशनन्यांनी ख्रिस्ती धर्मप्रसारासाठी, बायबलचे देशी भाषांमध्ये भाषांतर करण्याच्या हेतूसाठी छपाईच्या तंत्राचा जाणिवपूर्वक प्रयत्न केला. त्यामध्ये विल्यम कॅरे, हॉल, नॉट या मिशनन्यांचा उल्लेख करावा लागेल. छपाईतंत्राचा वापर करून देशी भाषेतील पुस्तकांची निर्मिती करण्याबरोबरच नियतकालिकाचीही निर्मिती होऊ लागली. मराठीतील पहिले वृत्तपत्र मुंबई इलाख्यात बाळशास्त्री जांभेकरांनी ६ जानेवारी १८३२ साली ‘दर्पण’ या नावाने सुरु केले. त्यानंतर मराठीत वृत्तपत्रांची एक दीर्घ परंपरा निर्माण झाली. पुणे व मुंबई इलाक्याबरोबरच उर्वरित महाराष्ट्रातूनही अनेक वृत्तपत्रे निघू लागली. सामाजिक व राजकीय विचाराच्या प्रसाराबरोबरच साहित्यविषयक संदर्भाला वाहिलेली अनेक नियतकालिके उदयास आली. दर्पणनंतर दिग्दर्शन, उपदेशाचंद्रिका, सद्वर्मदिपिका, मराठी ज्ञानप्रसार, धूमकेतू, ज्ञानसिंधू, ज्ञानप्रकाश, सुबोधपत्रिका, दीनबंधू, बेळगाव समाचार, खानदेशवैभव यासारख्या नियतकालिकांनी सामाजिक, धार्मिक सुधारणेमध्ये मोठे कार्य केले. पुढे निबंधमाला, केसरी, मराठा, शतपत्रे, काळ, सत्यशोधकीय स्वरूपाचे निबंध, पुढे आंबेडकरांची वृत्तपत्रे अशी एक मोठी मराठी वृत्तपत्रांची परंपरा निर्माण झाली. या सर्व वृत्तपत्रांच्या कार्याच्या अनुषंगाने मराठी वृत्तपत्रांच्या कार्याची वाटचाल स्पष्ट करणे आवश्यक आहे.

प्रश्न २ : एकोणिसाच्या शतकातील सामाजिक आणि वाङ्मयीन सुधारणेच्या कार्यात नियतकालिकांनी दिलेले योगदान स्पष्ट करा.

उत्तर : प्रस्तूत प्रश्नाचे उत्तर पुढील संदर्भाच्या अनुषंगाने लिहिणे अपेक्षित आहे. अव्वल इंग्रजी काळात महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनात अनेक बदल घडून आले. या बदलांच्या मागे पाश्चात्य विद्या, नवे संशोधन आणि आधुनिक साधनांचा शोध या प्रमुख गोष्टी प्रेरणादायक ठरत होत्या. इंग्रजांच्या इथल्या आगमणाबरोबर मुद्रणकलेचा शोध इथल्या बदलास प्रामुख्याने सहाय्यभूत ठरलेला

दिसतो. या मुद्रणकलेच्या शोधामुळे देशीभाषेतील ग्रंथनिर्मिती, पाठ्यपुस्तकांची निर्मिती यातून एका बाजूला मराठी गद्याचा विकास होऊ लागला, तसेच दुसऱ्या बाजूला सामाजिक क्षेत्रातील विविध सुधारणांना चालना मिळू लागली. या कार्यात तत्कालीन मराठी नियतकालिकांनी खूप मोठी भूमिका बजावली. एकोणिसाच्या शतकात उदयास आलेल्या विविध प्रकारच्या सामाजिक चळवळींच्या मागे तत्कालीन मराठी नियतकालिकांचे खूप मोठे योगदान आहे. सामाजिक सुधारणेच्या संदर्भात विशेषत: लोकहितवार्दींची शतपत्रे, शि. म. परांजपे यांचे ‘काळ’ सत्यशोधकीय विचारांची वृत्तपत्रे यांचे कार्य विचारात घ्यावे लागेल. लोकहितवार्दींनी आपल्या शतपत्रातून विविध विषयांच्या लेखातून तत्कालीन समाजजीवनावर प्रकाश टाकला. त्यामध्ये विद्या, हिंदूचे धार्मिक जीवन, आमचे धर्मगुरु, स्त्रीजीवन, जातीभेद, आमचे राजकारण आणि राजकर्ते यासारख्या विषयांचा अंतर्भाव होतो. या सर्वांमधून धार्मिक विचार, आर्थिक विचार, जातीभेद, स्त्रीयांबद्दलचे विचार व्यक्त झाले आहेत. याचबरोबर केसरी आणि मराठा या पत्रांनी राजकीय विचार मांडले. या पत्रांनी तत्कालीन समाजात राजकीय स्वातंत्र्याच्या संदर्भात जाणीव जागृती केलेली. तसेच सत्यशोधकीय निबंधांनी सामाजिक सुधारणांसाठी सुषिक भूमी तयार केली. या सामाजिक व राजकीय विचारांबरोबर आधुनिक मराठी वाड्मयाच्या पायाभरणीच्या कार्यात, मराठी गद्याच्या विकासाच्या कामात ‘निबंधमाला’, ‘काळ’ यासारख्या पत्रांनी खूप मोठे योगदान दिले आहे. निबंधमालेने मराठी काव्य, नाटक व कादंबरी या संदर्भात अनेक निबंध प्रकाशित केले. स्वतंत्र टीकात्मक लेखन करून वाड्मयीन वातावरण सुदृढ करण्याचा प्रयत्न केला. निबंधमालेने भाषाविषयक व वाड्मयीन टीकाटिपणीबाबत विपुल निबंध प्रसिद्ध केले. यामुळे मराठी भाषेचा व वाड्मयाचा विकास होण्यास चालना मिळाली. या वरील संदर्भाच्या आधारे प्रस्तुत प्रश्नाचे उत्तर लिहिणी अपेक्षित आहे.

३.४ सरावासाठी स्वाध्याय

अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

- १) एकोणिसाच्या शतकातील मराठी नियतकालिकांचे सामाजिक सुधारणेच्या कार्यातील योगदान स्पष्ट करा.
- २) लोकहितवार्दींच्या शतपत्रातून प्रकटलेल्या विविध प्रकारच्या सुधारणाविषयक विचारांचा आढावा घ्या.
- ३) मराठी वाड्मयाच्या जडणघडणीत एकोणिसाच्या शतकातील नियतकालिकांनी दिलेले योगदान स्पष्ट करा.

ब) लघुत्तरी प्रश्न

- १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारितेची वैशिष्ट्ये लिहा.
- २) शि. म. परांजपे यांच्या ‘काळ’ या पत्राच्या कार्याचे वर्णन करा.
- ३) केसरी व मराठा या वृत्तपत्रांनी राजकीय विचारांचा जागृतीचे केलेले कार्य स्पष्ट करा.

क) टीपा

- १) निबंधमालेतील वाड्मयीन विचार
- २) केसरी पत्रातील राजकीय विचार
- ३) ‘बहिष्कृत भारता’तील डॉ. आंबेडकरांचे स्फूट लेखन
- ४) शतपत्रातील सामाजिक विचार

३.५ उपक्रम

- १) एकोणिसाव्या शतकातील नियतकालिकांची वर्णनात्मक सूची तयार करा ?
- २) एकोणिसाव्या शतकातील नियतकालिकामधून प्रसिद्ध झालेल्या निबंधांची सूची तयार करा.
- ३) मुंबई, ठाणे व पुणे येथील शतकोत्तरी ग्रंथालयांना भेटी देऊन एकोणिसाव्या शतकातील नियतकालिकांचे प्रत्यक्ष स्वरूप मांडा.

३.६ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

- १) मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास रा. के. लेले, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
- २) गतशतक पत्रिका संपा. शिरीष गोपाळ देशपांडे, नंदा आपटे पदव्युत्तर मराठी विभाग एस. एन. डी. टी. विद्यापीठ मुंबई आणि ग्रंथाली प्रकाशन.
- ३) मराठी नियतकालिकांचा वाड्मयीन अभ्यास खंड १, २ व ३ संपा व. दि. कुलकर्णी, मुंबई विद्यापीठ मराठी विभाग आणि श्रीविद्या प्रकाशन.
- ४) मराठी वाड्मयाचा इतिहास, खंड चौथा संपा. प्रा. श. श्री. जोग मसाप पुणे.
- ५) मराठी नियतकालिकांचा इतिहास, रा. गो. कानडे, कर्नाटक पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई.
- ६) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे बहिष्कृत भारत आणि मूकनायक संपा. वसंत मून, प्रकाशन शिक्षण विभाग महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

सत्र १ : घटक ४

कथात्म साहित्य

(कथा, कादंबन्या, नाटक, कविता)

४.१ उद्दिष्टे

- विद्यार्थी मित्रांनो, या घटकाचे अध्ययन केल्यानंतर आपल्याला;
- कथात्म साहित्याचे स्वरूप लक्षात येईल.
 - स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महाराष्ट्रातील सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक जीवनाची पार्श्वभूमी समजून घेता येईल.
 - स्वातंत्र्यपूर्व काळातील विविध साहित्यप्रवाहांचा इतिहास अभ्यासताना त्या त्या प्रवाहातील वाड्मयप्रकारांचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये लक्षात येतील.
 - स्वातंत्र्यपूर्व काळातील कथा, कादंबरी, कविता, नाटक या साहित्यप्रकारातील प्रवृत्ती व प्रेरणा यांचा अभ्यास होईल.
 - स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महत्त्वाचे लेखक, कवी, नाटककार यांचा परिचय आपणास होईल.
 - या काळातील लेखक, कवी, नाटककार यांच्या लेखनावर कोणत्या विचारसरणीचा पगडा होता हे अभ्यासता येईल.

४.२ प्रास्ताविक

इ.स. १८९८ मध्ये पेशवाईचा अंत झाला आणि इंग्रजी राजवटीचा प्रारंभ महाराष्ट्रामध्ये झाला. याघटनेचे दूरगामी परिणाम सर्वच क्षेत्रांवर झाले कारण ही एक फक्त राजकीय घटना नव्हती. इंग्रजांच्या आगमनामुळे महाराष्ट्राचा सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक जीवनावर मोठा परिणाम झाला. कारण पेशवाईच्या अंताबरोबरच एका पर्वाचा अंत होऊन एका नवीन पर्वाला सुरुवात झाली होती. याचकाळात मुद्रणकलेचा शोध लागला आणि मराठीतून वर्तमानपत्रे निघू लागली. त्यातून मोठ्या प्रमाणात सामाजिक प्रबोधन होऊ लागले. इंग्रजांच्या राजवटीमुळे इंग्रजांच्या सामाजिक विचारांचा परिचय येथील जनतेस झाला. याचकाळात नवीन शिक्षण पद्धती निर्माण झाली. या शिक्षण पद्धतीद्वारे नवा शिक्षित वर्ग समाजात निर्माण झाला. या नव्या शिक्षित वर्गाने जुन्या रुढी, प्रथा यांना विरोध करण्यास सुरुवात केली. यामधूनच सामाजिक क्षेत्रामध्ये वेगवेगळ्या चळवळींचा उदय झाला.

यामध्ये धर्मसुधारणेच्या चळवळी, सत्यशोधक चळवळ, शेतकरी कामगार चळवळी, राष्ट्रीय सभेचे कार्य अशा अनेक चळवळींतून महाराष्ट्रातील समाज मन बदलू लागले. नवशिक्षणाने समाज विज्ञाननिष्ठेकडे हळूहळू ओढला जाऊ लागला. त्यामुळे विधवा पुनर्वसन, अस्पृश्यता निवारण, बालविवाह प्रतिबंध अशा वेगवेगळ्या सामाजिक चळवळी उभ्या राहू लागल्या. इ. स. १९२९ मध्ये सती चालीचा बंदोबस्त करण्यात आला. इ. स. १८४१ मध्ये गुलामगिरी बंदीचा कायदा झाला. ठग लोकांचा बंदोबस्त करण्यात आला. दळणवळण सुविधा, टपालखाते, मुद्रणकला, शिक्षणव्यवस्था, शेती सुधारणा, सार्वजनिक आरोग्य इ. सुविधा निर्माण करण्यात आल्या. या सगळ्याचा परिणाम येथील समाजावर झाला. इ. स. १८५७ मध्ये मुंबई, मद्रास, कलकत्ता येथे उच्च शिक्षणासाठी विद्यापीठे स्थापन झाली. कायदा, स्थापत्यशास्त्र, भाषा, इतिहास, गणित तत्वज्ञान, भौतिक व नैतिक शास्त्रे इ. विषय शिक्षिण्याची व त्यांची परीक्षा घेण्याची सोय झाली. इंग्रजी भाषेचा परिचय झाला. त्यातून ज्ञानाची नवी कवाडे उघडी झाली. परप्रांत, परदेश येथील ज्ञान आत्मसात करणे सोपे जाऊ लागले. मुंबई विद्यापीठातून शिक्षण घेऊन पहिली पिढी बाहेर पडली. मातृभाषेतून नियतकालिके निघू लागली. त्यातून नवशिक्षित पिढी लिहू लागली. समाजातील अनिष्ट प्रथांवर प्रहार करू लागली. महात्मा जोतिबा फुले यांनी इ. स. १८५१ मध्ये पुण्यात मुलींसाठीची शाळा सुरू केली. त्यांनीचा इ. स. १८५३ मध्ये दलितांच्या मुलांसाठी एक स्वतंत्र शाळा सुरू केली. या सर्वबाबींचा परिणाम होत गेला. समाज मन ढवळून निघाले. त्याचा परिणाम येथील सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनावर झाला. वाड्यमय निर्मितीवरही या सामाजिक बदलांचा परिणाम झाला. ‘शारदा’ सारख्या नाटकात बालविवाहावर भाष्य केले. तर ‘पण लक्षात कोण घेतो’ या काढंबरीमध्ये विधवांच्या प्रश्नांवर प्रकाश टाकला आहे. अशा अनेक वाड्यमयकृतींमध्ये या नवबदालांचे प्रतिबिंब पडलेले दिसते. याचा परिचय आपण या घटकामध्ये घेवू.

४.३ विषय विवेचन

विद्यार्थी मित्रहो, या घटकाच्या सुरुवातीला कथात्म साहित्य ही संकल्पना समजावून घेऊ. या कथात्म साहित्यामध्ये कथा आणि काढंबरी या वाड्यमयप्रकारांचा कसा समावेश होतो याचाही विचार करू.

४.४ कथात्म साहित्य

संगीत, शिल्प, नृत्य, चित्रकला आणि साहित्य या पाच कलांचा मानवी इतिहासावर मोठा प्रभाव आहे. मानवी संस्कृती या पाच कलांच्या आधारेच उभी आहे, हे आपल्याला मान्य करावेच लागेल. भाषा या अनुकृतीच्या माध्यमामुळे साहित्यकला ही संगीत शिल्पवादी या इतर ललित

कलांहून भिनन ठरते. साहित्य हे भाषेच्या माध्यमातून उभे राहते. कथात्म, नाट्यात्म आणि भावात्म असे ललित साहित्यांचे तीन प्रमुख वर्ग मानले जातात.

कथात्म साहित्य हे निवेदनाच्या साहाय्याने अभिव्यक्त होत असते. त्यामुळे कथनात्मता आणि निवेदनात्मता हे कथात्म साहित्याचे एक व्यवच्छेदक वैशिष्ट्य होय. कथनगुणप्रता हे कथात्म साहित्यप्रकारचे व्यवच्छेदक लक्षण आहे.

कथात्मसाहित्याचा विचार करताना कथन, निवेदन, सांगणे, कथन करणे या प्रक्रियेला खूप महत्व असते. कथात्म साहित्याची उभारणीच कथनप्रक्रियेवर अवलंबून असते. कोणत्याही साहित्यकृतीची आशय आणि अभिव्यक्ती ही दोन अंगे असतात. आशयाबरोबर अभिव्यक्तीलाही महत्व असते. कथात्मक साहित्यांची अभिव्यक्ती म्हणजेच कथन प्रक्रिया होय. मौखिक परंपरेपासून कथनाला महत्व दिसते. कथात्म साहित्याचे प्रथमरूप महाकाव्य यामध्येही कथनाला महत्व दिसते.

कथात्म साहित्याच्या कालावकाशावरून त्याचे कथनरूप ठरत असते. त्याचबरोबर कथात्म साहित्य कोणत्या प्रकारे निवेदन केले आहे त्यावरूनही कथनरूपे ठरत असतात. निवेदक कथन करतो तेव्हा त्याचा विशिष्ट दृष्टिकोन त्या कथनामागे असतो. त्याचा कलाहेतू, मूल्यहेतू, त्याचा दृष्टिकोन यावरूनही कथनाची वेगवेगळी रूपे निर्माण होत असतात. कथात्म साहित्याचे स्वरूप स्फुट आहे की दीर्घ आहे यावरूनही त्याचे प्रकार पडत असतात.

कथात्म साहित्याच्या व्याख्या समीक्षकांनी केलेल्या आहेत. ‘प्रत्यक्षातत्त्वा अथवा कल्पित घटनांचा गद्यातला अथवा पद्यातला वृत्तांत म्हणजे कथनरूप अशी एक ढोबळ व्याख्या केली जाते’ असे वसंत आबाजी डहाके म्हणतात. (डहाके वसंत आबाजी, मराठीतील कथनरूपे, पॉप्युलर प्रकाशन, २०१२, पृ. १) तर गंगाधर पाटील म्हणतात, ‘एकामागून एक या क्रमाने येणाऱ्या कल्पित घटनांच्या अनुक्रमाचे निवेदनकाने विशिष्ट दृष्टिने व विशिष्ट रीतिने केलेले शब्दरूप निवेदन म्हणजे कथनरूप साहित्य होय.’ (कथनमीमांसा, अनुष्ठुभ, दिवाळी अंक १९९१, पृ. ८७) रॉबर्ट स्कोल्स आणि रॉबर्ट के हॉग यांनी कथनरूपाची दोन लक्षणे सांगितलेली आहेत, ‘कथनरूप म्हणजे गोष्टीची आणि गोष्ट सांगणाऱ्याची उपस्थिती’ (डहाके वसंत आबाजी, मराठीतील कथनरूपे, पॉप्युलर प्रकाशन, २०१२, पृ.२) म्हणजेच कथात्मसाहित्य निर्माण होण्यासाठी कथाआशय आणि तो सांगणारा या दोघांची आवश्यकता असते.

या सर्व व्याख्यांवरून असे लक्षात येते की, कथात्म साहित्यामध्ये कल्पित घटना, कथाआशय आणि हा कथाआशय सांगणारा निवेदक यांची उपस्थिती आवश्यक असते.

४.४.१ कथात्म साहित्याचे घटक

कथात्म साहित्य हे निवेदनाच्या माध्यमातून सांगितले जाते. निवेदक वाचकाला किंवा श्रोत्याला उद्देशून कथात्म साहित्याचा आशय कथन करीत असतो. ही कथनप्रक्रिया घडत असताना निवेदक कथासंहिता निर्माण करत असतो. या कथासंहितेचे वेगवेगळे घटक असतात. त्यामध्ये घटना, पात्रे, वातावरण, कथानक, निवेदन इ. घटकांचा समावेश होतो.

कथात्म साहित्याचा मुख्य घटक म्हणून कथानकाकडे पाहता येईल. कथानकाचा मूळ घटक म्हणून घटनांकडे पाहिले जाते. अनेक घटनांच्या माध्यमातून कथानकाची उभारणी केली जाते. एका विशिष्ट संघटनतत्त्वानुसार कथानकात घटनांची साखळी निर्माण केली जाते. कथानकाच्या मूळाशी एक कथाबीज असते. हे कथाबीज लेखकाच्या अनुभवातून किंवा त्याच्या भावविश्वातून उत्पन्न झालेले असते. कथाबीजाचा विस्तार करण्यासाठी गर्भित लेखक घटना, प्रसंग, पात्रे आणि वातावरणाचा वापर करीत असतो. कथाबीज विस्तार करण्यासाठी नैसर्गिक किंवा मानवकृतीद्वारे घटना व प्रसंगांची निर्मिती केली जाते. त्यातून कथाबीज विस्तार पावत असते. कथात्म साहित्याच्या बाबतीत कार्यकारण भाव कथानकात महत्वाचा ठरतो. कोणतीही घटना अशीच का घडली हे कथानकात सूचित केलेले असते यालाच कार्यकारण भाव असे म्हणतात. याशिवाय कथात्म साहित्याच्या कथानकामध्ये सेंद्रिय एकात्मता असते. कथानक रचनेमधील कोणताही एक घटक वगळला किंवा त्याचे स्थान बदलले तर संपूर्ण रचनाच विस्कळीत व्हावी अशी गुणवत्ता म्हणजे सेंद्रिय एकात्मता. अशी सेंद्रीय एकात्मता हेही कथात्म साहित्यातील कथानकाचे वैशिष्ट असते.

पात्र हा कथात्मक साहित्यातील एक महत्वाचा घटक आहे. पात्राच्या माध्यमातूनच कथानकामध्ये घटना घडत असतात. त्या घटना घडत असताना पात्रांनी केलेली कृती, त्यांचा जीवन दृष्टिकोन, पात्रांच्या इच्छा आकांक्षा यांचाही प्रभाव या घटनावर पडत असतो. पात्राच्या भोवतालच्या परिस्थिती वातावरणाचे चित्रण कथानकामध्ये येत असते. पात्राशी संबंधित प्रसंग आणि घटना येथे येत असतात. पात्रांसाठी, पात्राद्वारे, पात्रापात्रांमध्ये कथात्मसाहित्यातील कृती व उक्ती घडत असतात.

घटना हे कथात्म साहित्यामध्ये सर्वात लहान एकक असते. कथात्म साहित्यामध्ये दोन प्रकारच्या घटना येत असतात. एक नैसर्गिक घटना, तर दुसऱ्या घटना पात्राच्या कृती उक्तीतून निर्माण होत असतात. पात्रांच्या आंतरमनामध्ये घडणाऱ्या घटनांनाही कथात्म साहित्यात महत्व असते. कथात्म साहित्यात घटनांची गुंफन कथानकामध्ये करत असताना सौंदर्यात्मक व मांडणीचाही विचार केला जातो. कथानकाची गरज, गर्भित लेखकाचा दृष्टिकोन यामुळे घटनांचा नैसर्गिक क्रम बदलला जातो. त्यालाच घटनांची सौंदर्यात्मक मांडणी म्हणतात. कार्यकारणभाव, औचित्य, सौंदर्यात्मक क्रमव्यवस्था यासर्वांचा विचार करून घटनांची मांडणी कथानकामध्ये निवेदक करत असतो.

कथात्म साहित्यात ‘वातावरण’ हा एक महत्वाचा घटक आहे. कथात्म साहित्यात ज्या घटना घडत असतात त्याविशिष्ट वातावरणात म्हणजे स्थलकालबद्ध अशा असतात. आशयसूत्राची गरज पाहून त्या स्थळकाळाची निर्मिती केलेली असते.

निवेदन हा एक कथात्म साहित्यातील महत्वाचा घटक. कथात्म साहित्याचे निवेदन हे एक व्यवच्छेदक लक्षण आहे. कथात्म साहित्याचा आशय कल्पित श्रोत्याला निवेदक सांगत असतो. तो विशिष्ट आवाजात, शैलीत व पद्धतीने कथाआशय कथन करीत असतो. जो कथाआशय सांगत असतो त्याला निवेदक म्हणतात. तर निवेदकाच्या कथनप्रक्रियेला निवेदन म्हणतात. निवेदनाचे प्रथमपुरुषी, तृतीयपुरुषी हे प्रमुख दोन प्रकार पडतात. याशिवाय दैनंदिनी, मुलाखत, पत्र, संभाषणात्मक अशा वेगवेगळ्या निवेदन पद्धती आहेत. निवेदनात घटनांची संगती, पात्र, वातावरण यांचा मेळ घातला जातो व त्याद्वारे एक एकात्म कथानक तयार केले जाते. निवेदकाचा एक दृष्टिकोन (पॉईंट ऑफ व्ह्यू) असतो. तो त्या दृष्टिकोनातून एकूण कथाविश्वाकडे त्यातील पात्र, घटना, प्रसंगांकडे पाहत असतो. याच दृष्टिकोनाने वाचक/ श्रोत्यांनाही या आशयविश्वाकडे तो पाहण्यास भाग पाडतो. सर्वसाधारणपणे आशयानुसार निवेदकाचा दृष्टिकोन उपहासात्मक, तिरकसपणाचा, कनवाळूपणाचा असू शकतो. तसेच निवेदकाचे लिंग कोणते व वय काय आहे यांचाही परिणाम निवेदनपद्धतीवर होत असते.

निवेदक कथाआशयाची उभारणी करण्यासाठी वर्णन, निवेदन, संवाद आणि भाष्य या चार मुलभूत साधनांचा वापर करीत असतो. वर्णनाचा उपयोग कथासंहितेत वातावरण निर्मितीसाठी होत असतो. तसेच पात्राचे बाह्य व आंतर वर्णनही वर्णनाद्वारे केले जाते.

निवेदन या साधनाद्वारे दोन घटनांची जोडणी केली जाते. संवाद व घटना यांचीही सांधेजोड निवेदनाद्वारे केली जाते. निवेदनात निवेदक भाष्यांचा वापर करतो.

संवादाचा वापरही कथात्मसाहित्यातील निवेदनाचे साधन म्हणून केला जातो. पात्राच्या कृतीला जितके महत्व कथात्म साहित्यात असते तितकेच महत्व पात्रांच्या संवादाला असते.

भाष्यांचा वापर निवेदनात केला जातो. निवेदक निवेदन करत असताना प्रसंगाचे, पात्राचे स्थळाचे, वातावरणाचे वर्णन करीत असतो. याद्वारे कथानक आकाराला येत असते. निवेदन करीत असताना त्या त्या प्रसंगाबद्दल, पात्राबद्दल, त्या त्या कृतीबद्दल, स्थळाबद्दल व वातावरणाबद्दल स्वतःचे मत मांडत असतो. त्याच्या या मताला भाष्य असे म्हणतात. निवेदकाची उपस्थिती अशा भाष्यातून जाणवत असते.

४.४.२ कथात्म साहित्य प्रकार

कथात्म साहित्यामध्ये कथा, कांदंबरी व महाकाव्य हे तीन वाडमय प्रकार मुख्यतः येतात.

कथा हा कथात्म साहित्यामधील एक महत्वाचा साहित्यप्रकार आहे. कथानक, पात्र, वातावरण, निवेदन या घटकाच्या माध्यमातून कथा वाडमयाची संरचना निर्माण होते. कांदंबरी व महाकाव्य यांच्या तुलनेत कथेचे स्वरूप स्फुट असते. त्याचमुळे कांदंबरी आणि कथेमध्ये इतर घटकांच्या दृष्टीने साम्य असले तरी कथेच्या स्फुटतेमुळे ती कांदंबरीपेक्षा वेगळी ठरते. घटना हे सर्वात लहान एकक कथेमध्ये असते. घटनांचा कालानुक्रम, कार्यकारणभाव इ. तत्त्वानुसार गुणफण केलेली असते. घटनांचे संघटन तत्त्व महत्वाचे ठरते कांदंबरीच्या तुलनेने कथेत घटनांची संख्या मर्यादित असते. तसेच पात्रांची संख्याही मर्यादित असते. कथेचा कालावकाशही मर्यादित असतो. मानवी जीवनाचे समग्रचित्रण येथे येत नाही. तर विशिष्ट जीवनानुभव येथे रेखाटलेला असतो. अनुभवाचे, रचनेचे एककेंद्रित्व हे कथेचे महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. एकच एक संस्कार कथा वाडमयात केला जातो. तशीच परिणामाची उत्कटता व एकाग्रता दिसत असते. मितव्यय, नेमकेपणा, सूक्ष्मदर्शित्व या बाबींना कथा वाडमय प्रकारात महत्व दिले जाते.

कांदंबरी हा साहित्य प्रकार कथात्म साहित्यामध्ये येतो. कांदंबरीचे स्वरूप सामान्यतः दीर्घ असते. यातील कालावकाशही कथेच्या तुलनेने दीर्घ असतो. पात्रांची विपुलता, जीवनानुभूतींची व्यापकता, घटना-प्रसंगांची असंख्यता, काही वेळा उपकथानके, वातावरणाचा प्रभाव ही सर्व लक्षणे कांदंबरीमध्ये दिसतात. मानवी जीवनाच्या समग्रतेचे दर्शन कांदंबरीमध्ये येते. त्यामुळे कांदंबरीचे स्वरूप व्यामिश्र असते. कांदंबरीच्या रचनेमध्ये कथेप्रमाणेचे लवचिकता असते. त्यामुळे आजूबाजूच्या बदलणाऱ्या समाज वास्तवाशी कांदंबरी चटकन समरस होऊ शकते. याच लवचिकतेमुळे भाषिक आविष्काराच्या दृष्टीने पत्र, दैनंदिनी अशी रुपेही कांदंबरी स्वीकारते. घटनांचे संघटन तत्वही कांदंबरीत महत्वाचे ठरते. त्याचबरोबर कालानुक्रमाची मोडतोड करत स्वीकारले जाणारे सौंदर्याचे तत्व कांदंबरीच्या रचनेत दिसते. घटनांना प्राधान्य, पात्रांना प्राधान्य यादोन्ही गोष्टी कथेप्रमाणे कांदंबरीतही दिसतात. कांदंबरीच्या संरचनेमध्ये कथेप्रमाणेचे निवेदकाला महत्वाचे स्थान दिसून येते.

कथात्म साहित्याची संकल्पना तसेच या कथात्म साहित्यातील कथा आणि कांदंबरी या वाडमय प्रकारांचे स्वरूप पाहिल्यानंतर स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील मराठी वाडमयातील कथा, कांदंबरी, नाटक, कविता या साहित्यप्रकारांच्या वाटचालीचा आढावा घेणे येथे क्रमप्राप्त ठरते.

४.५ स्वातंत्र्यपूर्व काळातील मराठी कथा

गोष्टी सांगण्याची, ऐकण्याची आवड माणसास फार प्राचीन काळापासून दिसून येते. मौखिक, लिखित, मुद्रित अशी कथेची आविष्काराची परंपरा दिसते. आख्यायिका, दंतकथा, बोधकथा,

दृष्टान्त कथा, कल्पितकथा, सत्यकथा अशा वेगवेगळ्या प्रकारच्या कथा मानवी जीवनामध्ये फार पूर्वीपासून रुढ असलेल्या दिसून येतात. मध्ययुगीन काळात मराठी वाडमयात कथेचे काही नमुने दिसतात. त्यामध्ये संस्कृत पंचतंत्राचे तेराव्या किंवा चौदाव्या शतकात मराठीत झालेले भाषांतर याचा येथे उल्लेख करावासा वाटतो. महानुभावांच्या वाडमयातील दृष्टान्तपाठ हा ग्रंथही यादृष्टीने महत्वाचा ठरतो. या ग्रंथातील छोटे-छोटे दृष्टन्त या एक प्रकारच्या छोट्या गोष्टीच होय. मध्ययुगात कथा सदृश्य लेखन केले गेले, पण ते पद्यात होते. गद्यामध्ये शिवकाळात व पेशवेकाळात बखरी लिहिल्या गेल्या, पण त्याचे स्वरूप दीर्घ असले तरी कथेच्या जबळ जाणारे होते. मुद्रण कलेचा शोध लागल्यानंतर सुरुवातीला गोष्टीचर पुस्तकेच छापली गेली. इ. स. १८०६ मध्ये तंजावर येथील सर्फोजी राजे यांनी ‘बालबोधमुक्तावली’ या नावाने इसापनीतीचे भाषांतर प्रसिद्ध केले. हे मराठीतील छापलेले पाहिले पुस्तक होय. वैजनाथ पंडित यांनी भाषांतरीत केलेली ‘सिंहासनबतिशी’ (इ. स. १८१४) ‘पंचतंत्र (इ. स. १८१५)’ आणि ‘हितोपदेश (इ. स. १८१६)’ हे कथासंग्रह डॉ. केरी यांनी छापून प्रसिद्ध केले. नंतरच्या काळात भाषांतरीत गोष्टींचा एक सुंदर नमुना म्हणून ‘अरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी’ या ग्रंथाकडे पाहिले पाहिजे. हा ग्रंथ इ. स. १८६१-६५ च्या दरम्यान प्रसिद्ध झाला. इ. स. १८६३ मध्ये मोरोबा कान्होबा विजयकर यांनी ‘घाशीराम कोतवाल’ नावाचा ऐतिहासिक स्वरूपाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. अशाप्रकारे इंग्रजी राजवटीच्या पहिल्या टप्प्यामध्ये भाषांतरीत मराठी कथाच अधिक प्रमाणात प्रसिद्ध झालेल्या दिसतात. या प्रारंभीच्या काळात कहाणी, गोष्टी, कथा, अशा संमिश्र स्वरूपात हे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. मनोरंजन, बोध देणे या हेतूनेच या कथा प्रसिद्ध झालेल्या दिसतात.

‘करमणूक’ व ‘मनोरंजन’ कालखंड

इ. स. १८९० मध्ये हरिभाऊ आपटे यांनी ‘करमणूक’ नावाचे नियतकालिक सुरु केले आणि मराठी कथेला वेगळे बळण लागले. हरिभाऊंनी करमणूकीतून अनेक स्फुट गोष्टी लिहिल्या. आपल्या गोष्टींना ‘स्फुट गोष्ट’ असे नाव हरिभाऊंनी स्वतः दिले. मध्यमवर्गीय जीवनातील साधेच पण भावणारे प्रसंग घेऊन ते मोठ्या कलात्मकतेने त्यांनी आपल्या ‘स्फुट गोष्टी’ तून रंगविले. याकाळात कथा’ कहाणीची गोष्ट बनली पण लघुकथेचा आकार तिला यावयाचा होता. ‘लघुकथा म्हणजे लांबीने कमी असणारी काढंबरी’ असाच या काळात समज होता. ‘काळ तर मोठा कठिण आला’, ‘पुरी हौस फिटली’, ‘डिस्पेशिया’, ‘पक्की अद्वल घडली’, ‘गरीब बिचारी पार्वतीबाई’, ‘अपकाराची फेड उपकारांनीच’ इत्यादी कथांतून हरिभाऊंनी तत्कालीन मध्यमवर्गीय जीवनातील प्रश्न मांडले. या कथांमध्ये प्रसंगांची गर्दी आहे, पात्रांची विपुलता आहे, वर्णनाचा पालहाळ आहे. ‘पाडव्याला भेट!’, ‘दहा रुपयांची फेड’, ‘भुताटकीचे घर’, ‘नवरत्नांचा हार’, अशा दीर्घ कथा लघुकाढंबरीचेच रूप म्हणावयाला हवे. भावजीचा जाच सोसून कोणाकडेही त्याची वाच्यता न करणारी आणि अपकाराची

फेड उपकारांनी करणारी गंगूबाई, गरिबीने संसार करून स्वतःच्या मुलांना योग्य ते वळण लावणारी राधाबाई, स्वतःची विचार शक्ती नसलेला व बायकोच्या नादी लागून अप्रत्यक्ष रीतीने बहिणीच्या मुलाच्या व बापाच्या हत्येस कारणीभूत होणारा गोविंदराव, असे मध्यमर्वीय जीवनातील प्रसंग या कथांमध्ये होते. लघुकथेचे रूप नसतानाही जिब्हाळा आणि सहानुभूती यांमुळे या कथा भावस्पर्शी झाल्या आहेत. ‘नीतीबोध’ हे त्यांच्या कथेचे वैशिष्ट्य होय. हरिभाऊंची भाषाशैली सरळ व ओघवती आहे. घरगुती स्वरूपाचे वातावरण त्यांच्या कथेमध्ये असते.

मासिक ‘मनोरंजन’ मधून विपुल प्रमाणात कथालेखन करणारे वि. सी. गुर्जर हे त्यानंतरचे महत्त्वाचे कथाकार आता कथेरूप लघु होत होते. वर्णनाची पालहाळता, प्रसंगांची गर्दी कमी होऊन कथा, लघुकथेचे रूप धारण करीत होती. गुर्जर यांनी बंगाली भाषेतील कथांचा अनुवाद केला, त्याचप्रमाणे स्वतंत्र मराठी कथाही लिहिल्या. त्यांच्या या कथांमध्ये घटनाप्रधानता होती. कथानकामध्ये वाचकांची उत्कंठा वाढविण्यासाठी एखादे रहस्य ठेवायचे व शेवटी कलाटणी द्यावयाची असे तंत्र गुर्जर यांनी विकसीत केले. चटकदार संवाद आणि नर्म विनोद हे त्यांच्या लेखनाचे वैशिष्ट्य होते. ‘द्राक्षांचे घोस’ हा ऐकमेव कथासंग्रह त्यांचा प्रसिद्ध आहे.

याच काळात ना. ह. आपटे, सरस्वतीकुमार, वाघट नारायण देशपांडे, प्र. श्री. कोलहटकर, ना. वि. कुलकर्णी इत्यादींनी कौटुंबिक स्वरूपाच्या लघुकथा लिहिल्या. याकाळात लघुकथा वाढीस, लागण्यासाठी ‘मनोरंजन’, ‘रत्नाकर’, ‘यशवंत’, ‘किलोस्कर’, ‘ज्योस्ना’, ‘समीक्षक’, ‘ध्रुव’ इत्यादी नियतकालिकांनी विशेष हातभार लावला.

याचकाळात ‘दिवाकर कृष्ण’ यांनी लक्षवेधक असे कथालेखन केले. इ. स. १९२२ साली दिवाकर कृष्ण यांनी कथालेखनास सुरुवात केली. ‘अंगणातील पोपट’ ही त्यांची पहिली कथा ‘मनोरंजन’ मासिकात प्रसिद्ध झाली. त्यांच्या कथेमध्ये भावनांची आंदोलने मोठ्या प्रमाणात दिसून येतात. ‘अंगणातील पोपट’, ‘मृणालिनीचे लावण्य’, ‘संकष्टी चतुर्थी’, ‘समाधी’ या त्यांच्या सर्व कथांतून प्रकट झालेली भावनिक हळुवारता आणि कोमलता तत्कालीन कथेमध्ये नाविन्यपूर्ण होती. त्यांच्या कथेमध्ये नायिकांना महत्त्वाचे स्थान दिसते. या नायिका अत्यंत हळव्या मनाच्या व भावनाप्रधान आहेत. लघुकथेच्या आरंभ व शेवट याच्याकडे त्यांनी विशेष लक्ष पुरवलेले दिसते.

४.५.१ फडके खांडेकर युग

ना. सी. फडके व वि. स. खांडेकर या दोन कथाकारांनी यानंतरचा दीर्घकाळ आपल्या कथालेखनाने गाजवला. कथेची बांधेसूद रचना, संवाद चातुर्य, भाषेची सफाई, नेटके व्यक्तिचित्रण इत्यादी गुणांनी याकाळातील कथा नटलेली असे.

ना. सि. फडके यांनी इ.स. १९२६ पासून कथा लेखनास प्रारंभ केला. फडके यांच्या गोष्टी भाग १ या त्यांच्या पहिल्या कथासंग्रहापासून ‘बावनकशी’ या निवडक कथासंग्रहापर्यंत जवळपास वीस कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. तंत्रशुद्धता, रेखीवपणा, भाषेचा सफाईदारपणा, डौलदारपणा अशा गुणांनी त्यांची कथा नटलेली आहे. कथेच्या रचनेवर त्यांनी विशेष लक्ष दिले. गुंतागुंत, निरगाठ व उकल या तंत्राने वाचकांना विस्मयाचे गोड धक्के देत त्यांनी आपली कथा उत्कंठावर्धक केली. तंत्रदृष्ट्या परिणामकारक अशा ‘शांता’, ‘उपकार की उपदव्याप’, ‘लघुकथेची अखेर’, ‘खोटी प्रेमकथा’, ‘सुरंगा’, ‘उद्याची बात’, ‘मीरा’, ‘दुहेरी गुण’ अशा कितीतरी कथांमध्ये फडके यांनी तंत्राचा सुरेख वापर केला आहे. कथेच्या मांडणीमध्ये एखाद्या रहस्याचा उपयोग ते करत असत. याचबरोबर पात्रांचा व प्रसंगांचा मर्यादित वापर ते करत. भाषेचे ललित्य ही फार मोठी देणगी फडके यांनी मराठी कथेला दिली. ‘लघुकथा तंत्र व मंत्र’ हा लघुकथा लेखनावरचा ग्रंथंही फडके यांनी लिहिला. ‘कलेसाठी कला’ या विचाराने फडके लेखन करत असत. त्यामुळेच त्यांच्या कथेचा विषय प्रामुख्याने प्रेम हाच राहिला त्यांच्या कथेमध्ये येणारे जीवन अत्यंत संकुचित व उथळ स्वरूपाचे होते. वास्तव जीवनाशी त्यांच्या लघुकथेतील विषयांची फारकत झालेली दिसते. नायक-नायिकांची भेट, त्यांचे एकमेकांवर बसलेले प्रेम त्यात निर्माण झालेले गैरसमज व शेवटी मीलन असा प्रेमकथेचा ठराविक साचा त्यांचा दिसून येतो. त्यांच्या कथेतील जीवनामध्ये अनुभवाची विविधता नाही, जीवनाचे सखोल दर्शन नाही असे दिसून येते.

याचकाळात लेखन करणारे वि. स. खांडेकर यांची लघुकथाही त्याकाळामध्ये खूप लोक प्रिय झाली. ‘नवमलिलका’ हा त्यांचा १९२९ साली प्रकाशित झालेला पहिला कथासंग्रह. त्यांच्या कथासंग्रहांची संख्या २५ च्या वर झालेली दिसते. खांडेकरांच्या सुरुवातीच्या कथासंग्रहामध्ये पाल्हाळ, अद्भुतरम्यता, अतिरिंजित चित्रे रंगवण्याची हौस दिसून येते. सामाजिक जीवनातील सुखदुःखे व समस्या आपल्या कथेद्वारे वाचकांच्यासमोर मांडण्याचा प्रयत्न खांडेकरांचा दिसून येतो. इ. स. १९३० नंतरच्या लघुकथांमधून रचनेमध्ये अधिक रेखीवपणा आणण्यामध्ये खांडेकरांना यश मिळाले. आकर्षक सुरुवात, परिणामकारक शेवट व कथानकाची रेखीव बांधणी याकडे त्यांचे या काळात अधिक लक्ष असल्याचे दिसून येते. खांडेकरांच्या कथा लोकप्रिय झाल्या त्यामध्ये त्यांच्या कथेतील सामाजिक जाणीव आणि जीवनदर्शन याच घटकांचा महत्वाचा वाटा आहे. गरिबी-श्रीमंती भेद, ध्येयवादी व्यक्ती, स्त्री जीवनातील प्रश्न, समाज जीवनातील प्रश्न इ. विषय त्यांच्या कथांमध्ये आलेले दिसतात. त्यांच्या कथेतील पात्रे ध्येयवादी दिसून येतात. सामाजिक सुधारणेची आस या पात्रांना आहे. ‘देवदूत’ मधील आबा गुरुव, ‘नदी व डोंगर’ मधील दादा, ‘समाधीवरील फुले’ मधील अंबूताई, ‘न दिसणारा पाऊस’ मधील माई, ‘दादू’ मधील दादू इ. व्यक्तिरेखांमधून ही सामाजिक जाणीव प्रकट होताना दिसते. वि. स. खांडेकरांनी मराठीमध्ये प्रथम रुपककथा लिहिली. ‘कलिका’

आणि ‘मृगजळातील कमळ’ हे त्यांचे रुपक कथांचे दोन संग्रह प्रसिद्ध आहेत. सूचकता, काव्याच्या पद्धतीने तत्वप्रतिपादन व जीवनदर्शन घडविण्याचे कौशल्य दिसून येते. खांडेकरांच्या कथेमध्ये कोटिबाजपणा, अलंकाराची आवड, काव्यात्मकता, सुभाषितांची आतषबाजी, भाषेची श्रीमंती, सामाजिक जाणीव हे वेगवेगळे गुण दिसतात.

फडके-खांडेकर यांनी मराठी गोष्टीस लघुकथेचे रूप दिले, तंत्रबद्धता दिली.

४.५.२ य. गो. जोशी

हे त्याच काळात लेखन करणारे कथाकार फडके-खांडेकर यांच्यापेक्षा वेगळी साधीसुधी, गोष्टीवेलहाळ, तंत्रविन्मुख अशी कथा य. गो. जोशी यांनी लिहिली. ‘शेवग्याच्या शेंगा’ या यशवंत मासिकात प्रसिद्ध झालेल्या कथेला यशवंत मासिकाचे उत्कृष्ट कथेचे बक्षिस मिळाले. त्यांची अत्यंत लोकप्रिय झालेली ही कथा आहे. मध्यमवर्गीय कौटुंबिक भावना व वातावरण यांचे चित्रण य. गो. जोशी यांनी अत्यंत जिव्हाळ्याने केले. ‘शेवग्याच्या शेंगा’, ‘कोथिंबिरीच्या काड्या’, ‘सुपारी’, यासारख्या कथांमधून भावाबहिणीचे प्रेम तर ‘वहिनीच्या बांगड्या’ मधून दीर-भावजयीतील उदात्त प्रेमसंबंध, आई व मुलातील अलौकिक भावसंबंध ‘अन्न’, निकामी घोड्याचे काय करतात?, पतिपत्नीमधील प्रेमसंबंध ‘नवरा-बायकोनी सांगितलेली गोष्टी’, ‘कर्ज फिटले पण सावकार गमवला’ अशा कथांमधून कौटुंबिक जिव्हाळ्याचे विषय त्यांनी मांडले आहेत. ‘ग्यानबा तुकाराम आणि टेक्निक’ ही कथा लघुकथांच्या तंत्रावर टिका करण्यासाठी निर्माण केली आहे. य. गो. जोशी यांच्या कथेला प्रणयाचे मात्र वावडे दिसते. त्यांची एकही प्रेमकथा नाही. त्यांच्या बहुतेक कथा स्वानुभावावर आधारलेल्या आहेत असे ते सांगतात. कौटुंबिक वातावरणातीलच हसन्या, खेळकर जीवनाचे वर्णन वि. वि बोकिलांनी आपल्या कथांमधून केलेले दिसते. आपल्या कथांमधून तरुण जोडप्यांच्या नवीन संसारातील गमतीजमती ते वर्णन करतात. ‘जखम’, ‘माती’, ‘भिकारडा’, ‘कोडाची मुलगी’, ‘उपरती’, ‘कटूसत्य’, ‘तारेचा संसार’, ‘जमीन आणि अस्मान’, ‘इस्माइल’, ‘कोरी वही’, ‘हक्काची जाणीव’, ‘धंदेवाईक मंडळी’ अशा अनेक उल्लेखनिय कथा त्यांनी लिहिल्या. मध्यमवर्गीय कौटुंबिक जीवनातील कारूण्याचे चित्रण द. र. कवठेकर यांनी केले. ‘अंध अंधारी बैसले’, ‘तिळाच्या वड्या’, ‘कुकवाचा करंडा’, ‘मंदा’, ‘मी लावते हं निरांजन’ अशा काही उत्तम कथा कवठेकरांनी लिहिल्या आहेत. अनंत काणेकर यांचा नावलौकिक लघुनिबंधकार म्हणून असला तरी त्यांनीही कथालेखन केले आहे. ‘जागल्या छाया’, ‘मोरपिसे’, ‘दिव्यावरती अंधेर’ व ‘काळी मेहुणी’ असे काही कथासंग्रह त्यांचे प्रसिद्ध आहेत. भाषाविलास, कल्पनाविलास, अद्भुतरम्यता, योगायोग इ. वैशिष्ट्यांनी त्यांची कथा रेखलेली दिसते. र. वा. दिघे व ग. ल. ठोकळ यांनी ग्रामीण वातावरणातील अद्भुतता व रंगेलपणा चित्रित केलेला दिसतो. र. वा. दिघे यांचे ‘घरकुल’ ‘लक्ष्मीपूजन’ असे काही कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या कथांमधून कोकणची पाश्वर्भूमी येते. काही कथांमधून ग्रामीण जीवनातील

विसंगती, दंभ, दैन्य यांचेही चित्रण दिसते. ग. ह. ठोकळ यांच्या कथांमधून ग्रामीण जीवनाचेच चित्रण येत असले तरी त्यात अद्भूतरम्य, अतिरंजित, भडक, अवास्तवतेचे दर्शन घडते. त्यांच्या कथांना विनोदाची झालर आहे. याचकाळात लेखन करणाऱ्या विभावरी शिरुकर यांनी मध्यमवर्गीय जीवनातील स्त्रीयांची दुःखे ‘कळ्यांचे निःश्वास’ या कथासंग्रहातून मांडली. हा त्यांचा कथासंग्रह गाजला. स्त्रीमनाचे सखोल विश्लेषण, स्त्रियांच्या सामाजिक समस्या त्यामुळे त्यांची झालेली परवड त्या चित्रित करतात. आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण विनोदी लेखनाने दीर्घकाळ साहित्य क्षेत्र गाजवणारे चिं. वि. जोशी हे एक कथाकार. त्यांनी ‘चिमणराव’ व ‘गुंड्याभाऊ’ या मानसपुत्रांच्या जोडगोळीने मराठी वाचकांची दीर्घकाळ करमणूक केली.

४.५.३ सारांश

स्वातंत्र्यपूर्व मराठी कथेचा आढावा थोडक्यात आपण येथे घेतला. भाषांतरीत मराठी कथेपासून या काळातील कथेला सुरुवात झाली. पाल्हाळीकता, दीर्घता, रचनेचे शैथिल्य अशी असणारी मराठी कथा नंतरच्या काळात तिच्या रचना वैशिष्ट्यांनी नावलौकिक पावली. मध्यमवर्गीय जीवनाचे परिणामकारकपणे चित्रण करणारे हरिभाऊ आपटे, भावनाप्रधान कथा लिहिणारे दिवाकर कृष्ण यांनी मराठी कथेच्या सुरुवातीच्या कालखंडात वैशिष्ट्यपूर्ण कथालेखन केले. यानंतरचा कालखंड ‘फडके-खांडेकर कालखंड’ म्हणूनच विशेष गाजला. या स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील कथेच्या कालखंडाकडे पाहिले असता कथेच्या विकासामध्ये नियतकालिकांचे योगदान महत्त्वपूर्ण दिसून येते. हरिभाऊंच्या ‘करमणूक’ पासून ‘मनोरंजन, रत्नाकर, यशवंत, किलोस्कर, स्त्री, मनोहर, जोत्स्ना’ अशा अनेक नियतकालिकांनी मराठी कथेला उत्तेजन दिले. काही कथाकारांचा अपवाद वगळता अनेक कथाकारांची कथा तंत्रबद्धतेत अडकलेली दिसते. या कालखंडावर अधिराज्य गाजवणारे फडके-खांडेकर यांच्या कथेकडे पाहिले की हे स्पष्टपणे दिसते. फडके-खांडेकर यांचा कालखंड इ. स. १९२० नंतरचा या कालखंडामध्ये भारतामध्ये गांधीयुगाची सुरुवात झाली होती. पण या दोघांनीही लोकप्रिय रंजक अशाच कथा लिहिल्या. खांडेकारांच्या कथेमध्ये बोधवाद व जीवनवाद दिसतो पण समीक्षकांच्या मते या बोधवादाचा बुरखा पांघरून त्यांनी रंजनप्रधानच लेखन केले. फडके-खांडेकर या दोन्ही लेखकांनी कथा लेखनाबद्दलही लेखन केले आहे. त्यामध्येही तंत्रबद्धतेला महत्त्व दिले. याकाळातील समीक्षकांनीही तंत्रबद्धतेला महत्त्व दिले. याकाळात सामाजिक जीवनात कितीतरी आंदोलने चालू होती. स्वातंत्र्यलढा, आंबेडकरी चळवळ, समाजवाद, मार्क्सवादीविचार परंतु याचे प्रतिबिंब या साहित्यात पडलेले दिसत नाही. उलट रंजनप्रधान साहित्यलेखन झालेले दिसते.

४.६ कादंबरी

कथा, नाटक, कविता यांची परंपरा भारतामध्ये प्राचीन काळापासून आहे. मात्र कादंबरी या वाडमय प्रकाराचा उदय इंग्रजी साहित्यातून भारतात आला. इंग्रजी राजवटीतच कादंबरीचा जन्म झाला. पुराणे, आख्याने, बखरी यांच्यामधून कादंबरीचे काही घटक दिसतात; परंतु हा वाडमयप्रकार आपल्याकडे रुढ नव्हता. सुरुवातीच्या काळात कादंबरीला 'नावल' हे नाव होते. इंग्रजी 'Novel' या शब्दाला पर्यायी शब्द म्हणून 'नावल' शब्द मराठी कादंबरीसाठी अवतरला. नंतरच्या काळात बाणभद्राच्या संस्कृत कादंबरी या ग्रंथावरून मराठी कादंबरीला 'कादंबरी' हे नाव रुढ झाले. इ. स. १८२९ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या 'महाराष्ट्र भाषेचा कोश' या ग्रंथात 'कादंबरी' या शब्दाचा अर्थ 'कल्पित' कथा असा दिलेला आहे.

कथेप्रमाणेच मराठी कादंबरीमध्येही भाषांतराने सुरुवात झाली. हरि केशवजी यांची 'यात्रिक क्रमण!' (१८४१) ही भाषांतरीत कादंबरी सुरुवातीच्या काळात दिसते. मराठीतील पहिली स्वतंत्र कादंबरी म्हणून यमुना पर्यटनाचा (इ. स. १८५७) उल्लेख करावयास हवा. यमुना नावाच्या स्त्रीचे भौगोलिक व वैचारिक पर्यटन येथे येते. विधवांची स्थिती, विधवाविवाह व धर्मातर अशा विषयांना या कादंबरीत स्पर्श केलेला दिसतो. याचे लेखक बाबा पद्मनजी यांनी वैयक्तिक आयुष्यात धर्मातर केलेले होते. त्यामुळे ही कादंबरी वादग्रस्त ठरली.

सामाजिक कादंबरीकडून मराठी कादंबरी अद्भुतरम्यतेकडे वळली. वाईच्या लक्ष्मणशास्त्री हळबे यांनी इ. स. १८६१ साली 'मुक्तामाला' ही कादंबरी प्रसिद्ध केली. मुक्तामालेचे संपूर्ण कथानक अद्भुतरम्य आहे. नायक-नायिका यांची भेट, त्यांच्यावर संकटे, त्यातून त्यांची सुटका, योगायोग, रहस्य यांची रेलचेल या कादंबरीत दिसून येते. या कादंबरीमुळे पुढे अद्भुतरम्य कादंबरीची एक माला निर्माण झाली. नारो सदाशिव रिसबूड यांची 'मंजुघोषा' ही कादंबरी मुक्तामाला परंपरेतीलच आहे रिसबूड यांनी लिहिलेल्या 'विश्वासराव' आणि 'वसंतकोकिला' या कादंबन्याही अद्भुतरम्य आहेत. या अद्भुत कादंबन्यांच्या लोकप्रियतेबद्दल कुसुमावती देशपांडे म्हणतात. 'मुळातच ज्यांना अद्भुताची ओढ व विलक्षण गोडी अशा पुराणांतरीच्या कथांवर पोसलेल्या मराठी वाचकांना अद्भुताचे एक नवे दालन व शृंगाराचे एक नवे विश्व खुले झाले.'

याच काळात अद्भुतरम्य कादंबरीच्या प्रवाहाला ऐतिहासिक कादंबरीचा प्रवाह येऊन मिळाला. ऐतिहासिक कादंबरीमध्ये 'मोचनगड' ही रा. भि. गुंजीकरांची पहिली कादंबरी ही काल्पनिक ऐतिहासिक कादंबरी असली तरी त्यामध्ये शिवकाळ उभा केला होता. अ. का. प्रियोळकर या कादंबरीला एक उत्कृष्ट, आदर्श ऐतिहासिक कादंबरी मानतात. वि. ज. पटवर्धन यांची 'हंबीरराव व

पुतळाबाई’ ही १८५७ च्या बंडाची पाश्वभूमी असलेली काढंबरी इ. स. १८७३ मध्ये रचली. ‘जुना वाडा’ (१८८९) ही काढंबरी ‘एक पुणेकर’ या ग्रंथकर्त्याच्या नावावर आहे.

याकाळात अपवाद वगळता या कालखंडात अद्भुत आणि ऐतिहासिक स्वरूपाच्या काढंबन्या निर्माण झाल्या. हा सुरुवातीचा कालखंड होता. त्याचप्रमाणे इंग्रजी राजवटीचा हा मध्याचा कालखंड. या कालखंडात पराभूत मराठी मनाला इतिहासात किंवा अद्भूत विश्वात रमावे वाटले.

४.६.१ हरिभाऊ आपटे

मराठी काढंबरीच्या इतिहासातील एक महत्वाचे नाव म्हणून हरिभाऊ आपटे यांचा उल्लेख करावयास हवा. स्वतंत्र सामाजिक काढंबरी हरिभाऊ यांच्या कालखंडापासून सुरु झाली. सुरुवातीच्या काळात काढंबरी लेखनाचा आदर्श हरिभाऊंनी तत्कालीन लेखकांसमोर ठेवला. हरिभाऊंचे इंग्रजी साहित्याचे वाचनही चांगले होते. त्यामुळे काढंबरीच्या आकृतिबंधाची जाणीव त्यांना झाली होती. याचबरोबर तत्कालीन समाजजीवनाचे चांगले निरीक्षण हरिभाऊंचे होते. या सर्व बाबींमुळे हरिभाऊंनी आपल्या काढंबरीतून समजाजीवनातले प्रश्न अत्यंत ताकदीने मांडले. ‘मधली स्थिती’ (१८८५) ही हरिभाऊंची पहिली काढंबरी. वरिष्ठ पांढरपेशा समाज आणि त्यातील किडलेपण, कोसळलेपण काढंबरीकाराने रेखाटला आहे. पुण्यातील पांढरपेशा मध्यमवर्गीय ब्राह्मण कुटुंबाचे चित्र ‘गणपतराव’ या काढंबरीत रेखाटले आहे.

‘पण लक्षात कोण घेतो?’ ही हरिभाऊंची गाजलेली काढंबरी. ही काढंबरी यमू या स्त्रीला केंद्रस्थानी ठेवत चित्रित केली आहे. यमूच्या दुःखद स्थितीचे वर्णन करतानाच त्याकाळातील मध्यमवर्गीय जीवनातील कुटुंब पद्धती त्यात होणारा व्यक्तित्वाचा संकोच, कुचंबणा यांचे चित्रण केले आहे. या काढंबरीतून हरिभाऊंनी व्यक्तीमनाचे व समाजजीवनाचे जे चित्रण केले आहे ते दीर्घकाळ मराठी वाचकांच्या स्मरणात राहिले. याचबरोबर ‘यशवंतराव खरे’ (१८९५), ‘मी’ (१८९५), ‘जगहे असे आहे’ (१८९९), ‘भयंकर दिव्य’ (१९०३) इ. सामाजिक काढंबन्या हरिभाऊंनी लिहिल्या. सामाजिक काढंबन्या बरोबरच हरिभाऊंनी अनेक ऐतिहासिक काढंबन्याही लिहिल्या. त्यामध्ये ‘म्हैसूरचा वाघ’ (१८९१) ‘उषःकाल’ (१८९७) ‘केवळ स्वराज्यासाठी’ (१८९९), ‘रूपनगरची राजकन्या’ (१९०२), ‘चंद्रगुप्त’ (१९०४), ‘गड आला पण सिंह गेला’ (१९०३), ‘सुर्योदय’ (१९०८), ‘सूर्यग्रहण’ (१९०९), ‘कालकूट’ (१९११), ‘वज्राघात’ (१९१५) अशा अकरा ऐतिहासिक काढंबन्या लिहून हरिभाऊंनी वाचकांना ऐतिहासिक परंपरेची ओळख करून दिली.

हरिभाऊंच्यानंतर नाथमाधव यांनी शिवाजी महारांजांच्या जीवनावर सात काढंबन्या लिहून वाचकांसमोर शिवकाळ उभा केला. याशिवाय ‘वीरधवल’ (१९१३) व ‘सावळ्या तांडेल’ (१९१४)

या कादंबन्याही त्यांनी लिहिल्या. या ऐतिहासिक कादंबन्यातून इतिहासाशी इमान राखण्यापेक्षा कल्पिताचा वापर करून कादंबरी रंजक करावी असे त्यांना वाटते.

ना. ह. आपटे यांनी ‘वैभवाच्या कोंदणात’, ‘भाग्यश्री’, ‘पाहटेपूर्वीचा काळोख’, ‘सुखाचा मूलमंत्र’ इ. सामाजिक कादंबन्या व ‘लांछित चंद्रमा’, ‘राजदुतांचा भीष्म’, ‘संधिकाल’ या ऐतिहासिक कादंबन्या लिहिल्या. तरुण पिढीला नीतिबोध करणे हा त्यांच्या कादंबरीचा लेखन उद्देश दिसून येतो. वि. वा. हडप यांनी सामाजिक आणि ऐतिहासिक कादंबन्या लिहिल्या. यामध्ये ‘पतित विधवा’, ‘विलासी पुरुष’, ‘बहकलेल्या तरुणी’ या कादंबन्यातून त्यांनी नितिनियमांचा वापर करावा असे सुचवले आहे. याकाळातील ‘दुदैवी रंगू’ (१९१४) ही लक्षवेधक कादंबरी. चिं. वि. वैद्य यांच्या या कादंबरीत बालविधवेची दुःखद कहाणी चित्रित केली आहे.

४.६.२ वामन मल्हार जोशी

यांच्या कादंबन्यांमधून तत्त्व विचारांचे दर्शन घडते. विज्ञान निष्ठा, व्यक्तिस्वातंत्र्य, बुद्धिनिष्ठा या तत्त्वांचे दर्शन त्यांच्या कादंबरीमध्ये घडते. ‘रागिणी’ कादंबरीमध्ये तात्त्विक वादविवादांमध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने भाग घेणारी, प्रसंगी त्यांचा पराजय करू शकणारी स्त्री. स्वातंत्र्याचा आग्रह धरणारी उत्तरा आणि शिकलेली पण पतिपरायण असणारी रागिणी रंगविली आहे. ‘आश्रमहरिणी’ (१९१६), ‘नलिनी’ (१९१९), ‘सुशीलेचा देव’ (१९३०), ‘इंटूकाळे-सरला भोळे’ (१९३४) इ. त्यांच्या कादंबन्या प्रसिद्ध झाल्या. ‘इंटूकाळे-सरला भोळे’ या कादंबरीत पत्रात्मकतेचा प्रयोग केला. त्यांच्या कादंबन्या विचारप्रधान आहेत. श्री.कृ. कोल्हटकर यांनी त्यांना ‘तात्त्विक कादंबरीचे जनक’ अशी उपमा दिली आहे. डॉ. अ. ना. देशपांडे वा. म. जोशींच्या कादंबरीबद्दल म्हणतात, ‘मराठी कादंबरीचे वैभव वाढविण्यात उच्च श्रेणीच्या तत्त्वजीज्ञासू वृत्तीने जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन मराठीतील कांदबरी लेखनात प्रथमच आणून सोडण्यांत वामनरावांनी स्पृहणीय आणि वंदनीय यश मिळविले’.

४.६.३ डॉ. श्री. व्यं. केतकर

यांची ‘गोंडवनातील प्रियंवदा’ (१९२६) ही पहिली कादंबरी, त्यानंतर ‘परागंदा’ (१९२६), ‘आशावादी’ (१९२७), ‘गावसासू’ (१९३०), ‘ब्राह्मण कन्या’ (१९३०), ‘विचक्षणा’ (१९३६) इ. कादंबन्या लिहिल्या. त्यांच्या कादंबरीतून पुनर्विवाह, प्रौढ विवाह असे प्रश्न हाताळले गेले. त्यांच्या ‘ब्राह्मणकन्या’ या कादंबरीची चर्चा विशेषपणे झाली. ही ब्राह्मणकन्या म्हणजे ब्राह्मणांच्या वामसंबंधातून जन्मलेली मुलगी. या मुलीच्या जीवनाकडे विविध बाजूंनी सारख्याच तोलाने केतकर पाहतात. दुर्गाभागवत ‘केतकरांनी सामाजिक समस्यांमधली गतिशीलता दाखविली’ असे म्हणतात. केतकरी कादंबरीने स्वतःचे असे वेगळे रूप सिद्ध केले. त्यांची कादंबरी समस्यानिष्ठ आहे.

वि. दा. सावरकर यांनी ‘काळे पाणी’ (१९३७) या आपल्या एकमेव कांदंबरीतून अंदमानात भोगलेले रानटी जमातीच्या जीवनपद्धतीचे व तुरुंगातील यातनांचे चित्रण केले आहे.

४.६.४ ना. सी. फडके

कथेप्रमाणेच कांदंबरी क्षेत्रावर आधिराज्य गाजवणारे व कांदंबरीकार म्हणून कमालीचे लोकप्रिय ठरलेले ना. सी. फडके हे या काळातील महत्त्वपूर्ण लेखक. ‘अल्ला हो अकबर’ (१९१७) ही त्यांची पहिली कांदंबरी. ‘मारी कॉरेली’ च्या ‘टेंपोरल पॉवर’ या कांदंबरीतील मूळ कल्पना रूपांतरीत केलेल्या या कांदंबरीत मोगलकालीन पाश्वभूमी लेखकाने निर्माण केली आहे. प्रणयप्रकरण आणि अंतःपुरातील कारस्थानांवर या कांदंबरीचा भर आहे. यानंतर त्यांच्या ‘कुलाव्याची दांडी’ (१९२५) ‘जादूगार’ (१९२८) या कांदंबन्या प्रसिद्ध झाल्या. जादूगार कांदंबरीत पुरुषजातीबद्दल मनामध्ये अटी असणाऱ्या स्त्रीच्या मनाची स्थित्यंतरे दाखवतात. ‘दौलत’ (१९२९) कांदंबरीद्वारे लग्नबंधनात अडकणाऱ्या स्त्री-पुरुषांना पैसा, वैभव याच्यापेक्षा अंतःकरणातील समाधान हीच खरी दौलत आहे हे सांगतात. ‘अटकेपार’ (१९३१) या कांदंबरीतून सुधीर-मीलाक्षीच्या असफल प्रेमाची कहाणी ते सांगतात. परंपरागत धर्मकल्पनांपेक्षा खरा धर्म निराळा आहे हे या कांदंबरीत सुचवितात. ‘अल्ला हो अकबर’ ते ‘अटकेपार’ या फडके यांच्या कांदंबरीलेखनाला अपार लोकप्रियता मिळाली. त्यांच्या कांदंबरीतून प्रणयाचे रंगच उधळले असल्यामुळे ती यापूर्वीच्या अद्भुत कांदंबरीसारखीच होती पण फडक्यांच्या निवेदनपद्धतीमुळे वर्णन कौशलतेमुळे ती वेगळी ठरते. त्यामुळेच ती लोकप्रिय झाली.

त्यानंतरच्या ‘निरंजन’ (१९३२) ते ‘शाकुंतल’ (१९४२) या कांदंबरीपर्यंत राजकीय आंदोलनाच्या पाश्वभूमीवर ते कथानक गुंफीत असावेत असे वाटते. पण फडक्यांनी राजकीय पाश्वभूमीचे केलेले चित्रण वरवरचे व उथळ आहे. पाश्वभूमी ही वर्णनापुरतीच राहते आणि एक प्रितिकथा असेच कांदंबरीचे रूप असते. याचे उत्तम उदाहरण म्हणून ‘प्रवासी’ या कांदंबरीकडे पाहाता येईल. फडके यांच्या कांदंबरीने तरुण स्त्री-पुरुषांच्या स्वप्नाळू वृतीची भूक स्वप्नरंजनात्मक कांदंबरीने भागवली असे दिसते. नाजुक प्रेमबंध, मीलनाच्या वाटेत आलेल्या अडचणी आणि त्यांचे निवारण व शेवटी मीलन असेच त्यांच्या कांदंबरीतील प्रणयक यांचे स्वरूप आहे. फडक्यांची लेखनशैली मात्र प्रभावी आहे. कथानकाची रेखीव गुंफन, वर्णन आणि संवादातून पात्र जीवंत करण्याची पद्धत, प्रसन्न व प्रवाही भाषाशैली, तरुणांना मोह घालणारे प्रणय प्रसंग यामुळे त्यांच्या कांदंबन्या कमालीच्या लोकप्रिय ठरल्या व त्या कालखंडावर त्यांचे अधिराज्य राहिले. ‘कलेसाठी कला’ या त्यांच्या मतप्रणालीचे दर्शन कांदंबरीतून घडते.

४.६.५ वि. स. खांडेकर

याचकाळात विविध व विपुल लेखन करणारे दुसरे कांदंबरीकार म्हणजे वि. स. खांडेकर, ‘हृदयाची हाक’ (१९३०) ही त्यांची पहिली कांदंबरी. त्यापाठोपाठ ‘कांचनमृग’ (१९३१) ही कांदंबरी प्रसिद्ध झाली. ‘उल्का’ (१९३४) या कांदंबरीत उल्का, भाऊ आणि चंद्रकांत या तीन व्यक्तींच्या परस्परसंबंधाचे चित्रण लेखकाने केले आहे. ‘दोन ध्रुव’ (१९३४) ‘दोन मने’ (१९३८), ‘हिरवा चाफा’ (१९३८), ‘रिकामा देव्हारा’ (१९३९), ‘सुखाचा शोध’ (१९३९), ‘पांढरंढग’ (१९३९) इ. कांदंबन्या प्रकाशित झाल्या. खांडेकरांच्या कांदंबन्यांचा विषय मध्यमवर्गीय जीवनच होता. या वर्गाची सुखदुःखे, त्यांची स्वप्ने, त्यांच्या आशा-आकंक्षा, ग्रह, आग्रह, भ्रम आणि पराभव यांचे दर्शन खांडेकर आपल्या कांदंबन्यातून घडवतात. शहरात राहून सुखासीन जीवन जगण्यापेक्षा खेड्यात जाऊन राष्ट्रसेवा करणारा सुधाकर (कांचनमृग), देश सेवेच्या प्रेरणेने भारावलेला मास्तर (उल्का), विषमतेची पूजा करणारी समाजव्यवस्था ही सर्वात मोठी अडचण आहे असे सांगणारा अभय (पांढरेढग), कालीदास-भवभूती, कन्या व सतार या विश्वात रमणारे दादासाहेब (क्रौंचवध) अशा मध्यमवर्गीय जीवनातील व्यक्तिरेखा खांडेकरांनी रेखाटल्या. खांडेकरांची पात्रे विशिष्ट ध्येय घेवून जगतात. त्यांच्यावर आधुनिक विचारसरणी, पाश्चत्यांचा प्रभाव असलेला दिसून येतो. पण अनेकवेळा आपल्या हे लक्षात येते की या पात्रांनी बाळगलेला ध्येयवाद भाबडा आहे. प्रत्यक्ष जीवन यापेक्षा अधिक निराळे आहे. खांडेकरांच्या ‘ययाती’ आणि ‘अमृतवेल’ या कांदंबन्या अधिक लोकप्रिय झाल्या. ‘ययाती’ कांदंबरीने तर लोकप्रियतेचा कळस गाठला. भोगाने नव्हे तर त्यागाने जीवन सुखी होईल, असा संदेश खांडेकर ययाती या पौराणिक पात्राच्या जीवनाद्वारे देतात. खांडेकरांचे कथानिवेदन, व्यक्तिरेखाटन, संवाद आणि भाषाशैली परिणामकारक आहे. त्यामुळे त्यांच्या कांदंबन्या वाचकप्रिय झाल्या.

४.६.६ ग. त्र्यं. माडखोलकर

ग. त्र्यं. माडखोलकरांची ‘मुक्तात्मा’ (१९३३) मध्ये प्रसिद्ध झाली. तरूणांचे क्रांतिकारक विचार आणि राजकीय पाश्वभूमी लाभलेली ही कांदंबरी ‘शाप’ (१९३६). या कांदंबरीत सुशील या ध्येयवादी तरूणाची शोकात्म कहाणी येते. ‘कांता’ (१९३९) या कांदंबरीत तीन पिढ्यांच्या राजकीय जीवनाचे चित्रण येते. ‘दुहेरी जीवन’ (१९४०) या कांदंबरीत राजकारणापेक्षा प्रणयाला महत्व येते. ‘नागकन्या’ (१९४१) व ‘डाकबंगला’ (१९४२) या दोन कांदंबन्यामध्ये कामुक वर्णने येतात. त्यामुळे या कांदंबन्यांची चर्चा झाली. ‘नवेसंसार’ (१९४१) व ‘चंदनवाडी’ (१९४३) या दोन्ही कांदंबन्या स्वप्नरंजन करताना दिसतात. माडखोलकरांच्या कांदंबन्यातून येणारी राजकीय पाश्वभूमी आभासीय आहे हे लक्षात येते.

४.६.७ स्त्री लेखिका

या कालखंडात काही स्त्रीयांनी कादंबरीलेखन केले आहे. त्यामध्ये काशीबाई कानिटकर यांच्या रंगराव (१९०३), पालखीचा गोंडा (१९२८), जानकीबाई देसाई यांच्या गृहलक्ष्मी (१९१५), सौभाग्यतिलक (१९१८), मूकनायिका (१९२५) इ. कादंबन्या. या सर्व कादंबन्यातून वैवाहिक जीवनातील समस्यांचे चित्रण येते. हुंड्याची प्रथा, विवाह पद्धत, जरठ-तरुणी विवाह इ. प्रश्न या लेखिकांनी हाताळले. विभावरी शिरूकर या काळातील एक मातब्बर लेखिका. त्यांची ‘हिंदोळ्यावर’ ही कादंबरी १९३४ मध्ये प्रसिद्ध झाली. या कादंबरीची नायिका अचला हिच्या टुळखाचे आणि तिच्या हिंदोळ्यावर हेलकावे खाणाऱ्या मनाचे चित्र विभावरी शिरूकर परिणामकारकपणे चित्रित करतात. ‘विरलेले स्वप्न’ (१९३५) व ‘बळी’ (१९५०) या त्यांच्या पुढील कादंबन्या होत. यातील बळीमध्ये समाजातील उपेक्षित घटकांचे चित्रण येते. गीता साने यांच्या ‘हिरकणी’ (१९३६), ‘हिरवळीखाली’ (१९३६), ‘वढलेला वृक्ष’ (१९३६), लतिका (१९३७), ‘माळरानात’ (१९४०), ‘आविष्कार’ (१९४६) दीपस्तंभ (१९५०) इ. कादंबन्यामधून स्त्री स्वातंत्र्यांचे प्रश्न चित्रित केले जातात. स्त्रियांनी लिहिलेल्या कादंबरीमध्ये स्त्रियांचेच प्रश्न प्रामुख्याने येताना दिसतात.

‘रांगण’ (१९३९) ही विश्राम बेडेकर यांची कादंबरी प्रसिद्ध झाली. मराठी साहित्यक्षेत्राला ‘रणांगण’ च्याद्वारे एका श्रेष्ठ कादंबरीचा लाभ झाला. चक्रधर व हॅर्टा यांच्या प्रेमाची कहाणी. एका बोटीवरच्या प्रवासात घडलेली ही प्रेमकथा. बोटीवरील इतर व्यक्ती आणि नायक नायिका यांचे प्रेम अशा परस्पर विरोधी भावभावनांचे चित्रण येथे येते. त्याचबरोबर नायक नायिकेच्या उद्वस्त झालेल्या पूर्वायुष्याची पाश्वर्भूमीही या प्रेमकथेला आहे. त्यामुळे ही असफल प्रेमकथा अधिक गडद परिणाम साधते.

र. वा. दिघे यांच्या ‘पाणकळा’ (१९४०) या कादंबरीने प्रादेशिक कादंबरीचे एक नवे दालन खूले केले. ग्रामीण जीवनातील व्यक्तिरेखा, निसर्गाचे प्रत्ययकारी चित्रण हे मराठी साहित्याला नवीन होते. निसर्ग आणि माणूस यांच्या अर्थपूर्ण नात्याचा शोधही या कादंबरीत घेतला आहे. सराई (१९४३), रानजाई (१९४३) या कादंबन्यामधूनही अशाच प्रकारे निसर्गाचे, तेथील मातीचे नाते सांगणारे जीवन अनुभवाचे चित्रण आहे.

ग. ल. ठोकळ यांच्या ‘गावगुंड’ (१९४५) या कादंबरीत ग्रामीण जीवनाचे रंजकपद्धतीने पण वास्तवचित्रण येते.

बा. सी. मर्ढेकरांनी लिहिलेल्या ‘रात्रीचा दिवस’ या कादंबरीमुळे मराठी कादंबरीला नवी दिशा मिळाली. वृत्तपत्रसृष्टीत जीवन जगणाऱ्या दिग्पालाच्या जीवनातील अवघ्या बारा तासांचा कालखंड

या कादंबरीत येतो. दिग्पालाचे वरवरचे निराळे जीवन आणि त्याच्या मनामध्ये निर्माण होणारी आंदोलने निराळी. याचे चित्रण कादंबरीकाराने प्रभावीपणे व जिवंतपणे केले आहे. या कादंबरीमुळे ‘मनोविश्लेषण’ हा वेगळा प्रयोग मराठी कादंबरीत आला. मर्ढेकरांच्या ‘तांबडी माती’ (१९४३) आणि ‘पाणी’ (१९४८) या कादंबन्यांमधून व्यक्तीच्या परस्परसंबंधाचे दर्शन वेगवेगळ्या पातळीवरून घडवले आहे. महायुद्धानंतरच्या कालखंडाच्या व्यक्तीच्या ढासळत्या जीवननिष्ठा, व्यक्तिमनातील गुंतागुंत, संघर्ष यांचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न या कादंबरीतून मर्ढेकरांनी केला.

४.६.८ सारांश

स्वातंत्र्यपूर्व मराठी कादंबदीचा आढावा घेतल्यानंतर या काळातील कादंबरीची काही ठळक वैशिष्ट्ये दिसून येतात. ‘यमुना पर्यटन’ या बाबापट्टमनजी यांच्या वास्तवादी कादंबरीपासून या काळातील कादंबरीचा प्रवाह सुरु होतो. तो पुढे अद्भुतरम्य अशा ‘मुक्तामाला’ च्या कल्पित विश्वाकडे वळतो. पुढे काल्पनिक ऐतिहासिक कादंबन्याचे एक वळण येथे लागते. हरिभांऊच्या वास्तववादी कादंबन्यांनी हा प्रवाह पुन्हा वास्तवाकडे वळतो. तत्कालीन समाजातील अनेक प्रश्न कादंबन्यांनून मांडले जातात.

फडके-खांडेकर कालखंड हा मराठीतील कादंबरीच्या लोकप्रियतेचा कालखंड. या काळात कादंबरीला जितकी लोकप्रियता मिळाली ती पुन्हा कधीच मिळाली नाही. पण याकाळात मराठी कादंबरी समाजविन्मुख झाली. खांडेकरांनी जरी ध्येयवाद, सामाजिक प्रश्न कादंबरीतून मांडले असले तरी ते वास्तवाला धरून नव्हते.

मर्ढेकर, बेडेकर यांच्या कादंबन्यांनी मात्र मराठी कादंबरीला एक वेगळे वळण लावले. त्यात र. वा. दिघे, ग. ल. ठोकळ यांनी भरच घातली. कादंबरीच्या या लोकप्रियेमध्ये या काळातील नियतकालिकांनी महत्वाची भूमिका बजावली हेही वैशिष्ट्य या काळाचे दिसून येते.

मध्यमवर्गीय जीवनातील प्रश्न काही कादंबन्यांमधून मांडले गेले त्यामध्ये विधवा विवाह, पुनर्विवाह, आंतरजातिय विवाह, नीतीउपदेश इ. प्रश्न हाताळले गेले. ‘बळिबा पाटील’ सारख्या एखाद्या कादंबरीत शेतकन्यांचे प्रश्न हाताळले गेले. कादंबरीच्या लोकप्रिय कालखंडामध्ये कादंबरीचे स्वरूप असे दिसते.

४.७ स्वातंत्र्यपूर्व मराठी नाटक

भारतीय परंपरेमध्ये नाटक हा वाड्मयप्रकार प्राचीन काळापासून रुढ आहे. भारतीय नाटकांची परंपरा मौखिक परंपरेतील नृत्यनाट्य या प्रकारापासून झालेली दिसून येते. उत्तरेकडील ‘रामलीला’,

कर्नाटकातील ‘एककडी गान’, केरळमधील ‘कथावली’, आंध्रमधील ‘यक्षगान’, गुजरातमधील ‘भवाई’, बंगालमधील ‘यात्रा नाटके’, तंजावर येथील ‘यक्षगान’ अशी वेगवेगळी नाटकांची रूपे भारतात प्राचीन काळापासून अस्तित्वात होती. महाराष्ट्रातही ‘बहुरूपी’, ‘कळसूत्री बाहुल्यांचे खेळ’, कोकणातील ‘दशावतार’, वन्हाडातील ‘दंडरे’, दिसून येतात. तमाशाची परंपरा जुनी आहे. संस्कृत साहित्यातही नाटक हा वाङ्मयप्रकार होता. त्यामध्ये संगीत आणि नृत्याला महत्त्व होते. म्हणजेच भारतीय परंपरेत नाटक हा कला प्रकार म्हणून प्राचीन काळापासून अस्तित्वात होता.

४.७.१ मराठी रंगभूमीची पहाट

अर्वाचीन काळात मराठी रंगभूमीचा उदय इ. स. १९४३ मध्ये सांगली येथे झालेल्या ‘सीतास्वयंवर’ या विष्णुदास भावे यांच्या नाट्य प्रयोगाद्वारे झाला असे मानण्यात येते. उत्तर कानडा भागातील भागवत नावाच्या मंडळीचे सांगलीमध्ये काही खेळ झाले. ते पाहून सांगलीतील पटर्वधन संस्थानात श्रीमंत चिंतामणराव यांनी विष्णुदास भाव्यांना प्रोत्साहन दिले, त्यातून ‘सीता स्वयंवर’ चा जन्म झाला. या काळात विष्णुदास भावे यांनी पौराणिक कथांवर सुमारे पन्नास आख्याने रचली. ही आख्याने एकत्र करून इ.स. १८८५ साली ‘नाट्य-कवितासंग्रह’ हे पुस्तक प्रकाशित केले. भाव्यांच्या नाटकाच्या अनुकरणाने पौराणिक नाटके करण्याच्या अनेक कंपन्या निघाल्या.

इ. स. १८५५ मध्ये महात्मा जोतिराव फुले यांनी ‘तृतीय रत्न’ हे स्वतंत्र असे नाटक लिहिले. नाटकाचा विषय, आशय, भाषा, संवाद यांचा विचार करता ते परीपूर्ण असे पहिले मराठी नाटक दिसते. या नाटकामध्ये ब्राह्मणांनी देवाच्या नावाने, जे समज पसरविले होते आणि लोकांच्यात अंधश्रद्धा निर्माण केल्या होत्या त्याच्यावर प्रकाश टाकला आहे.

तंजावर येथे ही मराठी नाटकाची परंपरा अस्तित्वात होती. परंतु हा भाग महाराष्ट्रात नसल्याने त्याचा विचार झाला नाही. नंतरच्या काळामध्ये परशुरामपंत गोडबोले यांनी ‘वेणीसंहार (१८५७)’, ‘उत्तरामचरित (१८५९)’, ‘शाकुंतल (१८६१)’, ‘मृच्छकटिक (१८६२)’ ही नाटके संस्कृतमधून मराठीत आणली. याच काळातील विनायक जनार्दन कीर्तने यांचे ‘थोरले माधवराव पेशवे’ (१८६१) हे एक उल्लेखनिय नाटक. थोरल्या माधवराव पेशवांच्या जीवनावर आधारलेले हे नाटक भाषाशैली, संवाद, रसोत्कर्ष याने नटलेले आहे.

इंग्रजी नाटकांची भाषांतर केलेल्या ‘बुकिश’ नाटकाची परंपराही काहीकाळ मराठीत निर्माण झाली. महादेवशास्त्री कोलहटकर यांचे ‘अँथेल्लो’ (१८६७) का. गो. नातू यांचे ज्युलियस सीझरचे भाषांतर ‘विजयसिंग’ (१८७२) निलकंठ विनायक, कीर्तने यांचे ‘टेंपेस्ट’, विष्णू मोरेश्वर महाजतींचे स्तारा (१८७७) ही काही बुकिश नाटके प्रसिद्ध झाली.

आण्णासाहेब किलोस्कर यांनी मराठी संगीत रंगभूमीचा पाया घातला असे सांगितले जात असले तरी ‘संगीत शाकुंतल’ च्या एक दोन वर्ष आगोदर सोकर बापूजी त्रिकोकेकरांनी संगीत नाटकास सुरुवात केली असे म्हटले जाते. विष्णुदासी परंपरेतील नाटकांमध्ये सूत्रधारच सर्व पदे म्हणत असत. त्रिलोकेकरांनी सर्व पात्रांना पदे दिली.

४.७.२ संगीत नाटक परंपरा

आण्णासाहेब किलोस्कर संगीत नाटकांना लोकप्रिय करण्याचा व प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचा मान आण्णासाहेब किलोस्कर यांच्याकडे जातो. इंग्रजीतील ऑपेरा या नाट्यप्रकाराच्या धर्तीवर किलोस्करांनी ‘संगीत शाकुंतल’ या नाटकाचा पहिला प्रयोग ३१ ऑक्टोबर १८८० मध्ये पुण्यामध्ये केला आणि मराठी रंगभूमीवर संगीत नाटकांच्या परंपरेला सुरुवात झाली. हे कालिदासाच्या संस्कृत नाटकाचे मराठी भाषांतर आहे. त्यानंतर महाभारतातील कथानकावर ‘संगीत सौभद्र’ हे स्वतंत्र नाटक लिहिले. त्याचा प्रयोग १८८२ मध्ये झाला. करुण, शृंगार आणि हास्य रसांच्याबरोबर, खुसखुशीत सवांद, पदाची विपुलता याद्वारे हे नाटक लोकप्रिय झाले. ‘रामराज्यवियोग’ हे तिसरे नाटक पूर्ण होण्याआगोदरच आण्णासाहेब किलोस्कर यांचा मृत्यू झाला. या अपूर्ण नाटकाचा पहिला प्रयोग १८८४ मध्ये झाला. आण्णासाहेबांनी किलोस्कर नाटक मंडळीची स्थापना करून हे सर्व प्रयोग केले. मराठी संगीत रंगभूमीचा पाया घातला.

नारायण बापूजी कानिटकर- यांनी ‘तरुणी शिक्षण नाटिका’ (१८८६) हे नाटक लिहिले. आधुनिक इंग्रजी शिक्षणामुळे माणसाचा न्हास होतो असे येथे दाखवले आहे. ‘संमति कायद्याचे नाटक’ (१८९२) या नाटकात संमतीवयाच्या कायद्यामुळे वाताहत झालेला तरुण येतो. याचबरोबर ‘राजा शिवाजी’, ‘न्यायविजय’, ‘बाजी देशपांडे’, ‘बाजीराव मस्तानी’ इ. ऐतिहासिक नाटके लिहिली. कानिटकर सनातनी विचाराचे होते याचे दर्शन नाटकातून घडते. त्यांच्या नाटकांची बांधणी एकसूत्री, सुसंघटित व रसपरिपोष करणारी आहे.

गोविंद बल्लाळ देवल- इ. स. १८८५ नंतरच्या कालखंडातील महत्त्वाचे नाव म्हणून गोविंद बल्लाळदेवल या नाटककाराकडे पाहिले पाहिजे. संगीत नाटकांची परंपरा पुढे नेण्याचे काम देवलांनी केले. देवलांचे शारदा नाटक रंगभूमीवरील आजरामर नाटक मानले जाते. ‘दुर्गा’ (१८८६), ‘विक्रमोर्वशीय’ (१८८९), ‘मृच्छकटिक’ (१८८९), ‘झुऱ्झाराव’ (१८९०), ‘संशयकल्लोळ’ (१८९३), ‘शापसंभ्रम’ (१८९३) व ‘शारदा’ (१८९९) या नाटकांचे लेखन त्यांनी केले. किलोस्करांच्या नाटकांचा प्रभाव देवलांवर होतो. ‘दुर्गा’ नाटकात दुर्गेची करुण जीवन कहाणी मांडली आहे. तर ‘शापसंभ्रम’ हे बाणाच्या काढंबरीवर आधारलेले नाटक. सुरुवातीला ‘फाल्गुनराव’ हे नाव

असणारे ‘संशयकल्लोळ’ हे नाटक विनोदी स्वरूपाचे आहे. देवलांच्या नाट्यरचनेचे सामर्थ्य ‘शारदा’ या त्यांच्या स्वतंत्र नाट्यरचनेमध्ये येते. हे मराठीतील पहिले सामाजिक नाटक म्हणून त्यांना ‘सामाजिक नाटकाचे जनक’ म्हणतात. बाला-जरठ विवाहाचे परिणाम हे नाटक चित्रित करते. पात्रानुकूल सहज संवाद, भावपूर्ण भाषा, सरस पदे, वास्तवादी आशय, रसपरिपोष यामुळे हे नाटक त्याकाळात कमालीचे लोकप्रिय ठरले.

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर- श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांनी ‘वीरतनय’ (१८९४) ‘मुकनायक’ (१८९७), ‘गुप्तमंजूष’ (१९०१), ‘मतिविकार’ (१९०६), ‘प्रेमशोधन’ (१९०८), ‘वधूपरीक्षा’ (१९१२), ‘सहचारिणी’ (१९१७), ‘परिवर्तन’ (१९१७), ‘जन्मरहस्य’ (१९१८), ‘शिवपावित्र्य’ (१९२१), ‘श्रमसाफल्य’ (१९२८), ‘मायाविवाह’ (१९२८) अशी बारा नाटके लिहिली. कोलटकरांवर पाश्चात्य नाटककारांची छाप आहे. त्यांच्या नाटकांमध्ये येणारा विनोद हा तत्कालीन काळापेक्षा वेगळा होता. तो कोटिबाज आणि शब्दनिष्ठ होता. कोल्हटकरांच्या नाटकाचा एक विषय म्हणजे रहस्यप्रधानता. ‘या रहस्यप्रियतेमुळे कोल्हटकरांच्या नाटकाचे कथानक क्लिष्ट बनले आहे’ असे ना. बा. पराडकर म्हणतात. संगीत, काव्य, चमत्कृती यामुळे त्यांच्या नाटकांमध्ये सौंदर्य निर्माण झाले. नाटकाचा आत्मा ‘संघर्ष’ याकडे त्यांचे दुर्लक्ष झाले. त्यांनी नाटकातील पदे फारशी, गुजराती चालीवर बसवली, स्वतंत्र कल्पनारम्य कथानके बनविली व नाटकामध्ये विनोदाला स्थान निर्माण केले ही त्यांच्या नाटकांची वैशिष्ट्ये ठरली.

कृ. प्र. खाडिलकर- खाडिलकरांचा नाट्यकर्तृत्वाचा उदय याच काळात झाला. ध्येयवादी नाटककार म्हणून त्यांची ओळख आहे. त्यांनी आपल्या नाटकांमधून राजकीय, सामाजिक, वैयक्तिक ध्येयांची उदात्त चित्रे आपल्या नाटकांमधून रंगविली. ‘नाट्यतंत्राचे त्यांच्याइतके असामान्य प्रभुत्व असलेला नाटककार दुसरा नाही’ असे श्री. ना. बनहड्डी म्हणतात. ‘किचकवध’, ‘सनाई माधवरावांचा मृत्यू’, ‘कांचनगडी मोहना’, ‘बायकांचे बंड’, ‘भाऊबंदकी’, ‘प्रेमध्वज’, ‘संगीत मानापमान’, ‘संगीत विद्याहरण’, ‘सत्वपरीक्षा’, ‘संगीत स्वयंवर’, ‘संगीत द्रोपदी’, ‘संगीत मेनका’, ‘संगीत सावित्री’, व ‘संगीत त्रिदंडी सन्यास’ अशी विपुल नाट्यसंपदा खाडिलकराची दिसून येते. यातील काही नाटके पौराणिक, काही ऐतिहासिक, काही राजकीय तर काही काल्पनिक अशी आहेत. संगीत व गद्य हे दोन्ही प्रकार त्यांनी हाताळले. कमीत कमी साधनांमध्ये जास्तीत जास्त परिणाम घडवून आणणे हे त्याच्या नाटकाचे मर्म होते. रचना बांधेसूट, ठाशीव व रेखीव असावयाचा. ‘किचकवध’ ‘संगीत मानापमान’, ‘सवाई माधवरावांचा मृत्यू’ अशी त्यांची नाटके रोचक व बहारदार ठरली व लोकप्रिय ठरली.

राम गणेश गडकरी- कवी म्हणून प्रसिद्ध असणारे राम गणेश गडकरी नाटककारही होते ‘वेळयांचा बाजार’ हे त्यांचे पहिले नाटक होय. ‘गर्व निर्वाण’ हे भक्त प्रलहादाच्या जीवनावरचे दुसरे नाटक. ही पहिली दोन्ही नाटके त्यांची अपूर्ण राहिली. ‘प्रेमसन्यास’, ‘पुण्यप्रभाव’, ‘एकच प्याला’ आणि ‘भावबंधन’ ही गडकन्यांची पुढील नाटके होत. ‘प्रेमसन्यास’ हे नाटक पुनर्विवाहाची समस्या मांडत. विधवांच्या जीवनातील दुःख या नाटकाद्वारे चित्रित केले आहे. ‘पुण्यप्रभाव’ मध्ये प्रेमाचा चतुःकोन दाखवला आहे. त्याद्वारे संशय, स्त्री प्रेमाचे वेड, भित्रेपणा या मनाच्या प्रवृत्तीद्वारे हास्यनिर्मिती केली आहे. ‘एकच प्याला’ हे गडकन्यांचे आजरामर नाटक. मराठी रंगभूमीवरील मैलाचा दगड म्हणून या नाटकाची ओळख आहे. या नाटकाचा नायक ‘सुधाकर’ कोर्टमध्ये झालेला अपमान विसरण्यासाठी पहिल्यांदा दारूचा एकच प्याला घेतो व पुढे तो दारूच्या आहारी जातो. त्यातून त्याचा व त्याच्या संसाराचा विनाश घडून येतो अशी ही करूण कहाणी या नाटकामध्ये आली आहे. सुबोध भाषा, रसपरिपोष, उठावदार व्यक्तिरेखा, श्रवणीय पदे, रचनाचातुर्य यामुळे हे नाटक कमालीचे लोकप्रिय ठरले. मराठीतील शोकांतिकेमध्ये या नाटकाचा दर्जा श्रेष्ठ आहे. या नाटकातील सुधाकर, सिंधु व तळीराम या व्यक्तीरेखा आजरामर झाल्या. गडकन्यांच्या नाटकांमध्ये तत्कालीन सामाजिक प्रश्न येतात परंतु ते या प्रश्नांकडे भावविवश दृष्टिकोनाने पाहतात. त्यामुळे त्या प्रश्नांचे वास्तववादी दर्शन घडत नाही.

फार्स- इंग्लंडमध्ये १५ व्या - १६ व्या शतकांत दोन अंकांमध्ये विश्रांतीच्यावेळी विनोदी लघुनाटीका दाखविण्याची पद्धत होती. त्याला इंग्लंडमध्ये ‘इंटरल्यूड’ म्हणत असत. ‘बाळा कोटिभास्कर’ या व्यक्तीने मुंबईमध्ये एका इंग्रजी नाटकाच्या शेवटी हा एक फार्स पहिला आणि त्याच धर्तीवर त्याने आपल्या सीताहरण या पौराणिक नाट्यप्रयोगाच्या वेळी ‘जरठकुमारी विवाहाचे’ दुष्परिणाम दाखविणारा छोटा भडक फार्स करून दाखविला. हा मराठीतील पहिला फार्स आहे.’ (अ. ना. देशपांडे, मराठी वाड्यमयाचा इतिहास भाग पहिला, पृष्ठ ७०) पुढे अशा फार्सची संख्या वाढत गेली. ‘ढोंगी बैराग्याचा फार्स’, ‘कुटील कृत्यादर्श प्रहसत’, ‘बासुंदी पुरीचा फार्स’, ‘खापन्या चोराचे प्रहसन’, ‘द्वेर पोट्यांची फजिती’, ‘हुंडा प्रहसन’, ‘ढोंगी बैराग्याचा फार्स’ असे अनेक फार्स (प्रहसन) त्याकाळत गाजले. मात्र संगीत रंगभूमीच्या उदयानंतर हे फार्स लुप्त झाले.

४.७.३ इ. स. १९२० नंतरची नाट्यप्रंपरा

इ. स. १८८५ ते इ. स. १९२० हा मराठी रंगभूमीचा उत्कर्षाचा कालखंड. या कालखंडात मराठी रंगभूमीला जी लोकप्रियता लाभली त्याला इतिहासात तोड नाही. १९२० नंतर मराठी रंगभूमीस

ओहोटी लागली. या ओहोटीच्या काळातही काही नाटककारांनी मराठी रंगभूमीला गतवैभव प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न केला.

भा. वि. वरेकर तथा मामा वरेकर- १९२० नंतर मराठी रंगभूमीला सावरण्याचे काम मामा वरेकरांनी केले. तत्कालीन समाजामध्ये मोठे बदल होत होते. असहकार, अहिंसा, सत्याग्रह, मजूर चळवळ, स्त्रीस्वातंत्र्य, अस्पृश्यतानिवारण इ. प्रश्न समाजासमोर होते. या प्रश्नांना नाट्यरूप देण्याचे काम वरेकरांनी केले. ‘संन्याशाचा संसार’, ‘सोन्याचा कळस’, ‘तुरुंगाच्या दारात’, ‘कोरडी करामत’, ‘सत्तेचे गुलाम’, ‘अपूर्ण बंगाल’, ‘हाच मुलाचा बाप’, ‘उमलती कळी’, ‘सिंगापूरातून’ अशी विविध सामाजिक नाटके लिहिली. वरेकर हाडाचे नाटककार. त्यामुळे कोणत्याही प्रश्नावर सफाईदारपणे रचना करू शकत असत. ‘परंतु इंग्रजीमध्ये शॉ, गॉल्सवर्दी प्रभृती नाटककारांनी आधुनिक समाजरचनेतील व्यंगे व कूटे जशी सरळ व यथातथ्य रीतिने नाट्यरूपाने मांडली तसे, वरेकरांना करता आले नाही’ असे श्री. ना. बनहड्डी म्हणतात. कृत्रिम वातावरण व काल्पनिकतेमुळे वरेकरांची नाटके परीणामकारक ठरत नाहीत. परंतु वरेकरांनी रंगमंचतंत्रामध्ये बदल केले. त्याचा परिणाम पुढे दीर्घकाळ राहिला. त्याकाळात मराठी रंगभूमीवर प्रदीर्घ नाटकांची परंपरा होती. ते बदलून दोन, तीन अंकी नाटक मामांनी केले. पदांची संख्या त्यांनी कमी केली. बंगालीतील शरदचंद्र चटर्जींची समग्र साहित्यकृती वरेकरांनी मराठीमध्ये भाषांतरीत केली.

नाट्यमन्वंतर संस्था- नाटकाला उतरती कळा लागलेली असताना त्यामध्ये नवचैतन्य आणण्याचे काम श्रीधर विनायक वर्तक यांनी केशवराव दाते आदि नटांना घेऊन केला, तो उल्लेखनिय होता. नाट्यमन्वंतर ही संस्था स्थापन करण्यामध्ये के. ना. काळे, केशवराव भोळे, पाश्वनाथ आळतेकर, जोत्स्ना भोळे, सुधा आपटे, आण्णासाहेब कारखानीस इ. मंडळींच्या पुढाकाराने ही संस्था १९३३ मध्ये स्थापन झाली. श्री. वि. वर्तक यांनी नॉवे जियम नाटककार Bjornesen च्या ‘गॉटलेट’ या नाटकाचे रूपांतर ‘आंधळ्यांची शाळा’ याद्वारे मराठी रंगभूमीवर आणले. त्याचा पहिला प्रयोग १९३३ मध्ये झाला. वर्तकांचे हे नाटक उच्च दर्जाचे होते. पुरुषाला लग्नाच्यावेळी कलंकीत स्त्री चालत नाही तर स्त्रीने कलंकीत पुरुषाचा का स्वीकार करावा? हा विषय नाटकामध्ये मांडण्यात आला. या नाटकाद्वारे नाट्यतंत्रामध्ये बदल केले गेले. वास्तवदर्शी नेपथ्याचा वापर नाटकात करण्यात आला. त्यानंतर ‘लपंडाव’ हे नाटक नाट्यमन्वंतरने रंगभूमीवर आणले. पण ते ‘आंधळ्यांची शाळा’ याचा दर्जा मिळवू शकले नाही. वर्तकांनी इब्सेनच्या नाटकाचे रूपांतर करून ‘तक्षशीला’ हे नाटक रंगभूमीवर आणले पण त्याला प्रेक्षकांचा प्रतिसाद मिळाला नाही व नाट्यमन्वंतर ही संस्था बंद पडली.

आचार्य प्र. के. अत्रे- बुडत चाललेल्या रंगभूमीला आचार्य प्र. के. अत्रे यांनी सावरण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी विडंबनपर, चुरचुरीत, विनोदपूर्ण अशी नाटके लिहिली. त्यांची विपुल नाट्यसंपदा आहे. ‘साष्टांग नमस्कार’, ‘घराबाहेर’, ‘उद्याचा संसार’, ‘जग काय म्हणेल’, ‘लग्नाची बेडी’, ‘वंदेमातरम्’, ‘मी उभा आहे’, ‘मोरुची मावशी’, ‘कवडीचुंबक’, ‘भ्रमाचा भोपळा’, ‘ब्रम्हचारी’, ‘बुवा तेथा बाया’, ‘मी मंत्री झालो’, ‘तो मी नव्हेच’, अशी अनेक नाटके लिहिली. यातील ‘लग्नाची बेडी’, ‘मोरुची मावशी’, ‘तो मी नव्हेच’ या नाटकांचे प्रयोग अलीकडच्या काळापर्यंत होत आहेत. यावरून काळाच्या पुढे जाऊन अत्रेंनी लेखन केले आहे आहे हे दिसून येते. ‘घराबाहेर’, ‘उद्याचा संसार’, ‘जग काय म्हणेल’ या करूण गंभीर नाटकांमधून आपल्या समाजामध्ये स्त्रीच्या व्यक्तिमत्वाची कशी कुचंबणा होते हे प्रभावीपणे चित्रित केले आहे.

मो. ग. रांगणेकर- इ. स. १९४० च्या दरम्यान मराठी रंगभूमीवर मोठी पोकळी निर्माण झाली. त्यावेळी वृत्तपत्रसृष्टीचा त्याग करून मो. ग. रांगणेकरांनी रंगभूमीवर पदार्पण केले. ‘नाट्यमन्वंतर’ या संस्थेची त्यांनी स्थापना केली. या संस्थेद्वारे रांगणेकरांनी ‘आशीर्वाद’ (१९४१) हे पहिले नाटक रंगभूमीवर आणले. नाट्यनिकेतनने पुढे ‘नंदनवन’ (१९४२), ‘कुलवधू’ (१९४२), ‘कन्यादान’ (१९४३), ‘अलंकार’ (१९४४), ‘माझे घर’ (१९४५), ‘वहिनी’ (१९४५) ‘एक होता म्हातारा’ (१९४८), ‘माहेर’ (१९५१) इ. नाटके रंगभूमीवर आणली. ‘कुलवधू’ हे नाटक कमालीचे लोकप्रिय झाले. बोलपटाला तोंड देण्यासाठी रांगणेकरांनी आपल्या नाट्यतंत्रामध्ये बदल केले. नवीन सामाजिक समस्या, जिवंत व उत्कट प्रसंग, परिणामकारक संवाद, माफक संगीत व अभिनय या गुणांमुळे ‘कुलवधू’ अतिशय लोकप्रिय झाले.

वि. दा. सावरकर- विनायक दामोदर सावरकर यांनी ‘सं. उःशाप’ (१९२७) ‘सं.संन्यस्त्र खड्ग’ (१९३१) ‘सं.उत्तरक्रिया’ (१९३३) अशी तीन नाटके लिहिली. ‘उःशाप’ हे नाटक अस्पृश्यता निवारण हा विषय हाताळते. ‘उत्तरक्रिया’ हे नाटक पानिपताच्या लढाईवर आहे. ‘संन्यस्त्र खड्ग’ या नाटकात गौतम बुद्धांच्या जीवनातील घटना घेतलेल्या आहेत.

विष्णुपंत औंधकर या स्त्री भूमिका करणाऱ्या अभिनेत्यानेही ‘बेदंदशाही’, ‘आग्राहून सुटका’ व ‘महारथी कर्ण’ ही नाटके लिहिली.

४.७.४ सारांश

स्वातंत्र्यपूर्व नाट्यभूमीचे स्वरूप अशा प्रकारचे आहे. ऐतिहासिक, पौराणिक, सामाजिक, विनोदी अशा वेगवेगळ्या स्वरूपाची नाटके याकालखंडात लिहिली गेली. १८८५ ते १९२० हा रंगभूमीचा अत्यंत बहारीचा कालखंड. संगीत नाटकांची परंपरा निर्माण करणारे अनेक श्रेष्ठ नाटककार या

कालखंडात होऊन गेले. नाटकाच्या लोकप्रियेतेच्या कालखंडात नाटकाचे सादरीकरणाचे व आशयाचे तंत्र मात्र एकच राहिले. १९२० नंतरच्या रंगभूमीच्या पडत्या कालखंडात मराठी रंगभूमी सावरण्याचा प्रयत्न अनेकांनी केला. त्यामध्ये वरेकर, अत्रे, रांगणेकर, वर्तक इ. मंडळींचा समावेश आहे. परंतु नाटकाला गत वैभव प्राप्त झाले नाही. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडापर्यंत नाटकाच्या तंत्रांमध्ये विषयामध्ये व सादरीकरणामध्ये मोठे बदल झाले. प्रदीर्घ स्वरूपाच्या नाटकापासून आटोपशीर रूपाकडे नाटकाचा प्रवास झाला.

४.८ स्वातंत्र्यपूर्व मराठी कविता

आधुनिक काव्याचे स्वरूप लक्षात घेण्यापूर्वी प्राचीन काव्याचे स्वरूप थोडक्यात येथे लक्षात घेणे आवश्यक ठरते.

मराठी प्राचीन काव्याला समृद्ध परंपरा आहे. प्राचीन काव्यात संत, पंडित व शाहिरी काव्याची परंपरा दिसून येते. संतकाव्य हे अध्यात्मप्रवण, उत्कट असे आहे. तर पंडिती कर्वींनी रचनेमध्ये विविधता आणत कलाविलास, रसाविष्कार यांचे दर्शन घडविले. शाहिरी काव्य परंपरा शिवकाळापासून पेशवाईच्या अंतापर्यंत बहरत गेली. वीर व शृंगार रसाची उधळण करणारी शाहिरी कविता इंग्रजांच्या आगमनानंतर खंडीत झाली.

इंग्रजांच्या आगमनामुळे पाश्चात्य काव्याचा परिचय येथील लोकांना झाला. नवीन शिक्षणपद्धतीने नवशिक्षित वर्ग निर्माण झाला. त्याचा परिणामही काव्यलेखनावर होऊ लागला. आशय आणि अभिव्यक्ती या दोन्ही बाबतीत प्राचीन कवितेपेक्षा ही आधुनिक कविता वेगळी होती. विशेषत: कवितेचे विषय हे वास्तवाशी धरून होते. केशवसुतांनी कवितेत क्रांती केली हेही असे म्हंटले जाते. परंतु महात्मा जोतिबा फुले यांनी ही वास्तववादी सामाजिक काव्यलेखन केले. पण ते उपेक्षित राहिले. स्वातंत्र्यपूर्व मराठी कवितेचे स्वरूप कसे आहे ते आपण पाहू.

४.८.१ अव्वल इंग्रजी कालखंड

अव्वल इंग्रजी राजवटीतील सुरुवातीच्या कालखंडामध्ये स्वंतत्रवृत्तीने काव्यलेखन करणारे फार कमी कवी दिसतात. याकाळात काही भाषांतरीत कविता निर्माण झाल्या. यामध्ये डॉ. कान्होबा कीर्तिकर यांचे 'इंदिरा' (१८८४) ही टेनिसनच्या प्रिन्सेसचे रूपांतर आहे. तर विष्णु मोरेश्वर महाजनी यांनी वाल्टर स्कॉटच्या 'लेडी ऑफ दि लेक' चा अनुवाद दैवसैनी (१८६७) नावाने केला.

महादेव मोरेश्वर कुंटे यांनी ‘राजा शिवाजी’ (१८७९) हे काव्य निर्माण केले. ते उल्लेखनिय आहे. त्याकाळात या कवितेने तत्कालीन समाजात खळबळ उठवून दिली. या रचनेमध्ये काव्यात्म दोष राहिल्याने त्यांच्यावर टिकेची झोड उठली.

४.८.२ आधुनिक कविता

महात्मा जोतिबा फुले

समाजसुधारक म्हणून प्रसिद्ध असणारे महात्मा जोतिबा फुले यांनी विपुल प्रमाणात लेखन केले आहे. ‘शिवाजी महाराजांचा पवाडा’ (१८६९) ‘ब्राह्मणाचे कसबा’ (१९६९) व ‘अखंड’ महात्मा फुले यांची भाषा आक्रमक व सडेतोड आहे. शिवाजी महाराजांच्यावर काव्यलेखन करणारे आधुनिक काळातील ते पहिले कवी आहेत. ‘ब्राह्मणाचे कसबा’ मध्ये त्यांनी अज्ञानामुळे व अंधश्रद्धेमुळे शेतकऱ्यांची कशी लुबाडणूक होते याचे चित्रण केले आहे. ‘अखंड’ हे अभंगासारखे वैशिष्ट्यपूर्ण काव्य आहे. त्यांच्या काव्यातून शेतकऱ्याच्या जीवनातील दुःखाचे, दैन्याचे चित्रण येते. वास्तववादी मराठी कविता म्हणून या काव्याकडे पाहिले पाहिजे. या कवितेचे काव्यात्म मूल्यापेक्षा सामाजिक मूल्य श्रेष्ठ दर्जाचे आहे.

केशवसूत

कृष्णांजी केशव दामले उर्फ केशवसूत यांना ‘आधुनिक मराठी कवितेचे जनक’ म्हणतात. मराठी काव्याची पूर्वपरंपरा सोडून तिला लैकिक व आधुनिक बनवण्याचे कार्य केशवसूतांनी केले. विषय व अभिव्यक्तीचा वेगळेपणा हे त्यांच्या कवितेचे वैशिष्ट्य होय. कवी व काव्यविषयक कविता, प्रेमविषयक कविता, सामाजिक कविता, निसर्ग विषयक कविता, गुढगुंजनात्मक कविता असे विविध प्रकारचे काव्यविषय त्यांनी हाताळले आहेत. त्यांच्या काव्यात अनेक नव्या जाणिवा दिसतात.

‘आम्ही कोण’, ‘सृष्टी आणि कवी’, ‘स्फूर्ती’ यासारख्या कवितांमधून त्यांचा काव्यविषयक दृष्टिकोन व्यक्त होतो. ‘प्रीती’, ‘समृद्धी आणि प्रीती’, ‘कर्तव्य आणि प्रीती’, ‘मयूरासन आणि ताजमहाल’ इ. कवितांमधून त्यांनी प्रेमाचे नवे तत्वज्ञान मांडले आहे. ‘तुतारी’, ‘नवे निशाण’, ‘निशाणाची प्रशंसा’, ‘मजुरावर उपासमारीची पाळी’, ‘अंत्यजाच्या मुलाचा पहिला प्रश्न’, ‘गोफण’, ‘नवा शिपाई’ इ. कवितांमधून नवसामाजिक जाणिव प्रकट केली. ‘तुतारी’ कवितेत ते म्हणतात,

‘जुने जाऊ द्या मरणा लागुनि

जाळुनि किंवा पुरु नि टाका’

तर ‘समतेचा ध्वज उंच धरा रे’ हा संदेश ते येथे देतात. ‘हरपलेले श्रेय’, ‘झपुझा’ अशा काही गूढ गुंजनात्मक कविताही त्यांनी लिहिल्या.

केशवसुतांनी मराठी कवितेला अलौकिकाकडून - लौकिकाकडे, वस्तुनिष्ठतेकडून - आत्मनिष्ठेकडे, दीर्घतेकडून स्फुटतेकडे वळविले. त्यांच्या कवितेने अभिव्यक्तीची पद्धतही बदलली नवे विचार नव्या जाणिवा प्रकट केल्या.

‘ना. वा. टिळक यांनी फुलांमुलांचे कवी म्हटले आहे. निसर्ग, धर्म व देश यांचे प्रेम हा त्यांच्या काव्याचा विषय. ‘रणशिंग’, ‘बोंबाबोंब’, ‘कोलाहल-मौन गान’ इ. त्यांच्या कवितांत सामाजिक उद्भोधन दिसते. ‘सृष्टीची भाऊबीज’ या कवितेत निसर्गाच्या प्रेमाचे वर्णन केले आहे.

बालकवी

मराठी कवितेवर आपल्या कवितेचा दीर्घकाळ ठसा उमटविणारे बालकवी म्हणजेच ऋंबक बापूजी ठोंबरे. सृष्टी सौदंयने वेडा होणारा, निसर्गाची पूजा करणारा कवी म्हणजे बालकवी. मराठी कवितेत ‘निसर्ग कवी’ म्हणून त्यांचे स्थान अढळ आहे. ‘फुलराणी’, ‘निझरास’, ‘अरूण’, ‘संध्यारजनी’, ‘संध्यातारका’, ‘श्रावणमास’ अशा कवितांमधून निसर्गाची सुंदर सुंदर चित्रे त्यांनी रेखाटली आहेत. या निसर्ग कविता अत्यंत रमणीय व मनोहारी आहेत. निसर्गवर मानवी भावभावनांचा आरोपन करून निसर्गाचे काव्यमय वर्णन बालकवी करतात. बालकवींच्या निसर्ग कवितांचा विशेष म्हणजे त्यांची प्रत्ययकारी वर्णन शैली, निसर्गाचे हुबेहुब चित्रे ते रेखाटतात. रंग, रूप, रस, गंध, नाद व लय घेऊन निसर्ग त्यांच्या कवितेत अवतरतो. ‘आनंदी आनंद गडे’ या त्यांच्या कवितेत त्यांचा निसर्ग विषयक आशावादही प्रकट झाला आहे.

बालकवींच्या कवितेत जसा आनंद भरलेला आहे तशीच उदासिनता, निराशा काही कवितांमधून दिसते. त्यांच्या दुभंगलेल्या व्यक्तिमत्वाचे प्रतिबिंब त्यांच्या कवितेत पडलेले दिसते. ‘खेळ्यातील रात्र’, ‘पारवा’, ‘औदुंबर’, ‘पाखरास’, ‘हृदयांची गुंतागुंत’ यासारख्या कवितांमधून ही उदासिनता, खिन्नता प्रकट होताना दिसते. तरीही एक सौंदर्यवादी कवी म्हणूनच बालकवींचा लौकिक आहे.

गोविंदाग्रज

नाट्य व विनोद यांचे लेखन करणारे राम गणेश गडकरी यांनी ‘गोविंदाग्रज’ या टोपण नावाने काव्यलेखन केले आहे. ‘वाग्वैजयंती’ या त्यांच्या काव्यसंग्रहामध्ये जवळजवळ दिडशे कविता आहेत. सन १९०९ मध्ये ‘मनोरंजन’ मासिकात त्यांची ‘अल्लड प्रेमास’ ही कविता प्रसिद्ध झाली. ही प्रेमविषयक जाणिव प्रकट करणारी कविता होती. त्यांची सफल प्रेमगीते विलक्षण लोकप्रिय झाली.

म्हणून त्यांना ‘प्रेमाचे शाहीर’ ही उपाधी मिळाली. ‘अल्लड प्रेमास’, ‘निर्दय बालेस’, ‘गोफ’, ‘हृदयास’, ‘शेवटचे प्रेमगीत’, ‘गोड निराशा’, ‘गुलाबी कोडे’, ‘कधी’, ‘हृदयशारदेस’ इत्यादी अनेक कवितातून प्रेमाच्या विविध रूपाचा रमणीय आविष्कार घडविला आहे.

‘राजहंस माझा निजला’ ही त्यांची करूणरसात्मक कविता खूप गाजली. त्यांच्या कवितेत विनोद उपहास, उपरोध व प्रेमातील निराशा व्यक्त होताना दिसते. ‘दसरा’ या कवितेत केशवपुत्राचा मशहूर गोविंदाग्रज सच्चा चेला’ असे म्हणून स्वतःचा केशवसुतांचा चेला म्हणून उल्लेख केला आहे. ‘दसरा’, ‘केशवसुत गेले?’, ‘केशवसुतांची कविता वाचून’ यासारख्या कवितातून त्यांचे केशवसुतांवरील प्रेम व्यक्त झाले आहे. ‘कलगीचे गाणे’, ‘फुटकी तपेली’, ‘मुरली’ या त्यांच्या कविता गुढगुंजनात्मक आहेत. ‘काय करावे’, ‘चिंतातूर जंतू’, ‘रांगोळी पाहून’, ‘हुकमे हुकूम’, ‘विहिनींचा कलकलाट’, ‘स्मशानातील गाणे’, ‘इत्यादी कवितांमधून उपहास व विनोद यांचे दर्शन घडते.

या कालखंडात कवी दत्त, माधवानुज, रेंदाळकर, नागेश, रहाळकर, अनंततनय, राधारमण, कृ. ना. आठल्ये, मो. वा. कानिटकर, गं. रा. मोगरे, मो. ग. लेंझे, ज. ग. आयाशे, सुमंत, साधुदास इत्यादी कवींनी अर्वाचीन मराठी कवितेच्या विकासास हातभार लावला.

नारायण मुरलीधर गुप्ते उर्फ कवी बी

हे या काळातील एक तत्त्वचिंतक कवी. संख्येने थोड्याच कविता लिहून लोकप्रियता मिळवणारे ‘बी कवी’ प्रेम व गूढगुंजन या दोन क्षेत्रात अग्रगण्य आहेत. ‘बकुळ’, ‘बुलबुल’, ‘चाफा’ इ. कवितामधून प्रणयाचे गुढरम्य स्वरूप त्यांनी रंगविले. ‘वेडगाणे’, ‘डंका’, ‘आधुनिक कवींची कुरकुर’, ‘प्रणयपत्रिका’ ‘बंडवाला’ अशा त्यांच्या काही कविता विशेष प्रसिद्ध आहेत. ‘कमला’ नावाचे खंडकाव्यही त्यांनी लिहिले.

विनायक दामोदर सावरकर

स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांच्या कवितेत उत्तुंग कल्पनाशक्ती व तरल भावुकता यांचे मिश्रण दिसते. त्यांच्या कवितेत अनन्यसाधारण स्वरूपाची देशभक्ती व कवित्व यांचा संगम दिसतो. बंदिवासात कारागृहाच्या भिंतीवर काव्यलेखन त्यांनी केले.

‘सागरास’, ‘आत्मबल’, ‘स्वातंत्र्यतेचे स्तोत्र’, ‘माझे मृत्यूपत्र’ इ. रचना भावकाव्य म्हणून पाहता येईल. त्यांची ‘सागरास’ ही कविता विशेष गाजली. ‘कमला’ आणि ‘गोमंतक’ ही त्यांची महाकाव्य स्वरूपाची काव्ये आहेत.

भास्कर रामचंद्र तांबे (१८७४-१९४५)

भा. रा. तांबे यांची कविता केशवसुत संप्रदायाहून बच्याच प्रमाणात वेगळी आहे. मराठीतील एक श्रेष्ठ भावकवी म्हणून तांबे यांचे उल्लेख केला जातो. ‘कलेसाठी कला’ ह्या तत्वानी त्यांनी काव्य लेखन केले. संस्कृत, इंग्रजी व मराठी काव्याचा त्यांचा व्यासंग होता. त्यांचे इंग्रजी, हिंदी, फारसी भाषेवर प्रभुत्व होते. म्हणूनच त्यांची कविता अभिजात वळणाची बनली आहे. त्यांची भावगीते अतिशय लोकप्रिय बनली आहेत. त्यांच्या भावगीतात भावना व कल्पना यांचा मनोहर संगम आढळतो. तांबे यांच्या प्रेमकविता प्रसिद्ध आहेत. स्त्री-पुरुष प्रेमाच्या विविध छटा त्यांच्या कवितेत प्रतिबिंबित झाल्या आहेत. स्त्रीमनाची स्पंदने हल्लुवारपणे व्यक्त होताना दिसतात. ‘वाटेच्या वाटसरा’, ‘डोळे हे जुल्मी गडे’, या कविता उल्लेखनीय आहेत. आशयघनता, भावोत्कटता, गेयता, नादयुक्त शब्दयोजना, नाट्यमयता, रमणीय शब्दचित्रे ही त्यांच्या कवितेची वैशिष्ट्ये होत. अनुभवांची विविधता आणि कल्पकता यांनी त्यांची कविता नटलेली आहे. ‘नववधू प्रिया मी बावरतो’, ‘कळा ज्या लागल्या जीवा’, ‘प्रस्थान’, ‘रिकामे मधुघर’ इ. कवितांतून तांबे यांचे भावप्रवण मन व्यक्त झाले आहे. ‘वाटेच्या वाटसरा’, ‘पन्नास वर्षानंतर’, ‘अहा धन्वंतरी’, ‘राजकन्या व तिची दासी’ इ. नाट्यगीतातून तांबे मुग्धमधुर असा शृंगार प्रसंगांचे चित्रण करतात. ‘लोकमान्यांस’, ‘रुद्रास आवाहन’, ‘मातृभूमीप्रत’ यासारख्या कवितात उत्कट देशभक्ती व्यक्त झाली आहे.

‘कवी विनायक’ (सन १८७२ ते १९०९)

स्वदेश आणि स्वभाषा ह्यावर विनायक उर्फ विनायक जनार्दन करंदीकर यांचे प्रेम होते. त्यांनी आपल्या काव्यातून पूर्वजांच्या पराक्रमाचे व वीरवृत्तीचे स्मरण लोकांना करून दिले. ‘अह त्या’, ‘राणी दुर्गावती’, ‘संयोगिता’, ‘तारा’, ‘कृष्णकुमारी’, ‘वीरमती’, ‘मोहानंतर’ अशी ऐतिहासिक कथाकाव्ये लिहून भारतीय स्त्रीजीवनाचा आदर्श समाजासमोर ठेवला. ‘शिवराज दर्शन’, ‘महाराष्ट्र लक्ष्मी’, ‘इतिहासाचे मर्म’, ‘यापुढे’, ‘शिवसंदेश’, ‘हतभागिनी’ इ. देशभक्तीपर कविता लिहून जनमनात स्वत्वनिष्ठा जागृत केली. विनायकांची कविता साधी सरळ व प्रासादिक आहे. त्यांची कविता राष्ट्रीय वृत्तीने भारलेली आहे. राष्ट्रप्रेम व पूर्वजांविषयीचा अभिमान त्यांच्या काव्यात व्यक्त झाला आहे. ‘पूर्व दिव्य ज्यांचे, त्यांना रात्र भाविकाल’ असा आशावाद त्यांनी प्रकट केला आहे.

चंद्रशेखर शिवराम गोळे (१८७१-१९३७)

चंद्रशेखर यांची कविता आधुनिक असली तरी तिच्यावर मध्ययुगीन वातावरणाचा प्रभाव दिसतो. ‘गोदा गौरव’, ‘कवितारति’, ‘सोमनाथ’ या त्यांच्या कविता काव्यदृष्ट्या अत्यंत रमणीय आहेत. ‘काय हो चमत्कार’ हे त्यांचे कथाकाव्य रूपांतरीत असले तरी अत्यंत प्रभावी व रसाळ झाले आहे.

ह्याशिवाय ‘उघडं गुपित’, ‘किस्मतपुरचा जमीनदार’ ही दोन स्वतंत्र कथाकाव्ये आहेत. ‘चंट्रिका’ या नावाने त्यांचा काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहे. त्यांच्या कवितेतील वातावरण उदात्त व पवित्र आहे.

४.८.३ रविकिरण मंडळाची कविता

इ.स. १९२० ते १९२३ च्या दरम्यान पुण्यात एकत्र आलेल्या तरूण कर्वींचे हे मंडळ काव्यनिर्मिती व काव्यचर्चा यासाठी प्रसिद्ध होते. आधुनिक मराठी कवितेच्या विकासात रविकिरण मंडळातील कर्वींचे योगदान मोठे आहे. माधव त्रिंबक पटवर्धन उर्फ माधव ज्युलियन, शंकर केशव कानिटकर उर्फ गिरीश, यशवंत दिनकर पेंढारकर उर्फ यशवंत, श्री. बा. रानडे व सौ. मनोरमाबाई रानडे, गं. अं. माडखोलकर, द. ल. गोखले, दिवाकर (शं. का. गर्ग), वि. द. घाटे हे या मंडळातील कवी होत. कर्वींच्या या मंडळात काव्यविषयक चर्चा होत असे. काव्यासंबंधी विविध लेख लिहिले जात. सार्वजनिकरित्या काव्यगायनाची प्रथा याच मंडळाने सुरु केली. ‘किरण’ नावाचे गद्य-पद्यात्मक प्रकाशन मंडळाने प्रसिद्ध केले. या मंडळातील नावाजलेले कवी म्हणून माधव ज्युलियन, गिरीश, यशवंत यांचा उल्लेख करता येईल. रविकिरण मंडळाने ‘सुनित’ हा काव्यप्रकार रूढ केला.

माधव ज्युलियन (१८९४ ते १९३९)

माधव ज्युलियनांनी विपुल काव्यलेखन केले. त्यांच्या कवितेत पांडित्य व कवित्व यांचा सुरेख संगम दिसतो. विरहतंग, सुधाकर, उमरखय्यामच्या रुबाचा, द्राक्षकन्या, गजलांजलि, स्वप्नरंजन, तुटलेले दिवे, मधुलहरी हे त्यांचे कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. विरहतंग व सुधाकर ही त्यांची खंडकाव्ये लोकप्रिय ठरली आहेत. तशीच त्यांची प्रेमकविता ही रसिकमनाला भावलेली आहे. माधव ज्युलियनांचा फार्सी भाषेचा व्यासंग होता. त्यामुळे गझल, रुबाया यांचा प्रभाव त्यांच्या काव्यावर पडलेला दिसतो.

शंकर केशव कानिटकर उर्फ गिरीश (१८९३ ते १९४७)

कवी गिरीश हे रविकिरण मंडळातील आणखी एक महत्वाचे कवी. त्यांच्या काव्यरचनेचे स्फुटरचना व दीर्घ रचना असे दोन भाग होतात. ‘कांचनगंगा’, ‘फलभार’, ‘मानसमेध’ या काव्यसंग्रहातून त्यांची कविता एकत्रित झाली आहे. त्यांच्या स्फूट कवितेपेक्षा त्यांची खंडकाव्ये अधिक लोकप्रिय झाली आहेत. ‘अभागी कमल’, ‘कला’ व ‘अंबराई’ ही त्यांची खंडकाव्ये होते. गिरीशांनी आपल्या कवितेतून सामाजिक अन्यायाला वाचा फोडलेली दिसते. त्यांच्या कवितेत स्त्री दुःखाचेही दर्शन घडते. खेड्यातील निसर्ग सौंदर्याचे सुंदर दर्शन त्यांच्या कवितेतून घडते.

‘यशवंत’ (१८९९ ते १९८५)

हे रविकिरण मंडळातील लोकप्रिय कवी होत. यशवंतांनीही स्फूट रचना व खंडकाब्ये लिहिली आहेत. ‘यशवंती’, ‘यशोधन’, ‘भावमंथन’, ‘यशोगंध’, ‘योशोनिधी’, ‘यशोगिरी’, ‘ओजस्विनी’ व ‘पाणपोई’ हे त्यांचे स्फूट काव्यसंग्रह आहेत. ‘जयमंगला’, ‘बंदीशाळा’ व ‘काव्यकिरीट’ ही त्यांची खंडकाब्ये होत. यशवंतांच्या स्फूट रचनेत भावोत्कटतेबरोबरच त्यांची निराशावादी मनोवृत्ती प्रकट होताना दिसते. यशवंतांची नाट्यगीते व जानपदगीतेही प्रसिद्ध आहेत.

श्री. बा. रानडे व सौ. रानडे या दोघांनीही मिळून काढलेला ‘श्री-मनोरमा’ हा काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहे.

रविकिरण मंडळाने मराठी कवितेला अधिक लोकप्रिय केले. काव्यगायनाची पद्धत रुढ केली. काव्यविषयात विविधता आणली. उदा. नाट्यगीत, जानपदगीते, राष्ट्रीय गीते इत्यादी नवीन रचनाप्रकार उदयास आले.

४.८.४ राष्ट्रीय कविता

या कालखंडातील काव्यदृष्टीने एक महत्त्वाचा विशेष म्हणजे राष्ट्रीय कवितेची निर्मिती होय. या कालखंडातील राजकीय घडामोर्डींचे पडसाद मराठी कवितेत उमटणे स्वाभाविक होते. लोकमान्य टिळक व महात्मा गांधी यांचा स्वातंत्र्यलढा, सार्वजनिक गणेशोत्सव यातून राष्ट्रीय कविता निर्माण झाली. राष्ट्रीय भावनेने प्रेरीत होऊन लिहिणाऱ्या कवींमध्ये विनायक दामोदर सावरकर, कवी गोविंद, दुर्गाप्रसाद तिवारी, अज्ञातवासी, कवी माधव, साने गुरुजी, आनंदराव टेकाडे, ना. के. बेहेरे, सेनापती बापट इत्यादी कवींचा उल्लेख करता येईल.

४.८.५ विनोदी व विडंबनात्मक कविता

केशवकुमार (१८९८-१९६९)

केशवकुमार उर्फ प्रलहाद केशव अत्रे यांनी मराठीत विडंबनात्मक काव्य करण्याची सुरुवात केली. त्यांच्या ‘झेंडूची फुले’ या काव्यसंग्रहात विडंबनात्मक कविता दिसते. ‘आम्ही कोण?’, ‘कादर खा’, ‘पाहुणे’, ‘परिटास’ अशा विडंबन गीतांतून त्यावेळच्या लोकप्रिय कवितांचे विडंबन केले.

ना. न. लिमये यांनी मेघदूताच्या धर्तीवर ‘बल्लदूत’ नावाचे विडंबन काव्य रचले. अनंत काणेकर दत्तू बांदेकर, बाबुलनाथ, बकुलराय, गो. ल. आपटे इ. कवींनी त्यावेळी विनोदी व विडंबनात्मक कविता लिहून मराठीचे हे दालन समृद्ध केले. १९३६ साली दिनकर विनायक देव यांनी

‘उपहासिनी’ हा विडंबन गीतांचा संग्रह प्रसिद्ध केला. हा मराठीतील विनोदी, विशेषतः विडंबनात्मक गीतांचा चांगला संग्रह आहे. ज. के. उपाध्ये हेही या काळातील उत्तम विडंबन कवी होत.

याच काळात जानपद गीते, शिशुगीते, गद्यकाव्ये, लिहिली जात होती. ग. ह. पाटील, के. नारखेडे, सोपानदेव चौधरी, वि. भि. कोलते, ना. घ. देशपांडे, अनंत काणेकर, कवी आनंद इत्यादीची जानपदगीते उल्लेखनिय आहेत. ग. ल. ठोकळ (सुगी, मीठभाकर), पा. दत्ती. गोरे (बोबडे बोल, वाणीचा हुरडा) हे काव्यसंग्रह ही विशेष गाजले.

४.७.६ सारांश

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील मराठी कवितेचे स्वरूप अशा प्रकारचे आहे. सुरुवातीच्या कालखंडामध्ये मध्ययुगीन मराठी कवितेचा प्रभाव अर्वाचीन कवितेवर होता. रूपांतरीत कवितेवरही या काळात भर होता. परंतु केशवसुतांच्या कवितेपासून मराठी कवितेला वेगळे वळण लागले. ती खन्या अर्थाने आधुनिक झाली. त्यापूर्वीच म. फुलेंनी तिला वास्तववादी केली होती, पण त्यांच्याकवितेकडे समीक्षकांचे लक्ष गेले नाही. याकाळात सामाजिक, प्रेम, निर्सर्ग, गुढगुंजन, राष्ट्रीय अशा अनेक विषयांवर काव्यलेखन झाले. कवितेमध्ये माणूस महत्वाचा ठरला. कविता लेखनाचे वेगवेगळे प्रकारही हाताळण्यात आले. त्यामध्ये खंडकाव्य, अखंड छंदात्मक काव्य, मुक्तछंद, विडंबन आणि सुनित हे प्रकार हाताळण्यात आले. या कालखंडात अनेक कवींनी महत्वपूर्ण योगदान दिले. अनेक कवींनी समाजाभिमुख काव्यही लिहिले. रविकिरण मंडळाने काव्य लोकप्रिय करण्यामध्ये महत्वाचे योगदान दिले.

४.९ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न आणि उत्तरे

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१) ‘रूपककथा’ हा कथाप्रकार मराठीत कोणी रूढ केला?

उत्तर: वि. स. खांडेकर यांनी ‘रूपककथा’ हा कथाप्रकार मराठीत रूढ केला.

२) मराठीतील पहिली ऐतिहासिक कादंबरी कोणती?

उत्तर: ‘मोर्चनगड’ ही मराठीतील पहिली ऐतिहासिक कादंबरी होय.

३) मराठी नाटकाचे जनक कोणास म्हणतात?

उत्तर: ‘विष्णुदास भावे’ यांना मराठी नाटकाचे जनक म्हणतात.

४) बालकवींचे पूर्ण नाव काय?

उत्तर: अंबक बापूजी ठोंबरे हे बालकवींचे पूर्ण नाव होय.

५) मराठी रंगभूमीच्या पडत्या काळात मराठी रंगभूमीला कोणी सावरले?

उत्तर: मामा वरेरकर यांनी मराठी रंगभूमीच्या पडत्या काळात मराठी रंगभूमीला सावरले.

ब) योग्य पर्याय निवडा.

१) कथात्म साहित्याचे व्यवच्छेदक लक्षण काय आहे?

(कथानक / निवेदन / वर्णन)

२) मराठीतील पहिली स्वंत्र काढंबरी कोणती?

(यमुना पर्यटन / मोचनगड / मधली स्थिती)

३) हरिभाऊंचे लेखन कोणत्या मासिकातून प्रसिद्ध झाले?

(यशवंत / किलोस्कर / करमणुक)

४) आधुनिक कवितेचे जनक कोणास म्हणतात?

(भा. रा. तांबे / केशवसुत / माधव ज्युलियन)

५) हरिभाऊंनी आपल्या कथांना काय संबोधले?

(लघुकथा / नवकथा / स्फुट गोष्टी)

उत्तरे: १) निवेदन

२) यमुना पर्यटन

३) करमणुक

४) केशवसुत

५) स्फुट गोष्टी

क) दीर्घोत्तरी प्रश्न

१) इ. स. १९२० नंतरच्या मराठी काढंबरीचे स्वरूप स्पष्ट करा.

२) स्वातंत्र्यपूर्व काळातील मराठी कथेचे स्वरूप स्पष्ट करा.

ड) लघुत्तरी प्रश्न

१) केशवसुतांच्या कवितेचा आढावा घ्या.

२) ना. सि. फडके यांच्या काढंबरी लेखनाचे स्वरूप स्पष्ट करा.

दीर्घोत्तरी प्रश्न (सरावासाठी नमुना उत्तर)

१) कथात्म साहित्याची संकल्पना स्पष्ट करा?

(सदर प्रश्नाच्या उत्तरासाठी विषय विवेचनासाठी कथात्म साहित्य या मुद्यातील ४.४ चा सारांशरूपाने उपयोग करावा.)

२) रविकिरण मंडळातील कवितांचे स्वरूप स्पष्ट करा.

(उत्तरासाठी कविता या मुद्यामधील ४.८.३ चा उपयोग करा)

४.१० उपक्रम

- १) आपल्या परिसरातील कवी लेखकांच्या मुलाखती घ्या.
- २) स्वातंत्र्यपूर्व काळातील नियतकालिकांचा संग्रह करा.

४.११ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

- १) प्रदक्षिणा खंड पहिला, संपा. अनिरुद्ध अनंत कुलकर्णी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
- २) आधुनिक मराठी वाड्याचा इतिहास (भाग १ व २) हे अ. ना. देशपांडे, ब्रह्मीनस प्रकाशन, पुणे.
- ३) अर्वाचीन मराठी वाड्याचा इतिहास, प्र. न. जोशी, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे.
- ४) मराठी कथा उगम आणि विकास हे इंदुमती शेवर्डे, सोमैया पब्लिकेशन्स प्रा. लि. मुंबई: दिल्ली.

सत्र २ : घटक १

१९५० ते २००० या काळातील साहित्याची सांस्कृतिक, राजकीय आणि सामाजिक पार्श्वभूमी

(स्वातंत्र्यात्तर काळ, सामाजिक राजकीय परिवर्तन, नवविचार प्रवाह, वाड्मयीन चळवळी)

१.१ उद्दिष्टे

- १९५०-२००० काळातील साहित्यानिर्मितीस कारणीभूत असलेल्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय पार्श्वभूमी सांगून त्याचा मराठी साहित्यावर पडलेल्या प्रभावाचा अभ्यास करणे.
- १९५०-२००० या काळातील समाजजीवनातील स्थित्यंतरे आणि मराठी साहित्य यांचा परस्परसंबंध तपासणे.
- स्वातंत्र्योत्तर काळातील साहित्यप्रवाह निर्मितीस कारणीभूत असलेल्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय परिस्थितीच्या अनुषंगाने अभ्यास करणे.
- स्वातंत्र्योत्तर काळातील सामाजिक, राजकीय परिवर्तन व नवविचार प्रवाहांचा अभ्यास करणे.
- १९५०-२००० या कालखंडातील विविध साहित्यप्रवाह, त्यातील ग्रंथकार, त्यांच्या साहित्यकृती यांचा स्थूल परिचय करून देणे.
- स्वातंत्र्योत्तर काळातील विविध वाड्मयीन चळवळी, त्यांच्या प्रेरणा, स्वरूप समजावून देणे.

१.२ प्रास्ताविक :

कोणत्याही कालखंडातील सामाजिक, राजकीय घटकांचा अभ्यास हा संस्कृतीच्या आकलनाची पूर्तता करीत असतो. एखाद्या कालखंडातील अशा प्रकाराची सांस्कृतिक अभिव्यक्ती ही समाजिक, राजकीय अभिव्यक्तींना आकार देत असते. साहित्य आणि समाज या संकल्पना परस्परसंबंधीत आहेत. त्यांचा एकमेकांवर परिणाम होत असतो. हा परिणाम सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय अंगाने तपासून पाहता येतो. प्रत्येक काळातील साहित्यावर तत्कालीन सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय घडामोर्डींचा परिणाम होत असतो. सभोवतालची परिस्थिती, परिसर, घटना, विचारसरणी यांचा साहित्यनिर्मितीवर अपरिहार्यपणे प्रभाव पडतच असतो. स्वातंत्र्योत्तर काळातील आविष्करणे ही वर्तमानकालीन वास्तवाची, उद्धवस्त विश्वाची, बिनचेहऱ्याच्या संध्याकाळची, माणस नावाच्या बेटावरची, व्यक्ती-समाजजीवनातील अमानवीकरणाची आहेत. १९५० नंतरच्या साहित्यातूनही हेच आपल्याला जाणवते. १९५०

पासून २००० पर्यंतच्या वाडमयावर विविध घटनांचा परिणाम झालेला दिसून येतो. त्याचा आढावा प्रस्तुत विवेचनातून घ्यावयाचा आहे.

१.३ विषय विवेचन

सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय पाश्वर्भूमी, स्वातंत्र्योत्तर काळ-

१९५० ते २००० या काळातील साहित्याच्या पाश्वर्भूमीचा विचार खालीलप्रमाणे करता येर्इल-

१८१८ साली इंग्रजांनी पेशव्यांचा पराभव करून आपली सत्ता महाराष्ट्रभर स्थापन केली. ही सत्ता १८५७ पर्यंत बरीच स्थिरस्थावर होत होती. त्यातच १८५७ चा उठाव झाला आणि त्याने इंग्रजी सत्तेला मोठा हादरा दिला. हा उठाव अनेक कारणांनी अपयशी ठरला असला, तरी त्यातून इंग्रजांनी मोठा धडा घेतला होता. त्यातून इंग्रजी शिक्षणावर भर, एतदेशियांच्या व्यक्तीगत, धार्मिक बाबतीपासून दूर राहणे, आक्रमक भूमिका कमी करणे अशा गोष्टी घडून आल्या. या प्रभावातून या काळातील साहित्यही प्रभावीत होत गेले. १९४२ ते १९४७ हा काळ देशातील मोठ्या सामाजिक, धार्मिक, राजकीय उलाढालीचा काळ ठरला. दुसऱ्या महायुद्धाची घटनाही या काळावर बच्याच प्रमाणात प्रभावी ठरली. या महायुद्धामध्ये कोट्यवधी नागरिक किड्यामुंग्यासारखे मरण पावले. हिरोशिमा-नागासाकी सारख्या शहरांवर झालेल्या अणुबॉम्बच्या वर्षावाने विज्ञानाचे दुष्परिणामही माणसाने जवळून पाहिले. बा. सी. मर्डेकरांच्या ‘मी एक मुंगी’ या नेमक्या प्रतिमेतून मानवी जीवनाचे क्षुद्रत्व या काळात अधोरेखित झाले. त्यांच्या ‘काही कविता’ या संग्रहातील कवितांवर हा प्रभाव आणखी स्पष्टपणे जाणवतो. वा. रा. कान्ताची ‘नागासाकीचे अंध’, भगवंत देशपांडे यांची ‘शेलार’ या कवितांमधून, तसेच विश्राम बेडेकरांची ‘रणांगण’, बी. रघुनाथ यांची ‘म्हणे लढाई संपली’ या काढंबच्यांवरही महायुद्धाचा प्रभाव पडलेला दिसतो. १९४० नंतर सुरु झालेली देशातील हिंसक आंदोलने, मोर्चे, घटनाही प्रभावी ठरल्या. कुसुमप्रजांच्या १९४१ साली प्रकाशित झालेल्या ‘विशाखा’ या काव्यसंग्रहामधून त्यांची अभिव्यक्ती झालेली दिसते. ‘गर्जा जयजयकार क्रांतीचा गर्जा जयजयकार’ हे या काळातील क्रांतिकारकांचे घोषवाक्यच बनलेले होते. ‘आगगाडी व जमीन’, ‘अही-नकूल’ या कवितांमधून इंग्रजांची जुलमी राजवट आणि सर्वसामान्य जनता यांचे नाते नेमकेपणाने व्यक्त होत होते. यातून स्वातंत्र्याला अनुकूल वातावरण मिळत गेले. १९४२ च्या ‘चले जाव’ आंदोलनामध्ये या काव्यओळींचा उपयोग झाला होता. १९४५ च्या आसपास दुसऱ्या महायुद्धाच्या शमन्याची चिन्हे दिसू लागताच भारतीयांनी आपली स्वातंत्र्याची मागणी जोराने उचलून धरली. टिळकांची जहालमतवादी भूमिका नंतर सावरकर, सुभाषचंद्र बोस, भगतसिंग यांनी उचलून धरली, तर अहिंसावादी चळवळ म. गांधींच्या नेतृत्वामुळे प्रभावी ठरत होती. यातूनच देशासाठीच्या नव्या राज्यघटनेची तयारी सुरु झाली. फाळणी आणि मतभेदाच्या तीव्र विषाच्या बदल्यात भारतीयांच्या हातात स्वातंत्र्याचे अमृत पडले. हिंदू-मुस्लीम यांच्या परस्पर द्वेषातून झालेल्या रक्तपाताच्या घटनांनी या काळातील साहित्यातही

प्रवेश मिळवला. मर्ढेकरांच्या काही कवितांमध्ये त्याचे प्रतिसाद उमटलेले दिसतात. एम. एस. सत्यू यांचा ‘गर्म हवा’ हा चित्रपटही याच पार्श्वभूमीवर आधालेला होता. स्वातंत्र्यानंतर पंडित जवाहरलाल नेहरूनी राष्ट्रीय एकात्मतेचा संदेश दिला. या आशावादाने प्रभावीत होऊन दुर्गा खोटे, शाहीर अमरशेख, त्रिलोक कपूर, मामा वरेकर, लालजी पेंडसे, अशोक कुमार अशा अनेक मराठी लेखकांनी दंगेखोरांच्या विरोधातील मोर्च्यामध्ये उत्स्फूर्तपणे भाग घेतला होता. परंतु नंतर यातून वाट्याला आलेल्या अपयशामुळे यातील अनेक जण विद्रोही काव्यनिर्मितीकडे वळलेले दिसतात. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. जहाल आणि मवाळ गटांच्या एकत्रित प्रयत्नांचा आणि विशिष्ट अशा जागतिक परिणामांचा परिपाक म्हणून या स्वातंत्र्याकडे पाहावे लागते. तथापि देशाला मिळालेले स्वातंत्र्य केवळ आनंदादी ठरले असे कुणीही म्हणून शकत नाही, अशाच घटना १९४७ ते १९५० या काळात घडल्या. या घटनांनी भारतीय समाजाला कधीही भरून न निघणाऱ्या अनेक जखमा दिल्या. धर्मभेद, जातीभेद, प्रादेशिक भेद, भाषा भेद अशा अनेक समस्या याच काळात निर्माण झाल्या.

परकीय सत्तेच्या अधिपत्याखाली असताना सहज निर्दर्शनास न येणाऱ्या या बाबी स्वातंत्र्योत्तर काळात अधिकच तीव्र स्वरूप धारण करत होत्या. साहित्याचे क्षेत्रही याला अपवाद राहिले नाही. ३० जानेवारी १९४८ रोजी झालेल्या गांधीहत्येने समाजातील मतभेदावर शिक्कामोर्तब केले होते. अशाप्रकारे हिंदू-मुस्लीम दंगे, अण्वस्त्रांची निर्मिती, हत्याकांड, राजकीय सत्तेसाठी हापापलेपण, विज्ञानाचे दुष्परिणाम, भांडवलदारांकडून होणारे शोषण, महायुद्ध, फालणी अशा या काळातील घटनांचे प्रतिबिंब मनमोहन, बा. सी. मर्ढेकर, शरदचंद्र मुक्तिबोध, गंगाधर गाडगीळ, गोखले, भावे, बिवलकर यांच्या लेखनामधून दिसून येते. १९४५ नंतर सुरु झालेल्या नवसाहित्यामध्येदेखील यातून निर्माण झालेल्या हतबलता, मानवी जीवनाची क्षुद्रता, जीवनविषयक अशाश्वती, भयग्रस्तता, धास्ती, जीवनाची क्षणभंगुरता, असहायता, एकाकीपण, नास्तिकता अशा भावनांचे चित्रण होत असलेले दिसून येते. स्वातंत्र्यानंतर सर्वसामान्यांच्या वाट्याला कोणतेही सकारात्मक जीवन आले नाही, याची जाणीव सर्वसामान्यांना, विशेषत: तळागाळातील भारतीय जनतेला होऊ लागली होती. यातूनच प्रामुख्याने व्यक्तिलक्ष्यी, समूहलक्ष्यी आणि सौंदर्यलक्ष्यी अशा तीन प्रकारच्या जाणिवा साहित्यातून व्यक्त होऊ लागल्या, असे वसंत पाटणकर आपल्या ‘स्वातंत्र्योत्तर मराठी कविता’ या ग्रंथामध्ये म्हणतात. हे तीन प्रवाह म्हणजे या काळातील विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीचा परिपाकच होता. विज्ञानाची प्रगती, अस्तित्ववाद, मानवी जीवनाचे महत्त्व या बाबींमुळे व्यक्तिलक्ष्यी विचार साहित्यामध्ये रुजले. एकाकीपणाची जाणीव दूर करण्याच्या दृष्टीने आणि सुरक्षेच्या दृष्टीने समूहलक्ष्यी जाणीव व्यक्त होऊ लागली. त्याचबरोबर समाजातील नकारात्मक गोष्टींनी उबगलेला वर्ग साहित्याच्या सौंदर्यलक्ष्यी भूमिकेमध्ये समाधान मानू लागला. या तीन भावना स्वातंत्र्योत्तर काळातील मूलभूत साहित्यप्रेरणा होत्या असे म्हणता येते. मर्ढेकरांच्या अनेक कवितांमधून व्यक्तिलक्ष्यी भावना, त्यांच्या समीक्षात्मक लेखनामध्ये ते सौंदर्यलक्ष्यी भूमिका घेताना दिसतात. मार्क्सवादाने या काळातील समाजवास्तव ढवळून टाकले.

त्याचा मोठा प्रभाव या काळावर पर्यायाने साहित्यावरही पडलेला दिसतो. हर्बर्ट मार्क्युज व थिओडोर अडोर्नों यांसारख्या मार्क्सवादी समीक्षकांचा प्रभाव मराठीमधील डि. के. बेडेकर, गंगाधर गाडगीळ, शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांच्यावर पडलेला दिसून येतो. मार्क्सवादाबोरच गांधीवादाचाही प्रभाव या काळातील समाजावर पडत होता. १९२० नंतर सुरु झालेली गांधींची विचारसरणी स्वातंत्र्यानंतर अधिकच जोर धरू लागलेली होती. विनोबा भावे, साने गुरुजी, मामा वरेकर, वा. म. जोशी, वि. स. खांडेकर अशा अनेक लेखकांच्या लेखावावर हा गांधीवादाचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसून येतो. सत्यकथेच्या जुलै १९६१ च्या अंकामध्ये मराठी साहित्यावरील गांधीवादाचा प्रभाव या विषयावर अनेकांचे लेख प्रकाशित करण्यात आले होते. त्यातून गांधीवादाचा या काळातील मराठी साहित्यावरील प्रभाव स्पष्ट झाला आहे.

आसाममधील उल्फाचे उग्र आंदोलन, बोडोंचे आंदोलन, तमिळनाडू, महाराष्ट्र, उत्तरप्रदेश, बिहार, ओरिसा, मध्यप्रदेश, पंजाब, गुजरात येथे राष्ट्रपती शासन आणि नंतर कॉंग्रेसचे सरकार स्थापन, खलिस्तानची चळवळ, आंध्रप्रदेशात तेलगू देसमची सत्ता स्थापन, पंजाबवरील लष्करी नियंत्रण, ऑपरेशन ब्लू स्टार, विमान अपहरण अशा अनेक घटनांनी १९८० ते १९८४ पर्यंतचा महाराष्ट्र प्रभावीत झाला होता. त्यानंतर ३१ ऑक्टोबर १९८४ रोजी इंदिरा गांधींची हत्या एका माथेफिरू शिख इसमाने केली. त्यामुळे शिखांविरोधात मोठा हिंसाचार पेटला. राजीव गांधी पंतप्रधानपदी विराजमान झाले. बोफोर्स बंदुका प्रकरण याच काळात घडले. १९८८ साली मतदानाचे वय २१ वर्षावरून १८ वर्षे करण्यात आले. डिसेंबर १९८९ मध्ये जनता दलाचे सरकार स्थापन झाले. परंतु नंतर त्याचे विभाजन झाले. १९९० साली चंद्रशेखर प्रधानमंत्री झाले. २१ मे रोजी राजीव गांधींची हत्या झाली. नंतर आक्रमक हिंदुत्ववाद, रामजन्मभूमीचा प्रश्न असे प्रश्न निर्माण झाले. यातूनच पुढे ६ डिसेंबर १९९२ रोजी अयोध्या येथील बाबरी मशीद उद्धवस्त करण्यात आली. याचा परिणामस्वरूप भारतभर हिंसाचार सुरु झाला. हजारो लोक मृत्युमुखी पडले. या घटनांनी या काळातील वैचारिक वाढमय प्रभावीत झालेले दिसते. अभिजित देशपांडे यांनी एक होता कारसेवक (२००५) या आपल्या ग्रंथामध्ये या परिस्थितीचे नेमके वर्णन केलेले आहे. धर्मनिरपेक्षता या विषयावर या काळात सर्वाधिक चिंतन-मनन झालेले दिसते

२६ जानेवारी १९५० रोजी भारताची राज्यघटना अमलात आली. सार्वभौमत्व, धर्मनिरपेक्षता, समाजवाद, लोकशाही, न्याय, समता, स्वातंत्र्य, बंधूता, व्यक्तिप्रतिष्ठा, एकात्मता अशा अनेक बाबींचा अधिकार राज्यघटनेने दिला. १९५१-५२ मध्ये सार्वत्रिक निवडणुका झाल्या. सुरुवातीला भारतीय समाजामनामध्ये एक सकारात्मक वातावरण निर्माण होत होते. त्यातून कॉंग्रेसला सत्ता प्राप झाली. परंतु राजकीय स्वार्थ, भ्रष्टाचार, विषमता, प्रतिष्ठितांच्या हाती सत्तेचे केंद्रिकरण याच गोष्टींचा अनुभव सर्वाना येत होता. या निराशेतून तयार झालेली मानसिकता साहित्यातूनही व्यक्त होत होती. १९५५ मध्ये पहिले लघुनियतकालिक निघाले. अबकडई, नपेक्षा, शब्द, अर्थव, असो, वाचा, फक्त, भारूड, विद्रोह, मागोवा अशा लघुनियतकालिकांनी मराठी वाढमयामध्ये नव्या आशयाची, विषयाची, अभिव्यक्तीची, व्यक्तिगत आविष्काराची

मोलाची भर घातली. सतिश काळसेकर, दिलीप चित्रे, भालचंद्र नेमाडे, चंद्रकांत पाटील, वसंत आबाजी डहाके यांनी ही लघुनियतकालिकांची चळवळ चालवली. सत्यकथेसारख्या नियतकालिकांवर प्रतिष्ठांचेच वर्चस्व चालत होते. नवीन लेखकांना त्यात कोणत्याही प्रकारचे स्थान नव्हते. त्यामुळे ही लघुनियतकालिकांची चळवळ उभी राहिली. खन्या अर्थाने ही चळवळ म्हणजे साहित्यातील एकाधिकारशाहीला, वंशवादाला, विषमतेला विरोध होता. नवीन शिकत असलेला ग्रामीण समाज, दलित समाज, आदिवासी समाज या सर्वांना लघुनियतकालिकांच्या चळवळीने आधार दिला. १९७६ ते १९८६ या काळात ऋचा, कोनटिकी, कविता, आदिम, दृष्टी, संवाद, अक्षरचळवळ, उद्गार, समुचित अशी नियतकालिके निघत होती. नव्वदोत्तरी साहित्यावर यांचा मोठा प्रभाव राहिलेला आहे. ही लघुनियतकालिकांची चळवळ अधिक काळ टिकू शकली नसली, तरी तिने पुढे मोठ्या क्रांतीची बीजे पेरून ठेवली होती. याच वेळी समाजामधील तळागाळातील लोकांच्या मनातील स्वातंत्र्याबद्दलची निराशा व्यक्त होत होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या रूपाने त्यांना एक आवाज मिळाला. आंबेडकरांनी समाजामध्ये समता प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने अनेक प्रयत्न केले. काळाराम मंदिरप्रवेश, मनुस्मृतीदहन, चवदार तळ्याचा सत्याग्रह या घटनांमुळे झालेले दलितांवरील अत्याचार पाहून शेवटी १९५६ मध्ये त्यांनी धर्मांतराचे हत्यार उपसले. आंबेडकरांच्या विचारांच्या प्रभावातूनच पुढे दलित साहित्य चळवळ उभी राहिली. या चळवळीचे अनुकरण करीत पुढे ग्रामीण, आदिवासी, स्त्रीवादी असे साहित्यप्रवाह निर्माण झाले. शंकरराव देव यांच्या अध्यक्षतेखाली १९४६ साली स्थापन झालेल्या संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेने या काळात आपले कार्य सुरु केले होते. यातूनच संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ निर्माण झाली. या चळवळीचाही साहित्यावर मोठा प्रभाव पडला. अण्णाभाऊ साठे, शाहीर अमर शेख असे अनेक लेखक या चळवळीने प्रेरित होऊन लेखन करत होते. आचार्य अश्यांनीदेखील या संदर्भामध्ये प्रचार-प्रसार केला. यासाठी दिल्या गेलेल्या बलिदानाचे वर्णन करण्याच्या प्रेरणेतून वीरश्रीपूर्ण काव्यलेखन या काळामध्ये केले गेले. या चळवळीने मराठी अस्मिता जागृत करण्यात आणि महाराष्ट्रीयन जनतेला एकत्र आणण्यात मोलाचा वाटा उचलला. १९५६ मध्ये संयुक्त महाराष्ट्र परिषद विसर्जित करून संयुक्त महाराष्ट्र समिती स्थापन करण्यात आली. यासंदर्भात मराठीमध्ये मोठी वैचारिक चर्चा झाली. त्यामध्ये श्री. म. जोशी, श्री. अ. डांगे, रामानंद तीर्थ, ना. ग. गोरे, बी. सी. कांबळे, श. शां. मोरे, पु. ह. पटवर्धन, लक्ष्मणशास्त्री जोशी, द. वा. पोतदार, र. पु. परांजपे, ग. बा. सरदार, राम जोशी, ग. बा. नेवाळकर, ना. र. देशपांडे, अशोक मेहता, राम जोशी, मधु दंडवते, भास्कर भोळे, सत्यरंजन साठे, यशवंत फडके, कुमार केतकर, सुहास पळशीकर, अविनाश धर्माधिकारी अशा अनेक लोकांनी यासंदर्भात महत्वाचे लेखन व चर्चा केली. यांच्या लेखनाचा व कार्याचा ठसा या काळामध्ये मराठी जनमाणसावर पडत होता. या विचारांचा साहित्यावर एक सकारात्मक परिणाम झाला. या विचारांमुळे साहित्यिक अस्तित्वाकडे तटस्थ आणि निर्भीडपणे पाहण्याची वृत्ती नव्या लेखकांना मिळाली. यातून जुन्या साचेबद्ध,

आशयबंद साहित्याकडे टीकात्मकपणे पाहण्याची दृष्टी यातून मिळाली. यातून नवीन विचारांच्या लेखकांना मोकळेपणाने लिहिण्यासाठी वातावरण तयार झाले.

१९७३ साली इंदिरा गांधी पंतप्रधान होत्या. परंतु १९७३ पासून त्यांच्याबद्दल समाजामध्ये असंतोष निर्माण होऊ लागला होता. बेकारी, महागाई, विषमता यांनी लोक गांजले होते. लोकांचा असंतोष मोर्चे, संप, आंदोलने यातून बाहेर पडत होता याच काळात गुजरातमध्ये सरकारविरुद्ध निदर्शन करणाऱ्यांविरुद्ध पोलिसांनी केलेल्या गोळीबारात ४३ लोक मरण पावले. १०८ लोक जखमी झाले आणि ६१५५ लोकांना अटक करण्यात आली. बिहारमध्येही अशाच एका घटनेत १२ लोक मरण पावले, ५४ जखमी झाले. जयप्रकाश नारायण यांच्या नेतृत्वाखाली पाटणा येथे ८ एप्रिल १९७५ मध्ये मूळ मोर्चा काढला. त्यानंतर १८ मे रोजी रेल्वे संप सुरु झाला. वीस हजार लोकांना अटक झाली. जूनमध्ये अलहाबाद उच्च न्यायालयात इंदिरा गांधींवर भ्रष्टाचाराचा आरोप झाला आणि त्यांना ६ वर्षे निवडणूक लढवण्यापासून बंदी करण्यात आली. यातून जनता आघाडीला बहूमत मिळाले. जयप्रकाश नारायण, मोरारजी देसाई, चंद्रशेखर, अटल बिहारी वाजपेयी, मधु लिमये, मधु दंडवते यांना अटक करण्यात आली. मुद्रणस्वातंत्र्य नाहीसे करण्यात आले. आणीबाणी लागू करण्यात आली. याच काळात म्हणजे १९७५ साली कराड येथे अखिल भारतीय साहित्य संमेलन श्रीमती दुर्गाबाई भागवत यांच्या अध्यक्षतेखाली भरविण्यात आले होते. त्याचे उद्घाटक तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी हे होते. यामध्येच मंगोश पाडगावकरांनी आपली भिंत ही कविता वाचली होती. (पुढे ती सलाम या कवितासंग्रहामध्ये समाविष्ट करण्यात आली.) ही कविता आणीबाणीच्या विरोधात होती. दि. पु. चित्रे यांच्या बहिन्या-मुक्यांची दिंडी ही कविताही याच आणीबाणीच्या प्रभावातून लिहिली गेली होती. तिचा अनुवाद १९८३ सालच्या पॉप्युलर प्रकाशनाने प्रकाशित केलेल्या ‘व्हॉइसेस ऑफ इर्जन्सी’ या कवितासंग्रहातून प्रकाशित झाला होता. सत्यकथेच्या १९७७ च्या अंकातील विश्वास कानडे यांची पंधरा बारा पंच्याहत्तर ही कविता, वसंत आबाजी डहाके यांचा आणीबाणी (तात्कालिक आणि कायम) आणि आम्ही हा लेख, रंगनाथ पठारे यांचे ताम्रपट (१९९९), दिवे गेलेले दिवस (२०००) या काढबन्यांतही आणीबाणीचा प्रभाव पडलेला दिसतो.

१९६० चे दशक चळवळींच्या दृष्टीने गजबजलेले होते. सहकारी चळवळी, शेतकरी चळवळी, दलित चळवळी, भटक्या-विमुक्तांचे लढे, मुस्लिम सत्यशोधक समाज, रुकी-मुक्ती चळवळ, वाड्मयीन चळवळी, कलेच्या क्षेत्रातील चळवळी, चित्रपटांची चळवळ अशा अनेक चळवळींनी या काळातील सामाजिक वातावरण ढवळून निघत होते. या चळवळींमधील अनेकांचे शासकीय पातळीवरील मंडळांमध्ये रूपांतर झाले. उदा. महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, फिल्म अँण्ड टेलिव्हिजन इन्स्टिट्यूट, भाषा संचालनालय इ. त्यातील वाड्मयीन चळवळींमधूनच वाड्मयीन प्रवाह निर्माण झाले. या चळवळी म्हणजे समाजमनातील असमाधानाच्या, असंतोषाच्या, विद्रोहाच्या प्रतीक होत्या. सर्वप्रथम पश्चिम बंगालमध्ये १९६० च्या आरंभी खेड्यातील शेतकऱ्यांनी सशस्त्र उठाव केला. त्यातून पुढे नक्षलवादी आंदोलन उभे राहिले.

मार्क्सवाद आणि लेनीनवादाने प्रभावीत असलेल्या ‘कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडियाची’ स्थापना २२ एप्रिल १९६९ रोजी झाली. भारतातील पहिली माओवादी संघटना म्हणून तिचा उल्लेख होऊ लागला. १९६९ साली कलकत्त्यात काही विद्यार्थ्यांनी स्वयंस्फूर्त असे आंदोलन केले. त्याला मोळून काढताना सरकारने अनेक तरुणांना ठार मारले. अनेकानां तुरुंगात डांबले गेले. अशा चळवळीचा प्रभाव साहित्यावरही अपरिहार्यपणे पडत होता. यातूनच निषेध, विरोध, प्रतिवाद, प्रतिरोध, सामना, विद्रोह या भावना साहित्यामध्ये उतरलेल्या दिसतात. यातून साहित्यचळवळीही समृद्ध होऊ लागल्या. अमेरिका, युरोपमधील विद्रोही चळवळी, बळैक पॅथरसारख्या जागतिक पातळीवरील चळवळी, विद्रोही विचारवंत प्रस्थापित व्यवस्थेविरोधात आक्रमक भूमिका घेऊन सर्व समाजातील तरुणांवर या काळात प्रभाव गाजवित होत्या. समृद्ध व प्रस्थापित समाजापासून मुक्ती असे या समाजाचे ध्येय बनलेले होते.

याच १९६० च्या दशकात धग (उद्धव शेळके - १९६०), कोसला (भालचंद्र नेमाडे - १९६३), इंधन (हमीद दलवाई - १९६४), टारफुला (शंकर पाटील - १९६४), गोतावळा (आनंद यादव - १९७१), पाचोळा (ग. रं. बोराडे - १९७१) या कांदंबन्यांनी विशिष्ट असे भाषिक, प्रादेशिक, रूपात्मक प्रयोग कांदंबरीमध्ये केले. गोतावळाच्या रूपाने पूर्णपणे बोलीभाषेतील कांदंबरी निर्माण झाली. बोलीभाषेला प्राप्त झालेल्या भाषिक दर्जाचा हा एक परिपाक होता. अस्तित्ववादाचा नवा शोध कोसलासारख्या कांदंबन्या घेत होत्या. जागतिक पातळीवरील विद्रोहाचे दशक म्हणून १९६० चे दशक ओळखले जाते. जागतिक पातळीवरील या विद्रोहाने महाराष्ट्रीयन तरुणही प्रभावीत झाला होता. यातूनच महाराष्ट्रामध्ये दलित साहित्य चळवळ उभी राहिली. अण्णाभाऊ साठे यांच्या हस्ते १९५८ साली पहिल्या दलित साहित्याचे उद्घाटन झाले. त्यातून पुढे ही चळवळ वाढली. म. ना. वानखेडे, बाबूराव बागूल, गंगाधर पानतावणे, नामदेव ढसाळ, ज. वि. पवार, भाई सारंगे, अर्जुन डांगळे, राजा ढाले, शरणकुमार लिंबाळे अशा अनेकांनी या चळवळीला सुरुवातीच्या काळात सशक्त केले. यातील अनेक जण दलित पॅथर या संघटनेचे सदस्य होते. दलित पॅथर या संघटनेचे कार्य देशामध्ये राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक क्रांती करणे, समाजातील तळागाळातील लोकांमध्ये जागृती निर्माण करणे हे होते. आंबेडकरांच्या विचारांनी प्रत्यक्ष प्रभावीत झालेली ही एक महत्त्वपूर्ण संघटना होती. नंतर राजा ढाले आणि नामदेव ढसाळ यांच्यामधील मतभेदांमुळे ही संघटना विभाजीत झाली असली, तरी या संघटनेने या काळातील तरुणांच्या मनामध्ये मोठे परिवर्तन घडवून आणण्यास मदत केली होती, हे निश्चित. यातील ज. वि. पवार, भाई सारंगे, राजा ढाले, नामदेव ढसाळ, अर्जुन डांगळे अशा दलित पॅथरच्या अनेक साहित्यिकांनी लेखनाला आपल्या चळवळीचे हत्यार बनविले होते. ८० नंतरच्या दशकामध्ये साहित्य अकादमी, महाराष्ट्र फाऊंडेशन, विचारवेध संमेलने, साहित्यविषयक चर्चासत्रे अशा अनेक साहित्यिक घटना घडत होत्या. दलित साहित्य परिषद, आदिवासी साहित्य परिषद, ग्रामीण साहित्य परिषद, कामगार साहित्य परिषद, दलित-आदिवासी-ग्रामीण साहित्य परिषद अशा अनेक साहित्य परिषदांनी

आपापली संमेलने भरवायला सुरुवात केली. नोव्हेंबर १९७९ साली पहिले आदिवासी संमेलन झाले. मार्च १९९० मध्ये मुस्लिम मराठी साहित्य संमेलन भरले. दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, ख्रिस्ती, मुस्लीम, सत्यशोधक, समरसता, विद्रोही अशा विविध समाजगटांकडूनही साहित्यसंमेलने भरवली जाऊ लागली होती. याचा वाड्यमयाच्या आशयव्यासीवर सकारात्मक परिणाम झाला. साहित्याचा आशय, विषय व्यापक आणि विस्तीर्ण झाला. वरील सर्व घटनांचे चित्रण प्रत्येक समाजगटातील लेखकांनी केलेले दिसते. शेतकऱ्यांची स्थिती आनंद यादव, नागनाथ कोत्तापळे, वासुदेव मुलाटे, द. ता. भोसले अशा लेखकांनी आपल्या लेखनातून मांडली. कलेच्या क्षेत्रामध्येदेखील उपेक्षित समाजातील लेखकांच्या साहित्याशयाच्या अनुषंगाने नवीन सौंदर्यशास्त्र मांडण्याचा प्रयत्न कॉ. शरद पाटील (अब्राह्मणी साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र), शरणकुमार लिंबाळे (दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र) हे लेखक करत होते. ग्रामीण लेखकांच्या लेखनामधून अर्थव्यवस्था आणि दलित लेखकांच्या लेखनातून जातिव्यवस्था यांचे निर्देश आलेले दिसतात. जनसाहित्याची चळवळही या काळातील महत्त्वाची चळवळ ठरते. जननिष्ठ जाणिवेने जीवनवास्तवाचा कलात्मक वेद घेण्याचा प्रयत्न या साहित्याने केलेला आहे. निखळ मानवनिष्ठा या साहित्याने डोळ्यासमोर ठेवलेली दिसते. याचबरोबर स्त्रीवादी साहित्याची चळवळ १९७५ नंतर प्रामुख्याने सुरु झाली. संयुक्त राष्ट्रांनी १९७५ ते १९८५ हे दशक स्थियांचे दशक म्हणून घोषित केले. यातून महाराष्ट्राची स्त्रीमुक्ती चळवळ भक्तम झाली. १९७५ साली पुण्यामध्ये पहिली स्त्रीमुक्ती परिषद भरली. श्रमिक आणि ग्रामीण स्थियांचा यात मोठा सहभाग होता. १९८६ साली चांदवड येथे शेतकरी संघटनेने स्थियांचा मेळावा घेतला. स्थियांच्या समस्यांना प्राध्यान्य देऊन कार्य करणारी बायजा, महिला आंदोलन पत्रिका, ललकारी, बाई, स्त्रीउवाच, मिळून सान्या जणी अशी नियतकालिके सुरु झाली. सिमॉन द बोव्हा या फ्रेंच लेखिकेचे ‘दि सेंड सेक्स’ हे पुस्तक स्त्रीवादी साहित्याचे बायबल मानले जाते. या पुस्तकाचा शांता किलोस्कर यांनी मराठीमध्ये १९७५ सालीच अनुवाद केला. त्यातून मराठी जनतेला, स्थियांना स्त्रीवादाचा परिचय झाला. त्यानंतर याच काळात कृष्णबाई मोटे यांचे काळाची पावले (१९७६), छाया दातार यांचे पुरुषकेंद्री आणि स्त्रीपुरुष (१९८४), गीता साने यांचे भारतीय स्त्रीजीवन (१९८६), रोहिणी गवाणकर यांचे मराठी स्त्रीशक्तीचे राजकारणी रूप (१९८६), आ. ह. साळुंखे यांचे हिंदू संस्कृती आणि स्त्री (१९८९), उर्मिला पवार आणि मीनाक्षी मून यांचे आम्हीही इतिहास घडविला (१९८९) अशी अनेक पुस्तके या काळामध्ये प्रकाशित झाली. यांनी स्त्रीवादी चळवळीला आणि साहित्याला गती दिली. समीक्षा आणि सौंदर्यविचारावरही १९५० नंतर घडलेल्या घटनांचा प्रभाव पडत होता. कलावाद, जीवनवाद आणि उभयतांचा संगम असे साहित्याकडे पाहणारे तीन मतप्रवाह या काळामध्ये आपापली भूमिका निष्ठेने चालवित होते. दि. के. बेडेकर, रा. ग. जाधव, भालचंद्र नेमाडे यांची जीवननिष्ठा, मर्फेकर, प्रभाकर पांड्ये, फडके यांची कलानिष्ठा, रा. भा. पाटणकरांची द्विध्रुवात्मकता या सिद्धांतांनी सौंदर्यविचारात मोलाची भर टाकली. जागतिकीकरण, औद्योगिकीकरण, भांडवलशाही, शहरीकरण, आधुनिकीकरण, आंतरराष्ट्रीयीकरण इ. प्रक्रियांचाही

प्रभाव साहित्यावर पडणे अपरिहार्य होते. त्यातून नवसमीक्षा, रूपवादी समीक्षा (रशियन आणि अँग्लो अमेरिकन), मार्क्सवाद, आधुनिकतावाद, वास्तववाद, अतिवास्तववाद, उत्तर आधुनिकतावाद, संरचनावाद, उत्तरसंरचनावाद, नव-इतिहासवाद, मनोविश्लेषणात्मक-आदिबंधात्मक समीक्षा, चिन्हमीमांसा, वि-रचनावाद, उत्तर-वसाहतवाद अशा कितीतरी नवनवीन विचारप्रवाहांचा प्रभाव समीक्षाविचारावर पडत होता. भालचंद्र नेमाडे यांचा देशीवादी भूमिकेचा प्रभाव या काळातील साहित्य-समीक्षेवर बराच काळ राहिलेला दिसतो. साहित्यकलेचे आदिमत्त्व आणि तिचा मानवी समाजावर नियमितपणे पडणारा प्रभाव यावर भर देणाऱ्या या विचारप्रवाहाने मराठी साहित्यविश्व बराच काळ प्रभावीत करून ठेवले. या विचाराबद्दल सकारात्मक-नकारात्मक अशी विपुल चर्चा झाली असली, तरी त्याने साहित्यक्षेत्र पुरते प्रभावीत करून ठेवलेले दिसते. जागतिकीकरण ही यातील सर्वाधिक प्रभावी घटना होती. या घटनेने राजकीय, सांस्कृतिक, आर्थिक, सामाजिक अशा सर्वच क्षेत्रांवर मूलगामी परिणाम घडवून आणलेला होता. विजय तेंडुलकर (कांदंबरी - २), श्याम मनोहर (कळ), रंगनाथ पठारे (नामुष्कीचे स्वगत), दिनानाथ मनोहर (मन्वंतर), मकरंद साठे (अच्युत आठवले आणि आठवण, ऑपरेशन यमू) अशा कांदंबन्यांमधून जागतिकीकरणाचा प्रभाव शोधता येतो. अरुण काळे, प्रवीण दशरथ यांच्या कविता, वसंत पळशीकरांचे लेखन, जयंत पवारांच्या कथा अशा अनेक नव्वदोत्तरी लेखकांच्या लेखनावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव आढळतो. साहित्याबोरच भाषेवरही त्याचा मोठा प्रभाव जाणवतो. साहित्याच्या माध्यमावरच दूरगामी परिणाम करणारी प्रक्रिया म्हणूनही जागतिकीकरणाकडे पाहावे लागते. इंग्रजी ही जागतिकीकरणाची भाषा म्हणून ओळखली जाते. या भाषेने मराठी भाषेवर केलेल्या आक्रमणाबद्दल सलील वाघ, मंगेश काळे, सचिन केतकर, संजीव खांडेकर, वर्जेश सोलंकी अशा अनेक अभ्यासकांनी चर्चा केलेली दिसते. प्रवीण बांदेकर, प्रफुल्ल शिलेदार, सलील वाघ, मंगेश काळे, हेमंत दिवटे, संतोष पवार यांनी नव्वदनंतर नवी संवेदना मांडण्याचा प्रयत्न केला.

नवसाहित्यप्रवाह आणि वाङ्मयीन चळवळी

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या ५० वर्षांच्या काळामध्ये मराठी साहित्याने अनेक स्थित्यंतरांचा अनुभव घेतलेला दिसतो. विविध नवसाहित्यप्रवाह, चळवळी यांच्या परस्पर प्रभावामुळे हे साहित्य व्यामिश्र आणि गुंतागुंतीचेही बनलेले दिसते. या काळामध्ये साहित्य आशय, अभिव्यक्ती अशा दोन्ही अंगाने अधिकाधिक समृद्ध झाले. कालखंडाच्या पूर्वार्धात कविता आणि उत्तरार्धात प्रामुख्याने कांदंबरी, आत्मकथन हे साहित्यप्रकार महत्वाचे ठरले. ते अधिकाधिक वास्तववादी बनत गेल्याचेही दिसून येते.

१९६० नंतर उदयास आलेला 'ग्रामीण साहित्य' हा महत्वाचा साहित्यप्रवाह म्हणून ओळखला जातो. याच्या केंद्रस्थानी शेतकरी आहे. शेती पिकली तर आबादी नाहीतर बर्बादी हेच मुख्य सूत्र. समाजातील निकडीचे प्रश्न, ग्रामीण भागातील राजकारण, जीवनातील अपेक्षाभंगाचे दुःख, तरुण

ग्रामीण मनाचा उद्रेक, शैक्षणिक स्थिती, अशा प्रश्नांना दिशा देण्याचे काम ग्रामीण साहित्याने केलेले आहे. नव्या व्यवस्थेमध्ये निर्माण झालेले दलालांचे वर्ग, शोषण हाच हक्क मानणारे सावकार, व्यापारी, लालफितीसह व्यवस्थेला बधिरता आणणारे साहेब याविरुद्धची नवी भूमिका ग्रामीण साहित्यामध्ये अवतरत आहे. प्रादेशिकता, जीवनपद्धती, भाषा यानुसार साहित्य बदलत असते हे ‘प्रादेशिक साहित्य’मध्ये पहावयास मिळते. स्वातंत्र्यपूर्व प्रादेशिक जीवन आणि स्वातंत्र्योत्तर प्रादेशिक जीवन यामध्ये खूप अंतर आहे. सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, आर्थिक, भाषिक हे घटक प्रादेशिकतेनुसार बदलतात. याचा प्रभावी प्रत्यय रा. रं. बोराडे, विश्वास पाटील, मधुकर वाकोडे, राजन गवस, सुभाष भेंडे यांच्या साहित्यामधून पहावयास मिळते. प्रादेशिकतेच्या संकल्पनेतील एक उपांग म्हणून ‘देशीवादी साहित्य’चा विचार करता येतो. आपल्या भूमीशी जुळलेली नाळ, आपल्या संस्कृती, भाषा आणि मूल्ये यांच्यावर जेंब्हा आक्रमण होऊ लागले त्यावेळी देशीपणाची वृत्ती साहित्यातून प्रकट झाली.

१९६० नंतरच्या काळात केवळ मराठी अथवा भारतीय साहित्यातच नव्हे तर जागतिक पातळीवर नवे अनुभवविश्व आणि नवी मूल्यसंवेदना व्यक्त करणारे साहित्य म्हणजे ‘दलित साहित्य’. आंबेडकरी प्रेरणेतून निर्माण झालेल्या या साहित्याने मराठी साहित्याची ओळख जगाला करून दिली. वर्णव्यवस्थेने निर्माण केलेल्या जातीव्यवस्थेचे दाहक चटके सहन करताना स्वतःचे जीवनवास्तव मांडण्याचा प्रयत्न केला. कविता, कथा, नाटक, कादंबरी याबरोबरच दलित लेखकांनी आत्मकथन हा नवा साहित्यप्रकार रूढ केला. समाज, रुढी, परंपरा, परंपरेच्या नावाखाली चाललेली पिळवणूक, त्यांच्यावरील अन्याय-अत्याचार, त्यांची मानसिकता त्यातून व्यक्त झाली आहे. सुरुवातीला वेदनेच्या रूपात, नंतर आत्मभान जागृत होऊन नकार देत विद्रोहाची भाषा बोलू लागलेला दिसतो. ‘स्त्रीवादी साहित्य’प्रवाह हा पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेच्या विरुद्ध आवाज उठवून स्त्रीचे माणूस म्हणून अस्तित्व मान्य केले फाचे असा विचार मांडणारा एक नवीन साहित्यप्रवाह १९६० नंतर मराठी साहित्यविश्वात अवतरला. पितृसत्ताक समाजव्यवस्थेने स्त्रीची केलेली उपेक्षा, तिच्यावरील अन्याय, अत्याचार, तिचा शारीरिक, मानसिक छळ अशा वेगवेगळ्या अंगानी अनेक गौरी देशपांडे, सानिया, मेघना पेठे, साहित्यिकांनी यामध्ये भर घातली.

दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळात मराठीत विज्ञानसाहित्याने मराठीत जोर धरला. विज्ञानातील वेगवेगळ्या संकल्पना आणि शोध यांचा उपयोग केलेले कल्पनाप्रधान साहित्य म्हणजे ‘विज्ञान साहित्य’. वैज्ञानिक, पत्रकार, लेखक आदींनी विज्ञानसाहित्यात महत्वाची भर टाकली. हजारे वर्षांपासून ज्यांच्याकडे रानटी, बनवासी म्हणून पाहिले जाते अशा आदिवासी समाजाचे दर्शन ‘आदिवासी साहित्य’तून घडते. भुजंग मेश्राम, वाहरू सोनावणे, व्यंकटेश आत्राम, नजुबाई गावित, आत्मारूम राठोड, कॉ. गोविंद गारे अशी बरीच नावे सांगता येतात. १९८० नंतर ‘मुस्लीम साहित्य’

संताप, अस्वस्थता, असहायता, प्रतिकार, निषेध आणि परात्मता यांच्या मिश्रणातून मुस्लीम मराठी साहित्य प्रवाह निर्माण झाला. केवळ इस्लाम धर्मीय असल्यामुळे लक्ष्य ठरणाऱ्या अस्वस्थ मुस्लीम जीवनाचे चित्रण मुस्लीम मराठी साहित्यामध्ये घडते. याचबरोबर समाजातील मागासलेपणा, कुप्रथा, जातीवादी कारवाया, स्त्रीयांचे प्रश्न, हिंदुत्ववाद्यांचे आक्रमक राजकारण यांच्याविरुद्ध आवाज उठविणारे साहित्य लिहिले जाऊ लागले. यामध्ये यु. म. पठाण, हमीद दलवाई, फ. म. शहाजिंदे, राजन खान जावेद कुरेशी, खलील मोमीन, ए. के. शेख, यांसारख्या लेखकांच्या साहित्याचा उल्लेख करता येतो. झोपडपट्टीतील जीवनाचा परिचय बाबूराव बागूल, शंकरराव खरात यांनी करून दिला आहे. महानगरातील झोपडपट्ट्यांचा विचार प्रामुख्याने अण्णा भाऊ साठे, भाऊ पाढ्ये, जयवंत दळवी, अरूण साधू यांच्या साहित्यातून येताना दिसतो. तसेच महानगरातील जीवनवास्तवाचा परिचय ‘महानगरीय साहित्य’ मधून होतो. ख्रिस्ती मराठी साहित्यामध्ये प्रामुख्याने ख्रिस्ती समाज तसेच जैन मराठी साहित्य प्रामुख्याने जैन समाजाचे विचार अवतीर्ण झालेले दिसून येतात. ‘जनवादी साहित्य’ने समस्त शोषितांच्या दुःखाला कवेत घेण्याचा प्रयत्न केला. सर्वांगीण विषमतेचे जोखड झुगारून माणसाला माणूस म्हणून असलेल्या व्यथा-वेदना, आशा-आकांक्षा यातून व्यक्त झाल्या आहेत. भटक्या-विमुक्तांचे प्रश्न मांडणारे त्याच्या अनुभूतीचे आविष्करण साहित्याच्या माध्यमातून व्यक्त होताना दिसतात. बहुजन समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा, दारिद्र्य दूर करण्यासाठी मानवी हक्क, स्वातंत्र्य याची जनतेला जाणीव करून देणारी चळवळ म्हणजे सत्यशोधकीय चळवळ. ‘बालसाहित्य’ या साहित्य प्रकारातसुद्धा बालकांच्या अभिरूचीला दिशा देण्याचे कार्य करीत आहे. ‘ललित लेख’ हा मराठीतील नोंद घ्यावा असा साहित्यप्रकार. व्यक्तीचित्रण, घटितकथन, रिपोर्टज अशी त्याची भिन्न-भिन्न रूपे. याच कालखंडात समीक्षालेखन क्षेत्रातही महत्वाचे लेखन झाले. यातील ग्रंथामध्ये ऐतिहासिक सामाजिक, सांस्कृतिक भनाच्या परिप्रेक्ष्यात केलेला वाड्मयीन तत्त्वविचार आहे. १९६० नंतरच्या कालखंडात अशा स्वरूपाचे साहित्यप्रवाह निर्माण झाले. काळाच्या प्रवाहात हे सर्वच साहित्यप्रवाह मराठी साहित्यामध्ये मोलाची भर घालण्याचा प्रयत्न करीत आहेत.

त्यातील काही महत्वपूर्ण साहित्यविषयक चळवळी तसेच साहित्यप्रवाह यांचा थोडक्यात परिचय करून घेऊ.

लघुनियतकालिकांची चळवळ

लघुनियतकालिकांची चळवळ मराठी साहित्य आणि संस्कृतीच्या दृष्टीने एक महत्त्वाची घटना होती. ही चळवळ म्हणजे १९५५ पूर्वीच्या साहित्य आणि संस्कृतीवरील अप्रत्यक्ष भाष्यच होते. १९५५ मध्ये पहिले लघुनियतकालिक निघाले. अबकड, रूपगंधा, रूप, आत्ता, नपेक्षा, शब्द, अर्थव, असो, वाचा, फक्त, भारूड, विद्रोह, मागोवा अशा लघुनियतकालिकांनी मराठी वाड्मयामध्ये नव्या आशयाची, विषयाची, अभिव्यक्तीची, व्यक्तिगत आविष्काराची मोलाची भर

घातली. सतिश काळसेकर, दिलीप चित्रे, भालुचंद्र नेमाडे, चंद्रकांत पाटील, वसंत आबाजी डहाके यांनी ही लघुनियतकालिकांची चळवळ चालवली. सत्यकथेसारख्या नियतकालिकांवर प्रतिष्ठांचेच वर्चस्व चालत होते. नवीन लेखकांना त्यात कोणत्याही प्रकारचे स्थान नव्हते. त्यामुळे ही लघुनियतकालिकांची चळवळ उभी राहिली. खन्या अर्थाने ही चळवळ म्हणजे साहित्यातील एकाधिकारशाहीला, वंशवादाला, विषमतेला विरोध होता. नवीन शिकत असलेला ग्रामीण समाज, दलित समाज, आदिवासी समाज या सर्वांना लघुनियतकालिकांच्या चळवळीने आधार दिला. त्यातूनच ‘अस्मितादर्श’ सारखे नियतकालिक निकाय, प्रमेयसारखी अनियतकालिके तसेच जनसाहित्याचे ‘जनसाहित्य’ आणि पुढे नियमितपणे अक्षरवैदर्भी नियतकालिके उदयास आली. १९७६ ते १९८६ या काळात ॲचा, कोनटिकी, कविता, आदिम, दृष्टी, संवाद, अक्षरचळवळ, उद्गार, समुचित अशी नियतकालिके निघत होती. नव्वदोत्तरी साहित्यावर यांचा मोठा प्रभाव राहिलेला आहे. ही लघुनियतकालिकांची चळवळ अधिक काळ टिकू शकली नसली, तरी तिने पुढे मोठ्या क्रांतीची बीजे पेरून ठेवली होती.

दलित साहित्य

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर मराठी साहित्याच्या प्रांतात एका नव्या संवेदनशीलतेचे दर्शन घडते ते दलित साहित्याच्या रूपाने. स्वातंत्र्य मिळूनही समाजातील जातीय दरी वाढतच होती. समाजमनात असुरक्षिततेची भावना निर्माण होऊ याच जाणिवेतून मराठी साहित्यात दलित साहित्य प्रवाहाने प्रवेश केला. देशाला स्वातंत्र्य मिळाले दलितांचे प्रश्न, त्याच्यावरील अन्याय अत्याचार, समाजव्यवस्था जैसे थे होती. यालाच विरोध दर्शवून परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी गौतम बुद्ध, म. फुले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कार्ल मार्क्स, चार्वाक यांचे विचार प्रेरणास्थानी ठेऊ महाराष्ट्रामध्ये दलित साहित्य चळवळ उभी राहिली. आत्मभान, आत्मशोध, नकार आणि विद्रोह, बांधिलकी, न्याय, समता, बंधुभाव आदि प्रयोजने समोर ठेऊन दलित साहित्याने दिलेला लढा सांस्कृतिक कायापालट घडवून आणणारा ठरला. अण्णाभाऊ साठे यांच्या हस्ते १९५८ साली पहिल्या दलित साहित्याचे उद्घाटन झाले. त्यातून पुढे ही चळवळ वाढली. म. ना. वानखेडे, बाबूराव बागूल, शंकरराव खरात, नारायण सुर्वे, केशव मेश्राम, दया पवार, प्र.ई.सोनकांबळे, माधव कोंडविलकर, दत्ता भगत, प्रेमानंद गज्जी, गंगाधर पानतावणे, नामदेव ढसाळ, ज. वि. पवार, भाई सारंगे, अर्जुन डांगळे, राजा ढाळे, शरणकुमार लिंबाळे, यशवंत मनोहर, अमिताभ, वामन निंबाळकर अशा अनेक दलित साहित्यिकांनी दलित साहित्याला राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचे कार्य केले. ‘नव्या वाडमयीन प्रवृत्ती आणि नव्या जाणिवा’ ब्रीदवाक्य असलेल्या ‘अस्मितादर्श’ने दलित साहित्याला चळवळीचे रूप दिले. या चळवळीला सुरुवातीच्या काळात अनेकांनी सशक्त केले. यातील अनेक जण दलित पँथर या संघटनेचे सदस्य होते. दलित पँथर या संघटनेचे कार्य देशामध्ये राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक क्रांती करणे, समाजातील तळागाळातील लोकांमध्ये जागृती निर्माण करणे हे होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांनी प्रत्यक्ष प्रभावीत झालेली ही एक महत्त्वपूर्ण संघटना होती.

नंतर राजा ढाले आणि नामदेव ढसाळ यांच्यामधील मतभेदांमुळे ही संघटना विभाजीत झाली असली, तरी या संघटनेने या काळातील तरुणांच्या मनामध्ये मोठे परिवर्तन घडवून आणण्यास मदत केली होती, हे निश्चित. यातील ज. वि. पवार, भाई सारंगे, राजा ढाले, नामदेव ढसाळ, अर्जुन डांगळे अशा दलित पॅथरच्या अनेक साहित्यिकांनी लेखनाला आपल्या चळवळीचे हत्यार बनविले होते. उत्तम बंडू तुपे, हिरा बनसोडे, प्रज्ञा लोखंडे, प्रतिभा अहिरे, बेबी कांबळे आर्दींनी दलित साहित्य विश्वामध्ये मोलाची भर टाकली.

ग्रामीण साहित्य –

ग्रामीण माणसांच्या जाणीवा त्यांचे प्रतिक्रियात्मक दर्शन घडविणे म्हणजे ग्रामीण साहित्य चळवळ होय. विस्थापित ग्रामीण माणसांच्या भावभावना व्यथा, वेदना मांडणाऱ्या, त्यावर उपाय शेधणाऱ्या साहित्यिकांची ही चळवळ आहे. १९२० मध्ये टिळकांचा मृत्यु झाला आणि महात्मा गांधी यांचा राजकीय जीवनात उदय झाला. त्यांनी समाजाला ‘खेड्याकडे चला’ हा संदेश दिला. परिणामतः समाज खेड्याकडे वळला. या घटनेचा परिणाम समाजावरही झाला. लेखक आपल्या कल्पनेतील खेडे चित्रित करू लागला. सुरुवातीला श्री.म.माटे, बी.रघुनाथ यांनी त्या काळातील निजामी राजवटीत भरडून निघणाऱ्या ग्रामीण-शोषित माणसाचे दर्शन घडविले. त्यानंतर व्यंकटेश माडगुळकर, शंकर पाटील, रणजित देसाई आदी लेखकांनी ग्रामीण जीवनाचे चित्रण केले. १९६० नंतर आपापल्या प्रादेशिकतेचे, ग्रामीण बोलीचे आविष्करण होऊ लागले. यावर म.फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, काही प्रमाणात मार्क्सच्या तसेच इतर समाज सुधारकांच्या विचारांचे अधिष्ठान होते. १९७२ च्या दुष्काळाने खेड्यांची वाताहात झाली. नैसर्गिक आपत्तीबरोबरच शासकीय यंत्रणेतील भ्रष्ट कर्मचारी मुकादम यांच्या तावडीत सर्वसामान्य माणूस सापडला होता. आपले, शोषित मानवी मनातील ताणतणावाचे जीवनचित्र लेखक करू लागला. १९७७ साली भारती विद्यापीठाच्या सहकाऱ्यांनी डॉ. आनंद यादव यांनी ग्रामीण साहित्यिकांचा मेळावा घेतला. हा मेळावा ग्रामीण साहित्य चळवळीचा आरंभिंदू होय. नंतरच्या काळात ग्रामीण माणूस, ग्रामीण साहित्य याकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलण्यासाठी या चळवळीने प्रयत्न केले. या चळवळीने ग्रमीण लेखकांना आत्मभान दिले. १९८५-९० या कालावधीत हे साहित्य विद्रोह मांडू लागले. ही चळवळ स्वातंत्र्य, समता, बंधंता, न्याय, आधुनिकता, विज्ञाननिष्ठा, लोकशाही, मानवता या मूल्यांना पूरक असे विचार ग्रामीण साहित्य चळवळीने स्वीकारले. यातूनच गावरान, रानमळा, तसेच साहित्यशिवार, दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, यांसारख्या नियतकालिकांचे आणि यातून लेखन करणाऱ्या लेखकांचे ग्रामीण साहित्य चळवळीला मोलाचे योगदान मिळाले.

स्त्रीवादी साहित्य

स्त्रीवादी साहित्याची चळवळ १९७५ नंतर प्रामुख्याने सुरु झाली. संयुक्त राष्ट्रांनी १९७५ ते १९८५ हे दशक स्त्रियांचे दशक म्हणून घोषित केले. पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेत स्त्रीयांना मिळालेल्या दुय्यमत्वाचा प्रतिवाद करण्यास एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात सुरुवात झाली.

इंग्लंड, अमेरिकेत परंपरागत समाजमनातील स्त्रीप्रतिमेला छेद देऊन स्वाभिमानी बंडखोर स्त्रीप्रतिमा निर्माण करणे हे साहित्याचे प्रयोजन मानले गेले. फ्रेंच लेखिका सिमॉन दि बोव्हाने यांनी १९४९ मध्ये ‘दि सेकंड सेक्स’ या ग्रंथातून स्त्रीवादी विचारधारेची पायाभूत मांडणी केली. तिच्या मते, स्त्री जन्मतः स्त्री नसते तर समाजव्यवस्था स्त्रीला एक भूमिका प्रदान करते. एक व्यक्ती म्हणून तिला अस्तित्व नसते म्हणूनच स्त्रीने समाजव्यवस्थेने लादलेली बंधने झुगारून स्वतःचा सक्षम माणूस म्हणून वावरण्याचा आपला हक्क मिळवला पाहिजे अशी आग्रही भूमिका मांडली. याचा परिणाम जगभरातील स्त्रीयांवर होऊन स्त्रीमुक्तीची चळवळ उभारली गेली. महाराष्ट्रात स्त्रीमुक्ती चळवळीचा पाया १९७५ साली रोवला. १९७५ साली पुण्यामध्ये पहिली स्त्रीमुक्ती परिषद भरली. श्रमिक आणि ग्रामीण स्त्रियांचा यात मोठा सहभाग होता. १९८६ साली चांदवड येथे शेतकरी संघटनेने स्त्रियांचा मेळावा घेतला. स्त्रियांच्या समस्यांना प्राध्यान्य देऊन कार्य करणारी बायजा १९७९, महिला आंदोलन पत्रिका, ललकारी, बाई, स्त्रीउवाच, मिळून सान्या जणी अशी नियतकालिके सुरु झाली. सिमॉन दि बोव्हायांचे ‘दि सेकंड सेक्स’ हे पुस्तक स्त्रीवादी साहित्याचे बायबल मानले जाते. या पुस्तकाचा शांता किलोस्कर यांनी मराठीमध्ये १९७५ सालीच अनुवाद केला. त्यातून मराठी जनतेला, स्त्रियांना स्त्रीवादाचा परिचय झाला. त्यानंतर याच काळात कृष्णाबाई मोटे यांचे ‘काळाची पावले’ (१९७६), छाया दातार यांचे ‘पुरुषकेंद्री आणि स्त्रीपुरुष’ (१९८४), गीता साने यांचे ‘भारतीय स्त्रीजीवन’ (१९८६), रोहिणी गवाणकर यांचे ‘मराठी स्त्रीशक्तीचे राजकारणी रूप’ (१९८६), आ. ह. साळुंखे यांचे ‘हिंदू संस्कृती आणि स्त्री’ (१९८९), उर्मिला पवार आणि मीनाक्षी मून यांचे ‘आम्हीही इतिहास घडविला’ (१९८९) अशी अनेक पुस्तके या काळामध्ये प्रकाशित झाली. गौरी देशपांडे, शांता गोखले, मेघना पेठे, अंबिका सरकार, सानिया, प्रिया तेंझूलकर, प्रतिमा इंगोले, आशा बगे, मल्लिका अमर शेख, ज्योत्स्ना देवधर, हिरा बनसोडे, अनुराधा पाटील, नीरजा, कविता महाजन यांनी मराठी साहित्यासमोर स्त्रीयांचे विविध प्रश्न, स्वअस्तित्वाचा प्रश्न, कुटुंबव्यवस्थेतील विविध समस्या मांडून स्त्रीकडे पाहण्याचा मानवतावादी दृष्टिकोन व्यक्त केला. यातून मराठी स्त्रीवादी चळवळीला आणि साहित्याला गती दिली.

आदिवासी साहित्य –

मराठी साहित्यामध्ये १९६० पासून जे विविध साहित्यप्रवाह निर्माण झाले त्यामध्ये डोंगरदन्यातून, रानावनातून प्रकटलेला प्रभावी साहित्यप्रवाह म्हणजे आदिवासी साहित्य प्रवाह. कविता, कथा, आत्मकथन तसेच लोकसाहित्याच्या समृद्ध परंपरेने आदिवासी साहित्य समृद्ध होत आहे. १० व ११ नोव्हेंबर १९७९ रोजी पहिले आदिवासी साहित्य संमेलन पार पडले व आदिवासी साहित्य चळवळीचा उदय झाला. अगदी अल्पावधीतच ही चळवळ दखलपात्र झाली. या चळवळीने आदिवासी लेखकांना आत्मभान दिले. आदिवासींवर होणारा अन्याय, त्यांची जीवनसंस्कृती, त्यांचे व्यवसाय, आरोग्य, श्रद्धा-अंधश्रद्धा, जन्मापासून मृत्यूपर्यंत भोगलेले दुःख या जीवनानुभावांना आदिवासी लेखकांनी शब्दरूप दिले. काही बिगर आदिवासी लेखकांनीही

आदिवासी जीवनावर साहित्यनिर्मिती केली. महाराष्ट्रात भिळू, गोंड, महादेव कोळी, कोरकू, वारली, मावची याचबरोबर इतरही आदिवासी जमार्टीचे वास्तववादी जीवनचित्रण साहित्यातून प्रकट होऊ लागले. आदिवासींचे दैन्य, दुःख, दास्य आणि दारिद्र्याच्या वेदना, विद्रोह, आदिवासींचे अस्तित्व आणि अस्मिता यासाठी चालवलेल्या लढयाचे सम्यक दर्शन आदिवासी साहित्यातून घडविलेले दिसते. सुरेश द्वादशीवार ('हाकुमी'), विलास मनोहर ('एका नक्षलवाद्याचा जन्म'), एकनाथ साळवे यांच्या ('एन्काउंटर') या काढंबच्यांमधून एकीकडे नक्षलवादी आणि दुसरीकडे पोलिस यांच्यापासून होणारा त्रास यातून आदिवासी जीवनातील ससेहोलपट दिसून येते. याचबरोबर भुजंग मेश्राम (आदिवासी कविता-१९७६), विनायक तुकाराम यांचे (गोंडवन पेटले आहे-१९८७), कृष्णकुमार चांदेकर (पतुसा-१९९१) उषाकिरण आत्राम (अहेर-१९९६, म्होरकी-१९९७), व्यंकटेश आत्राम (रान आसवांचे तळे कवितासंग्रह-१९९८), माधव सुरकुंडे (मनोगत १९९७, सर्वा २०००) यांसारख्या लेखकांच्या लेखनातून आदिवासी जीवनाचे दर्शन घडते.

महानगरीय साहित्य –

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शहरात, महानगरात औद्योगिक विकास झापाट्याने वाढत होता. यांत्रिकीकरणामुळे महानगरांचा विस्तार झाला. रोजगार, व्यवसाय, नोकरी मिळत असल्यामुळे खेड्यातील माणसांचे लोंडे महानगराकडे स्थलांतरित होऊ लागले. महानगर म्हणजे उपजिविकेचे ठिकाण या भावनेतून खेड्यापाड्यातील, वेगळ्या प्रदेशातील, विविध जाती-धर्मातील, आपल्या सांस्कृतिक रितिरिवाजासह महानगरात स्थलांतरित झाला. त्यातून महानगर हे व्यापार, सत्तेचे केंद्र बनते. महानगरात सत्ताधारी, भांडवलदार, राजकारणी, उच्चवर्ग, अतिउच्चवर्ग, उच्चमध्यमवर्ग, मध्यमवर्ग, सामान्यमाणूस, झोपडपट्टीवासीय, फुटपाथवरील अभावग्रस्थ असे वर्ग तयार होतात. व्यक्तीकेंद्रीत जीवन ही महानगराची धारणा असते. जागेची टंचाई, आर्थिक, शारीरिक, मानसिक शोषण, गुन्हेगारीचे वाढते प्रमाण या महानगराच्या समस्या तर सत्ता, स्पर्धा, गर्दी, मूल्यशून्यता, बकालपणा, धावपळ, एकांगीपणा अशी जीवनशैली तयार होते. परिणामतः महानगरातील सर्व बाबीचे प्रभावी चित्रण साहित्यातून होऊ लागले. असे सामर्थ्यशाली महानगरीय जीवनजाणिवा व्यक्त करणारे लेखन प्रारंभी अण्णाभाऊ साठे यांच्या चिरागनगरीची भूते-१९५०, चित्रा-१९५१, आघात-१९५४, चंदन-१९६२ या साहित्यकृतीतून अवतरते. भाऊ पाठ्ये, जयवंत दळवी, मधु मंगेश कर्णिक, अरूण साधू, अच्युत बर्वे, जयंत दळवी, शंकरराव खरात, सुभाष भेंडे, मधु साबणे, ल.ना.केरकर, भा.ल.पाटील, तुळसी परब, या लेखकांनी महानगरीय जीवनजाणिवांचे सखोल चित्रन केले. यामध्ये चित्रा, वासूनाका, बौरिस्टर अनिरुद्ध धोपेश्वरकर, अग्रेसर, वणवा, उभयान्वयी अन्वय, दिवसातल्या अंधारात, फुटपाथ नं.१, झोपडपट्टी, चक्र, माहिमची खाडी, वावर, सात सकं त्रेचाळीस, योगभ्रष्ट, शुभवर्तमान, प्रतिबद्ध, अधोलोक, हिलोळ यांसारख्या साहित्यकृती याचीच साक्ष देतात.

मुस्लीम मराठी साहित्य

मुस्लीम मराठी साहित्याला लोकसाहित्य आणि संतसाहित्य याची प्रदीर्घ परंपरा आहे. सूफी संतांनी भारतातील विविध भाषांमध्ये साहित्यनिर्मिती केली आहे. सूफी संतांच्या या विचाराबळावर मुस्लीम साहित्य वारसारूपाने उभे आहे. महाराष्ट्राची मुस्लीम अस्मिता जागृत व्हावी या दृष्टीने मुस्लीम मराठी साहित्य चळवळ गेल्या तीन दशकापासून संघटित होऊन कार्यरत आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात देशामध्ये गुंतगुंतीचे अनेक प्रश्न निर्माण झाले. शासनाविरुद्ध समाजामध्ये असंतोष प्रकट व्हायला सुरुवात झाली. १९६० नंतर मुस्लीम युवकांचा, दबलेल्या गटाचा असंतोष साहित्याच्या माध्यमातून मार्गक्रमण करू लागला. १९७० मध्ये हमीद दलवाई यांनी 'मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाची' स्थापना करून मुस्लीम समाजामध्ये प्रबोधन कार्यास आरंभ केला. त्यांनी कथा, काढंबरी तसेच वैचारिक लेखनही केले. मात्र मुस्लिम समाजाने मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाच्या कार्यास विरोध केला. यावेळी समाजामध्ये द्वेषभावना निर्माण केली जात होती. दंगेधोपे होत होते, मूलतत्ववाद वाढत होता. याच पाश्वभूमीवर 'मुस्लीम मराठी साहित्य' या विषयावर चर्चा होऊ लागली. चळवळीचा प्रभाव वाढू लागाला. साहित्याच्या माध्यमातून समाजातील विविध समस्या, वेदना, दुःख, अन्याय यामुळे होणारी तगमग व्यक्त होत होती. माणूस हेच साहित्यमूल्य मानून मुस्लिम लेखकांनी लेखन केले. या चळवळीच्या प्रभावातून पुढे फ.म.शहाजिंदे - निधर्मी, ग्वाही, आदम, मी तू, ए.के. शेख - यांच्या ओंजळ, जुलूस माझा, गुलदस्ता, खलील मोमीन - अक्षराई, एहतेशाम देशमुख - अंजान, मुसलमान, सलमी, सञ्चद अमीन-अबला, जावेद कुरेशी - चित्कार या लेखकांबरोबरच बशीर मुजावर, जावेद पाशा, फातिमा मुजावर, फर्जाना डांगे, रफिक काङडी यतिम शरियत, राजन खान या लेखकांनी मुस्लीम मराठी साहित्यामध्ये मुस्लीम समाजाच्या रूढी, परंपरा, वाढत जाणारे ताणतणाव, दहशतीचे सावट धर्मव्यवस्था, जातीव्यवस्था, समाजव्यवस्था या सर्वांचेच प्रत्यकारी चित्रण घडविले आहे.

ख्रिस्ती मराठी साहित्य-

ख्रिस्ती मराठी साहित्याचा विचार करताना ख्रिस्ती धर्मातील कॅथेलिक आणि प्रोटेस्टंट अशा दोन प्रमुख पंथांचा विचार करावा लागतो. यातील कॅथेलिक पंथाच्या लेखनाला ४०० वर्षाचा इतिहास आहे. तर प्रोटेस्टंट पंथाच्या लेखनाला दीड पावनेदोनशे वर्षाचा इतिहास आहे. पोर्टुगीजांच्या काळात फादर थॉमस स्टीफन्स यांनी १६१६ मध्ये 'ख्रिस्तपुराण' हे महाकाव्य लिहिले याचकाळात क्रुवा फादर सालंदाज यांनी धार्मिक स्वरूपाच्या मराठी रचना केल्या. यानंतर तब्बल तीनशे वर्षांनी थोडया प्रमाणात कॅथेलिक पंथीयांचे साहित्य प्रकाशात आले. प्रोटेस्टंट पंथीय लेखनामध्ये १८४२ साली सुरु झालेल्या 'ज्ञानोदय मासिकाचा मोठा वाटा आहे. ना.वा.टिळक, लक्ष्मीबाई टिळक, पंडिता रमाबाई, बाबा पद्मनंजी, यांच्यापासून सुरु झालेला हा प्रवाह रमण रणदिवे, निरंजन अजगरे यांच्यापर्यंत सांगता येतो.

मराठीमध्ये दलित साहित्याप्रमाणेच ख्रिस्ती मराठी साहित्याचा उदय झाला. ख्रिस्ती मराठी साहित्याचा पुनर्जन्म हा समाजातील धर्ममूल्य ढासळत असल्याने झाला असे म्हंटले जाते. महाराष्ट्रात स्थापन झालेल्या ‘ख्रिस्ती साहित्य परिषदेने’ यासाठी प्रयत्न केले. १९७२ साली ख्रिस्ती मराठी साहित्य संमेलन भरवले गेले. कालांतराने ‘ख्रिस्ती साहित्य परिषदेचे रूपांतर ‘ख्रिस्ती समाज मराठी साहित्य परिषद’ असे झाले. २००१ मध्ये प्रकाशित झालेल्या रेमंड मच्याडो यांच्या ‘कोपात’ या कांदंबरीतून कॅथेलिक पंथीयांचे समाजजीवन दृष्टीस पडते.

विज्ञानवादी साहित्य –

१९६० च्या आसपास समाजात यांत्रिकीकरण, तंत्रज्ञानत आधुनिकतावाद विकसित करत असतानाच विज्ञानवादी साहित्याचा पाया घातला गेला. आज हे साहित्य झपाटयाने वाढत आहे. विज्ञान कथा, कांदंबरी हे साहित्यप्रकार मराठी साहित्य प्रवाहात रूलले आहेत. यामध्ये वैज्ञानिक, पत्रकार, लेखक आदींनी महत्त्वाची भर टाकली. विज्ञानकथा नारायण धारप यांनी १९५० पासून लिहिली असली तरी तिला खन्या अर्थने प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्याचे श्रेय जयंत नारळीकर यांच्या साहित्याकडे जाते. १९७० नंतर बाळ फॉंडके, निरंजन घाटे, लक्ष्मण लोंडे, अरूण मांडे, अनघा जावडेकर, माधुरी शानभाग, यशवंत देशपांडे, द.व्य.जहागिरदार यांनी विज्ञानसाहित्याला खुलविले, लोकांपर्यंत पाहोचविले हाच विज्ञान साहित्याचा खरा हेतू.

१.४ समारोप

१९५०-२००० या कालखंडात मराठी साहित्य हे बहुजनांपर्यंत पोहोचले. ही या काळाची उपलब्धी आहे. १९६०-१९८० या दशकांमध्ये वेगवेगळ्या साहित्य चळवळी निर्माण झाल्या. या काळात निर्माण झालेले युगभान १९८०-२००० या काळात स्थिरावले, प्रतिष्ठित झाले. या काळातील विविध साहित्यप्रवाहातून नवीन मूल्ये, नवीन भाषा, यांचा स्फोट झाला. एकूणच या कालखंडातील मराठी साहित्यक्षेत्रातील विविध प्रवाहांच्या भूमिका, साहित्य आणि समाजजीवनाचा परस्पर संबंध, विविध प्रवाहातील साहित्याचे सामर्थ्य, मर्यादा, उपलब्धी, आणि साहित्यक्षेत्रात पडलेली भर मोलाची आहे हे निश्चित.

१.५ नमुना प्रश्नोत्तरे

अ) योग्य पर्याय निवडा

१. साली पुण्यामध्ये पहिली स्त्रीमुक्ती परिषद भरली.
अ) १९८५ ब) १९७५ क) १९९५

२. साली पहिले आदिवासी संमेलन झाले.
अ) नोव्हेंबर १९७९ ब) आक्टोंबर १९७९ क) डिसेंबर १९७९

प्रस्तावना –

साहित्य आणि समाज या संकल्पना परस्परसंबंधीत आहेत. त्यांचा एकमेकांवर परिणाम होत असतो. हा परिणाम सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय अंगाने तपासून पाहता येतो. प्रत्येक काळातील साहित्यावर तत्कालीन सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय घडामोर्डीचा परिणाम होत असतो. सभोवतालची परिस्थिती, परिसर, घटना, विचारसरणी यांचा साहित्यनिर्मितीवर अपरिहार्यपणे प्रभाव पडतच असतो. १९५० नंतरच्या साहित्यातूनही हे आपल्याला जाणवते. १९५० पासून २००० पर्यंतच्या वाढ़मयावरही तत्कालीन घटनांचा परिणाम पडलेला दिसून येतो.

१९५० ते २००० या काळातील साहित्याची पाश्वर्भूमी

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. जहाल आणि मवाळ गटांच्या एकत्रित प्रयत्नांचा आणि विशिष्ट अशा जागतिक परिणामांचा परिपाक म्हणून या स्वातंत्र्याकडे पाहावे लागते. तथापि देशाला मिळालेले स्वातंत्र्य केवळ आनंददायी ठरले असे कुणीही म्हणून शक्त नाही, अशाच घटना १९४७ ते १९५० या काळात घडल्या. या घटनांनी भारतीय समाजाला कधीही भरून न निघणाऱ्या अनेक जखमा दिल्या. धर्मभेद, जातीभेद, प्रादेशिक भेद, भाषा भेद अशा अनेक समस्या याच काळात निर्माण झाल्या.

सामाजिक, सांस्कृतिक पाश्वर्भूमी

दुसऱ्या महायुद्धानंतर निर्माण झालेल्या साहित्यातून मानवी जीवनाची क्षुद्रता, हतबलता, जीवनविषयक अशाश्वती, भयग्रस्तता, धास्ती, जीवनाची क्षणभंगुरता, असहायता, एकाकीपण, नास्तिकता अशा भावनांचे चित्रण होत असलेले दिसून येते. स्वातंत्र्यानंतर सर्वसामान्यांच्या बाट्याला कोणतेही सकारात्मक जीवन आले नाही, याची जाणीव सर्वसामान्यांना, विशेषत: तळागाळातील भारतीय जनतेला होऊ लागली होती. यातूनच प्रामुख्याने व्यक्तिलक्ष्यी, समूहलक्ष्यी आणि सौंदर्यलक्ष्यी अशा तीन प्रकारच्या जाणिवा साहित्यातून व्यक्त होऊ लागल्या, असे वसंत पाटणकर आपल्या ‘स्वातंत्र्योत्तर मराठी कविता’ या ग्रंथामध्ये म्हणतात, हे तीन प्रवाह म्हणजे या काळातील विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीचा परिपाकच होता. विज्ञानाची प्रगती, अस्तित्ववाद, मानवी जीवनाचे महत्त्व या बाबींमुळे व्यक्तिलक्ष्यी विचार साहित्यामध्ये रुजले. एकाकीपणाची जाणीव दूर करण्याच्या दृष्टीने आणि सुरक्षेच्या दृष्टीने समूहलक्ष्यी जाणीव व्यक्त होऊ लागली. त्याचबरोबर समाजातील नकारात्मक गोष्टींनी उबगलेला वर्ग साहित्याच्या सौंदर्यलक्ष्यी भूमिकेमध्ये समाधान मानू लागला. या तीन भावना स्वातंत्र्योत्तर काळातील मूलभूत साहित्यप्रेरणा होत्या असे म्हणता येते. मर्देकरांच्या अनेक कवितांमधून व्यक्तिलक्ष्यी भावना व्यक्त होताना दिसते. त्याचबरोबर त्यांच्या समीक्षात्मक लेखनामध्ये मात्र ते सौंदर्यलक्ष्यी भूमिका घेताना दिसतात. मार्क्सवादाने या काळातील समाजवास्तव ढवळून टाकले. त्याचा मोठा प्रभाव या काळावर पर्यायाने साहित्यावरही पडलेला दिसतो. हर्बर्ट मार्क्युज व थिओडोर अडोर्नो यांसारख्या मार्क्सवादी

समीक्षकांचा प्रभाव मराठीमधील दि. के. बेडेकर, गंगाधर गाडगीळ, शरचंद्र मुक्तिबोध यांच्यावर पडलेला दिसून येतो. मार्क्सवादाबोरोबरच गांधीवादाचाही प्रभाव या काळातील समाजावर पडत होता. १९२० नंतर सुरु झालेली गांधींची विचारसरणी स्वातंत्र्यानंतर अधिकच जोर धरू लागलेली होती. विनोबा भावे, साने गुरुजी, मामा वरेकर, वा. म. जोशी, वि. स. खांडेकर अशा अनेक लेखकांच्या लेखनावर हा गांधीवादाचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसून येतो. सत्यकथेच्या जुलै १९६१ च्या अंकामध्ये मराठी साहित्यावरील गांधीवादाचा प्रभाव या विषयावर अनेकांचे लेख प्रकाशित करण्यात आले होते. त्यातून गांधीवादाचा या काळातील मराठी साहित्यावरील प्रभाव स्पष्ट झाला आहे. आसाममधील उल्फाचे उग्र आंदोलन, बोडोंचे आंदोलन, तमिळनाडू, महाराष्ट्र, उत्तरप्रदेश, बिहार, ओरिसा, मध्यप्रदेश, पंजाब, गुजरात येथे राष्ट्रपती शासन आणि नंतर काँग्रेसचे सरकार स्थापन, खलिस्तानची चळवळ, आंध्रप्रदेशात तेलगू देसमची सत्ता स्थापन, पंजाबवरील लष्करी नियंत्रण, ऑपरेशन ब्लू स्टार, विमान अपहरण अशा अनेक घटनांनी १९८० ते १९८४ पर्यंतचा महाराष्ट्र प्रभावीत झाला होता. त्यानंतर ३१ ऑक्टोबर १९८४ रोजी इंदिरा गांधींची हत्या त्यामुळे हिंसाचार पेटला. राजीव गांधी पंतप्रधानपदी विराजमान झाले. बोफोर्स बंदुका प्रकरण याच काळात घडले. १९८८ साली मतदानाचे वय २१ वर्षांवरून १८ वर्षे करण्यात आले. डिसेंबर १९८९ मध्ये जनता दलाचे सरकार स्थापन झाले. परंतु नंतर त्याचे विभाजन झाले. १९९० साली चंद्रशेखर प्रधानमंत्री झाले. २१ मे रोजी राजीव गांधींची हत्या झाली. नंतर आक्रमक हिंदुत्ववाद, रामजन्मभूमीचा प्रश्न असे प्रश्न निर्माण झाले. यातूनच पुढे ६ डिसेंबर १९९२ रोजी अयोध्या येथील बाबरी मशीद उद्धवस्त करण्यात आली. याच्या परिणामस्वरूप भारतभर हिंसाचार सुरु झाला. हजारो लोक मृत्युमुखी पडले. या घटनांनी या काळातील वैचारिक वाड्मय प्रभावीत झालेले दिसते. अभिजित देशपांडे यांनी एक होता कारसेवक (२००५) या आपल्या ग्रंथामध्ये या परिस्थितीचे नेमके वर्णन केलेले आहे. धर्मनिरपेक्षता या विषयावर या काळात सर्वाधिक चिंतन-मनन झालेले दिसते.

१९६० चे दशक चळवळींच्या दृष्टीने गजबजलेले होते. सहकारी चळवळी, शेतकी चळवळी, दलित चळवळी, भटक्या-विमुक्तांचे लढे, मुस्लिम सत्यशोधक समाज, रुक्ती-मुक्ती चळवळ, वाड्मयीन चळवळी, कलेच्या क्षेत्रातील चळवळी, चित्रपटांची चळवळ अशा अनेक चळवळींनी या काळातील सामाजिक वातावरण ढवळून निघत होते. या चळवळींमधील अनेकांचे शासकीय पातळीवरील मंडळांमध्ये रूपांतर झाले. उदा. महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, फिल्म अँण्ड टेलिव्हिजन इन्स्टिट्यूट, भाषा संचालनालय इ. त्यातील वाड्मयीन चळवळींमधूनच वाड्मयीन प्रवाह निर्माण झाले. या चळवळी म्हणजे समाजमनातील असमाधानाच्या, असंतोषाच्या, विद्रोहाच्या प्रतीक होत्या. सर्वप्रथम पश्चिम बंगालमध्ये १९६० च्या आरंभी खेड्यातील शेतकऱ्यांनी सशस्त्र उठाव केला. त्यातून पुढे नक्षलवादी आंदोलन उभे राहिले. मार्क्सवाद आणि लेनीनवादाने प्रभावीत असलेल्या ‘कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडियाची’ स्थापना २२ एप्रिल १९६९ रोजी झाली. भारतातील पहिली माओवादी संघटना म्हणून तिचा उल्लेख होऊ

लागला. १९६९ साली कलकत्त्यात काही विद्यार्थ्यांनी स्वयंस्फूर्त असे आंदोलन केले. त्याला मोडून काढताना सरकारने अनेक तरुणांना ठार मारले. अनेकानां तुरुंगात डांबले गेले. अशा चळवळींचा प्रभाव साहित्यावरही अपरिहार्यपणे पडत होता. यातूनच निषेध, विरोध, प्रतिवाद, प्रतिरोध, सामना, विद्रोह या भावना साहित्यामध्ये उतरलेल्या दिसतात. यातून साहित्यचळवळीही समृद्ध होऊ लागल्या. अमेरिका, युरोपमधील विद्रोही चळवळी, बळैक पॅथरसारख्या जागतिक पातळीवरील चळवळी, विद्रोही विचारवंत प्रस्थापित व्यवस्थेविरोधात आक्रमक भूमिका घेऊन सर्व समाजातील तरुणांवर या काळात प्रभाव गाजवित होत्या. समृद्ध व प्रस्थापित समाजापासून मुक्ती असे या समाजाचे ध्येय बनलेले होते. याच १९६० च्या दशकात धग (उद्धव शेळके - १९६०), कोसला (भालचंद्र नेमाडे - १९६३), इंधन (हमीद दलवाई - १९६४), टारफुला (शंकर पाटील - १९६४), गोतावळा (आनंद यादव - १९७१), पाचोळा (रा. रं. बोराडे - १९७१) या कांदंबन्यांनी विशिष्ट असे भाषिक, प्रादेशिक, रूपात्मक प्रयोग कांदंबरीमध्ये केले. गोतावळाच्या रूपाने पूर्णपणे बोलीभाषेतील कांदंबरी निर्माण झाली. बोलीभाषेला प्रास झालेल्या भाषिक दर्जाचा हा एक परिपाक होता. अस्तित्ववादाचा नवा शोध कोसलासारख्या कांदंबन्या घेत होत्या. जागतिक पातळीवरील विद्रोहाचे दशक म्हणून १९६० चे दशक ओळखले जाते. जागतिक पातळीवरील या विद्रोहाने महाराष्ट्रीयन तरुणही प्रभावीत झाला होता. यातूनच महाराष्ट्रामध्ये दलित साहित्य चळवळ उभी राहिली. यातील अनेक जण दलित पॅथर या संघटनेचे सदस्य होते. दलित पॅथर या संघटनेचे कार्य देशामध्ये राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक क्रांती करणे, समाजातील सर्वात खालच्या वर्गातील लोकांमध्ये जागृती निर्माण करणे हे होते. आंबेडकरांच्या विचारांनी प्रत्यक्ष प्रभावीत झालेली ही एक महत्त्वपूर्ण संघटना होती. नंतर राजा ढाले आणि नामदेव ढसाळ यांच्यामधील मतभेदांमुळे ही संघटना विभाजीत झाली असली, तरी या संघटनेने या काळातील तरुणांच्या मनामध्ये मोठे परिवर्तन घडवून आणण्यास मदत केली होती, हे निश्चित. यातील ज. वि. पवार, भाई सारंगे, राजा ढाले, नामदेव ढसाळ, अर्जुन डांगळे अशा दलित पॅथरच्या अनेक साहित्यिकांनी लेखनाला आपल्या चळवळीचे हत्यार बनविले होते. ८० नंतरच्या दशकामध्ये दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, खिस्ती, मुस्लीम, सत्यशोधक, समरसता, विद्रोही अशा विविध समाजगटांकडूनही साहित्यसंमेलने भरवली जाऊ लागली होती. याचा वाडमयाच्या आशयव्याप्तीवर सकारात्मक परिणाम झाला. साहित्याचा आशय, विषय व्यापक आणि विस्तीर्ण झाला. वरील सर्व घटनांचे चित्रण प्रत्येक समाजगटातील लेखकांनी केलेले दिसते. शेतकऱ्यांची स्थिती आनंद यादव, नागनाथ कोत्तापळे, वासुदेव मुलाटे, द. ता. भोसले अशा लेखकांनी आपल्या लेखनातून मांडली. कलेच्या क्षेत्रामध्येदेखील उपेक्षित समाजातील लेखकांच्या साहित्याशयाच्या अनुषंगाने नवीन सौंदर्यशास्त्र मांडण्याचा प्रयत्न कॉ. शरद पाटील (अब्राह्मणी साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र), शरणकुमार लिंबाळे (दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र) हे लेखक करत होते. ग्रामीण लेखकांच्या लेखनामधून अर्थव्यवस्था आणि दलित लेखकांच्या लेखनातून जातिव्यवस्था यांचे निर्देश आलेले दिसतात. जनसाहित्याची चळवळही या काळातील महत्त्वाची

चळवळ ठरते. जननिष्ठ जाणिवेने जीवनवास्तवाचा कलात्मक वेद घेण्याचा प्रयत्न या साहित्याने केलेला आहे. निखळ मानवनिष्ठा या साहित्याने डोळ्यासमोर ठेवलेली दिसते. याचबरोबर स्त्रीवादी साहित्याची चळवळ १९७५ नंतर प्रामुख्याने सुरु झाली. संयुक्त राष्ट्रांनी १९७५ ते १९८५ हे दशक स्थियांचे दशक म्हणून घोषित केले. यातून महाराष्ट्राची स्त्रीमुक्ती चळवळ भक्तम झाली. १९७५ साली पुण्यामध्ये पहिली स्त्रीमुक्ती परिषद भरली. श्रमिक आणि ग्रामीण स्थियांचा यात मोठा सहभाग होता. १९८६ साली चांदवड येथे शेतकरी संघटनेने स्थियांचा मेळावा घेतला. स्थियांच्या समस्यांना प्राध्यान्य देऊन कार्य करणारी बायजा, महिला आंदोलन पत्रिका, ललकारी, बाई, स्त्रीउवाच, मिळून साच्या जणी अशी नियतकालिके सुरु झाली. सिमॉन द बोव्हा यांचे 'दि सेकंड सेक्स' हे पुस्तक स्त्रीवादी साहित्याचे बायबल मानले जाते. या पुस्तकाचा शांता किलोस्कर यांनी मराठीमध्ये १९७५ सालीच अनुवाद केला. त्यातून मराठी जनतेला, स्थियांना स्त्रीवादाचा परिचय झाला. त्यानंतर याच काळात कृष्णबाई मोटे यांचे 'काळाची पावळे' (१९७६), छाया दातार यांचे 'पुरुषकेंद्री आणि स्त्रीपुरुष' (१९८४), गीता साने यांचे 'भारतीय स्त्रीजीवन' (१९८६), रोहिणी गवाणकर यांचे 'मराठी स्त्रीशक्तीचे राजकारणी रूप' (१९८६), आ. ह. साळुंखे यांचे 'हिंदू संस्कृती आणि स्त्री' (१९८९), उर्मिला पवार आणि मीनाक्षी मून यांचे 'आम्हीही इतिहास घडविला' (१९८९) अशी अनेक पुस्तके या काळामध्ये प्रकाशित झाली. यांनी स्त्रीवादी चळवळीला आणि साहित्याला गती दिली.

ड) लघुत्तरी प्रश्न

१. मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी साहित्य चळवळीचा उदय आणि विकास सांगा.

उत्तर- संयुक्त राष्ट्रांनी १९७५ ते १९८५ हे दशक स्थियांचे दशक म्हणून घोषित केले. पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेत स्त्रीयांना मिळालेल्या दुर्योगात्मकाचा प्रतिवाद करण्यास एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात सुरुवात झाली. इंग्लंड, अमेरिकेत परंपरागत समाजमनातील स्त्रीप्रतिमेला छेद देऊन स्वाभिमानी बंडखोर स्त्रीप्रतिमा निर्माण करणे हे साहित्याचे प्रयोजन मानले गेले. फ्रेंच लेखिका सिमॉन दि बोव्हाने १९४९ मध्ये 'दि सेकंड सेक्स' या ग्रंथातून स्त्रीवादी विचारधारेची पायाभूत मांडणी केली. तिच्या मते, स्त्री जन्मतः स्त्री नसते तर समाजव्यवस्था स्त्रीला एक भूमिका प्रदान करते. एक व्यक्ती म्हणून तिला अस्तित्व नसते म्हणूनच स्त्रीने समाजव्यवस्थेने लादलेली बंधने झुगारून स्वतःचा सक्षम माणूस म्हणून वावरण्याचा आपला हक्क मिळवला पाहिजे, अशी आग्रही भूमिका मांडली. याचा परिणाम जगभरातील स्त्रीयांवर होऊ स्त्रीमुक्तीची चळवळ उभारली गेली.

महाराष्ट्रात स्त्रीमुक्ती चळवळीचा पाया १९७५ साली रोवला. १९७५ साली पुण्यामध्ये पहिली स्त्रीमुक्ती परिषद भरली. श्रमिक आणि ग्रामीण स्थियांचा यात मोठा सहभाग होता. १९८६ साली चांदवड येथे शेतकरी संघटनेने स्थियांचा मेळावा घेतला. स्थियांच्या समस्यांना प्राध्यान्य देऊन कार्य करणारी बायजा १९७९, महिला आंदोलन पत्रिका, ललकारी, बाई, स्त्रीउवाच, मिळून

सान्या जणी अशी नियतकालिके सुरु झाली. सिमॉन द बुवा हे पुस्तक स्नावादी साहित्याचे बायबल मानले जाते. या पुस्तकाचा शांता किलोंस्कर यांनी मराठीमध्ये १९७५ सालीच अनुवाद केला. त्यातून मराठी जनतेला, स्त्रियांना स्त्रीवादाचा परिचय झाला. त्यानंतर याच काळात कृष्णाबाई मोटे यांचे ‘काळाची पावले’ (१९७६), छाया दातार यांचे ‘पुरुषकेंद्री आणि स्त्रीपुरुष’ (१९८४), गीता साने यांचे ‘भारतीय स्त्रीजीवन’ (१९८६), रोहिणी गवाणकर यांचे ‘मराठी स्त्रीशक्तीचे राजकागरणी रूप’ (१९८६), आ. ह. साळुंखे यांचे ‘हिंदू संस्कृती आणि स्त्री’ (१९८९), उर्मिला पवार आणि मीनाक्षी मूळ यांचे ‘आम्हीही इतिहास घडविला’ (१९८९) अशी अनेक पुस्तके या काळामध्ये प्रकाशित झाली. गौरी देशपांडे, शांता गोखले, मेघना पेटे, अंबिका सरकार, सानिया, प्रिया तेंडुलकर, प्रतिमा इंगोले, आशा बगे, मल्हिका अमर शेख, ज्योत्स्ना देवधर, हिरा बनसोडे, अनुराधा पाटील, नीरजा, कविता महाजन यांनी मराठी साहित्यासमोर स्त्रीयांचे विविध प्रश्न, स्वास्तित्वाचा प्रश्न, कुटुंबव्यवस्थेतील विविध समस्या मांडून स्त्रीकडे पाहण्याचा मानवतावादी दृष्टिकोन व्यक्त केला. यातून मराठी स्त्रीवादी चळवळीला आणि साहित्याला गती दिली.

१.६ सरावासाठी प्रश्न

अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. १९५०-२००० या कालखंडात राजकीय, सामाजिक जीवनात घडलेल्या घडामोर्डींचा मराठी साहित्यावर काय परिणाम झाला याचे साधार विवेचन करा.
२. १९५०-२००० या कालखंडातील विविध वाड्यीयीन चळवळी सांगून या चळवळींचे प्रतिबिंब मराठी साहित्यावर पडले आहे हे साधार पटवून द्या.

ब) लघुत्तरी प्रश्न

१. साठोत्तरी मराठी साहित्यप्रवाहांचा थोडक्यात परिचय द्या.
२. स्वातंत्र्योत्तर वाड्यीयीन चळवळींचा थोडक्यात आढावा घ्या.

१.७ उपक्रम

१. विद्यार्थ्यांनी या कालखंडातील विविध साहित्यप्रकारांचे वाचन करावे.
२. विद्यार्थ्यांनी या कालखंडातील विविध साहित्यप्रवाहांचे स्वतंत्र वाचन करावे.
३. स्वातंत्र्योत्तर काळातील वाड्यीयीन चळवळींचा अभ्यास करावा.

१.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

१. मराठी वाडमयाचा इतिहास १९५०-२०००- खंड सात, भाग १-३ महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे.
२. प्रदक्षिणा-खंड दुसरा - कॉन्टेन्टल प्रकाशन
३. मराठी वाडमयाचा विवेचक इतिहास-प्र.न.जोशी
४. काही नोंदी काही निरिक्षणे- रा. ग. जाधव, स्वरूप प्रकाशन
५. मराठी वाडमय स्वातंत्र्योत्तर संदर्भ - रा. ग. जाधव, प्रतिमा प्रकाशन
६. साठोत्तरी मराठी साहित्यातील प्रवाह - शरणकुमार लिंबाळे
७. वाडमयीन चळवळी आणि दृष्टिकोन- संपा. सुमती लांडे, शब्दालय प्रकाशन
८. स्त्रीवाद- संपा. सुमती लांडे, शब्दालय प्रकाशन
९. स्त्रीवाद आणि मराठी साहित्य- वंदना महाजन
१०. ग्रामीण साहित्य आणि वास्तव- आनंद यादव
११. ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि दिशा- वासुदेव मुलाटे
१२. मुस्लीम मराठी साहित्य परंपरा, स्वरूप आणि लेखक- भूमी प्रकाशन, लातूर.
१३. आदिवासी चळवळ स्वरूप आणि दिशा- दीपक गायकवाड

सत्र २ : घटक २

नवसाहित्य आणि महानगरीय साहित्य

२.१ उद्दिष्टे

विद्यार्थी मित्रांनो, या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास;

- नवसाहित्याची संकल्पना आणि स्वरूप समजून घेता येईल.
- या कालखंडात निर्माण झालेल्या साहित्याच्या प्रेरणा सांगता येतील.
- महानगरीय जाणीवा स्पष्ट करता येतील.
- महानगरीय संवेदनशीलतेनुसार विविध साहित्य प्रकारांचे स्वरूप अभ्यासता येईल.
- महानगरीय साहित्यप्रवाहाची वैशिष्ट्ये समजावून घेता येतील.

२.२ प्रास्ताविक

मराठी साहित्याच्या इतिहासकारांनी ‘प्राचीन साहित्य’ किंवा ‘मध्ययुगीन साहित्य’, ‘अर्वाचीन साहित्य’ किंवा आधुनिक साहित्य’ अशा दोन संज्ञा वापरल्या आहेत. मराठीच्या प्रारंभापासून ते इ.स. १८०० पर्यंतच्या कालखंडाला प्राचीन किंवा मध्ययुगीन कालखंड म्हणतात; तर तिथून पुढच्या कालखंडास आधुनिक म्हटले जाते. इ.स. १९४५ पासून पुढच्या काळातल्या साहित्याला नवसाहित्य किंवा समकालीन साहित्य ही संज्ञा आहे. इ.स. १९४५ पासून इ.स. १९६० पर्यंतच्या साहित्याचा उल्लेख करताना सामान्यतः नवकथा, नवकविता, नवकादंबरी अशा संज्ञा वापरल्या गेलेल्या आहेत. ह्या कालखंडाच्या सुरुवातीला दुसरे जागतिक महायुद्ध, भारताचे स्वातंत्र्य, भारत-पाकिस्तान फाळणी, राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांची हत्या अशा प्रकारे माणसांची मने हलवून टाकणाऱ्या घटना घडल्या. त्यांचा आपल्या भोवतीच्या जीवनावर तसाच साहित्यावरही प्रभाव पडणे स्वाभाविकच होते. इ.स. १९४७ नंतर सरंजामशाही आणि भांडवलशाही यांची सरमिसळ असलेली येथील अर्थव्यवस्था होती. त्यापूर्वी इथल्या अर्थव्यवस्थेवर ब्रिटिश भांडवलशाहीची पकड होती. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय भांडवलशहांच्या हाती ही अर्थव्यवस्था आली. या कालखंडात भांडवलदार उद्योगपतींचा वर्ग, जमीनदाराकडून डडपलेला शेतकरी वर्ग आणि बुद्धिजीवी, पांढरपेशा, व्यावसायिक वर्ग. असे वर्ग निर्माण झाले. याबरोबरच महानगरातील कारखान्यातून काम करणारा कामगार वर्ग अस्तित्वात आला. महानगरातील व्यक्तींचे धावपळीचे जीवन, त्यांच्या समस्या, चंगळवाद, पाश्चिमात्यीकरण इत्यादी प्रभावातून महानगरीय साहित्य निर्माण झाले. या महानगरीय साहित्याचा संवेदनशीलतेच्या अंगाने अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

२.३ विषय विवेचन

इ.स. १९५० ते इ.स. २००० या कालखंडात काही महत्वाची स्थित्यंतरे घडली आहेत. या कालखंडातील साहित्याची भूमिका काय होती, हे पहावयाचे आहे. ही भूमिका सर्वच साहित्यिकांनी व्यक्त केली नाही. साहित्याचा गंभीर विचार करणाऱ्या चिंतनशील साहित्यिक आणि समीक्षकांनी मांडलेली आहे. या कालखंडात प्रारंभी कविता आणि कथा या वाड्मय प्रकारात जोमदार निर्मिती झालेली आहे. बहुतांशी साहित्यिक हे महानगरात वास्तव्यास होते. त्यांची निर्मिती महानगरीय संवेदनशीलतेने झाली आहे. या सर्व भूमिकांचा कविता, कथा, कादंबरी, लघुनिबंध इत्यादी साहित्यप्रकारांवर झालेला परिणाम झालेला आहे. याचा आपण विचार करू.

२.३.१ नवसाहित्य

इ.स. १९४५ पासून नवसाहित्याचा कालखंड सुरु होतो. त्यावर्षी किंवा त्यावर्षाच्या आसपास मर्देकरांच्या कविता, गंगाधर गाडगीळ, अरविंद गोखले यांच्या कथा प्रसिद्ध होवू लागल्या. ह्या कवितांनी आणि कथांनी मराठी कवितेचा आणि कथेचा चेहरामोहरा बदलून टाकला. मराठीत नवकविता व नवकथेचा आरंभ झाला. तसेच इ.स. १९४५ साली दुसरे जागतिक महायुद्ध संपले आणि इ.स. १९४७ साली भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. दुसर्या महायुद्धामुळे जगाचा राजकीय नकाशा बदलला. त्यावेळी वापरात आलेल्या आधुनिक अस्त्रांमुळे भीषण मानवहानी झाली. मनुष्याने केलेली वैज्ञानिक प्रगती मानवी सुखाएवजी हुकूमशाही वृत्तीच्या राजवटीमुळे मानवी सुखाच्या होळीसाठी वापरली गेली, हे जगाला कळले. या युद्धाचा परिणाम माणसाच्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, मानसिक जीवनावर परिणाम झाला. हे युद्ध युरोपात लढले गेले असले तरी भारतीय जीवनावर त्याचे परिणाम झाले. मानवी जीवनाची क्षणभंगूरता, मानवाची असहाय्यता, त्याची विश्वाच्या या विराट पसाऱ्यातली एकाकी अवस्था, नियंत्रण ईश्वराच्या अनुपस्थितीविषयीची खात्री आणि त्यामुळे अश्रद्धा या जाणिवा जागतिक साहित्यातून व्यक्त होऊ लागल्या. त्यांचा मराठी वाड्मयावरही प्रभाव पडणे हे स्वाभाविकच होते. त्यामुळे महायुद्धपूर्व साहित्य आणि महायुद्धोत्तर साहित्य असे विभाजन होऊन नव्या साहित्याचा आरंभकाल १९४५ पासून गृहीत धरण्यात आला.

भारताला मिळालेले स्वातंत्र्य ही महत्वाची घटना आहे. भारताने लोकशाही शासनाचा स्वीकार केल्यामुळे जनतेचे प्रतिनिधी शासनात सहभागी झाले. शहरी आणि ग्रामीण भागालाही प्रतिनिधित्व मिळाल्यामुळे दोन्ही भागातल्या जनतेला राजकीय भान येऊ लागले. लोकशाही राज्यव्यवस्था, समाजवादी समाजरचना, प्रातिनिधिक शासन, पंचवार्षिक योजना, सार्वत्रिक शिक्षणप्रसाराला दिलेले महत्व, भाषावार प्रांतरचनेला दिलेली मान्यता व त्यामुळे प्रादेशिक भाषांना लाभलेले स्वतःचे अस्तित्व, इत्यादी गोष्टींचा हळूहळू साहित्याच्या जगावरही प्रभाव पडू लागला. स्वातंत्र्याबोरोबर फाळणीने उसळलेल्या जातिधर्मद्वेषाचा डोंबही भारतीयांच्या मनावर परिणाम करणारा ठरला. औद्योगिक क्रांती, महानगरांचा जन्म याही गोष्टी याच काळातल्या आहेत. दुसरे जागतिक युद्ध आणि भारताचे स्वातंत्र्य या दोन्ही घटना इ.स. १९४५ च्या आसपासच्या असल्यामुळे इ.स. १९४५ पासून

नव्या कालखंडाची सुरुवात मानली गेली. या वर्षाच्या आसपासच्या नव्या जाणिवा व्यक्त करणारे लेखन प्रकाशित होऊ लागले. इतर भारतीय भाषांमधूनही याच सुमारास ‘नवे’ म्हणता येईल असे लेखन प्रसिद्ध होऊ लागले.

नवसाहित्याच्या कालखंडातही पुन्हा चार छोटे छोटे कालखंड पाढून विचार व चर्चा करण्याचा प्रघात पडला आहे.

१) पहिला कालखंड : स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर इ.स. १९४७ ते १९६० पर्यंत म्हणजे स्वतंत्र महाराष्ट्र राज्यनिर्मितीपर्यंतचा असा मानला जातो. नवकविता, नवकथा आणि नवनाट्य यांच्या जडणघडणीचा हा काळ होता. मर्ढेकर, पु. शि. रेगे, विंदा करंदीकर यांसारखे कवी गंगाधर गाडगीळ, अरविंद गोखले, पु. भा. भावे, व्यंकटेश माडगूळकर यासारखे कथाकार, विजय तेंडुलकर, वसंत कानेटकर यासारखे नाटककार या नवसाहित्याचे निर्माते पुढे येताना दिसले.

२) दुसरा कालखंड : इ.स. १९६१ पासून इ.स. १९७५ पर्यंतचा हा कालखंड आहे. हा काळ राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक दृष्टिने परिवर्तनाचा काळ आहे. इ.स. १९५६ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेले धम्मचक्रप्रवर्तन, इ.स. १९६० मध्ये झालेली महाराष्ट्र राज्याची स्थापना, भारत-चीन आणि भारत-पाक युद्ध, चीनमधील युवकांनी केलेली लाल क्रांती इत्यादी घटनांनी गजबजलेला हा काळ होता. महाराष्ट्राची अस्मिता जागविणाऱ्या ऐतिहासिक साहित्यकृती निर्माण होऊन अत्यंत लोकप्रिय होताना दिसल्या.

या काळात नवमतवादी साहित्यिक युरोपीय ‘अस्तित्ववादा’च्या प्रभावाखाली पण कसदार साहित्यनिर्मिती करताना दिसले. आरती प्रभू, दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे, नारायण सुर्वे ह्या कवींचे पहिले कवितासंग्रह प्रकाशित झाले. लघुनियतकालिकांच्या चळवळीला आरंभ झाला. भालचंद्र नेमाडे, भाऊ पाध्ये, कमल देसाई ही नावे याच कालातील आहेत. केवळ साहित्यविषयीच नव्हे तर स्वातंत्र्योत्तर भारतातील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक स्थितीविषयी निराश असलेल्या ह्या पिढीने आत्यंतिक व्यक्तिवादी आणि जहाल परिवर्तनवादी अशा परस्परविरोधी प्रवृत्ती व्यक्त करणारे लेखन ह्या काळात केले. याच काळात दलित साहित्याची चळवळ सुरु झाली. बाबूराव बागूल, शंकरराव खरात, नामदेव ढसाळ, केशव मेश्राम, गंगाधर पानतावणे यासारख्या साहित्यिकांनी मराठी साहित्याला योगदान दिले. स्वतंत्र भारतात शिक्षण घेतलेल्या, आत्मभान आलेल्या पिढीने जातिव्यवस्थेवर आधारित विषमतेविरुद्ध विद्रोह व्यक्त करणारे लेखन प्रसिद्ध करायला सुरुवात केली.

३) तिसरा कालखंड : इ.स. १९७५ ते इ.स. १९८५ असा मानला जातो. आणीबाणी आणि जनता दलाची जडणघडण पार्श्वभूमीला असणाऱ्या ह्या काळातील साहित्यिक साहित्यनिर्मितीच्या दृष्टीने दुसऱ्या कालखंडाइतकी उंची गाठताना दिसले नाहीत. याच कालखंडात मनोरंजनपर साहित्यही निर्माण झाले. कवी ग्रेस, सुरेश भट, तर नाटककार सतीश आळेकर, महेश एलकुंचवार यासारखी नावे ठळक होताना दिसली. जी. ए. कुलकर्णी यांचे कथालेखन विलक्षण ओजस्वीपणे मराठी वाचकांना

भावले. म्हणून ह्या काळातील लेखनाला तात्कालिक आणि व्यापक असे दोन्ही प्रकारचे संदर्भ आहेत.

४) १९८५ ते २००० : हा कालखंड राजकीय, सामाजिक वातावरणाप्रमाणेच साहित्यातही विखंडीकरणाचा (fragmentation) काळ मानला जाऊ लागला आहे. स्त्रीमुक्तीच्या आचार-विचारांनी प्रेरित अशी स्त्रीवादी शहरी साहित्य निर्मिती या काळातील एक महत्वाची साहित्यिक चळवळ दिसते. गौरी देशपांडे, सानिया, आशा बगे यासारखी नावे स्त्रीवादी लेखनाच्या अनुषंगाने महत्वाची ठरली आहेत. स्त्रीवादी लेखिकांचे कथासंग्रह व कवितासंग्रह वेगाने प्रसिद्ध होताना दिसले. त्याचबरोबर गझल रचनांची एक नशिली धारा मराठी काव्यात सुरेश भटांच्या प्रेरणेमुळे रसिकप्रिय होताना दिसली. परंतु आशयदृष्ट्या ती नवे विशेष समाधानकारक योगदान देताना आढळली नाही. या काळात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर गतिमान झाला. विज्ञान साहित्यानेही आपले स्वतंत्र स्थान निर्माण केले. १९९० नंतर जागतिकीकरणाचा प्रभाव दिसू लागला. त्याची प्रतिबिंबे साहित्यात प्रखरणे दिसत आहेत.

एकंदरीत नवसाहित्याचा विचार करता प्रारंभीची ‘नव’ता नंतर स्थिरावली. साहित्यात नवे-नवे प्रवाह, प्रयोग आणि आविष्कार तंत्रे आली. साहित्य अधिक प्रगतशील आणि पुरोगामी बनत गेले.

२.३.२ महानगरीय साहित्य

महानगर हा शब्द भूसांस्कृतिक वैशिष्ट्ये असणाऱ्या लोकसमूहाचा आणि त्यांच्या जीवनशैलीचा निर्देश करतात. आज आपण ज्या अर्थाने नागर हा शब्द वापरतो त्याचा संदर्भ पाश्चात्य जगातील प्रबोधनामुळे वैज्ञानिक प्रगती तंत्रज्ञान आणि औद्योगिक क्रांती यांच्या झापाठ्यात ज्या प्रचंड स्वरूपाच्या मानवी वसाहती जगभर उभ्या राहिल्या त्याच्याशी आहे. नागरी वास्तव हे एक बहुरंगी महाकाय लोकसमूहाचे वास्तव आहे. हा लोकसमूह एकसंघ असा कधीच नसतो. प्राचीन काळी शहरे ही व्यापार-उदीमाची महत्वाची ठिकाणे असली तरी त्यांना प्रतिष्ठा मिळे. ती राजसत्ता आणि धर्मसत्ता, राजदरबार आणि मंदिरे यांच्यामुळे औद्योगिक क्रांतीनंतर जी शहरे उभी राहिली त्यामध्ये बहुतेक ठिकाणी राजसत्ता अथवा धर्मसत्ता यांचे हे केंद्र ढळले आणि त्याएवजी एक नवीन अशी आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय चौकट तयार झाली. वाढते औद्योगिकीकरण, त्यासाठी लागणारे श्रमिक हात, औद्योगिक क्रांती व भांडवलशाहीमुळे पारंपरिक व्यवसाय बुडाल्याने उपजीविकेसाठी शहरांकडे धाव घेणारे कष्टकरी पोटार्थी, नशीब काढण्यासाठी स्वतःचे प्रदेश सोडून शहरात येऊन व्यवसाय करू पाहणारे निर्वासित यांसारख्या अनेक वैशिष्ट्यांमुळे महानगर ही एक सहस्रमुखी, महाकाय आणि जिवंत वास्तू होऊन बसते. औद्योगिकीकरणाने श्रमविभागणी वाढत जाते. स्पर्धा, विशेषीकरण, खंडितपणा या घटकांमधून जी एक महानगरीय जीवनशैली तयार होते, ती मग फावल्या वेळेचा उपभोग घेण्याची एक उपसंस्कृती तयार करते, अशा बहुविध पोटसंस्कृती महानगराच्या पोटात वास्तव्य करीत असतात. महानगरीय जीवनाचे स्वतःचे असे आविष्कार, परंपरा व चालीरिती आणि स्वतःचे असे वर्तनबंध तयार होतात. महानगरीय जगण्यातील कमालीची व्यक्तिकेंद्रितता समूह म्हणून

आकारण्यास असमर्थ असते. त्यामुळे महानगरात गर्दी असते. पण गर्दीला चेहरा नसतो. येथे माणसांचे समूह एकत्र राहत असले तरी समूहाचे घटू भावबंध येथे निर्माण होत नाहीत. महानगरात व्यक्ती समूहात राहन्ही एकटी वाढत असते. महानगरीय जगण्यातील या व्यक्तिकेंद्रित्वामुळे अर्थ, काम या बाबींना अवास्तव महत्व प्राप्त होते. व्यक्तिकेंद्रित जगण्यामुळे निर्माण झालेली पोकळी भरून काढण्यासाठी कामभावना प्रबळ होते, तर भौतिक संपन्नता मिळवून एकटेपणा घालवण्यासाठी अमाप पैसा मिळवण्याची धडपड सुरु होते. तरीही व्यक्तीला एकटेपणा संपवता येत नाही. त्यामुळे शहर सिमेंटच्या इमारतींनी गजबजलेले आणि माणसाच्या एकटेपणाने व्यापलेले असते (राजन गवस, महानगरीय जीवनाचे मराठी काढंबरीतील चित्रण, संपा. विलास खोले, गेल्या अर्धशतकातील मराठी काढंबरी, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, २०११ पृष्ठ क्र. १७८ व १७९)

महानगरातील माणसांच्या जगण्याला खास त्या महानगराचे संदर्भ असतात. महानगरात मूळचे रहिवाशी आणि उपजीविकेसाठी आलेले इतर प्रांतातील लोकांची संख्या मोठी असते. (उदा. मुंबई) महानगरांची काही खास लक्षणे असतात. एकत्रित कुटुंबव्यवस्थेचा अभाव असतो. व्यक्तिकेंद्रितता असते. स्त्रियाही स्वावलंबी असतात. बहुतांशी व्यक्ती स्वतःचाच विचार करतात. त्यामुळे सामुदायिक भावनेचा अभाव दिसून येतो. नैतिकता शिथिल असते. महानगरात कुटुंब, खानदान, घराण्याची प्रतिष्ठा, भाऊबंदकी, सामाजिक बंधने अशा गोर्टींना फारसा थारा नसल्याने अब्रू-प्रतिष्ठेविषयी चिंता नसते. धुम्रपान, मद्यपानाची व्यसने बळावतात. गुन्हेगारी प्रवृत्ती वाढते. महानगरात अत्यंत टोकाची आर्थिक विषमता आढळते. इथल्या श्रीमंत वर्गाकडे आर्थिक सुबत्ता असते. उंची कपडे, प्रशस्त बंगले, गाड्या, दागदागिने, पंचतारांकित हॉटेलात वास्तव्य, पार्ट्यां, महागड्या वस्तूंचा शौक, डान्स क्लब अशा डामडौलात हा वर्ग चैन करतो. तर दुसऱ्या बाजूला, इथल्या गरीब वर्गामध्ये अन्न, वस्त्र आणि निवारा या मूळभूत गरजांसाठी धडपडणारा गरीब वर्ग आहे. विवाहाचे निर्णय व्यक्तिगत पातळीवर घेतले जातात. स्त्री-पुरुष यांच्यातील मुक्त लैंगिक संबंधावर अधिक भर दिला जातो. श्रमाला योग्य किंमत मिळण्याची शाश्वती नसल्याने आणि झटपट श्रीमंत होण्याच्या हव्यासामुळे गुन्हेगारी अधिक प्रमाणात वाढलेली दिसते.

महानगरात संमिश्र वर्गातील माणसे राहतात. प्रत्येक वर्गाची मानसिकता स्वतंत्र असून प्रत्येकाला अधिक वरच्या वर्गाकडे सरकण्याची लालसा असते. त्यासाठी त्यांनी नेहमीच्या जगण्यात संघर्ष ओढवून घेतलेले असतात. मुंबईसारख्या शहरात ही लढाईच असते. यातील बहुतांशी लोक विविध प्रांतातून आलेले असतात. त्यांच्या चालीरीती, संस्कार घेऊन ते महानगरात आलेले असतात. या सर्वांच्या वास्तव्यातून एक नवीनच व्यामिश्र सांस्कृतिक विश्व आकाराला येते. जगता जगता त्यांचे धार्मिक, सांस्कृतिक अहंकार उफाळून येतात, पुन्हा स्थिरावतात. झोपडपट्टीतील त्यांच्या राहणीमानातून लैंगिक विकृती, रोगट मानसिकता, स्वैरता, व्यसनाधीनता, ताणतणावग्रस्तता नित्याचीच असते. यातून महानगराचे वातावरण आकाराला येते. औद्योगिक संस्कृती, उच्चभ्रूंचे सुखलोलुप व्यवहार, उद्योग-उलाढाली, राजकारण, नेतेगिरी, कामगार चळवळी, युनियन, आर्थिक व्यवहार, काळे धंदे, गुंडगिरी, राजकीय हितसंबंध, डावपेच, बळी जाणारी सामान्य जनता हे या

महानगरीय संस्कृतीचे निर्माणकर्ते असतात. दररोज भर पडणारी लोकसंख्या, राहण्याचा प्रश्न, त्यातून वाढलेली विकृती, चोच्या, मारामाच्या, खून, संघटित गुन्हेगारी, वेश्याव्यवसाय इत्यादीचे साम्राज्य महानगरात रोज नव्या समस्या निर्माण करीत असतात. अशा महानगरातील जीवनचित्रण हे एक आव्हानच असते. ते आव्हान गंभीर भूमिका घेऊन लेखन करणारे लेखकच पेलू शकतात.

नवसाहित्य आणि महानगरीय साहित्याचे स्वरूप समजून घेतल्यानंतर साहित्याच्या विविध प्रकारात या साहित्याचे प्रतिबिंब कसे उमटले आहे. याचा आढावा आपण कविता, कथा, काढंबरी, लघुनिबंध इत्यादी प्रकारानुसार पाहू.

२.३.३ कविता

१९४५ ते १९६० ह्या कालखंडात कविता आणि कथा या वाडमयप्रकारातच जोमदार निर्मिती झाली. ‘नवी मळवाट’ (१९४९) ह्या संग्रहाच्या प्रस्तावनेत शरचंद्र मुक्तीबोधांनी मांडलेली ‘नवकाव्याची भूमिका’ महत्वाची आहे. कारण ही प्रस्तावना नवकवितेची विशेष स्पष्ट करणारी आहे. मुक्तिबोधांच्या मते नवकाव्यात दोन विचारसरणी आढळतात. एक व्यक्तिवादी, अहंवादी आणि दुसरी समाजवादी, मानवतावादी. एक निराशवादी, तर दुसरी आशावादी. ह्या दोन्ही प्रकारच्या कवितांमधून व्यक्त होणारी प्रवृत्ती केशवसुत ते कुसुमाग्रज ह्या परंपरेहून निराळी आहे. मुक्तिबोध म्हणतात, ‘नवकर्वीचा दृष्टिकोन अत्यंत व्यापक आणि निष्ठा पुरोगामी असल्यामुळे. विषम जीवनामुळे निर्माण झालेल्या जीवनातील अनेक पैलूंवर प्रकाश पाडणारी अनेक अनुभूतींची सत्ये ते आपल्या काव्यांतून प्रकट करू इच्छितात. ह्या सर्वांचा साकल्याने होणारा परिणाम रसिकांच्या मनात ‘प्रक्षोभ’ निर्माण करण्यातच होणार. वितृष्णा आणि प्रक्षोभ हेच आजचे युगतत्त्व होय.’’ (‘नवी मळवाट’, प्रस्तावना) या नवविचारातून नव कविता जन्मास आली. मुक्तिबोधांच्या मते, नवकाव्याची बैठक बौद्धिक असून जाणिवांच्या निरनिराळ्या अवस्थांचे त्यात वर्णन असते. त्यासाठी मुक्तछंद प्रभावी ठरते. या कवितेत समाजास बदलू पाहणारी वैचारिक बैठक आहे. शिवाय ही कविता प्रयोगवादी आहे.

नव्या कवितेचे युग बा. सी. मर्ढेकर यांच्या कवितेने सुरु झाले. त्यांच्या ‘काही कविता’ (१९४७) या संग्रहातून सामाजिक जाणीव तर ‘आणखी काही कविता’ (१९५१) या संग्रहातून आध्यात्मिक जाणीव प्राधान्याने व्यक्ती झाली आहे. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील आणि साम्राज्यवादाच्या वर्चस्वाखाली असलेल्या व्यक्तीचे आणि समाजाचे जीवन हा मर्ढेकरांच्या चिंतेचा विषय आहे. त्याचबरोबर ह्या अफाट विश्वाच्या पसाऱ्यात मानवाला आलेले क्षुद्रत्व हेही त्यांच्या व्याकुळतेचे कारण आहे. मर्ढेकरांनी युद्धोत्तर यंत्रयुगीन वास्तवाची जाणीव करून दिली. कवितेसंबंधीच्या, तिच्या आशयाविषयासंबंधीच्या, तिच्या रूपासंबंधीच्या रूढ कल्पनांना धक्का दिला. काव्यातील अर्थशून्य शब्दसोस, सांकेतिक अलंकारिकता, निसर्गजाणिवांचे पारंपरिक साचे इ. नष्ट केले. माणसाची अगतिकता, विपुलता, एकटेपणा यांना मितभाषी, सच्चा सूर दिला, आविष्कारात सोपी ओवी, पादाकुलक असे मराठी वलणाचे छंद वापरले, यंत्रयुगीन प्रतिमा वापरल्या, संज्ञाप्रवाह आणला व माणसाच्या सुप्त, अर्धसुप्त मनाचे भाव आणून दिले. त्याचबरोबर एकूण

मानवी जीवनाचे वेगळे आकलन करून देणारी एक तीव्र अनोखी संवेदनशीलताच मराठी वाड्मयाला दिली. विज्ञानाने यंत्रयुगाची निर्मिती केली यंत्रांच्या संगतीत मनुष्याचे जीवनही यांत्रिक होऊन गेलेले आहे. ‘सकाळी उठोनी। चहा-कॉफी घ्यावी। तशीच गाठावी। वीज-गाडी’ हा दिनक्रम झाला आहे. विज्ञानाधिष्ठित समाजव्यवस्थेत मानवी कल्याण हे उद्दिष्ट असावे. तर तेही दिसत नाही. ‘सत्याचे सुपीक। विश्वातून वेचू। प्रयोगात खेचू। परमाणू’ अशी प्रतिज्ञा असलेल्या ह्या शास्त्रीय, वैज्ञानिक प्रगतीच्या युगात मानवी जीवन केवळ ‘जगायची पण सक्ती आहे’ म्हणून जगते आणि ‘मरायची पण सक्ती आहे’ म्हणून मरते आहे. मर्ढेकरांनी अर्थशून्य, आशयहीन जीवनाचे चित्र रेखाटलेले आहे. त्यांनी आपल्या कवितेमधून भोवतालच्या दीनवाण्या, त्रुटित, दांभिक, ओंगळ, कंगाल जीवनाचे चित्र रंगविले आहे.

शरचंद्र मुक्तिबोध यांचे ‘नवी मळवाट’ आणि ‘यात्रिक’ ह्या कवितासंग्रहांनी नवकवितेला महत्त्वाचे योगदान दिले आहे. ‘क्षिप्रा’ (१९४५), ‘सरहद’ (१९६२), ‘जन, हे वोळतु जेथे’ (१९६९) ह्या त्यांच्या काढबन्या. ‘जीवन आणि साहित्य’, ‘काही निबंध’, ‘सृष्टी, सौंदर्य आणि साहित्यमूल्य’ हे त्यांचे समीक्षात्मक ग्रंथ होते. ‘नवी मळवाट’ मधल्या कविता ‘अभिरुची’ ह्या मासिकातून १९४४ ते १९४९ ह्या काळात प्रकाशित झालेल्या होत्या. ‘नवी मळवाट’ मध्ये मुक्तिबोध नव्या जणिवांनी मने प्रज्वलित करतात.

“आज हृदयी धगधग करी नवा सविता
जळाया लागे प्राणपिंडाचा सखोल गाभा
कसा रोखू मी यातनांची ही प्रदीप्त आभा” (नवी कविता)

नवी कविता म्हणजे उरात धगधग करणारा नवा सूर्य ही मुक्तिबोधांची कल्पना आहे. जाणिवेचा, नव्या जाणिवेचा हा सूर्य प्रत्येक व्यक्तीच्या उरात पेटलेला आहे, याचे भान कवीला आलेले आहे. त्यांच्या कवितांतून मार्क्सवादावर आधारित शोषणविरोधी, समतावादी, दास्यमुक्तीचा पुरस्कार करणारा दृष्टिकोन व्यक्त झालेला आहे. भांडवलशाही साप्राज्यवादी शक्तीचा पाडाव करणारा कष्टकच्यांचा वर्ग जागृत होत आहे. आणि त्याने पुकारलेल्या लढ्यात मध्यमवर्गही ओढला जाणार आहे. ही जाणीव त्यांनी ह्या कवितांतून व्यक्त केलेली आहे. त्यांच्या कवितेमधली अंतर्गत शक्ती मराठी कवितेला नवे वळण देण्यास समर्थ ठरली आहे.

रविकिरण मंडळ ते नवसाहित्य या दरम्यान काही कवी लिहित होते. ते रविकिरण मंडळाच्या प्रभावाच्या काळात लिहित होते. पण वेगळ्या वैशिष्ट्यांमुळे ते नवकाव्यातही प्रभावी ठरले. त्यामध्ये कवी अनिल, बा. भ. बोरकर, मनमोहन, कुसुमाग्रज, पु. शि. रेगे यांची नावे घ्यावे लागतील. कवी अनिल यांचे ‘फुलवात’ (१९३२), ‘भग्नमूर्ति’ (१९४०), ‘सांगाती’ आणि ‘सांगाती’ (१९६१), ‘निर्वासित चिनी मुलास’ (१९४३), ‘पेर्ते व्हा’ (१९४७) हे संग्रह प्रसिद्ध झाले. तर गोमंतकीय कवी बा. भ. बोरकर ‘प्रतिभा’ (१९३०), ‘जीवनसंगीत’ (१९३८), ‘दूधसागर’ (१९४७), ‘आनंदी भैरवी’ (१९५०) हे संग्रह प्रकाशित आहेत. गोव्यातील निसर्गसौंदर्य आणि प्रणय हे बोरकरांच्या अनुभूतीचे

विषय होते. त्यांनी गोमंतकीय शब्दकलेतील नादमधुरता आणली, सागरी निसर्गसौदयर्याने थबथबलेले अनुभव आणले. रस, रूप, गंधमय प्रतिमासृष्टी आणली. वि. म. कुलकर्णी यांनी दीर्घकाळ विपुल प्रमाणात सोज्बळ वृत्तीची, श्रद्धाशील कविता लिहिली. तर कृ. ब. निकुंबांची कविता सातत्य राखून निर्माण झालेली साक्षेपी, डोळस, नाजूक व हळूवार आहे. निसर्गरूपकांची सुबक चित्रे व प्रेमाचा आविष्कार या वैशिष्ट्यांची ही कविता मोहक बनली आहे. निकुंबांनी 'मृगावर्त' (१९७०) या खंडकाव्यात पुराणकथांचा अन्वयार्थ लावण्याचा उल्लेखनीय प्रयोग केला आहे. वा. रा. कान्त यांचे 'वाजली विजेची टाळी' (१९६५), 'वेलांटी' (१९६२), 'मरणगंध' (१९५६), 'दोनुली' (१९८०) हे संग्रह प्रसिद्ध आहेत. कान्त हे प्रवृत्तीनं सौंदर्यवादी पण नवकाव्याचे संस्कार पचवलेले कवी आहेत. त्यांनी मुक्तछंदातील व्यापक मानवतावादी कविता निर्माण केली. त्यांची कविता विकासोन्मुख आहे.

पु. शि. रेगे यांनी नवतेच्या प्रवर्तनाचा दावा केला. त्यांचे स्वातंत्र्यानंतर 'दोला' (१९५०), 'गंधरेखा' (१९५३), 'पुष्कळा' (१९६०), 'दुसरा पक्षी' (१९६६), 'स्वानंदबोध' (१९७०), 'प्रियाळ' (१९७२) इत्यादी काव्यसंग्रह प्रकाशित झाले. रेगे यांच्या कवितेचा विषय स्त्री, तिचे विविध विभ्रम हा आहे. ते स्त्री सृजनशक्तीचे रूप मानतात. त्यामुळे रेगे यांच्या कवितेत स्त्रीचे सौंदर्य आणि तिच्याविषयीची आसक्ती, प्रेम, प्रणय ह्या भावना आढळात. इंदिरा संत यांच्या 'सहवास' (१९४०), 'शेला' (१९५१), 'मेंदी' (१९५५), 'मृगजळ' (१९५७), 'बावरी' (१९६४), 'बाहुल्या' (१९७२), ह्या काव्यसंग्रहातून त्यांचे वेगळेपण लक्षात येते. 'विशुद्ध भावकविता' असे इंदिरा संत यांच्या कवितेचे वर्णन केले गेले. त्या मर्देकर समकालीन कवयित्री ठरतात.

कुसुमाग्रजांच्या कवितेत सामाजिकतेचं भान आणि तात्कालिकातल्या चिरंतनाचा वेद घेण्याचं सामर्थ्य आहे. त्यांचे 'विशाखा' (१९४२), 'किनारा' (१९५२), 'मराठी माती' (१९६१), 'स्वगत' (१९६२), 'हिमरेषा' (१९६४), 'वादळवेल' (१९६९), 'छंदोमयी' (१९८२) आणि 'मुक्तायन' (१९८४) इत्यादी काव्यसंग्रह प्रकाशित झाले. स्वातंत्र्य चळवळीने भारलेल्या मराठी मनाला स्फुरण आणि दिलासा देण्याचे काम त्यांच्या कवितेने केले. त्या काळाचे 'विशाखाचे दिवस' असे वर्णन केले गेले. कुसुमाग्रजांच्या कवितेतील नाट्य आणि चिंतनात्मकता, त्यांच्या कवितेतून व्यक्त होणारी भव्यतेची, उदात्ततेची आस, डोळ्यांसमोर थरारक नाट्य उभे करणारे आणि अंतःमुख करणारे चिंतन शब्दांकित करणारी शैली यांच्यामुळे त्या काळात आणि नंतरही त्या कविता संस्मरणीय ठरली. त्यांच्या कवितेच्या भाषेत त्यांनी जिवंत, सळसळणारे चैतन्य ओतले. दलित आणि पीडितांच्या, अन्यायग्रस्त मानवांच्या दुःखांना ह्या कवितातून वाचा मिळाली. समाजव्यवस्था संपूर्णपणे बदलण्यासाठी क्रांतीच्या मार्गाचा पुरस्कार केलेला आहे.

विंदा करंदीकर, वसंत बापट आणि मंगेश पाडगावकर या कवित्रयाची कविता ही स्वातंत्र्योत्तर काळातील मराठी कवितेतील महत्त्वपूर्ण त्रिवेणीधारा आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात रविकिरण मंडळाच्या कर्वींनी काव्यगायनाद्वारा कविता लोकप्रिय केली व सामान्य वाचकापर्यंत पोहचवली. तर वरील तीन कर्वींनी काव्यवाचनाद्वारे कवितेला लोकप्रिय बनवले. वि. दा. करंदीकर यांचे 'स्वेदगंगा' (१९४९),

‘मृदगंध’ (१९५४), ‘धृपद’ (१९५९, ‘जातक’ (१९६०), ‘विरुपिका’ (१९८१) हे संग्रह प्रकाशित झाले. करंदीकरांच्या विचारावर साम्यवादी विचारांची छाया असली तरी त्या विचाराच्या निष्ठेला त्यांनी बांधून घेतलेले नाही. सामान्य माणसाचे दुःख पाहून करंदीकरांचे मन हादरलेले आहे. ह्या दुःखाच्या जाणिवेतून ते दुःख नाहीसे करण्याचा एक मार्ग म्हणून त्यांना साम्यवादी विचार जबळचा वाटलेला आहे. परंतु जीवनाच्या विविधतेची, समग्रतेची त्यांची जाणीव तीव्र असल्यामुळे त्यांच्या ह्या विचाराने आंधळ्या राजकीय निष्ठेचे रूप घेतलेले नाही, असे मंगेश पाडगावकर यांचे मत आहे. ‘माझ्या मना बन दगड’ ह्या कवितेत करंदीकरांनी अन्नाशिवाय, कपड्याशिवाय, ज्ञानाशिवाय, मानाशिवाय कुडकुडणाऱ्या जिवांना पाहून वाटणारी भीती व्यक्त केली आहे. “ती जनता अमर आहे” ह्या कवितेत सुरुवातीला न्हासशील संस्कृतीचे, पतनाकडे झुकलेल्या समाजव्यवस्थेचे चित्र त्यांनी रेखाटलेले आहे. जात्यात भरडत असलेली मानवता त्यांनी पाहिली. जानवी घातलेली मानवी गिधाडे, भटाळ समाज, दलितांच्या गळ्यातील मडके, भांडवली भोगयंत्र अशा वेश्या, समाजातीलही विविध दृश्ये पाहून कवी अस्वस्थ होतो. पहाट कधी होईल, ह्या सर्वांचे जीवन प्रकाशाने कधी उजळून जाईल असे त्यांना वाटते.

करंदीकरांनी रचनेचे अनेक प्रयोग केले. त्यांनी ‘आततायी अभंग’ लिहिले. नव्या वास्तवाची जाणीव करून देण्यासाठी भाषेचा तिरकस उपयोग ह्या अभंगात केला. त्यांनी ‘सुक्ता’तून वेदातील सूक्तरचनेचा भास निर्मण व्हावा अशी रचना करून आजच्या सामाजिक वास्तवतेचे चित्रण केले आहे. ‘मुक्त सुनीता’तून उत्कट भावस्थिती आणि चिंतनशीलता व्यक्त केली. त्यांनी ‘तालचित्रे’, ‘बालकविता’ आणि ‘गळ्याल’ हा काव्यप्रकारही हाताळला आहे. करंदीकरांच्या कवितेची भाषा प्रतिमा, प्रतीके यांनी युक्त आहे. त्यांच्या कवितेचे वास्तवाचे, कल्पनांचे, विचारांचे विरूपीकरणही आले आहे.

वसंत बापट यांचे ‘बिजली’ (१९५२), सेतू (१९५७), ‘अकरावी दिशा’ (१९६२), ‘सकीना’, ‘मानसी’ (१९७७) इत्यादी संग्रह प्रकाशित झाले. बापट आरंभी समाजवादी विचारसरणीचे आणि समाजाभिमुख वृत्तीचे कवी होते. जुनी शाहिरी, ढगांची शब्दकला आणि नवी समाजवादी जाणीव याचा मेळ त्यांच्या कवितेत साधलेला दिसतो. बापटांची बहुतेक कविता स्त्री-पुरुष यांच्यातील प्रेम, प्रणय, शृंगार यांच्याविषयी आहे. त्यांच्या गीतात्म प्रकृतीच्या लय आणि छंद असलेल्या कविता यशस्वी झाल्या. ते आकृतिबंधात सुबकता साधतात. उदा. “वय वर्षे सोळा ग, आवर तर घोळा ग, मिरकावून जाऊ नको, मिरभिरता डोळा ग” ही कविता पाहता येईल. ‘मानसी’ काव्यसंग्रहाच्या रूपानं संयत, उत्कट मालिकाकविता निर्माण झाली. मोहक, अस्सल, मराठमोळी शब्दकला आणि नाट्यपूर्ण रचनाबंध या दृष्टीने त्यांची कविता लक्षणीय आणि लोकप्रिय ठरली.

मंगेश पाडगावकर यांचे ‘धारानृत्य’ (१९५०), ‘जिप्सी’ (१९५३), ‘छोरी’ (१९५७), ‘शर्मिष्ठा’ (१९६०), ‘उत्सव’ (१९६२), ‘वात्रटिका’ (१९६३), ‘मीरा’ (१९६५), ‘विटूषक’ (१९६६), ‘सलाम’ (१९७८), ‘गळ्याल’ (१९८१), ‘भटके पक्षी’ (१९८४) इत्यादी काव्यसंग्रह प्रकाशित झाले

आहेत. तरल, कोमल, निसर्गसंवेदना आणि कोवळ्या नाजूक प्रेमभावनेच्या छटा यांचा गहिरा आविष्कार त्यांनी केला. ‘विदूषक’, ‘सलाम’, ‘गळल’ या संग्रहांत त्यांनी स्वातंत्र्योत्तर जीवनातील राजकीय, सामाजिक विषयांवर उपरोधपूर्ण आणि विदारक भाष्य केलेले दिसेल. मधल्या काळात ‘वात्रटिका’ या हलक्याफुलक्या विनोदी वळणाचा वापरही त्यांनी करून पाहिला. ‘उदासबोधात’ विडंबनात्मक काव्य केले. त्यांनी गळलाही लिहिल्या. “त्यांची सामाजिक जाण शहरी वळणाची, वरवरच्या विरोध विसंगतीपुरती मर्यादित राहते. त्यामुळे उपरोध, उपहास, विडंबन हेच तिचे स्वरूप राहते. त्यांचा मूळ पिंड कोमल भाववृत्तीचा. ती कोमलता पुढे कमी झाली आणि त्यांची शैली उपरोधिक, वक्तृत्वपूर्ण, गद्यप्राय वळणावर गेली. शहरी कवीतील निसर्गसंवेदना किती झापाट्याने बोथट होत गेल्या हे पाहण्यासाठी या मूळतः निसर्गसंवेदनात रमलेल्या कवीच्या पुढील काव्यप्रवासावरून आढळून येईल.” (रवींद्र घरी, ‘स्वातंत्र्योत्तर कविता’, संपा. अनंद कुलकर्णी, ‘प्रदक्षिणा खंड दुसरा’, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, २०००, पृ. कृ. १९)

सदानंद रेगे यांचे ‘अक्षरवेल’ (१९५७), ‘गंधर्व’ (१९६०), ‘देवापुढचा दिवा’ (१९६५), ‘वेड्या कविता’ (१९८०), ‘ब्रांकुशीचा पक्षी’ (१९८०) हे कवितासंग्रह प्रकाशित आहेत. रेगे यांची प्रतिमासृष्टी विलक्षण कल्पकतेतून निर्माण झालेली आहे. त्यांच्या कवितेत एखाद्या अनुभवाचे वर्णन येत नाही, तर तो अनुभवचे प्रतिमांतून व्यक्त होतो. जीवनविषयक जाणिवा, चिंतन यांची अभिव्यक्तीही ते प्रतिमांमधून करतात. मानवी जीवनामधली संगतीहीनता, मृत्यूचे अटलपण, ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयीची शंका आणि त्यामुळे मनाला येणारी व्याकुळता, जीवनाचे सुख-दुःखात्म रूप ही त्यांच्या कवितेतील आशयाची सूत्रे आहेत.

१९६० नंतर महाराष्ट्रीय जीवनात सामाजिक, आर्थिक, राजकीय स्थित्यांतरे जाणवू लागली. त्यावरून आपल्या समाज जीवनातून नवीन वाढ़मयीन प्रवृत्ती उदयाला आल्या. अस्तित्ववादी विचारसरणीने जीवनाच्या असंबंद्धतेची जाणीव पेरली. स्वातंत्र्योत्तर परिस्थितीने तरूण वैफल्यग्रस्त दिशाहीन बनले (लघुअनियतकालिकांची चळवळ) तळागाळातील तरूणात साम्यवादी जाणिवा जाग्या झाल्या. (नारायण सुर्वे), तरूणवर्गात परंपरेपासून तुटलेपणाची भावना निर्माण झाली. मराठी कविता याच ताणातून जात होती. त्यामुळे ती अधिक संवेदनक्षम, सूक्ष्म आणि वैविध्यपूर्ण बनली. १९६० च्या सुमारास ‘संतप्त तरूण पिढी’ आणि ‘दलित साहित्य’ अशी दोन वाढ़मयीन बंडे झाली. संतप्त तरूण पिढीने लघु-अनियतकालिकांची एक चळवळ सुरु केली. शब्द, अर्थ, आत्ता, वाचा, कावळा, श्रीशब्द, अबकडई, सनविवि, त्रिशंकू, विद्रोह इ. पन्नासांवर लघुनियतकालिके प्रसिद्ध झाली. नवकवितेप्रमाणे ही चळवळही औद्योगिक संस्कृतीच्या केंद्रात मुंबई महानगरात सुरु झाली.

जीवनातील तीव्र निराशा आणि वैफल्य सार्वत्रिक अर्थशून्यतेची जाणीव, व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर येणाऱ्या अनेकविध बंधनांचे ओङ्गे, जीवन घुसमटून टाकणारे प्रस्थापित व्यवस्थेचे विळखे, त्यातून येणारी विलक्षण अगतिकता, असुरक्षिततेच्या जाणिवेने पोखरलेली माणसांची मने, स्वतःच्या क्षुद्रतेची जाण, वांझोटा संताप, समाजापासून विलग पडल्याची भावना, कौटुंबिक वातावरणातील असह्य ताण,

जीवनाला आधार ठरणाऱ्या नाजूक भावनात्मक संबंधांचा विलोप, बापाविषयी उग्र तिरस्कार इ. गोष्टी सांगता येतील. याच स्वरूपाचे विषय आणि आशय पुढील कर्वीच्या कवितेत व्यक्त झाले आहेत. मनोहर ओक (आयत्या कविता), चंद्रकांत कल्लोळी (कल्लोळ), विजय कारेकर (मी सूर्यमुक्त), सतीश काळसेकर (इंद्रियोपनिषद), नागनाथ कोत्तापल्ले (मूडस), चंद्रकांत खोत (मार्मिक, अपभ्रंश), वसंत गुर्जर (अरण्य, गादी, समुद्र), भालचंद्र नेमाडे (मेलडी), तुळशी परब (हिल्लोळ), चंद्रकांत पाटील (निः-संदर्भ), मनोहर वळे (पंखपर्व), विद्याधर वैद्य (खिडकीतल्या कविता), फ. मुं. शिंदे (जुलूस, आदिम), नरेंद्र बोडके (पंखपैल) इ. कर्वीच्या संग्रहात वरील भाव व्यक्त झाले आहेत.

दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे आणि अरुण कोलटकर यांची कविता हे ‘नवकवितेचे’ पुढचे वळण आहे. चित्रे यांचे ‘कविता’ (१९६०), ‘कवितेनंतरच्या कविता’ (१९७८) आणि ‘एकूण कविता’ (१९९२) हे काव्यसंग्रह होत. ‘त्यांच्या कवितेने मराठी कवितेचे आधुनिकीकरण घडवून आणले, स्वचे अव्यक्तिकरण करून संवेदनांचे सरळ भाषांकन करणे, भाषेला कवितेच्या सार्वभौमत्वाचं भान देणे’ ही त्यांची महत्त्वपूर्ण कामगिरी मानली जाते. त्यांच्या कवितेची पाळेमुळे जुन्या मराठी कवितेपासून आधुनिक युरोपियन कवितेपर्यंत पसरलेली आहेत. त्यातून त्यांच्या वैशिक जाणिवा व्यक्त होतात. अरुण कोलहटकर यांची ‘जेजुरी’ (१९७८) साली प्रकाशित झाली. ‘जेजुरी’ ही दीर्घ कविता मराठी व इंग्रजी भाषेत प्रसिद्ध आहे. कोलटकर यांच्या कवितेत महानगरी वास्तवाचे अतिवास्तववादी शैलीत केलेले चित्रण आढळते. सतीश काळसेकर यांची कविताही कोलटकर, वसंत गुर्जर, मनोहर ओक यांच्याप्रमाणे महानगरी संवेदनेचा आविष्कार करणारी आहे. काळसेकरांच्या ‘इंद्रियोपनिषद’ मध्ये इंद्रियांची, विशेषत: लैंगिक वासनेची सर्वदूर पसरलेली सत्ता अभिव्यक्त झालेली आहे. भ्रष्ट अशा महानगरी जीवनाला, मानवाच्या जगण्याला आलेल्या खुजेपणाला, क्षुद्रतेला नाकारण्यासाठी काळसेकर आदिम मानवासारखे निसर्गसन्मुख, नग्न व्हावे ह्या अर्थाने ते मनुष्यातील कामशक्तीला प्रतीकात्मक पातळीवर घेऊन जातात. तुळशी परब यांच्या ‘हिल्लोळ’ ह्या संग्रहातूनदेखील महानगरी संवेदनेचा आविष्कार दिसतो. महानगरातील भ्रष्ट संस्कृतीचा धिक्कार त्यांच्या कवितेत आहे.

१९६० नंतरच्या कर्वीमध्ये नारायण सुर्वे हे एक अत्यंत महत्त्वाचे कवी आहेत. त्यांचे ‘ऐसा गा मी ब्रह्म’ (१९६२), ‘माझे विद्यापीठ’ (१९६६) आणि ‘जाहिरनामा’ (१९७५) हे कवितासंग्रह प्रकाशित आहेत. तीव्र समाजसन्मुखता हे नारायण सुर्वे यांच्या कवितेचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे. त्यांच्या कवितेतून महानगरी संवेदना व्यक्त झाली आहे. त्यांच्या कवितेत समाजपरिवर्तनाची उत्कट तळमळ दिसून येते. तळागाळातल्या माणसांच्या जाणिवा, विचार, स्वप्ने, सुर्वे यांच्या कवितामधून आविष्कार साधतात. गुरुनाथ धुरी यांचे ‘ग्लोरिया’ (१९७१) आणि ‘समुद्रकविता’ (१९७७) हे संग्रह प्रकाशित आहेत. तर प्रभा गणोरकर यांचे ‘व्यतीत’ (१९७४) आणि ‘विवर्त’ (१९८५) हे कवितासंग्रह नोंद घेण्यासारखे आहेत. रजनी परुळेकर यांचा ‘दीर्घ कविता’ (१९८६) हा संग्रहही महत्त्वाचा आहे.

पुढील पिढीत नारायण कुलकर्णी-कवठेकर, उत्तम कोळगावकर, गुरुनाथ सामंत, विलास सारंग, अशोक बागवे, द. भा. धामणस्कर, वसंत पाटणकर, मलिका अमरशेख, अनुराधा पाटील, सुधाकर गायधनी इत्यादी कर्वींच्या कवितातून ग्रामीण आणि शहरी जीवनातील विसंगतींची, विपर्यासांची, न्हासशीलतेची, मनुष्याच्या अवमूल्यनाची जाणीव व्यक्त झाली आहे.

याव्यतिरिक्त अजून अनेक कर्वींच्या काव्याचा परामर्श घेता येईल. पण येथे पुरेसा अवकाश नाही.

२.३.४ कथा

१९४५ च्या सुमारास मराठी साहित्यात नवकथेचा उदय झाला. बा. सी. मर्ढेकरप्रणीत नवकाव्याच्या उदयाशी समकालीन आणि त्यातील प्रवृत्तींशी संवादी अशी ही वाड्मयीन घटना होती. हे नवसाहित्य नव्या जीवन जाणिवा व कलाजाणिवा यांनी प्रेरित तसेच संस्कारित झालेले होते. मराठी साहित्य व्यवहारात मूलभूत व मूल्ययुक्त असे परिवर्तन घडवून आणले. नवकथा ही ‘नव’ कशामुळे ठरली याचा संक्षेपाने निर्देश करायचा तर असे म्हणता येईल की तिने पारंपरिक मराठी कथेतून मूर्त होणारी कथा अधिक खुली व लवचीक केली. प्रस्थापित संकेत नवकथेने उल्लंघिले. त्याचप्रमाणे कथानकरचना, पात्रांचे आंतरिक भावविश्व, पात्रचित्रणाची पद्धती, वातावरणाच्या घटकांचे स्वरूप व प्रयोजन, निवेदक आणि त्याचा दृष्टिकोण, निवेदनपद्धती, भाषेचा वापर, प्रतिमायोजना या कथेच्या घटकांसंबंधीच्या रूढ संकेतांचेही उल्लंघन नवकथेने केले. मराठी कथेत घडून आलेले हे नवतेचे प्रवर्तन हा एका ऐतिहासिक प्रक्रियेचा भाग होता. (सुधा जोशी, कथा : संकल्पना आणि समीक्षा, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, २०१७, पृ. क्र. ८२)

नव्या कथाकारांच्या पहिल्या पिढीत बिनीचे कथाकार म्हणून गंगाधर गाडगीळ, अरविंद गोखले, पु. भा. भावे, व्यंकटेश माडगूळकर आणि शांताराम ह्या कथाकारांना स्थान दिले जाते. गंगाधर गाडगीळ यांचे ‘मानसचित्रे’ (१९४६), ‘कडू आणि गोड’ (१९४८), ‘नव्या वाटा’ (१९५०), ‘भिरभिरे’ (१९५०), ‘उद्धवस्त विश्व’ (१९५१), ‘कबुतरे’ (१९५२), ‘तलावातले चांदणे’ (१९५४), ‘खरं सांगायचं म्हणजे’ (१९५४), ‘वर्षा’ (१९५६), ‘ओले उन्ह’ (१९५७), ‘स्वप्नभूमी’ (१९५९), ‘कालवा’ (१९६०), ‘पाळणा’ (१९६१), ‘गुणाकार’ (१९६५) इत्यादी कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. गाडगीळांच्या बहुतेक कथांतील व्यक्ती मुंबईसारख्या महानगरात राहणाऱ्या आहेत. पांढरपेशा मध्यमवर्गीय कोणत्या तरी कचेरीत काम करणाऱ्या, चाळीत राहणाऱ्या ह्या व्यक्ती आहेत. तुटपुंजे पगार, संसारातली ओढग्रस्त, नोकरीतील कामाचा तोचतोचपणा, त्यामुळे येणारा कंटाळा, भवितव्याची पोखरणारी चिंता, दैन्य आणि लाचारी यामुळे मनाला आलेला निबरपणा, शारीरिक-मानसिक कुचंबणामुळे आणि नैतिक दडपणामुळे भावनाहीन झालेल्या आहेत. त्यांचे कथानिवेदन कधी मिश्किल, कधी हळवार, तर कधी उपहासगर्भ असते. ‘किडलेली माणसे’ ह्या कथेतील निवेदनाचा सूर उपहासाचा आहे. गाडगीळांच्या कथांना मनोविश्लेषणाचे मोठे परिमाण आहे. किंबहुना नवकथा म्हणजे मनोविश्लेषण असे प्राथमिक समीकरण मानले जाते.

अरविंद गोखले यांचे 'नजराणा' (१९४४), 'जन्मखुणा' (१९४७), 'उन्मेष' (१९४७), 'तनुजा' (१९४८), 'माहेर' (१९५०), 'मिलन' (१९५१), 'जागरण' (१९५२), 'कमळण' (१९५२), 'कथाई' (१९५४), 'मिथिला' (१९५५), 'मनोज' (१९५७), 'शुभा' (१९५७), 'अनामिका' (१९५९), 'अभोगी' (१९६०), 'चाहूल' (१९६१), 'ब्रती' (१९६२), 'विघ्नहर्ती' (१९६३), 'वेगळी' (१९६३), 'कातरवेळ' (१९६१), 'मंजुळा' (१९६२), 'शकुन' (१९६५), 'मंत्रमुधा' (१९६९), 'दागिना' (१९७२) असे विपुल कथासंग्रह प्रकाशित आहेत. गोखले यांनी जीवनाचे बदलते संदर्भ अत्यंत काळजीपूर्वक तपासले. त्यात त्यांना गवसलेली 'मंजुळा' उल्लेखनीय ठरली. व्यक्तीचे मन हेच गोखले यांच्या कथेचे केंद्र आहे. गोखले त्या व्यक्तींच्या मनात प्रवेश करतात आणि त्यात चाललेला कलह स्पष्ट करतात. महायुद्ध, बेकारी, सामाजिक-राजकीय आंदोलने, जातीय दंगे, फाळणी, महागाई इत्यादी गोष्टींची पाश्वर्भूमी ह्या कथांना आहे. गोखले आपली नजर ह्या मनोव्यापारांच्या गुंतागुंतीवर, त्यातल्या क्रियाप्रतिक्रियावर रोखत असतात.

पु. भा. भावे यांनीही विपुल लेखन केले आहे. 'पहिला पाऊस' (१९४६), 'स्वप्न' (१९४८), 'सतरावे वर्ष' (१९४९), 'ध्यास' (१९५०), 'फुलवा' (१९५३), 'मुक्ति' (१९५४), 'देव्हारा' (१९५६), 'बंगला' (१९५६), 'रूप' (१९५६), 'सावल्या' (१९५६), 'कुंभाड' (१९५८), 'तपस्वी' (१९६०), 'वैरी' (१९६२), 'रंगमंच' (१९६३), 'आला क्षण.... गेला क्षण' (१९६४), 'हिमानी' (१९६६), 'ओवाळणी' (१९६८), 'विश्रांती' (१९६९), 'रात्र' (१९७०), 'प्रेम' (१९७३), 'आवर्त' (१९७७) हे कथासंग्रह प्रकाशित आहेत. भावे यांनी आपल्या कथेच्या चित्रणात बेडरपणा, काव्यात्मकता, ओजस्विता व विलक्षण वेग आणला. या चित्रणातील त्यांची धारणा व्यक्तींच्या स्वतंत्र, मुक्त जीवनाची होती. स्त्रीपुरुष संबंधात, जुन्या-नव्या पिढींच्या संघर्षात, स्वच्छंदी जीवनाच्या आवेगात मूल्यांचे कोळपते कोंब त्यांना दिसत होते व त्यामुळे त्यांची लेखणी संतप्त, व्याकुळ बनत होती. त्यांच्या कथांनी मात्र आविष्काराचे अभिनव प्रयोग करण्याच आस कधी बाळगली नाही. भावे यांना भव्यतेचे, उदात्ततेचे आकर्षण आहे, क्षुद्रतेचा तिटकारा आहे.

शांताराम (के. ज. पुरोहित) यांचे 'शिरवा' (१९५७), 'छळ' (१९५९), 'जमिनींवरची माणसं' (१९५९) 'लाटा', (१९६२), 'धर्म' (१९६२), 'चंद्र माझा सखा' (१९६९), 'अंधारवाट' (१९७७), 'उद्विग्न सरोवर' (१९८२) 'चेटूक' (१९८४), इत्यादी कथासंग्रह आहेत. त्यांच्या कथामधून मध्यमवर्गीय जीवनाचे मुख्यतः चित्रण झालेले आहे. त्यांच्या कथांतून मजूर, झोपडपट्टीतले लोक, आदिवासी, श्रीमंत जहागीरदार, विदेशी व्यक्तीही आलेल्या आहेत. छोट्या शहरातील मध्यमवर्गीय जीवन, त्या वर्गाच्या सांस्कृतिक, सामाजिक आचारविचारांसह त्यांनी आपल्या कथेतून मूर्त केले आहे. त्यांच्या कथांमध्ये घटितांना आणि मनोव्यापारांनाही महत्त्व असते.

जी. ए. कुलकर्णी (गुरुनाथ आबाजी कुलकर्णी) यांचा प्रारंभीचा कालखंड हा नवकथेच्या बहराचा कालखंड होता. त्यांच्या कथेची वाढ नवकथेच्या प्रवाहाला समांतर अशी होत गेली. मात्र ती नवकथेपासून अलिप्त राहिली आणि तिने स्वतःचे चैतन्य शोधले. त्यांची कथा संज्ञाप्रवाही झाली,

पण ती तांत्रिक अवडंबराला बळी पडली नाही. पारंपारिक कथेपासून वेगळी आणि नवकथेपासून निराळी आहे. स्वतंत्र प्रजेचा एक अग्रगण्य कथाकार म्हणून त्यांची प्रतिमा प्रस्थापित झाली. मानवी दुःखभोगाची मनाला ग्रासणारी जाणीव त्यांच्या कथांत दिसते. नियतीने निर्माण केलेल्या परिस्थितीतीने लादलेली ही दुःखे आहेत. या दुःखाच्या ओळ्याने माणसे अगतिक बनतात आणि पोरकी आयुष्ये जगत राहतात. या दुःखाची जाणीव जी. ए.च्या मर्मस्थानी अखंड डिरपत होती. मानवाचे अथांग दुःख, मृत्यूचे विक्राळ रहस्य यांच्या पाश्वर्भूमीवर जीवनातल्या धुंद क्षणांचा फुटकेपणा व क्षणभंगुरता आणि तरीही या अर्थहीन जीवनातील शिते वेचत बसण्याची माणसाची लाजिरवाणी आसक्ती यांच्या सखोल चित्रणातून जी.ए.च्या कथांचे गांभीर्य निर्माण होते. त्यांचे ‘निळासावळा’ (१९५९), ‘पारवा’ (१९६०), ‘हिरवे रावे’ (१९६२), ‘रक्तचंदन’ (१९६६), ‘काजळमाया’ (१९७२), ‘रमलखुणा’ (१९७५), ‘सांजशकुन’ (१९७५), पिंगळावेळ’ (१९७७) हे कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले.

नवकथेच्या प्रभावाने व्यंकटेश माडगुळकर, शंकर पाटील, महादेव मोरे, चारूता सागर, सखा कलाल, रा. रं. बोराडे, रणजित देसाई, मधु मंगेश कर्णिक, श्रीपाद रामकृष्ण काळे, वि. श. पाडगावकर, आनंद यादव, द. मा. मिरासदार इत्यादी लेखक कथा लिहित होते. पण त्यांच्या कथा ग्रामीण किंवा प्रादेशिक प्रवाहात समाविष्ट होतात. त्यांचा अभ्यास स्वतंत्रपणे करावयाचा असल्याने इथे फक्त नामोललेख केले आहेत.

श्री. दा. पानवलकर हे एक जबरदस्त कथाकार. कस्टम खात्यात नोकरी करीत मुंबईत त्यांनी तीस वर्षे काढली. त्यांच्या कथा घटनाप्रधान आहेत. त्यांनी क्रियाशील माणसांचा जीवन संघर्ष रेखाटला आहे. त्यांनी पोलीस, कस्टमवाले, मवाली, दरोडेखोर, बेरड, गावगुंड अशी कठोर, हतबल माणसं कथांतून उभी केली. स्फोटक घटनांतून आणि जोमदार भाषेतून रांगड्या पुरुषी जीवनात दिवस काढणाऱ्या माणसांची आयुष्ये उलगडण्याचा प्रयत्न त्यांची कथा करते. पानवलकरांचा माणूस त्याच्या अटळ स्वभावधर्मानुसार चालत असतो. म. द. हातकणंगलेकर यांच्या मते, “भाषा हे पानवलकरांच्या लेखणीचे धारदार हत्यार. अशी दणकट भावनेचे पीळ बेगुमानपणे वळणारी, प्रसंग-पात्रांच्या हेलकाव्याने फुलणारी, लवणारी, कसदार, लावण्यगर्भ भाषा मराठीत एकमेव !” (मराठी वाडमयाचा इतिहास : खंड ७- भाग तिसरा, पृ. क्र. १७३) पानवलकरांचे ‘गजगा’ (१९५३), ‘औंदुंबर’ (१९६३), ‘सूर्य’ (१९६८), ‘एका नृत्याचा जन्म’ (१९७५), ‘चिनाब’ (१९७८) व ‘जांभूळ’ (१९८१ हे कथासंग्रह प्रकाशित आहेत.

विद्याधर पुंडलिक यांचे ‘पोपटी चौकट’ (१९६२), ‘टेकडीवरचे पीस’ (१९६९), ‘देवचाफा’ (१९७९), ‘माळ’ (१९८०) व ‘फॅन्टसिया’ (१९९४) हे कथासंग्रह प्रकाशित आहेत. त्यांच्या कथेने जुनी आणि नवी कथा यांचा पूल बांधला. त्यांच्या कथेत अनुभवाचा स्वतंत्रपणा, पात्रांची विविध वृत्तीप्रवृत्ती दिसून येते. त्यांच्या कथेतील माणसे ध्येयवादी, पापभीरू, चाकोरीत जगणारी; पण त्यातून बाहेर पडण्याची धडपड करणारी, संयमी, निष्ठावान आहेत.

कमल देसाई यांनी ‘रंग’ (१९६२) आणि ‘रंग२’ असे मोजकेच कथासंग्रह प्रकाशित केले आहेत. त्यांच्या लोखनात नव-अनुभववाद डोकावतो. त्यांच्या कथांत कालतत्वाचा वापर केल्याचे दिसते. संज्ञाप्रवाहातून त्यांच्या कथेचा आकृतिबंध तयार होतो. त्यांची कथा एकाच वेळी अनेक पातळ्यांवरून व तीनही कालांतून सरकत जाते. कथांतील अनुभव व्यक्तिकेंद्री आहेत. त्यांच्या नायिका स्वतंत्र वृत्तीच्या आणि तन्हेवाईक आहेत. अविवाहित स्त्रीचा कोंडमारा व तिला करावा लागणारा त्याग त्यांच्या कथेत प्रकटतो. तर वसुंधरा पटवर्धन या कथा लेखिकेने नव्या-जुन्याचा आकर्षक संगम साधला आहे. त्यांची कथा रेखीव, बांधेसूद असते. दमदार, कसदार, अनुभवावर ती उभी असते. स्त्री हा त्यांचा प्रधान विषय आहे. त्यांचे ‘संसारशोभा’ (१९५१), ‘शोध’ (१९५४), ‘चेहरा’ (१९५८), ‘आदिपुरुष’ (१९६१), ‘पिपाणी’ (१९६१), ‘अंतरपाट’ (१९६२), ‘पैठणी’ (१९७९) असे कथासंग्रह प्रकाशित आहेत.

वामन चोरघडे यांनी विपुल कथालेखन केले आहे. ‘संस्कार’ (१९५०), ‘प्रदीप’ (१९५४), ‘प्रभावती’ (१९५५), ‘नागवेल’ (१९५७), ‘मजल’ (१९६३), ‘बेला’ (१९६४), ‘भाग्यवती’ (१९६६), ‘ख्याल’ (१९७३), असे कथासंग्रह प्रकाशित आहेत. त्यांची कथा तंत्राचा अव्हर करते; खांडेकरांच्या ध्येयवादाची आठवण करून देते आणि तरीही ती स्वतःचे वैशिष्ट्य जपते. त्यांच्या कथांत अनुभवाचा सच्चेपणा व ताजेपणा आहे. जीवनाचा अनुभव सांगण्यासाठी ती लिहिली आहे. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व अनेक संस्कारांचा वारसा साकार करते. त्यांच्या कथेला संवादांचे अतिशय वेड आहे. मराठी कथेला त्यानी चिंतनशीलतेचे देणे दिले.

चिं. त्र्यं. खानोलकर यांचे ‘सनई’ (१९६४), ‘राखी पाखरू’ (१९७१), ‘बाप’ (१९७८) हे तीन कथासंग्रह आणि ‘गणुराया’ व ‘चानी’ आणि ‘चाफा’ व ‘देवाची आई’ हे दीर्घकथांचे दोन संग्रह प्रसिद्ध आहेत. खानोलकरांच्या कथांमधून विविध पात्रे, घटना, प्रसंग यांनी गजबजलेली एक विलक्षण सृष्टी आपल्यासमोर उभी राहते. माणसाचा स्वभाव, पिंडर्धर्म, शरीराबरोबर येणाऱ्या वासना आणि विकार यांच्या ताणातून निर्माण होणाऱ्या शोकात्मिका, माणूस आणि त्याच्याभोवतीची परिस्थिती त्याचे दारिद्र्य व त्याची मध्यमवर्गीय मनोवृत्ती यातून निर्माण झालेली शोकात्म स्थिती, माणसामाणसातले परस्परसंबंध, माणूस आणि समाजाने उभ्या केलेल्या नियमनांचा व मूल्यांचा संघर्ष, माणसाला मुळापासून उखडून टाकायला लावणारी नियमती अशा विविध स्तरांवरच्या शोकात्मिकांची रचना खानोलकरांच्या कथांमधून झालेली आहे.

दिलीप चित्रे एक ख्यातनाम कथाकार उत्तर-आधुनिक असेही त्यांचे वर्णन करता येईल. त्यांच्या कथांतील अनुभवाची जात, अनुभव घेण्याची पद्धत, त्याचा आविष्कार, त्यासाठी वापरलेली भाषा व त्यातून प्रतीत होणारा अस्तित्वबोध हे सर्व इतर कथांपेक्षा भिन्न आहे. चित्र्यांच्या कथांतून व्यक्त झालेला प्रत्येक अनुभव देहाच्या माध्यमातून घेतलेला आहे. त्यांच्या कथांचे नायक व्यक्तिकेंद्री आहेत, नैतिक आहेत. चित्र्यांची सर्वच पात्रे लैंगिक संबंधातून अस्तित्वाचा शोध घेतात. त्यांची

भाषा टवटवीत, आशयप्रधान आहे. चित्रे हे एक सर्व दृष्टीनी वेगळे, स्वयंभू कथाकार. त्यांचा ‘ऑर्फियस’ (१९६८) हा कथासंग्रह प्रसिद्ध आहे.

बाबुराव बागूल यांचे ‘जेव्हा मी जात चोरली होती’ (१९६३) आणि ‘मरण स्वस्त होत आहे’ (१९६९) हे संग्रह प्रकाशित झालेले आहेत. समाजातील बहिष्कृत, उपेक्षित अशा व्यक्तींच्या भावभावना अतिशय प्रखरतेने त्यांच्या कथासृष्टीत व्यक्त झालेल्या आहेत. समाजातील दांभिकता आणि नैतिकता ह्या दोन्ही गोष्टी अतिशय नाट्यमयरितीने त्यांच्या कथेत आविष्कृत होते. मानवी मन अनेक विसंगतीनी भरलेले आहे याची जाणीव त्यांच्या कथा वाचताना होते. “मरण स्वस्त होत आहे.” या संग्रहातील कथांमध्ये महानगरातील झोपडपटीत राहणाऱ्या माणसांचे जीवन येते. ह्या माणसांच्या जीवनातले दैन्य, दारिद्र्य, त्यांच्या वासना, इच्छा, विकार ह्या सान्यांचे अत्यंत ज्वलंत चित्रण ह्या कथांमधून आलेले आहे. स्त्री आणि पुरुष यातील असमानता, सर्वर्ण आणि शूद्र यातील विषमता, गरीब आणि श्रीमंत यातील भेद – ह्या भेदांमधून निर्माण होणाऱ्या यातनांचे, वेदनांचे चित्रण त्यांच्या कथेत येते.

■ कथालेखिकांची कथानिर्मिती

१९५० नंतर स्त्री कथाकारांनी उल्लेखनीय लेखन केले आहे. विशेषत: १९७५ नंतर स्त्रीवादाच्या प्रभावामुळे स्त्रीलिखित कथासाहित्य अधिक प्रमाणात वाचकांसमोर आले. स्त्रीवादी साहित्य हा स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय झाला. या अभ्यासपत्रिकेतही स्त्रीवादाचा स्वतंत्र अभ्यास करावयाचा आहेच. पण नवकथेचा प्रभावही या कथाकारांच्या कथांवर दिसून येतो.

गौरी देशपांडे आपल्या कथांतून स्त्री स्वातंत्र्याचा शोध घेतात म्हणून त्यांच्या कथा स्त्रीकेंद्री आहेत. तटस्थ विचार मांडणाऱ्या, कौटुंबिक परंपरांचे पूनर्मूल्यमापन करणाऱ्या, सुबोध आकर्षक भाषाशैली अवगत असणाऱ्या नव्या पिढीशी प्रांजळ, धाडसी हितगुज करणाऱ्या कथाकार म्हणून त्यांच्याकडे पाहिले जाते. ‘आहे हे असं आहे’ (१९८६) मधील कथातून स्त्रीचा स्वतःकडे, समाजाकडे, कुटुंबाकडे, स्त्रीपुरुष संबंधाकडे पाहण्याच्या पारंपरिक दृष्टिकोनापेक्षा अगदी वेगळा असा दृष्टिकोन दिसतो. विजया राजाध्यक्ष यांचे ‘अधांतर’ (१९६५), ‘टिंबे’ (१९६५), ‘विदेही’ (१९७२), ‘अनोळखी’ (१९७३), ‘कमान’, ‘हुकार’ (१९८४), ‘अखेरचे पर्व’ (१९८८), ‘उत्तरार्ध’ (१९९९), ‘आधी...नंतर’ (२००१), ‘जास्वंद’ हे कथासंग्रह महत्वाचे आहेत. स्त्री, स्त्रीत्व, स्त्रीची सृजनशक्ती आणि तिचे शरीर वेगळेपण हा त्यांचा कुतूहलाचा आणि शोधाचा विषय आहे. सुरुवातीच्या काळात त्यांच्या कथेवर नवकथेचा प्रभाव आढळतो. तंत्राचे, निवेदनपद्धतीचे, भाषेचे प्रयोग आढळतात. अनुभवांचे सूक्ष्म पैलू सहज, अकृत्रिमपणे व्यक्त करणे, हे त्यांच्या कथेचे वैशिष्ट्य सांगता येईल.

सानिया (सुनंदा बलरामन) या मराठीतील महत्वाच्या कथोलेखिका होत. ‘शोध’ (१९८०), ‘प्रतीती’ (१९८९), ‘खिडक्या’ (१९८९), ‘भूमिका’ (१९९४), ‘वलय’ (१९९५), ‘परिमाण’, ‘प्रयाण’ (१९९६) हे कथासंग्रह आणि ‘दिशा घराच्या’ (१९९१) व ‘ओळख’ (१९९२) असे दीर्घकथासंग्रह सानिया यांच्या नावावर आहेत. त्यांच्या कथांतून मानवी नातेसंबंधांचा, त्यातील

ताणांचा आणि तुटलेपणाचा अनुभव व्यक्त असला, तरी त्यांची कथा प्रामुख्याने स्त्रीकेंद्री आहे. त्या पात्रांच्या भावस्थितीला महत्त्व देतात. त्यामुळे त्यांचे सामाजिक संदर्भ काहीसे दुर्लक्षित राहतात.

प्रिया तेंडुलकर यांनी आधुनिक व्यवस्थेतील व्यवसायांची विविध क्षेत्रे प्रत्यक्षपणे अनुभवल्यामुळे त्यांच्या कथेतील अनुभवविश्व विस्तारलेले दिसते. तरीही त्यांची कथा प्रामुख्याने स्त्रीकेंद्री आहे. स्त्रीच्या व्यक्तिमत्त्वाची, तिच्या हितसंबंधांची जाणता-अजाणता होणारी गळचेपी, पुरुषी वर्चस्वामुळे होणारी तिची दडपणूक, स्त्रीत्वाविषयीच्या पुरुषी कल्पनांचे स्त्रीवर लादले जाणारे ओङ्गे; आपल्या सोईने पुरुषाने स्त्रीला गृहित धरणे यांसारख्या पुरुषी व्यवस्थेचे प्रकटीकरण त्यांच्या कथामध्ये दिसते. ‘ज्याचा त्याचा प्रश्न’, ‘जन्मलेल्या प्रत्येकाला’ (१९९१), ‘जावे तिच्या वंशा’ (२००१) हे त्यांचे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत.

आशा बगे यांचे कथालेखन प्रामुख्याने स्त्रीकेंद्री असले तरी त्यांची कथा रुढाथांने स्त्रीवादी जाणिवा व्यक्त करीत नाही. त्यांचे ‘मारवा’ (१९८४), ‘अत्तर’ (१९८६), ‘पूजा’ (१९९३), ‘चंदन’ (१९९३), ‘अनंत’ (१९९४), ‘दर्पण’ (१९९७), ‘निसटलेले’ (१९९९) असे दर्जेदार कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांची कथा एकाच वेळी परंपरेशी आणि आधुनिक काळाशीही नाते जोडताना दिसते. पारंपरिक वातावरणाच्या पार्श्वभूमीवर मानवी स्वभावाचे विविध पैलू, कौटुंबिक नात्यांमधील चौकटीबाहेरची विविधता आणि गुंतागुंत, भिन्न-भिन्न जीवनदृष्टी आणि भिन्न श्रद्धा / निष्ठा यांतून माणसांच्या परस्परसंबंधामध्ये निर्माण होणारे ताण यांचे उत्कट दर्शन आशा बगे यांची कथा घडवते.

मेघना पेठे यांचे ‘हंस अकेला’ (१९९७), ‘आंधक्याच्या गाई’ (२०००) हे दोन कथासंग्रह आशययुक्त आहेत. आधुनिक शहरी जीवनाचे विविध पैलू त्यांच्या कथातून प्रभावीपणे व्यक्त झाले आहेत. ताणतणाव साकार करणारे निवेदन, परस्परसंबंधातील गुंतागुंत प्रकट करणारे संवाद, शहरी प्रमाणबोली यांमुळे त्यांची कथा वैशिष्ट्यपूर्ण बनलेली आहे. स्त्री कथाकारांची संख्या बरीच आहे. त्यांचा स्वतंत्र अभ्यास करावयाचा आहे. त्यामुळे इथे तपशीलवार विचार केला नाही.

■ प्रयोगशील कथाकार

आधुनिक प्रयोगशील कथा व्यक्तिनिष्ठ आणि खाजगी बनत आहे. संमिश्र आविष्कार पद्धती, प्रतिमा, प्रतिकांचा, विरूपाचा आणि कडूगोड वृत्ती आणि रूचिसंकराचा या कथाकारांनी केलेला अवलंब, क्षणात उदात्त, गंभीर तर क्षणात विनोद, टवाळी करणारे भाव या कथातून दिसतात. आशय, विषय, निवेदन इ. पातळीवर प्रयोग दिसतात.

विलास सारंग यांनी ‘सोलेदाद’ (१९७५) आणि ‘आतंक’ (१९९९) या कथासंग्रातून प्रामुख्याने आधुनिक माणसाच्या जीवनातील असुरक्षिततेची, निरर्थकतेची जाणीव, व्यवस्थेकडून माणसाच्या स्वातंत्र्यावर होत असलेले अतिक्रमण, व्यवस्थेची दहशत, माणसाचे एकाकीपण, तुटलेपण, माणसामाणसांमधील विसंवाद यांसारखे अनुभव व्यक्त केले आहेत. कथेतील महानगरी वातावरणाचे

व परिसराचे अतिवास्तवात रूपांतर करण्याचे तंत्र यशस्वीपणे हाताळले आहे. परिचित वास्तवाचे विरूपीकरण करणे, त्यात चमत्कृती निर्माण करणे, हे तंत्रही सारंगांनी कथांमध्ये योजले आहे.

श्याम मनोहर यांचे ‘आणि बाकीचे सगळे’ (१९८०), ‘बिनमौजेच्या गोष्टी’ (१९८०) हे संग्रह आहेत. त्यांच्या कथेने नवकथेची वैशिष्ट्ये आत्मसात केलेली असली, तरी ती नवकथेपेक्षा वेगळी ठरते. त्यांची कथानिवेदनाची पद्धती वास्तवादी, अतिवास्तवादी आणि कल्पनाविश्वात्मक आहे. मनोहर यांच्या कथेत व्यक्ती, कुटुंब, समूह यांच्या गरजांसाठी उत्पन्न झालेल्या सामाजिक संस्था, त्यांच्यातील परस्परसंबंध, विविध व्यवसायांमुळे व्यक्तीला प्राप्त होणारा दर्जा आणि त्यातून उत्पन्न होणारी सामाजिक भूमिका, त्यातील अंतर्विरोध, विसंगती यांचा वेध कथांमध्ये घेतलेला दिसतो.

भाऊ पाध्ये (प्रभाकर नारायण पाध्ये) हे मराठी कथात्मक साहित्यात आपली वेगळी वाट निर्माण करणारे लेखक आहेत. ‘एक सुन्हेरा ख्वाब’ (१९८०), ‘मुरली’ (१९८१), ‘थालिपीठ’ (१९८४), ‘थोडीसी जो पी ली’ (१९८६), ‘दावेदार’ (१९९६) असे कथासंग्रह त्यांच्या नावावर आहेत. महानगराच्या सुबत्तेपासून, सुखसोईपासून, झागमगाटांपासून दूर, अंधान्या, अभावग्रस्त वस्त्यांमधूर जगणारी माणसे भाऊ पाध्ये यांच्या कथेचा विषय बनलेली आहेत. या माणसांचे जगणे पांढरपेशांच्या सुरक्षित, शांत जगण्यापेक्षा वेगळे, अस्थिर व असुरक्षित असे आहे. महानगरातील जगण्याचा हा वेगळा स्तर साकार करताना पाध्ये यांनी निवेदनाची नवी भाषा घडवली आहे. मुंबईतील विविध जाति-धर्मवंशांच्या संकरातून निर्माण झालेल्या संस्कृतीचे दर्शन घडवणाऱ्या संमिश्र अशा भाषेची निर्मिती, अनपेक्षित घटना प्रसंग, मध्यमवर्गीय संवेदनशीलतेला धक्का देणारे कथांतर्गत वातावरण ही त्यांच्या कथेची वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

भारत सासणे हे अलिकडचे एक महत्त्वाचे कथाकार आहेत. त्यांचा ‘जॉन आणि अंजिरी पक्षी’ (१९८०) होय. त्यानंतर ‘कॅम्प आणि बॉबीचं दुःख’ (१९८२), ‘चिरदाह’ (१९८९) हे दीर्घकथांचे संग्रह प्रकाशित झाले आहेत. छायाचित्रात्मक वास्तववाद हे भारत सासणे यांच्या कथांचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे. राजेंद्र बनहड्डी यांची कथनपद्धती अच्युत बर्वे यांच्या धाटणीची आहे. सामान्य घटना आणि सामान्य माणसे यांच्या बाबतीत साध्या भाषेत ते कथेचे निवेदन करतात. त्यांचे ‘खेळ’, ‘अंब्याची सावली’, ‘गंगारण’, ‘अवेळ’, ‘कृष्णजन्म’, ‘लांडगा’ इत्यादी संग्रह आहेत.

ह. मो. मराठे, अरुण साधू, केशव मेश्राम, अनिल रघुनाथ कुलकणी, रंगनाथ पठारे, एस. डी. इनामदार, बाळकृष्ण प्रभुदेसाई, मिलिंद बोकील, राजन गवस, अरुणा ढेरे यांच्या कथा १९८० नंतरच्या उल्लेखनीय कथा म्हणून अभ्यासता येतील. आधुनिक शहरातील औद्योगिक विकासामुळे निर्माण झालेल्या अनेक समस्या मराठे यांच्या कथालेखनाचा विषय झालेल्या आहेत. अरुण साधू यांच्या कथांमधून महानगर आणि ग्रामीण परिसर असे दोन्ही प्रदेश भेटतात. रंगनाथ पठारे यांनी ग्रामीण परिसराला मूरतरूप दिले आहे. रत्नाकर मतकरी यांनी अद्भूताच्या सृष्टीविषयी उत्कंठावर्धक कथा लिहिल्या आहेत. तर जयंत नारळीकरांच्या विज्ञान कथांनी मराठीत विज्ञानकथांना सुरुवात करून दिलेली आहे.

एकंदरीत नवकथा आणि नवकथेनंतरच्या तंत्रात, मांडणीत आणि आशयात बराच बदल झालेला आहे. या प्रवाहात मानवी अस्तित्वविषयक प्रश्न उपस्थित केले आहेत. महानगरात यांत्रिकेचे आक्रमण आणि ग्रामीण परिसरात महानगरी संस्कृतीचे आक्रमण ह्या गोष्टींनी तो अस्वस्थ आहे. मानवाचे मूलभूत एकाकीपण, त्याने जोडलेल्या संबंधावरचे संशयाचे मत्सराचे सावट, ह्या गोष्टींचे चित्रण ह्या कथासाहित्यातून झालेले आहे. स्त्रियांच्या आणि दलितांच्या अनुभवास येणारी सामाजिक विषमता, शहरी, बुद्धिजीवी, मध्यमवर्गीय व्यक्तीची अगतिकता हेही विषय ह्या कथामधून आलेले आहेत. या वैविध्यपूर्ण कथामुळेच कथा हा वाड्मयप्रकार लोकप्रिय ठरला आहे.

२.३.५ कांदंबरी

१९४५ ते १९६० हा कथेचा कालखंड मानला तर १९६० नंतरचा कालखंड कांदंबरीचा आहे. १९४५ नंतर अनेक कथालेखकांनी नवी कथा रूढ केली. त्यामानाने कांदंबरीच्या क्षेत्रात फारशी भरीब निर्मिती झाली नाही. या कालखंडात मराठी कांदंबरी मनोरंजनप्रधान व तंत्रकुशल चौकटीतून बाहेर पडत होती. तसेच कांदंबरीकारांनी नवी वाट चोखाळण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. पुढे साठपर्यंत प्रादेशिक आणि मनोविश्लेषणात्मक हे दोन प्रवाह ठळकपणे राहिले. मराठीत १९४० पासून हळूहळू आणि १९५० नंतर वेगाने प्रादेशिक कांदंबरी लिहिली गेली. नवी मराठी कांदंबरी प्रामुख्याने श्री. ना. पेंडसे यांच्या लेखनातून साकार होत गेली. १९६० पर्यंत पेंडसे यांच्या ‘हत्या’, ‘यशोदा’, ‘कलंद’ ह्या कांदंबन्या प्रकाशित झाल्या. पुढच्या काळात त्यांच्या ‘रथचक्र’ (१९६२), ‘लव्हाळी’ (१९६६), ‘ऑक्टोपस’ (१९७२), ‘आकांत’ (१९८२), ‘तुंबाडचे खोत’ (१९८७) ह्या कांदंबन्या लिहिल्या. कोकणातील हर्णे, मुरुड परिसरातील जनजीवनाचे व्यापक पटावरील दर्शन हा त्यांच्या कांदंबरीविश्वाचा महत्वाचा विशेष होय. कांदंबरी हा एक वाड्मयीन आकृतिबंध आहे, तो एखाद्या विविध पाने, फुले, फांद्या असलेल्या झाडासारखा आहे, कांदंबरीतील विविध घटकांचा परस्परांशी संबंध असतो, याचे भान पेंडसे यांच्या कांदंबरीत दिसते.

गो. नी. दांडेकर ह्यांच्या कांदंबरीतील प्रदेश कोकण हाच आहे. ‘शितू’, ‘पडघवली’, ‘कुणा एकाची भ्रमणगाथा’, ‘जैत रे जैत’, ‘पवनकाठचा धोंडी’, ‘आम्ही भगीरथाचे पुत्र’, ‘माचीवरला बुधा’ या कांदंबन्यातून पूर्वकालीन कांदंबरीचा साचा मोडण्याचा प्रयत्न केला. पण वास्तवतेच्या दर्शनाएवजी भावुक काव्यमयतेचा स्वीकार अधिक केला आहे.

व्यंकटेश माडगूळकर यांची ‘बनगरवाडी’ (१९५५) हा मराठीतील कांदंबरी लेखनाचा एक सहजसुंदर आविष्कार आहे. अस्सल, खराखुरा आणि जातिवंत अनुभव यातून प्रत्ययाला येतो. तर ‘वावटळ’ (१९६४) मध्ये माडगूळकरांनी गांधी हत्येनंतर झालेल्या ग्रामीण भागातील जाळपोळींचे आणि एरवी शांत असलेल्या समाज जीवनाच्या अंतःस्तरातील घालमेलीचे रागद्वेषांचे आणि जातीय तणावांचे दर्शन तटस्थपणे घडवले आहे. तर ‘सत्तांतर’ (१९६२) मध्ये माडगूळकर लोकजीवनाकडून वन्य प्राणी जीवनाकडे वळले आहेत. त्यांच्या ‘करुणाष्टक’ (१९६२) आणि ‘कोवळे दिवस’ (१९७९) याही कांदंबन्या लक्षणीय आहेत.

मनोहर शहाणे यांच्या ‘धाकटे आकाश’ (१९६३) आणि मनोहर तल्हार यांच्या ‘माणूस’ ह्या कादंबन्यामध्ये ग्रामीण आणि शहरी वातावरणाच्या दरम्यानचे चित्रण आढळते. ‘माणूस’मध्ये शंकर आणि रफीक ह्या दोन रिक्षावाल्यांच्या मैत्रीचे सूत्र घेऊन लेखकाने ह्या कादंबरीत मध्यमवर्गाच्या पलिकडे आर्थिकदृष्टीने खालच्या स्तरावर असलेल्या जीवनाचे शोकात्म चित्रण केलेले आहे. ‘चक्र’ ही कादंबरी मुंबईसारख्या महानगरातील झोपडपट्टीतील मानवी जीवन दाखविणारी आहे. मुंबईसारख्या महानगरात प्रचंडपणे वाढलेली मोडक्यातोडक्या खोपटांची वस्ती आणि त्यात राहणाऱ्या दलितांची व गुन्हेगारी वृत्ती असलेल्या माणसांची नियती, सामाजिक, आर्थिक स्थिती यांनी चालवलेली ससेहोलपट ह्या कादंबरीत व्यक्त झालेली आहे. भाऊ पाठ्ये यांच्या ‘वासूनाका’ (१९६५) आणि मधु मंगेश कर्णिक यांच्या ‘माहीमची खाडी’ (१९६९) ह्या कादंबरीत मुंबईतील झोपटपट्टीतील मानवी जीवनाचे चित्रण आढळते. ‘वासूनाका’मध्ये नाक्यावर असलेल्या मवाल्यांच्या भाषेचा अतिशय समर्थ असा उपयोग करून घेतलेला आहे. मुंबईसारख्या महानगरातल्या जागेच्या टंचाईचा प्रश्न अतिशय महत्वाचा ठरतो. हा प्रश्न भाऊ पाठ्ये यांच्या ‘वैतागवाडी’ (१९६४) आणि प्रभाकर पेंढारकर यांच्या ‘अरे संसार संसार’ (१९७१) ह्या कादंबरीत आलेला आहे. महानगरात ग्राहणाऱ्या सामान्य माणसाला माणसासारखे जगता येत नाही ही आधुनिक माणसाची नियती, घरासारखी सामान्य वाटणारी समस्या सोडवता न येणारी आणि त्यांची ही शोककथा हा ह्या कादंबरीचा विषय आहे. अरुण साधू यांच्या ‘मुंबई दिनांक’ (१९७३) मध्ये महानगरी आणि राजधानीचे शहर असलेल्या मुंबईतील सत्ताकारण, स्मगलिंगसारखे अपराध करणाऱ्यांचे जग आणि वर्तमानपत्राचे जग ही तिन्ही जगे एकत्र आणलेली आहेत. त्यात नागर जीवनात होत असलेल्या मूल्यांचा न्हास सर्वच पातळ्यावर कसा होत चाललेला आहे याची प्रचीती ही कादंबरी देते. साधूंच्या ‘सिंहासन’मध्ये (१९७७) राजकीय सत्तेसाठी चाललेल्या स्पर्धेचे, डावपेचांचे चित्रण केले आहे. सुभाष भेंडे यांच्या ‘अंधारवाटा’ (१९७८) मध्ये औद्योगिक संस्थानामध्ये होत चाललेला मूल्य न्हास दिसतो.

चि. त्र्यं. खानोलकर यांच्या ‘रात्र काळी घागर काळी’ ह्या कादंबरीत अनेक सूक्ष्म वाहिन्यांनी एकमेकांशी जुळलेल्या मानवी संबंधांमध्ये असणाऱ्या प्रेम, द्रेष, निष्ठा, मत्सर, सूड, हिंसा, इत्यादी वृत्ती-प्रवृत्तींच्या गुंतागुंतीनी भरलेले एक जग ह्या कादंबरीत उभे केले आहे. माणसातली नैतिकतेची कल्पना आणि मानवी शरीरातील, मनातील अनिवार आवेग यांच्यातले द्वंद्वही येथे आढळते. १९६० नंतर मनुष्यातील कामभावनेचे चित्रण करणाऱ्या काही उल्लेखनीय कादंबन्या प्रकाशित झाल्या. त्यामध्ये वामन इंगले यांची ‘काळा समुद्र’ (१९६४), ए. वि. जोशी यांची ‘काळोखाचे अंग’ (१९६६), चंद्रकांत खोत यांची ‘उभयान्वयी अव्यय’ (१०७०), श्री. ना. पेंडसे ह्यांची ‘आँकटोपस’ (१९७२), जयवंत दळवी यांची ‘अथांग’ (१९७७), पु. शि. रेगे यांची ‘मातृका’ (१९७८) इत्यादी कादंबन्यांचा समावेश करता येईल.

१९६० नंतरची ‘कोसला’ ही एक महत्वाची कादंबरी मानली जाते. कादंबरीविषयीच्या प्रचलित कल्पना रद्द ठरवणारी, कादंबरी नव्हे तर प्रति-कादंबरी म्हणून अवतरणारी ही कादंबरी लक्ष्यवेधी ठरली. या कादंबरीला रुढ अर्थाने कथानक नाही, रहस्य-निरगाढ-उकल ह्या तंत्राने ती लिहिलेली

नाही, ग्रामीण भागाचे वर्णन असूनही ती प्रादेशिक नाही. खेड्यातून शिक्षणासाठी पुण्यात आलेला एक तरूण शिक्षण संपवून परत गावी जातो आणि तिथल्या जीवनाचा निमूट स्वीकार करतो एवढीच कथा ह्या काढबंबरीची आहे. पांडुरंग सांगवीकर ह्या नायकाने आत्मनिवेदनात्मक पद्धतीने ही कथा सांगितलेली आहे. समकालीन समस्या पाहून भ्रमनिरास झालेला आजचा तरूण आणि काढबंबरीतील प्रतिनायक प्रस्थापित आदर्श मूल्यव्यवस्थेविरुद्ध बंड करून उठलेला दिसतो. आजच्या काढबंबरीतील ह्या बंडखोरीमागे नकारामागे माणूस परात्म बनल्याची जाणीव आहे. परात्मतेचा प्रश्न मानवी अस्तित्वाशी निंगडित आहे. परात्मभावाने ग्रस्त मनुष्य वस्तूसारखा अचेतन, स्वत्व हरवलेला, मनुष्यत्वाला पारखा झालेला असतो. मराठी काढबंबरीत १९६० नंतर ह्या परात्मभावाचा आविष्कार होऊ लागला. परात्मताभावाचा आविष्कार करणाऱ्या अथवा अस्तित्ववादी विचार व्यक्त करणाऱ्या काही काढबंब्यांमध्ये भाऊ पाठ्ये यांची ‘बैरिस्टर अनिरुद्ध धोपेश्वरकर’ (१९६७), चिं. त्र्यं. खोनोलकर यांची ‘त्रिशंकू’ (१९६८), मनोहर शहाणे यांची ‘पुत्र’ (१९७१), किरण नगरकर यांची ‘सात सकं त्रेचाळीस’ (१९७४), वसंत आबाजी डहाके यांची ‘अधोलोक’ (१९७५), कमल देसाई यांची ‘काळा सूर्य’ (१९७५), दीनानाथ मनोहर यांची ‘रोबो’ (१९७६), श्याम मनोहर यांची ‘हे ईश्वरराव, हे पुरुषोत्तमराव’ (१९८३), रघू दंडवते यांची ‘वसेचि ना’ (१९८४) यांचा समावेश करता येईल. आजचा सामान्य माणूस समूहमानव म्हणून वावरत असतो. अशा स्वत्व व माणूसपणा हरवलेल्या माणसांमधून ‘माणूस’ शोधणे आणि रूढार्थाने ‘पात्र’ निर्माण करणे काढबंबरीकाराला कठीणच जाऊ लागले. अशा परिस्थितीत वर्तमानाचा शोध घेणारी आजची नवी काढबंबरी याच निराधार माणसाचा शोध घेऊ लागली आणि हा शोध घेता घेता तोच परात्म, निराधार माणूस नव-काढबंबरीला नवा आधार सापडला. हे गंगाधर पाटील यांचे भाष्य याबाबतीत समर्थनीय ठरते.

महानगरीय काढबंब्यांचा विचार करता, ह्या बहुसंख्य काढबंब्या ‘मुंबई’ या महानगराचेच जीवनवास्तव मांडण्याचा प्रयत्न करतात. महानगरीय जीवनचित्रण करणाऱ्या काढबंबरीकारांमध्ये श्री. ना. पेंडसे (‘हत्या’, ‘आकांत’, ‘ऑक्टोपस’), जयवंत दळवी (‘चक्र’, ‘कहाणी’, ‘आल्बम’), भाऊ पाठ्ये (‘डोंबाच्याचा खेळ’, ‘करंटा’, ‘वैतागवाडी’, ‘बॅ. अनिरुद्ध धोपेश्वरकर’, ‘राडा’, ‘अग्रेसर’, ‘वार्ड नं. ७’, ‘सर्जिकल’, ‘वणवा’, ‘होमसिक ब्रिगेड’, ‘जेलबर्डस’), सुभाष भेंडे (‘अदेशी’, ‘अंधारवाटा’), मधू मंगेश कर्णिक (‘माहीमची खाडी’, ‘वारूळ’), ह. मो. मराठे (‘सॉफ्टवेअर’, ‘मार्केट’, ‘इतिवृत्त’, ‘कलियुग’), अनंत कदम (‘किडे’, ‘दिवसाच्या अंधारात’), रघू दंडवते (‘वसेचिना’), मधू साबणे (‘घरदार’), अरुण साधू (‘मुंबई दिनांक’, ‘सिहासन’, ‘झिप्प्या’, ‘तडजोड’), ल. ना. केरकर (‘तो आणि त्याचा मुलगा’, ‘पांढरा सिंह काळी चौकट’), वसंत आबाजी डहाके (‘अधोलोक’), दिवाकर कांबळी (‘डोकेफूट’, ‘परळ हट’), शांता गोखले (‘रिटा वेलिणकर’), गौरी देशपांडे (‘मुक्काम’), संजीव खांडेकर (‘अशांत पर्व’), संजय जोशी (‘नचिकेताचे उपाख्यान’), अरविंद रे (‘सात पावलं उलटी’) यासारख्या लेखकांचा समावेश होतो.

मराठी साहित्यात वरील काढबंबरीकारांनी महानगरीय चित्रण केले आहे. पण त्यातून महानगरीय जीवनजाणीव व्यक्त होते की मध्यमवर्गीय जीवनजाणीव व्यक्त होते? ज्या लेखकांच्या काढबंबरीतून

मध्यमवर्गीय जीवनजाणीव व्यक्त होत असेल आणि मध्यमवर्ग हा महानगरातील एक उपसंस्कृती आहे हे ध्यानात घेतल्यास त्या कांदंबरीत महानगरातील उपसंस्कृतीचे जीवनचित्रण आलेले आहे, असे म्हणावे लागेल. डॉ. राजन गवस यांच्या मते, भाऊ पाठ्ये हे महानगरीय जीवनजाणिवा ठळकपणे अभिव्यक्त करणारे महत्त्वाचे महानगरीय कांदंबरीकार ठरतात. त्यांच्या आजवर प्रसिद्ध झालेल्या अकराही कांदंबन्यांचे चित्रणक्षेत्र महानगर आहे.

एकंदरीत १९४५ नंतर नवसाहित्याच्या दृष्टीने कांदंबरी या वाढम्यप्रकारात फारशी भर पडलेली दिसत नाही. पण १९६० नंतर मराठी कांदंबरीत ठळक प्रवाह दिसून येतात. कांदंबरी हा एक गंभीर वाढम्यप्रकार आहे, जीवनदर्शन आणि कलात्मकता ह्या दोन्ही गोष्टींनी तो एक लेखकाची कसोटी पाहणारा खडतर वाढम्यप्रकार आहे. ह्याची जाणीव असलेले लेखक आणि वाचकांच्या मनोरंजनासाठी चटकदार लिहिणारे लेखक-असे दोन्ही प्रकारचे कांदंबरीकार आढळतात. गंभीर कांदंबरीकारांत देखील व्यक्तिलक्षी, अस्तित्वलक्षी, सनातन वास्तववादाचा पुरस्कार करणारे आणि वास्तववाद व स्वच्छंदवाद यांचा मेळ घालणारे असे तीन प्रकार आढळतात.

२.३.६ नाटक

आधुनिक मराठी नाट्यवाढम्याचा कालखंड दीडशे वर्षाहून अधिक आहे. काही नाटककार स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात उल्लेखनीय लेखन करणारे होते, त्यांनी स्वातंत्र्योत्तर काळातही काही प्रमाणात लेखन केले. त्यांच्या लेखनाचे संस्कार पुढील काळातील नव्या नाट्यलेखनावर झालेले आहेतच. अशा नाटककारांमध्ये भा. वि. वरेरकर, प्रल्हाद केशव अत्रे, मो. ग. रांगणेकर ह्या तीन नाटककारांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल. कारण मराठी संगीत नाट्यलेखनाची परंपरा त्यांनी बदलली. प्रेक्षकांच्या अभिरुचीचा अंदाज घेऊन संगीत सीमित केले आणि संगीत नाटकातील पौराणिक, ऐतिहासिक विषयांना विराम देण्याचा प्रयत्न केला. दुसरे असे की, या नाटककारांवर विल्यम शेक्सपीअरच्या नाटकांपेक्षा हैनिक इब्सेन या नाटककाराच्या नाट्यलेखनाचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात पडला. परिणामी मराठी नाट्यलेखन विषय, आशय आणि मांडणी या स्तरांवर वास्तवाच्या दिशेने प्रवास करायला लागले.

स्वातंत्र्यानंतर प्र. के. अत्रे यांचे 'पाणिग्रहण' (१९४६), 'कवडी-चुंबक' (१९५१), 'तो मी नव्हेच' (१९६२), 'बुवा तेथे बाया' (१९६४), 'डॉक्टर' (१९६७) इत्यादी नाटके प्रकाशित झाली. अत्रे यांची बहुतेक नाटके विनोदी आहेत आणि ती त्यांनी प्रेक्षकांचे मनोरंजन व्हावे याच हेतूने लिहिलेली आहेत. त्यांच्या नाटकात समाजातील हास्यास्पद प्रवृत्तींचे विडंबन असते, प्रसंगनिष्ठ आणि स्वभावनिष्ठ विनोद असतो. इब्सेनचे तंत्र मराठीत यशस्वी रीतीने आत्मसात करून नाट्यलेखन करणारे ते लेखक आहेत. अनंत काणेकर यांची बहुतेक नाटके अनुवादित, रूपांतरित अशी आहेत. त्यांनी इब्सेनच्या 'डाल्स हाऊस' चे घरकुल ह्या नावाने रूपांतर केले. मो. ग. रांगणेकर यांनी 'नाट्यनिकेतन' ही संस्था स्थापन केली. त्या संस्थेद्वारे आपली नाटके रंगमंचावर आणली. 'एक होता म्हातारा' (१९४८), 'कोणे एके काळी' (१९५०), 'माहेर' (१९५१), 'रंभा' (१९५२),

‘जयजयकार’ (१९५३), ‘लिलाव’ (१९५५), ‘भटाला दिली ओसरी’ (१९५६), ‘धाकटी आई’ (१९५६), ‘भाग्योदर’ (१९५७), ‘अमृत’ (१९५८) इत्यादी नाटके रंगमंचावर आणली. या काळात मराठी रंगभूमीवर बोलपटांचे आक्रमण झाले होते. त्यामुळे प्रेक्षकवर्ग नाटकाकडे टिकवून ठेवण्याची कसरत रांगणेकरांना करावी लागली. भा. वि. वरेकर यांनी १९४५ ते १९५८ ह्या काळात ‘संन्याशाचे लम्ज’, ‘जिवा-शिवाची भेट’, ‘द्वारकेचा राजा’, ‘अपूर्व बंगाल’, ‘लंकेची पार्वती’, ‘भूमिकन्या सीता’ ही नाटके रंगभूमीवर आणली. वरेकरांची बहुतांशी नाटके सामाजिक विषयांवरची आहेत. नाट्यतंत्रातही त्यांनी सुधारणा केलेली होती.

वि. वा. शिरवाडकर तथा कुसुमाग्रज हे या कालखंडातले अग्रभागी, लक्षवेधी असलेले नाटककार होय. १९४६ ते २००० या कालखंडावर त्यांच्या नाट्यलेखनाची आणि त्यांच्या काव्याची दाट छाया आहे. त्यांनी एकूण १८ नाटके लिहिली. ‘दुरचे दिवे’, ‘दुसरा पेशवा’, ‘वैजयंती’, ‘कौन्तेय’, ‘राजन्मुकुट’, ‘आँथेल्लो’, ‘आमचं नाव बाबुराव’ यांती आणि देवयानी’, ‘वीज म्हणाली धरतीला’, ‘बेकेट’, ‘नटसप्राट विदूषक’, ‘एक होती वाघीण’, ‘आनंद’, ‘मुख्यमंत्री’, ‘चंद्र जिथे उगवत नाही’, ‘महंत’, ‘कैकेयी’, शिरवाडकरांचे नाटक विविधांगी, बहुआयामी किंवा बहुपरिप्रेक्ष्यातील आहे. त्यांनी पौराणिक, ऐतिहासिक, सामाजिक आणि काल्पनिक स्तरावरचे विषय घेऊन त्यांत विविधता ठेवली. गद्याप्रमाणेच संगीताचा, काव्याचा उपयोग केला. त्यांचे ‘नटसप्राट’ हे नाटक विशेष गाजले. या नाटकामुळे ‘हे नाटक वृद्धाचे की नटाचे?’ ही चर्चा गाजली. तर त्यांचे उत्तर ‘ते वृद्ध झालेल्या नटाचे – कलावंताचे आहे’, असे द्यावे लागेल. या नाटकाने अनेक विक्रम मोडले. नवा इतिहास घडवला.

पु. ल. देशपांडे यांचे ‘तुका म्हणे आता’ हे पहिले नाटक १९४८ मध्ये रंगभूमीवर आले. त्यांच्या ‘तुझे आहे तुजपाशी’ (१९५७) ह्या नाटकाची सर्वाधिक चर्चा झाली. तसेच ‘अंमलदार’ (१९५२), ‘भाग्यवान’ (१९५३), ‘सुंदर मी होणार’ (१९५८) ही नाटके रंगभूमीवर आली. तर बर्नार्ड शॉ यांच्या ‘पिर्मेलियन’ या नाटकावर ‘ती फुलराणी’ हे नाटक लिहिले. हा अभिनव प्रयोग प्रेक्षकांना फार भावला. विजय तेंडुलकर यांचे ‘श्रीमंत’ (१९५५) हे पहिले नाटक रंगमंचावर आले. त्यानंतर त्यांची ‘माणूस नावाचे बेट’ (१९५६), ‘मधल्या भिंती’ (१९५८), ‘चिंमणीचं घर होतं मेणाचं’ (१९५९), ‘मी जिंकलो, मी हरलो’ (१९६३), ‘कावळ्यांची शाळा’ (१९६४), ‘सरी ग सरी’ (१९६४), ‘एक हड्डी मुलाई’ (१९६७), ‘शांतता, कोर्ट चालू आहे’ (१९६८), ‘अशी पाखरे येती’ (१९७०), ‘गिधाडे’ (१९७१), सखाराम बाईंडर’ (१९७२), ‘घरटे आमुचे छान’ (१९७३), ‘घाशीराम कोतवाल’ (१९७३), ‘दंब-द्वीपचा मुकाबला’ (१९७४), ‘भल्या काका’ (१९७४), ‘बेबी’ (१९७५), ‘भाऊ मुराराव’ (१९७५), ‘पाहिजे जातीचे’ (१९७६), ‘कमला’ (१९८२), ‘मित्राची गोष्ट’ (१९८२), ‘कन्यादान’ (१९८३), ‘विड्ला’ (१९८५) इत्यादी नाटके प्रसिद्ध झाली. मराठी रंगभूमीवरील एक प्रयोगशील नाटककार म्हणून त्यांची ओळख आहे. सर्वसामान्य मध्यमवर्गीय माणसांच्या ताणतणावांचे चित्रण करणारी नाटके त्यांनी रंगमंचावर आणली.

१९४५ ते १९६० या कालखंडात ऐतिहासिक, पौराणिक, सामाजिक मनोविश्लेषणात्मक, प्रायोगिक, प्रहसनवजा, काव्यात्म प्रकृतीची अशी विविध प्रकृतीची नाटके आहेत. नाटकाच्या मांडणीबाबत क्रमशः बदल होत गेले. अंक आणि प्रवेश नेटके व आटोपशील, लांबलचक संवादांना प्राधान्य राहिलेले नाही. पात्रांच्या स्वगतांना पूर्वीइतके स्थान राहिले नाही. नेपथ्य वास्तवदर्शी असावे अशी कल्पना रुढ झालेली दिसते. मानवी मनातील आंदोलने, भावनिक संघर्ष आणि पात्रांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या दर्शनाला अधिक महत्त्व मिळाले. १९५५ नंतर व्यावसायिक रंगमंच आणि प्रायोगिक रंगमंच ह्या दोन वेगळ्या गोष्टी असल्याचे स्पष्ट होत गेले. नाटक हे मनोरंजनासाठी आहे, तसेच ते जीवनदर्शनासाठी आहे, याचे चित्रण नवे नाटककार करू लागले.

१९६० नंतरची नाटके प्रायोगिक स्वरूपाची निर्माण झाली. चिं. त्र्यं. खानोलकर यांच्या ‘एक शून्य बाजीराव’ ह्या नाटकाने समकालीन रंगभूमी आणि नाटक यांच्याविषयीचे संकेत मोडले. हे नाटक म्हणजे मराठी रंगभूमीवरील नवनाट्याचा आरंभ आहे. खानोलकरांनी त्यानंतर ‘सगेसोयरे’ (१९६७), ‘श्रीमंत पतीची राणी’ (१९७१), ‘अवध्य’ (१९७२), ‘कालाय तस्मैनमः’ (१९७२), ‘रखेली’ (१९७४), ‘अभोगी’ (१९७६) इत्यादी नाटके लिहिली. गिरीश कर्नाड यांच्या ‘हयवदन’ (१९७३) आणि ब्रेश्टच्या ‘कॉकेशिअन चॉक सर्कल’ ह्या नाटकांची भाषांतरे केली. ब्रेश्चटा अनुवाद ‘अजब न्याय वरुळाचा’ (१९७४) ह्या नावाने प्रसिद्ध आहे. मधुकर तोरडमल यांच्या ‘काळे बेट, लाल बत्ती’ ह्या नाटकात एका बेटावर अडकलेली माणसे आणि माणसाच्या शिकारीत आनंद मानणारा सरदार आंग्रे यांच्यातील संघर्ष आणि जीवघेणा पाठलाग यांचे चित्रण आहे. मरणाच्या भीतीपुढे सगळ्या विचारसरणी, श्रद्धा, कल्पना, मूल्ये कशी अर्थहीन होऊन जातात हे ह्या नाटकात दाखवलेले आहे. ‘एक शून्य बाजीराव’, ‘शांतता, कोर्ट चालू आहे’, ‘नाटककाराच्या शोधात सहा पात्र’, ‘काळे बेट, लाल बत्ती’ ही चारही नाटके चाकोरीबाहेरचा नाट्यानुभव देणारी होती.

१९७० च्या आसपास नाटककारांची एक नवी पिढी उदयाला आली. महेश एलकुंचवार, अच्युत वाडे, सतीश आळेकर, गो. पु. देशपांडे हे ह्या पिढीतील महत्त्वाचे नाटककार होत. एलकुंचवार यांची ‘गार्बी’, ‘वासनाकांड’, ‘पार्टी’, ‘वाडा चिरेबंदी’, ‘आत्मकथा’ इत्यादी नाटके रंगमंचावर आली. त्यांनी मूलभूत मानवी समस्यांचा विचार आपल्या नाटकांतून केला आहे. त्यांचा रंगमंचीय आविष्कार देखील विविधतापूर्ण आहे. सतीश आळेकर यांची ‘मिकी आणि मेमसाहेब’ (१९७३), ‘महानिर्वाण’ (१९७४), ‘महापूर’ (१९७५), ‘बेगम बर्वे’ (१९७५), ‘शनिवार रविवार’ (१९८२), इत्यादी नाटके आहेत. मराठी रंगभूमीच्या संदर्भात त्यांचे ‘महानिर्वाण’ हे नाटक विशेष महत्त्वाचे ठरले. कीर्तनाचा घाट आणि रंगमंचावरील दृश्यामधून, रंगचिन्हांच्या भाषेतून नाट्याविष्कार घडविला आहे. १९७४ मध्ये रंगमंचावर आलेले गो. पु. देशपांडे यांचे ‘उद्घस्त धर्मशाळा’ हे ह्या कालखंडातील एक महत्त्वाचे नाटक होय. मराठी नाटकाने चौकटी रंगमंच, अंक आंणि प्रवेशांची नेटकी रचना यांपासून सुटका करून घेतली असून कधी नाटकात नाटक, कधी न्यायालयाचा खेळ, कधी कांदंबरीतील पात्रांचे प्रत्यक्षात अवतरणे, कधी मृतमाणसाने जिवंत होऊन स्वतःच स्वतःच्या

निर्वाणाचे कीर्तन करणे असे विविध प्रयोग केलेले दिसतात. नाटकाचा आकृतिबंध असा अनेक अंगांनी विकसित होत गेलेला दिसतो.

जयवंत दळवी, विद्याधर पुंडलीक, सई परांजपे, अनिल बर्वे, रत्नाकर मतकरी, दिलीप परदेशी, प्रभाकर लक्ष्मण मयेकर इत्यादी नाटककारांनी व्यावसायिक रंगमंचाचा कायापालट केला. १९६० नंतर एकांकिका ह्या वाड्मयप्रकाराला बहर आला. तेंडुलकर, खानोलकर, एककुंचवार, आळेकर, मतकरी इत्यादी नाटककारांनी उत्तम एकांकिकांचे लेखन केलेले आहे. १९७५ नंतर पथनाटकांची चळवळ सुरु झाली. रस्त्यावर किंवा कुठेही हे नाटक केले जाते. पथनाट्यात तात्कालिक सामाजिक संदर्भ असल्याने ते मनाची पकड घेते. प्रबोधन, शिक्षण, संस्कार ह्या हेतूने पथनाट्यांचा उपयोग केला जातो.

गेल्या पन्नास वर्षातील मराठी नाट्यलेखनाचा विस्तार आणि विकास नक्कीच अभिनंदनीय आहे. परंतु पूर्ण संपुष्टता व्यक्त होत नाही. अजून मराठी माणसांचे, मराठी संस्कृतीचे यथार्थ चित्रण व्यक्त झाले नाही. मध्यमवर्गीय जाणिवांमधून नाटक बाहेर पडत नाही. नाटकातून गोष्ट सांगण्याचा हट्ट सोडला जात नाही. प्रेक्षकशरणता हा नाटकांचा दोष आहे. मराठीत आज व्यावसायिक आणि प्रायोगिक नाटकांचे गट आहेत. पण अन्य वाड्मयप्रकारांच्या तुलनेत नाट्यनिर्मिती कसदार नाही, हे लक्षात येते.

२.३.७ ललित गद्य

गुजराती, लघुनिबंध, ललित निबंध ह्या नावांनी ओळखल्या जाणाऱ्या ह्या वाड्मयप्रकाराला ‘ललित गद्य’ असे नाव मिळालेले आहे. यात प्रवासवर्णन, व्यक्तिचित्रे, आठवणी, अनुभवकथन, भाव किंवा विचारांशी लालित्यपूर्ण भाषेत केलेली अभिव्यक्ती अशा विविध प्रकारांचा समावेश करण्यात येतो. कविता, कथा, कादंबरी, नाटक ह्या मुख्य वाड्मयप्रकारात न बसणारे असे ललित लेखन म्हणजे ललित गद्य अशी साधारण कल्पना आहे. ह्या ललित गद्यात काव्यात्मता असते, वैचारिकता असते, कधी एखादा ललित लेख कथेच्या जवळपास गेलेला दिसतो, कधी विनोदाची निर्मिती झालेली असते, कधी भावनांची अभिव्यक्ती साधरेली असते. ह्या वाड्मयप्रकारातील निवडके लेखनाचा परामर्श घेऊ.

अनंत काणेकरांनी आपल्या ‘धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे’ (१९४३), ‘आमची माती, आमचे आकाश’ (१९५०) ह्या पुस्तकांनी प्रवासलेखनात एक नवेपण आणले आहे. प्रवासातील स्थल किंवा व्यक्ती वर्णनापेक्षा प्रवासातील अनुभवांची मानसिक प्रतिक्रिया व्यक्त करणाऱ्याला महत्त्व दिले. श. भि. जोशी यांनी आपल्या ‘वाटचाल’, ‘मजल दरमजल’ ह्या प्रवासलेखनात्मक पुस्तकातून सांस्कृतिक कुतूहल व्यक्त केले. गंगाधर गाडगीळ यांच्या ‘गोपुरांच्या प्रदेशात’ व ‘सातासमुद्रापलिकडे’ अथवा प्रभाकर पाठ्ये यांच्या ‘अगस्तीच्या अंगणात’, ‘तोकोनामा’ इत्यादी पुस्तकांचा ह्या संदर्भात उल्लेख करावा लागेल. पु. ल. देशपांडे यांच्या ‘खोगीरभरती’, ‘नस्ती उठाठेव’, ‘गोळाबेरीज’, ‘बटाट्याची चाळ’ या पुस्तकांचा ललित गद्याच्या दृष्टीनेच अभ्यास करायला हवा. विनोदी लेखसंग्रह, विडंबनपर

कथासदृश्य लेखन, व्यक्तिचित्रण आणि प्रवासवर्णनपर लेखन पु. ल. देशपांडे यांनी केलेले आहे. ह्या लेखनांतून त्यांनी सामाजिक विसंगतीवर भाष्य केले आहे.

इरावती कर्वे यांनी 'परिपुर्ती' (१९४९), 'भोवरा' (१९६०) हे ललितगद्य ग्रंथलेखन केले आहे. अनुभव, अनुभवाचे चिंतन, वैचारिक व भावनिक प्रतिक्रिया असे ह्या लेखनाचे स्वरूप आहे. त्यांच्या लेखनाने ललित गद्याला ठोस वैचारिकतेचे परिमाण दिलेले आहे. त्यामुळे वाचक चिंतनोन्मुख होतो. दुर्गा भागवतांच्या 'ऋतुचक्र' (१९५६), 'भावमुद्रा' (१९६०) ह्या पुस्तकांतून भाववृत्तीची डूब असलेले अनुभव आणि त्या अनुभवांच्या अनुषंगाने येणारी चिंतनात्मकता आढळते. इरावती कर्वे यांच्या लेखनातून समाजशास्त्रीय भान आढळते, तर दुर्गा भागवत यांच्या लेखनातून मानववंशशास्त्रीय दृष्टी आढळते. माधव आचवल यांचे 'किमया' या पुस्तकात एका वास्तुशास्त्रज्ञ कलावंतांच्या मनाच्या भोवतीच्या वस्तुजातीविषयीच्या क्रिया प्रतिक्रिया व्यक्त झाल्या आहेत.

गो. वि. करंदीकर यांचे 'स्पर्शाची पालवी' (१९५९) व 'आकाशाचा अर्थ' (१९६५) हे संग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांनी लेखातील अनुभव काव्यात्म पातळीवर व्यक्त होताना प्रतिमांनी युक्त भाषेचा वापर केला. त्यांच्या लघुनिबंधांची मांडणी नीटनेटकी, आटोपशीर असते. तिच्यात बारीकसारीक, बाजूचे, गौण अनुभवही अर्थपूर्ण होऊन येतात. तिच्यात अकारण गोष्टीवेल्हाळपणा, तपशिलांची भरती, विनोद, उपमा, दृष्टांत येत नाहीत. सगळे कसे एकजीव, एकरूप होऊन व्यक्त झालेले असते. मांडणीत गतिशीलता, प्रवाहीपणा व सखोलतेकडे जाण्याची वृत्ती आहे.

श्रीनिवास विनायक कुलकर्णी यांचा 'डोह' (१९६५) हा ललित लेखसंग्रह म्हणजे १९६० नंतरच्या ललित गद्याचे स्वरूप पालटून टाकणारा ग्रंथ होय. लेखक आपल्या बालपणी ज्या परिसरात वावरला तिथले जग, तिथला निसर्ग, तिथली माणसे, तिथली प्राणीसृष्टी ह्या लेखांमध्ये साक्षात केलेली आहे. त्यांचे 'सोन्याचा पिंपळ' (१९७५) आणि 'पाण्याचे पंख' (१९८७) हेही ललित गद्य उल्लेखनीय आहेत. मधुकर केचे यांचे आखर अंगण' हे आठवणी-अनुभव दर्शन घडविणारे पुस्तक १९६७ मध्ये प्रसिद्ध झाले. विजय तेंडुलकर यांची 'कोवळी उन्हे' संग्रहरूपाने १९७१ मध्ये प्रसिद्ध झाली. त्यांनी महानगरी मुंबईच्या सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनाचे विविधतापूर्ण वर्तमान वास्तव ललित गद्यकारांच्या आत्मनिष्ठेने टिपले. व्यंकटेश माडगूळकरांचे 'पांढऱ्यावर काळे' (१९७१) यामध्ये प्राणी आणि पक्षी यांच्यावरचे प्रेम व्यक्त झालेले आहे. 'मितवा' हे कवी ग्रेसचे काव्यात्म गद्यातील आत्मकथन होय. इंट्रिय आणि अर्तींद्रिय पातळीवरील अनुभवांचे प्रतिमांच्या भाषेत केलेले रेखाटन आहे.

ना. ग. गोरे यांचे 'हे बाहुबली', 'हिंसायुग आणि शास्त्रज्ञ', 'कल्पाकम आणि महाबलीपुरम' तर रवींद्र पिंगे यांची 'आनंदाच्या दाही दिशा', 'आनंदब्रत' इ. संग्रह उल्लेखनीय आहेत. अनिल अवचट यांचे 'पूर्णिया', 'वेध', 'छेद', 'माणसं', 'धागे आडवे उभे', 'कोंडमारा', 'गर्द' ह्या पुस्तकातून समाजाच्या वेगवेगळ्या स्तरावरील अनुभवांचे चित्रमय कथन आढळते. अवचटांचे लेखन एकाच वेळी वैचारिक व ललित असे दुहेरी पातळीवर जाते. मारुती चितमपल्ली यांचे 'पक्षी जाय दिगंतरा',

‘जंगलाचं देण’ या पुस्तकातून वन्य पशू आणि पक्षी यांचे सूक्ष्म निरीक्षण आढळते. शास्त्रीय माहिती आणि अनुभव ह्या दोहोंचे अतिशय सुंदर रसायन त्यांच्या लेखनात जमलेले असते. अनिल अवचट आणि मारुती चित्तमपल्ली यांनी ललित गद्य ह्या प्रकाराला खोट्या काव्यात्म भाषेच्या कथनातून बाहेर काढले.

सरोजिनी वैद्य यांचे ‘पहाट पाणी’, इंदिरा संत यांचे मृदगंध, अनंतराव पाटील यांचे ‘झडीचे दिवस’, यशवंत पाठक यांचे सावली, प्रभाकर पाध्ये यांचे ‘चिवारीची फुले’, शरचंद्र चिरमुले यांचे ‘वास्तुपुरुष’, प्रिया तेंडुलकर यांचे ‘पंचतारांकित’, नागनाथ कोत्तापल्ले यांचे ‘उद्याच्या सुंदर दिवसासाठी’, महावीर जोंधळे यांचे ‘आत्मस्वर’, वसंत आबाजी डहाके यांचे ‘यात्रा अंतर्यात्रा’, चंद्रकुमार नलगे यांचे ‘चंद्रबनातल्या सावल्या’, दया पवार यांचे ‘चावडी’, इंद्रजित भालेराव यांचे ‘लळा’ असे ललित गद्य प्रसिद्ध झाले आहे.

विविध सर्जनप्रवृत्ती आणि अभिव्यक्तीच्या स्वातंत्र्यामुळे ललित गद्याला घाटाचे किंवा विषयाचे बंधन उरले नाही. या लवचिक साहित्यप्रकारात वाङ्मयीन स्मरणरंजनाची एक संपन्न शाखा मिसळली आहे. मराठी, इंग्रजी, संस्कृत साहित्यकृती; त्यांतील एखादी व्यक्तिरेखा, प्रसंग, कवितेतील एखादी ओळ यांच्या प्रभावातून भावसंपन्न लेखन आकार घेते. एखादा चित्रपट, मूर्ती, चित्र, संगीताची बैठक, गीत अशी कलारूपेही लेखकांना लेखनाला प्रवृत्त करतात. त्यामुळे हा वाङ्मयप्रकार बराचसा मुक्त असा वाङ्मयप्रकार आहे. म्हणून अलिकडे या प्रकाराला वि. शं. चौघुले यांनी ‘मुक्तगद्य’ हा शब्द वापरला आहे.

२.४ समारोप

नवसाहित्य आणि महानगरीय साहित्याचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास असे जाणवते की, दुसऱ्या महायुद्धाने सारे जग हादरून गेले. मानवी सुख आणि प्रगती धोक्यात आली. युद्धानंतर मूल्यव्यवस्था धोक्यात आली. त्याचा विपरित परिणाम मानवी जीवनावर झाला. संवेदनशील लेखक अस्वस्थ झाले. त्यामुळे लेखक, कवीनी पारंपरिक रूढ संकेत झुगारून नवे संकेत निर्माण केले. कविता, कथा, कादंबन्यातील विषय, रचना, प्रतिमा ह्याविषयीचे रूढ संकेत बदलून टाकले. बदललेले हे नवे स्वरूप पुढच्या पिढ्यांना प्रेरक ठरले. मर्देकरांनी अर्थशून्य, आशयहीन जीवनाचे चित्र रेखाटले, मुक्तिबोधांनी मार्क्सवादी प्रेरणा शोधली, गंगाधर गाडगीळांनी आधुनिकवादाचा पाया घातला. गाडगीळ, गोखले, भावे, माडगूळकर यांनी नवकथेची विविध रूपे आविष्कृत केली. १९६० च्या आसपास असमाधानाचा सूर उमटू लागला. राजकीय, सामाजिक व आर्थिक स्थिती कठीण बनली. सत्तालालसा सर्व पातळीवर वाढलेली होती. व्यक्ती अधिक आत्मकेंद्री बनत होती. या दुःखाचे चित्रण आरती प्रभूनी केले. दिलीप चित्रे यांची कविता प्रयोगशील आणि अस्तित्ववादी घडली. ‘महानगरी वास्तवाचे’ चित्र अतिवास्तववादी शैलीत अरुण कोलटकरांनी लिहिली. नारायण सुर्वे यांची कविता समाजसन्मुख घडली. नामदेव ढसाळ यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची प्रेरणा घेऊन महानगरातील गलिच्छ आणि बहिष्कृत जीवनाचे चित्र रेखाटले. मराठी कादंबरीने कात टाकली.

भालचंद्र नेमाडे, खानोलकर, भाऊ पाध्ये, उद्धव शेळके, आनंद यादव, रा. रं बोराडे इत्यादी कांदंबरकारांनी बदलते सामाजिक प्रवाह कांदंबन्यातून चित्रित केले. चि. त्र्यं. खानोलकर, एलकुंचवार, सतीश आळेकर, गो. पु. देशपांडे इत्यादी नाटककारांनी नव्या जाणिवेने नाटके लिहिली. इब्सेन आणि ब्रेख्टच्या तंत्राचा प्रभावही मराठी नाटकावर जाणवला. तर लघुनिबंध हा ललितगद्य या रूपाने अधिक घटू झाला. पु. ल. देशपांडे, मारुती चित्तमपल्ली, अनिल अवचट आदी लेखकांनी आपले अनुभव विविध शैलीत मांडले.

२.५ शब्दार्थ व टीपा

अस्तित्ववाद : दुसऱ्या महायुद्धाच्या अखेरीच्या (१९४५) ज्यां पॉल सार्ट्र आणि सिमोन द बुव्हा यांच्या विचारसरणीच्या संदर्भात फ्रेंच तत्त्वज्ञ गॅब्रिएल मार्सेल यांनी ‘अस्तित्ववाद’ या संज्ञेचा वापर केला. अस्तित्व म्हणजे मी ‘मी’ असणे. विश्वात्मक हे अस्तित्व नव्हे. अस्तित्वात असलेली व्यक्ती निवड करते आणि आपण आपण आहोत याची जाणीव करून घेते.

संज्ञाप्रवाह : हा शब्दप्रयोग प्रथमत: विल्यम जेम्स या मानसशास्त्रज्ञाने (१८९०) उपयोगात आणला. संज्ञेच्या दोन पातळ्या असतात. भाषिक पातळी आणि भाषापूर्व पातळी. स्मृती, विचार आणि भावना प्राथमिक संज्ञेच्या कक्षेच्या पलीकडे असतात. त्या प्रकट होतात तेव्हा साखळीप्रमाणे प्रकटत नाहीत तर प्रवाहाप्रमाणे अनिर्बंध प्रकट होतात. संज्ञेचा हा भाषापूर्व स्तर होय. कांदंबरीतील पात्रांच्या अंतर्मनातील विचारभावानांचे प्रकटीकरण करण्यासाठी लेखक संज्ञाप्रवाहाचा वापर करीत असतो.

उत्तर-आधुनिकवाद (Post-Modernism) : १९७० च्या दशकात उत्तर-आधुनिकवाद ही संज्ञा प्रचारात आली. १५ जुलै १९७२ रोजी दुपारी ३ वाजून ३२ मिनिटांनी ल कार्बुझिएच्या आराखड्यावर आधारलेली सेंट लुईमधली कमी उत्पन्न असलेल्या गटाच्या लोकांसाठी बांधलेली वसाहत उडवून देण्यात आली तेव्हाच आधुनिकवादाचा प्रतीकात्मक अंत झाला आणि उत्तर-आधुनिकतेचा मार्ग मोकळा झाला असे म्हटले जाते. सत्तर आणि ऐंशीच्या दशकात उत्तर-आधुनिकवाद आणि उत्तर-वसाहतवाद या दोन्ही संकल्पना प्रचारात आल्या त्यांचे सिद्धांत बनले आणि समीक्षा पद्धती उदयाला आली.

परात्मता : परकेपणाची भावना, तुटलेपणाची भावना.

वास्तववाद (Realism) : वास्तववाद या संज्ञेचा वापर साहित्य आणि कलांच्या क्षेत्रात केला जातो. साहित्यात स्वच्छंदतावादाची प्रतिक्रिया म्हणून वास्तववादाचा उदय झाला. जीवन आहे तसे चित्रित करणे, सूक्ष्म निरीक्षणावर प्रस्तुतीकरण करणे हे वास्तववादाचे ध्येय होते. वास्तव या संकल्पनेत बाह्य जगताचे वस्तुनिष्ठ चित्रण, समाजातील पीडित आणि शोषित वर्गाचे चित्रण, पात्रांच्या मनातील वैचारिक आणि भावनिक कलह, आपल्या भोवतीच्या जीवनाची समग्रता यांचा अंतर्भाव होतो. साहित्यातील एक प्रवृत्ती म्हणून वास्तववाद कोणत्याही काळात आढळतो.

प्रतिनायक (Anti-hero) : साधारण १९५० नंतरच्या पाश्चात्य वाङ्मयात, विशेषकरून नाट्यवाङ्मयात, नायकाची जागा प्रतिनायकाने घेतली. नायकात पूर्वपार आढळून येणारे, अभिजातता, उदात्तता, शौर्य हे गुण प्रतिनायकात पूर्णपणे नष्ट झालेले दिसतात. प्रतिनायक आपल्या असमर्थतेतून, सामान्यपणातूनच माणसाचे जीवनातील असहाय्यतेचे, सामान्य माणसाच्या प्रारब्धाचे प्रतिनिधित्व करतो.

२.६ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न आणि उत्तरे

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. मराठी कवितेतील त्रिवेणीधारा कोणत्या कवींना म्हटले जाते ?

उत्तर : विंदा करंदीकर, वसंत बापट आणि मंगेश पाडगावकर यांना मराठी कवितेतील त्रिवेणीधारा म्हटले जाते.

२. मराठी ‘नवकथा’ ‘नव’ कशामुळे ठरते ?

उत्तर : पारंपरिक कथेपेक्षा जी कथा अधिक खुली व लवचीक झाली आणि प्रस्थापित संकेत उल्लंघिले, ती कथा नवकथा ठरते.

३. महानगरीय जीवनजाणिवा ठळकपणे अभिव्यक्त करणाऱ्या साहित्याला काय म्हणतात ?

उत्तर : महानगरीय जीवनजाणिवा ठळकपणे अभिव्यक्त करणाऱ्या साहित्याला ‘महानगरीय साहित्य’ असे म्हणतात.

४. स्वातंत्र्योत्तर काळातील मराठी नाटकावर कोणत्या पाश्चिमात्य नाटककारांचा प्रभाव दिसून येतो ?

उत्तर : हेन्किक इब्सेन आणि बर्टोल्ड ब्रेष्ट या पाश्चिमात्य नाटककारांचा स्वातंत्र्योत्तर मराठी नाटकावर प्रभाव दिसून येतो.

५. भालचंद्र नेमाडे यांनी कोणत्या काढंबरीत प्रति-नायक चित्रित केला ?

उत्तर : ‘कोसला’ या काढंबरीत भालचंद्र नेमाडे यांनी प्रति-नायक चित्रित केला आहे.

ब) योग्य पर्याय निवडा.

१. वेदातील सूक्तरचनेचा भास निर्माण होईल अशी काव्यरचना कोणी केली ?

(बा. सी. मठेकर / विंदा करंदीकर / वसंत बापट / ग्रेस)

२. ‘जेजूरी’ या दीर्घ कवितेचे कवी कोण ?

(अरुण कोलहटकर / सतीश काळसेकर / वसंत गुर्जर / मनोहर ओक)

३. ‘पूर्णिया’ या ललित लेखसंग्रहाचे लेखक कोण ?
 (इरावती कर्वे / दुर्गा भागवत / अनिल अवचट / आनंद यादव)
४. ‘नियतीने निर्माण केलेल्या दुःखाच्या ओङ्याने माणसे अगतिक बनतात’ हे सूत्र कोणत्या कथाकाराच्या कथेत सापडते ?
 (शांताराम / पु. भा. भावे / अरविंद गोखले / जी. ए. कुलकर्णी)
५. महानगरीय काढंबरी पैकी बहुसंख्य काढंबन्या कोणत्या महानगराचे चित्रण करतात ?
 (मुंबई / नाशिक / कोल्हापूर / औरंगाबाद)

उत्तरे : १. विंदा करंदीकर, २. अरुण कोलटकर, ३. अनिल अवचट, ४. जी. ए. कुलकर्णी, ५. मुंबई

क) दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. स्वातंत्र्योत्तर नवकवितेने मराठी काव्यात कोणती भर टाकली ? ते लिहा.
 २. १९६० नंतरच्या काढंबन्यांची वैशिष्ट्ये लिहा.

ड) लघुत्तरी प्रश्न

१. स्त्री कथाकारांच्या कार्याचा परिचय करून द्या.
 २. प्रायोगिक नाटकांचा परामर्श द्या.

दीर्घोत्तरी प्रश्न (सरावासाठी नमुना उत्तर)

१. नवकथेचे विकासात्मक कार्य स्पष्ट करा.
 (सदर प्रश्नाच्या उत्तरासाठी विषय विवेचन या मुद्द्यांतर्गत २.३.४ कथा या मुद्द्यातील मजकुराचा सारांशरूपाने उपयोग करावा.)

लघुत्तरी प्रश्न (सरावासाठी नमुना उत्तर)

१. स्वातंत्र्योत्तर ललित गद्याचा थोडक्यात परामर्श द्या.
 (सदर प्रश्नाच्या उत्तरासाठी विषय विवेचन या मुद्द्यांतर्गत २.३.७ ललित गद्य या मुद्द्यातील मजकुराचा उपयोग करावा.)

२.७ उपक्रम

१. वर्तमानपत्र आणि नियतकालिकातून लेखक व कर्वींच्या प्रकाशित झालेल्या मुलाखर्तींचा संग्रह करा.

२. मराठी साहित्यकृतीवर आधारित चित्रपट निर्मिती झाली आहे. असे काही चित्रपट मिळवा आणि पहा.

२.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१. प्रदक्षिणा, संपादन : अनिरुद्ध अनंत कुलकर्णी, कॉन्टेन्टल प्रकाशन, पुणे
२. मराठी वाड्मयाचा इतिहास, खंड सातवा : १९५० ते २००० (भाग पहिला ते चौथा), महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे
३. गेल्या अर्धशतकातील मराठी काढंबरी, संपादक : विलास खोले, लोकवाड्मय गृह, मुंबई.
४. वाड्मयीन संज्ञा संकल्पना कोश, संपादक : प्रभा गणोरकर आणि इतर, ग. रा. भटकळ फाऊण्डेशन, मुंबई.

सत्र २ : घटक ३

दलित, आदिवासी, ग्रामीण साहित्यप्रवाह

* दलित साहित्य : व्याख्या, प्रेरणा, स्वरूप, वैशिष्ट्ये व विकास *

३.१ उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर-

- दलित साहित्याच्या निर्मितीमागील कारणे समजून घेता येतील.
- दलित साहित्याची प्रेरणा व स्वरूप समजेल.
- दलित साहित्याची परंपरा व विशेष समजून घेता येतील.
- दलित साहित्याचे वेगळेपण लक्षात येईल.
- दलित साहित्य प्रवाहाचा विकास आणि वाटचाल लक्षात येईल.

३.२ प्रास्ताविक

साठोतर मराठी साहित्यात दलित साहित्य हा प्रवाह उल्लेखनीय मानला असून, दलित साहित्याचे स्वत्व, तत्त्व आणि महत्त्व आता सर्वमान्य झाले आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात मोठ्या प्रमाणात झालेला शिक्षणाचा प्रसार आणि समाज परिवर्तनाच्या चळवळींना मिळालेली गती यामुळे विविध स्तरातील नवीन तरूण पिढी लिहू लागली. यापूर्वीचे मराठी वाड्यमय मात्र एका विशिष्ट चौकटीत बंदिस्त झाले होते. परंतु तरूण पिढीच्या लेखनामुळे साहित्यात कधीच न आलेले समाजजीवन व बदललेल्या जाणिवा चिन्तित होऊ लागल्या. यातूनच दलित साहित्य प्रवाह उदयास आला.

फुले, लोकहितवादी यांचे समाज प्रबोधनाचे कार्य संपुष्टात येऊन टिळक, गांधी, आंबेडकर युग मुरु झाले. १९६० नंतरच्या मराठी साहित्य प्रवाहात ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी आणि आदिवासी असे विविध प्रवाह उदयाला आले. दलित साहित्याने खन्या अर्थात प्रचलित मराठी वाड्यमयात मोलाची भर घातली आणि स्वतःचे वेगळेपण सिद्ध होते. मराठी साहित्यापासून दुर्लक्षित राहिलेल्या समाजमनाचे व उपेक्षित जीवनाचे चित्रण दलित साहित्य प्रवाहाने केले.

मराठी साहित्यात अनेक जाणिवांनी नावारूपाला आलेले साहित्य ‘दलित साहित्य’ या नावाने ओळखले जाऊ लागले. तर स्वातंत्र्यपूर्व काळात ‘दलित’ हा शब्द जातिव्यवस्थेच्या अनुषंगाने वापरला गेला. ‘दलित साहित्य’ ही साहित्यिक बदलाची केवळ पाश्वभूमी नसून त्याच्या निर्मिती मागे प्रचंड सामाजिक व सांस्कृतिक स्फोट आहे. चातुर्वर्णव्यवस्थेला नकार देऊन समताधिष्ठित समाजरचनेची मांडणी करणे हे दलित साहित्याच्या केंद्रस्थानी मानले गेले. मराठी साहित्यात दलित

साहित्यप्रवाह का निर्माण झाला? त्याची प्रेरणा कोणती? त्याचे स्वरूप काय? त्याचा विकास कसा झाला? आणि दलित साहित्याचे विशेष कोणते? याचा अभ्यास येथे करावयाचा आहे.

३.३ विषय विवेचन

दलित साहित्य हे जीवनवादी आहे. ते केवळ समाजभिमुख नाही तर ते अनुभव प्रामाण्यवादी आहे. दलित साहित्य हे सामाजिक जबाबदारी घेऊन जन्माला आलेले आहे. केवळ साहित्यनिर्मिती हा एकच उद्देश या साहित्याचा नाही. दलित साहित्य हे दलित जाणिवेचे, पर्यायाने चातुर्वर्ण्याखाली दडपलेल्या व्यक्तींना न समूहाला समोर ठेवून लिहिले जाते. हा साहित्यप्रवाह अभ्यासण्यासाठी दलित साहित्याची संकल्पना, स्वरूप आणि विकास समजून घेणे गरजेचे आहे. दलित साहित्याची व्याख्या, दलित शब्दाचा भाषाकोशांतील पारंपारिक अर्थ, दलित साहित्याची प्रेरणा, नामाभिधान, दलित साहित्यातील वेदना, वेद्राह, नकार, विज्ञाननिष्ठता आणि दलित साहित्यातील सामाजिकता या मुद्यांच्या अनुषंगाने अभ्यासता येईल. म्हणून प्रथम दलित म्हणजे कोण? हे पाहणे इष्ठ ठरेल.

३.३.१ दलित म्हणजे कोण?

- मराठी भाषाकोशात दलित शब्दाचा पारंपारिक अर्थ पुढीलप्रमाणे दिला आहे.

दलित: मोडलेले, भरडलेले, चुरडलेले, तुडविलेले, गांजलेले, दाबलेले.

- हिंदी भाषाकोशात दलित शब्दाचा अर्थ पुढीलप्रमाणे-

दलित: कुचला हुआ, रौदा हुआ, मसला, नष्ट किया हुआ. मात्र दलित साहित्य चर्चेच्या अनुषंगाने 'दलित' शब्द वेगळ्या अर्थाने आला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: आर्थिक दृष्टीने पिळला गेलेला वर्ग म्हणजे केवळ दलित नाही. तर भारतीय समाजरचनेतील धार्मिक, आर्थिक, शैक्षणिक व राजकीय दृष्टीने पिळला गेलेला वर्ग हा अस्पृश्य वर्ग आहे. डॉ. बाबासाहेबांची ही व्याख्या सर्वसमावेशक आहे.

डॉ. म. ना. वानखेडे: दलित शब्दाची व्याख्या केवळ बौद्ध अथवा मागासवर्गीय नव्हे, जे जे पिळले गेलेले श्रमजीवी आहोत, ते सर्व दलित या व्याख्येत समाविष्ट होतात.

नामदेव ढसाळ: दलित म्हणजे अनुसूचित जाती, जमाती, बौद्ध, कष्टकरी जनता, कामगार, भूमिहीन, शेतमजूर, गरीब शेतकरी, भटक्या जमाती, आदिवासी इ.

वामन निंबाळकर: समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय ही जीवनमूल्य जी स्वीकारतो तो 'दलित'.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या लेखनात सर्वप्रथम 'दलित' हा शब्द आल्याचे आढळते. 'मूकनायक' (१९२०) पत्राच्या मनोगतात त्यांनी 'बहिष्कृत', 'बहिष्कृत समाज', 'अस्पृश्य वर्ग' असे शब्द प्रयोग केले आहेत. सु. गो. टिपणीस यांनी १० मे १९२७ रोजी 'बहिष्कृत भारत' च्या संपादकास पाठविलेल्या पत्रात 'दलित बांधव' असा शब्द वापरलेला दिसतो. २० नोव्हेंबर १९३०

च्या लंडन येथील गोलमेज परिषदेच्या भाषणात ते म्हणतात “मी आणि माझे सहकारी रावबहादूर श्रीनिवासन दलित” वर्गाचे प्रतिनिधी म्हणून येथे हजर झालेले आहोत. एकूणच ‘दलित’ हा शब्द बहिष्कृत, अस्पृश्य या अर्थाने आलेला आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये धार्मिक, शैक्षणिक, राजकीय व आर्थिक दृष्टिने जो मागे पडलेला आहे, ऋग्वेदाच्या पुरुष सुक्तात ज्याला शुद्र म्हटले आहे, तो ‘सर्वात खालचा या अर्थाने ‘दलित’ शब्दाचा अर्थ’ पुढे येताना दिसतो. एकंदरीत ‘Deprssed classes’, ‘Despised Castes’, ‘बहिष्कृत’ Untouchables ‘अस्पृश्य’ हे शब्द पूर्वी ‘दलित’ या अर्थाने वापरले जात होते.

३.३.२ दलित साहित्याची संकल्पना

दलित साहित्याने प्रचलित मराठी वाड्मयात खूप मोलाचे योगदान दिले आहे. त्यामुळे मराठी साहित्यात एक नवे अनुभवविश्व निर्माण झाले आहे. दलित शब्दाला कालांतराने विविध मान्यवरांनी आपापल्या परीने स्पष्ट केले आहे काहींनी ‘दलित’ हा शब्द आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना वापरला आहे तर काहींनी समाजव्यवस्थेच्या अंगाने तो वापरला आहे. ‘दलित’ ही संकल्पना दलित जाणिवेच्या अनुषंगाने स्पष्ट केली तर ‘दलित साहित्य’ ही संकल्पना स्पष्ट करणे सोपे जाईल. पूर्वी दलित साहित्य ही संकल्पना संकुचित अर्थाने वापरली जात होती. “‘दलित लेखकांनी दलितांविषयी निर्माण केलेले प्रक्षेभक विद्राही साहित्य’” असा तो अर्थ असून असा अर्थ स्वीकारणे म्हणजे पुन्हा जातीय कथ्याची दृष्टी बाळगणे होय. दलित साहित्य हे समाजव्यवस्थेने ज्यांना दूर ठेवले, कनिष्ठ, नीच मानून त्यांचे माणूसपण हिरावले अशा समाज घटकांच्या विचार वर्तनाच्या शब्दरूप आविष्कार आहे. निसर्गतः सर्व मनुष्यजात समान असेल आणि स्वार्थी हितसंबंधातून काहींना समाज बहिष्कृत केले असेल, धार्मिकतेने दाबले असेल अशा मानवी समुहांच्या दुःख वेदनेला त्या जाणीवजागृतीला दिलेली शब्द प्रतिक्रिया आणि घेतलेला शोध म्हणजे दलित साहित्य.

- **तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी:** “‘दलित हा मानवी प्रगतीत सर्वात मागे पडलेला आणि रेटलेला सामाजिक वर्ग आहे. मात्र येथे मानवी प्रगती म्हणजे कोणती हे स्पष्ट होत नाही.’’
- **जनार्दन वाघमारे:** “‘भारतीय दलिताला अनेक शतकांपासून संस्कृतीच्या, धार्मिक व सामाजिक जीवनाच्या बांधणीत व विकासात बरोबरीला हिस्सा मिळू शकला नाही.’’ जनार्दन वाघमारेंचे हे विचार सामाजिक विषमतेच्या अंगाने मांडले असले तरीही ते संदिग्ध आहे.
- **प्रा. केशव मेश्रांम:** “‘ज्या साहित्यविश्वाला पूर्वपिढ्यांनी व स्वानुभवांची झळाही आहे, नेस्तनाबूत केलेल्या मानवी अस्मितेची उभारी आहे, विपरीततेच्या गर्तेतून व उपलब्ध वाड्मय विश्वाच्या पोकळ कोलाहलातून स्वतंत्रपणे आकारण्याची आकांक्षा आहे ते दलित साहित्य होय.’’

- **बाबुराव बागूल:** “माणसाच्या मुक्तीला पुरस्कार करणारे, माणसाला महान महान मानणारे, वंश, धर्म, जाती, श्रेष्ठत्वाला विरोध करणारे जे साहित्य ते दलित साहित्य.” ही बागूलांची व्याख्या समर्पक वाटते.
- **डॉ. गंगाधर पानतावणे:** “माणसामाणसातील विसंवाद व वैर, अस्पृश्यता, पोथिनिष्ठा, अंधश्रद्धा, प्राक्तनवाद, वर्णवाद, मानवी दास्य, पवित्र-उपपवित्रतेच्या भ्रामक कल्पना ज्यावेळी दलित जाणीव नाकारते त्याचेळी मानवी प्रतिष्ठा व स्वातंत्र्यं मानवी जीवनातील अर्थपूर्णता आणि समानता स्वीकारते.” दलित जाणीव येथे स्पष्ट केली आहे.
- **नामदेव ढसाळ:** ढसाळांनी व्यापक अर्थाने म्हटले आहे. की, “दलित म्हणजे अनुसूचित जाती जमाती, बौद्ध, कष्टकरी जनता, कामगार, भूमिहिन, शेतमजूर, गरीब शेतकरी, भटक्या जमाती, आदीवासी.”
- **यशवंत मनोहर:** “एकंदरीत धर्मक्रांतीने दलितांना मनुष्यत्वाचा ध्यास दिला आणि इतिहासातील भोगलेल्या यातनांचा छडा लावण्याचे भान त्यांना आले. त्या ढळणाऱ्यांवर प्रहार करण्याच्या गरजेतून आणि आस्मितेच्या तहान भुकेतून दलित साहित्याचा जन्म झाला.”

दलित साहित्य हे समाजव्यवस्थेने ज्यांना दूर ठेवले, कनिष्ठ, नीच मानून त्यांचे माणूसपण हिरावले अशा समाज घटकांच्या विचार वर्तनाचा शब्दरूप आविष्कार आहे. निसर्गतः सर्व मनुष्यजात समान असेल आणि स्वार्थी हितसंबंधातून काहींना समाजबहिष्कृत केले असेल, धार्मिकनेते दाबले असेल, अशा मानवी समुहांच्या दुःख वेदनेला, त्या जाणिवजागृतीला दिलेली शब्द प्रतिक्रिया आणि घेतलेला शोध म्हणजे दलित साहित्य एकंदरीत दलित साहित्य हे दलित जाणिवेचे, संवेदनशीलतेचे, मानवी स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणारे, वर्णव्यवस्थेतून माणसाला मुक्त करणारे, माणसाचे मोठेपण, कर्तृत्व मांडणारे आणि सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याच्या हेतूने लिहिले गेले असे म्हणता येईल.

३.३.३ दलित साहित्य नामाभिधान:

भारतीय समाजव्यवस्थेत ‘दलित साहित्य’ या शब्दाला विशिष्ट अर्थ प्राप्त झाला आहे. मागास, उपेक्षित, शुद्र बहिष्कृत अस्पृश्य आणि दलित हे शब्द काळानुसारपुढे आलेले दिसतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वापरलेले हे शब्द आहेत. भारतीय समाजव्यवस्थेच्या दृष्टीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य अनन्यसाधारण आहे. त्यापूर्वी गौतम बुद्ध, म. जोतीराव फुले, शाहू महाराज यांचे कार्य प्रभावी स्वरूपाचे आहे. महाडचा सत्याग्रह, काळाराम मंदिर सत्याग्रह, मनुस्मृतीदहन, बौद्धधर्म स्वीकार, या घटनांचा परिणाम दलित समाजावर होवून जाणीव जागृती झाली. पशुतुल्य भयावह व घृणास्पद अनुभवाचे चित्रण मराठी साहित्यात अपवादानेच आले होते; पण दलित लेखक जेव्हा लेखन करू लागले, तेव्हा ते आपल्याच वास्तवानुभवाला उद्गार देऊ लागले. दलितांच्या जीवनानुभवांचे यथार्थ दर्शन घडविणारे साहित्य ते ‘दलित साहित्य’ अशी प्रार्थिक संकल्पना मांडली गेली.

आपल्याला अस्पृश्य बनविले समाज बहिष्कृत केले, आपण हे नाकारले पाहिजे जाणिवतेतून आलेल्या दलित साहित्याला डॉ. बाबासाहेबांच्या धर्मातराने वेगळी जाणीव मिळाली. त्यातूनच ‘दलित साहित्य का नको?’ हा विजय सोनवणे यांचा ग्रंथ निर्माण झाला. पुढे ‘बौद्ध साहित्य’ असे नाव धारणा करण्याचा आग्रह धरला गेला. ‘दलित साहित्य’ हे नाव आजही टिकून आहे. ते ‘दलित’ या शब्दाच्या व्यापकतेतून ‘दलित साहित्य’ हेच नाव असावे असा आग्रह धरताना प्रा. केशव मेश्राम म्हणतात, ‘नकार, विद्रोह, बंधुता, न्याय, समानता, सामाजिक विश्लेषण हच्या हक्कांची मागणी, ज्या कलात्मकतेच्या अंगाने, पण जीवन मूल्याशी बांधिलकी स्वीकारून केली जाते. या समग्र शब्दविष्काराला ‘दलित साहित्य’ म्हटले जाते.’’ दलित शब्दाची व्यापकता इतकी प्रचंड आहे की, त्याचा जो मुख्यार्थ आहे, तो अधिक वास्तव चित्र उभे करणारा आहे म्हणूनच केशव मेश्रामांचे मत समर्पक वाटते.

३.३.४ बौद्ध साहित्य:

१९५६ नंतर दलित साहित्य नामांतर चळवळीत प्रारंभ झाला. परंतु डॉ. बाबासाहेबांनी बौद्ध धर्म स्वीकारण्यापूर्वी ‘दलित साहित्य’ सर्वत्र रुढ झाले होते. महाराष्ट्र दलित साहित्य संघाचे ‘महाराष्ट्र बौद्ध साहित्य परिषद’ असे रूपांतर झाले. भाऊसाहेब अडसूल आणि विजय सोनवणे ही नावे आधारीवर होती. भाऊसाहेब अडसूल यांच्या मते, “‘दलित साहित्य हा आमच्या समाजाचा फुटका आरसा आहे. त्यात एकाच वेळी दोन तोंडे दिसतात. एका बाजूने आंबेडकरी चळवळीचे अपुरे अर्धवट चित्र दुसऱ्या बाजूने त्यात साम्यवादी, मार्क्सवादी, मराठी साहित्यातील जातिव्यवस्था, वर्णव्यवस्था ... दलित हा शब्द हिंदू मानसिकतेचा, केंद्रबिंदू आहे.’’ या भूमिकेमागची कारणेही स्पष्ट केली आहोत. बौद्ध विचाराचे ते बौद्ध साहित्य; जे स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुतेवर आधारलेले आहे. धर्म, जात, वर्ग लिंग, भेदांच्या पलिकडे जाऊन मांडणे, बौद्ध विचारात येते. राजा ढाले यांनी बौद्ध साहित्य ही संज्ञा नाकारली असून त्यांना या साहित्यामागे डॉ. बाबासाहेबांची प्रेरणा महत्वाची वाटते.

३.३.५ फुले आंबेडकरवादी प्रेरणेचे साहित्य:

यशवंत मनोहर व योगेंद्र मेश्राम यांनी दलित साहित्याला ‘आंबेडकरवादी साहित्य’ असे म्हणावे याचा पाठपुरावा केला. “‘आंबेडकरवाद ही संकल्पना एक तत्वज्ञानाची घोतक आहे. हे तत्वज्ञान इहवादी आहे. धर्मातील आणि ईश्वरातील आहे. ही इहवादी भूमी आहे. या भूमीवर समता बंधुतेची समाजवास्तू हे आंबेडकरांचे सूत्र आहे.’’ स्वतःला दलित म्हणवून न घेता, आंबेडकरवादी हे तत्वज्ञान घेवून जर लिहिणार असून तर दलितपण नाकारले पाहिजे. त्यातील क्षुद्र मनोवृत्ती नाकारली पाहिजे, असे मनोहरांना वाटते तसेच ते योगेंद्र मेश्रामांनाही वाटते. दोघांच्या मताधारे दलित साहित्य हे आंबेडकरवादी साहित्य म्हणून पुढे यावे असा सूर दिसतो.

म. जोतीराव फुले यांचे या संदर्भातील विचार नाकारता येत नाहीत. डॉ. आंबेडकरांनी फुलेना गुरु मानले होते. म. फुल्यांची प्रेरणा घेऊन समाज परिवर्तनाचा विचार क्रांतीकरी स्वरूपात मांडणारे

डॉ. बाबासाहेब व त्यांची प्रेरणा घेऊन लिहिणारा दलित समाज या अनुषंगाने फुले-आंबेडकरी प्रेरणेचे साहित्य असावे असे प्रा. गौतमीपुत्र कांबळे यांन वाटते. ते म्हणतात, “ज्या साहित्यातून फुले आंबेडकरी विचार-जाणिव अविष्कृत होते तसेच या विचार जाणिवेशी सुसंगत वर्तन करायाची प्रेरणा मिळते त्या साहित्याला फुले-आंबेडकर प्रेरणेचे साहित्य म्हणावे.” दलित साहित्याचे नामांतर हे इथेच थांबत नाही, ते विद्रोही व परिवर्तन साहित्य या नावाने चर्चिले जात आहे.

३.४ दलित साहित्याची पूर्वपरंपरा:

म. जोतीराव फुले व गौतम बुद्धांच्या विचार परंपरेमुळे दलित साहित्याला बळ प्राप्त झाले आणि सर्वसामान्य माणसांना अस्मिता प्राप्त झाली. १९५६ साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली आणि महाराष्ट्रातील दलित बांधवांनी धर्मांतर करण्यास सुरुवात केली. या घटनेमुळे दलित समाजाच्या मानसिकतेत बदल घडून आला. या विचारातून दलित समाजाचा व्यवहार साहित्यातून उमटू लागला. धर्मांतराच्या घटनेने दलितांच्या लेखनीला आणि वाणीला बळ प्राप्त झाले. चातुर्वर्ण्यावर आधारलेल्या समाज व्यवस्थेच्या दास्यातून वंचित अस्पृश्यांची मुक्तता झाली.

प्राचीन भारतातील गौतम बुद्धांची परंपरा हीच दलित साहित्याची मूळ परंपरा मानता येईल. माणसाला त्याचे माणूसपण प्राप्त करून देण्यासाठी दलित साहित्याचा जन्म झाला. शतकानुशतके भोगाव्या लागलेल्या व्यथा वेदनांचे, दैन्य दारिद्र्याचे वंचित जीवनाचे, अन्याय अत्याचाराचे जे अनुभव आपण घेतले ते व्यक्त करावे, हे अनुभव देणारे जीवन ज्या समाज व्यवस्थेने लादले त्या समाज व्यवस्थेवर कडाडून हल्ला करावा आणि हिंदू मानसिकतेचा दंभस्फोट करावा अशी भूमिका दलित साहित्याने घेतली. ही भूमिका एकाच वेळी आत्मप्रकटीकरणाची आणि सामजिक विद्रोहाची होती. प्रामुख्याने दलितांच्या जीवन जाणिवांचा विचार होऊ लागला; तो सुधारणा काळात.

केशवसुत, श्री. कृ. कोलहटकर, भा वि वरेडर, प्रबोधनकार ठाकरे यांच्या साहित्यातून अस्पृश्योद्धार इ. विषयांवर समाज सुधारणेच्या अनुषंगाने लेखन होत होते. माणसाला माणसाच्या सावलीचा विटाळ होतो म्हणजे काय? या पहिल्या प्रश्नाला काव्योद्गार लागला तो केशवसुतांच्या कवितेतून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ‘मुकनायक’, ‘जनता’, ‘प्रबुद्ध भारत’ अशा विविध नियतकालीकांतून केलेले वैचारिक लेखन व भाषणे हे दलित साहित्यातील वैचारिक निबंध वाढमय आहे. साठोतरी दलित साहित्यातील कथा, कादंबरी, काव्य, नाटक, आत्मकथन इत्यादी प्रकारांच्या निर्मितीची प्रेरणा जशी दलितांच्या प्रत्यक्ष जीवनानुभवात आहे तशीच दलित वैचारिक वाढमयात आहे.

महानुभाव व वारकरी या दोन्ही पंथांनी संस्कृत भाषेचा अडसर दूर करून आपल्या सांस्कृतिक परंपरेचे लोण सर्वसामान्य, लोकांच्यापर्यंत नेऊन पोचवले. या काळात बहुजन समाजाच्या जीवनाचा विचार करणारे गोरा कुंभार, सावता माळी, नरहरी सोनार, चोखामेळा यांनी अंतःकरणातील वेदना व विचारांग निःसंकोचपणे व्यक्त केले. बहुजन समाजाच्या चळवळींचे प्रणेते म. फुले यांनी

शुद्रांतिशूद्रांच्या गुलामगिरीविरुद्ध आवाज उठविला सत्यशोधक चळवळी, मेळे, जलसे यातून सामाजिक विषमतेचे दर्शन साहित्यातून अविष्कृत होऊ लागले.

३.५ दलित साहित्य निर्मितीमागील प्रेरणा:

- **बुद्ध तत्वज्ञान:** कर्मठ विचारांचे प्राबल्य असलेल्या काळात बुद्धाने अनित्यवाद, सापेक्षवादाचे तत्वज्ञान मांडले. प्रत्येक घटितामागे कार्यकारण असल्याचे बुद्धाने सांगितले. ‘विश्वात काहीच अविकारी, चिरंतन, स्वयंभू नाही’ असे सांगणे हे त्या काळात क्रांतीकारक होते. सजीव, निर्जिव घटकांमागील कार्यकारण सांगितले की ईश्वर आत्मा ह्या संकल्पना गळून पडतात. वैज्ञानी सत्याचे दर्शन घडून, परिवर्तनशील क्रियेला महत्व प्राप्त होते. बुद्ध तत्वज्ञानाबद्दल स. रा. गाडगीळ म्हणतात, “‘बुद्धाने ‘इज’ आणि ‘इज नॉट’ ही दोन्ही टोके एकत्र आणली आहेत. विरोध विकासवादाच्या आधार घेतल्यास यातूनच सुसंगतपणे विकासवादाचा सिद्धांत मांडता येतो.” बुद्धाच्या या क्रांतीकारी विचारामुळे वर्ण व्यवस्था, आत्मा, ईश्वर, यज्ञ, मोक्ष, स्वर्ग, नरक यातल्या श्रद्धा संपल्या. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना बुद्ध तत्वज्ञान जवळचे वाटले, यातूनच भारतीय समाजपरिवर्तनाला वेग मिळाला. दलित साहित्यामधून बुद्ध तत्वज्ञानाचा, समतेचा, अहिंसेचा, शांततेचा आणि परिवर्तनाचा विचार शब्दबुद्ध होत गेला.
- **फुले तत्वज्ञान:** बुद्धांनंतर चातुर्वर्ण्यावर हल्ला चढविणारे फुले म्हणूनच दलित साहित्याच्या प्रेरणा स्थानी मानले जातात. फुल्यांनी सत्यधर्माची शिकवण दिली. धार्मिक गुलामगिरीमुळे येणारे अज्ञान, अज्ञानामुळे होणारी पिलवणूक फुल्यांनी सांगितली. जातिव्यवस्था ही मानवनिर्मित आहे हे सांगून स्वार्थातून निर्माण झालेल्या व्यवस्थेला फुल्यांनी विरोध केला.
- **मार्क्सवादी तत्वज्ञान:** कार्ल मार्क्सच्या विचारात भांडवल शाहीचे विश्लेषण येते. कार्ल मार्क्स व फ्रेडरिक एंगल्स यांच्या विचारांवर मार्क्सवाद आधारलेला आहे. जगण्यासाठी, पोट भरण्यासाठी कष्ट करणारा कामगार आणि भांडवलशहा या दोन वर्गातील संघर्ष मार्क्सच्या विचारातून पुढे आला. शोषक व शोषित या वर्गातला हा संघर्ष आहे. भांडवलशाही आणि राज्यव्यवस्था या दोन्हीना नाकारून मार्क्स श्रमिकांच्या वर्गाला महत्व देतो. अण्णाभाऊ साठे यांच्या लेखनातून याची प्रचिती येते म्हणूनच स. दा. कन्हाडे यांच्यासारखे समीक्षक हे तत्वज्ञान दलित साहित्याच्या प्रेरणास्थानी मानतात.
- **आंबेडकरी तत्वज्ञान:** दलित साहित्याला खन्या अर्थने उर्जा दिली ती आंबेडकरी तत्वज्ञानाने डॉ. बाबासाहेब विचार आणि कार्य दलित साहित्यिकांनी अधिक जवळचे मानले. प्रखर विज्ञान निष्ठा आणि बुद्धिप्रमाण्यावर आधारलेले आंबेडकरी तत्वज्ञान विशुद्ध मानवता मांडते. सामाजिक लोकशाही हा आंबेडकरवादाच्या केंद्रस्थानी येतो. या सान्यामागे बाबासाहेबांचे तत्वज्ञान असल्याचे दिसून येईल. म्हणून ज. वि. पवार म्हणतात त्याप्रमाणे, “तू झालास मूळ समाजाचा नायक, आणि जागा केलास उभा बहिष्कृत भारत” तर या संदर्भातील विवेचन करताना डॉ.

गंगाधर पानतावणे म्हणतात, “आंबेडकरवाद सर्व प्रकारच्या गुलामीला व शोषणाला नाकारणारा आहे.” मानवता, अहिंसा यासह फलप्रमाणवादी जाणीव आणि परिवर्तन यामागे मानवी समूह टिकू शकेल हा विचार दलित साहित्यात येतो. हिंदू धर्मातील अस्पृश्यता ही भारतीय माणसाच्या प्रगतीमधील अडसर आहे, हा विचार या तत्वज्ञानात येतो. कणा मोडलेल्या माणसांमध्ये अस्मिता जागृत करणारे हे तत्वज्ञान दलित साहित्याच्या प्रेरणास्थानी मानले जाते.

३.६ दलित साहित्याचे स्वरूप आणि दिशा:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांच्या अनुयायांनी अस्पृश्य, दलित बांधवांनी हिंदू धर्माचा त्याग करून बौद्ध धर्माचा स्वीकार करणे ही ऐतिहासिकदृष्ट्या एक महत्वाची घटना घडली ‘दलित साहित्य’ हा वाड्मयप्रकार हा साठोत्तर कालखंडात साहित्यात जोरकसपणे रुजायला सुरुवात झाली. कविता, कथा, नाटक, निबंध, काढंबरी, आत्मकथने अशा नव्या जाणिवांनी दलित साहित्य नव्या वाटा शोधत स्थिर झाले. त्यामुळे स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील एक प्रभावशाली प्रवाह म्हणून त्याचा विशेषत्वाने उल्लेख करता येईल.

धर्मातरानंतर दलित बांधव वर्णव्यवस्थे विरुद्ध पेटून उठला. अन्याय, अत्याचार आणि वेदना सहन करणाऱ्या दलित वर्गातून ‘विद्रोह’ च्या ठिणग्या पडल्या. परंतु सम्यक परिवर्तन साहित्याला अभिप्रेत असल्यामुळे दलित साहित्य सर्वकष ऋांतीचा पुरस्कार करू लागले कोणत्याही लेखकाच्या मनात विद्रोहाची भावना निर्माण होईल. पण दलित लेखकाचा विद्रोह वेगळा आहे, कारण आपणाही माणूस आहोत आणि इतर माणसांप्रमाणे आपणासही माणसाचे सारे हक्क मिळवायला हवेत या जाणिवेतून विद्रोह जन्मास आलेला आहे. दलित साहित्यिकांची भूमिका विद्रोहाची व नकाराची आहे. याचा विद्रोह चातुर्वर्ण्याधिष्ठित समाजव्यवस्थेची, परंपरेने चालत आलेल्या, प्रस्थापित म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या मराठी साहित्याशी आहे. दलित समाजाच्या हितसंबंधाला घातक वृत्तिप्रवृत्तींनी दलित साहित्यिक ठाम नकार देतात. कारण सातशे वर्षाची प्रदीर्घ परंपरा असलेल्या मराठी साहित्याने दलितांचे दुःख कितपत मांडले? हा महत्वाचा प्रश्न आहे. एकूणच या काळात दलित समाजाची उपेक्षाच मोठ्या प्रमाणात झाली.

ब्रिटिश राजवटीपासून देश स्वतंत्र करण्यासाठी जो लढा उभा राहिला त्या लढ्याने अगदी आरंभालाचा समता, स्वातंत्र्य आणि न्यायावर उभा असणारा समाज निर्माण करण्याचे धैर्य अंगी बाळगले. शिक्षणाचा हक्क मिळाला, नवी न्यायपद्धती मिळाली आणि वंचित वर्गाला आत्मस्थितीची जाणीव निर्माण झाली. लेखणीचे व वाणीचे सामर्थ्य गवसेलेल्या दलित बांधवानी आपल्या इच्छा, आकांक्षा, संपंदने, हुंकारांना आपणच शब्दबुद्ध केले पाहिजे; याच भावनेतून दलित समाजातील नवशिक्षित पिढीच स्वेच्छेने सामाजिक प्रश्न मांडायला सुरुवात केली. यातूनच दलित साहित्याची निर्मिती झाली.

३.७ दलित साहित्यातील सामाजिकता:

समाजातील घडामोडीतूनच प्रामुख्याने दलित साहित्याची निर्मिती झालेली आहे. डॉ. बाबासाहेबांच्यामुळे जागृत झालेला समाज, शिक्षण घेतो, संघटित होवून, न्याय हक्कासाठी संघर्ष करतो, सामाजिक समतेसाठी कृतीप्रवण होतो. या सान्याच घटना दलित साहित्यिकांना लिहिण्यासाठी प्रवृत्त करतात, आणि या तरूण लेखकांना प्रश्न पडतात, मी गावकुसाबाहेरचा का? माझ्यासाठी मंदिराची दारे बंद का? शिक्षणाचे दरवाजे मिटलेले का? कष्ट करूनही उपासमार का? समाजव्यवस्थेतील या प्रश्नांनी हा लेखक अस्वस्थ होती आणि साहित्याची निर्मिती होते. दलित साहित्याने उघड उघड बांधिलकी स्वीकारली आहे. कारण सामजिक बांधिलकी स्वीकारल्याचे व्यक्तिनिष्ठा गळून पडतात. सामुहिक दुःखाच्या निराकरणाची, शोधाची प्रक्रिया सुरु होते.

महात्मा फुल्यांपासून ते पुढे डॉ. आंबेडकरापर्यंत चाललेल्या समता-स्वातंत्र्याच्या सामाजिक लढ्यामुळे दलित साहित्यात परिवर्तनवादी विचार येतो. दलित साहित्य शोषणाला कडाऱ्यून विरोध करते बाबूराव बागुलांचा नायक जयचंद राठोड भंग्याचे काम नाकारतो. तर दुसऱ्या बाजूला ज. वि. पवारांची कविता ‘जाळायचे म्हणतोय संस्कृतीचे मढे’ असे म्हणून शोषणाला विरोध करते. आंबेडकरांचे सत्याग्रह, त्यांचे विचार व कार्य यातून अनेक संघटना उदयास आल्या दलित साहित्य आणि चळवळ हे एकमेकांच्या सोबतीचे उदय पावले आणि विकसित झाले सामाजिक परिवर्तनासाठी आपल्या परीने योगदान दिले. याचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष प्रभाव दलित सेवक साहित्य संघ, बौद्ध साहित्य परिषद, मिलिंद साहित्य परिषद, अस्मितादर्श, दलित पँथर, मराठवाडा विद्यापीठ नामांतर चळवळ, या अशा अनेक चळवळीने दलित साहित्याला वैचारिक खाद्य पुरविले.

३.८ दलित साहित्याचे विशेष: वेदना, विद्रोह, नकार, मानवता आणि विज्ञाननिष्ठा

दलित साहित्य हे वेदना, विद्रोह, नकार, मानवता आणि विज्ञाननिष्ठेवर आधारलेली आहे. कोंडलेल्या गुदमरलेल्या मनामनातून प्रकटलेला त्यांच्या उपेक्षित जीवनाचा विशेष आविष्कार म्हणजे दलित साहित्य होय. नको असलेले जीवन बदलण्याची जबरदस्त आकांक्षा दलित साहित्यातून प्रकट होते. हे दलित जीवन आणि दलित साहित्याचे स्वरूप प्रमुख विशेषांच्या आधारे आपणास पुढीलप्रमाणे पाहता येईल.

३.८.१ वेदना:

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात दलितांच्या शोषणाला पुन्हा सुरुवात झाली. भारतीय समाजव्यवस्थेने दलिताना कधीच स्वीकारले नाही. धर्म, देश, देह याचा विचार झाला, पण या सर्वांचा केंद्रबिंदू असलेला ‘माणूस’ तो मात्र दूर राहिला. तो जातीने दलित, अस्पृश्य आहे म्हणून त्याला सर्व समाजव्यवस्थेत वाळीत टाकले. परंतु आपली वेदना, दुःखे आपणच मांडली पाहिजेत, या आत्मजागृतीमुळे व स्वभांनातून दलित लेखकांनी आपल्या वेदनांना वाट मोकळी करून दिली

त्यातूनच त्यांना स्वतःची नवी सामाजिक संस्कृती निर्माण करायची आहे. दलित लेखकांनी आपल्या वेदनांचा हुंकार व्यक्त करायला प्रारंभ केला.

सातशे वर्षाची परंपरा असलेल्या मराठी साहित्यानेही दलितांना अस्पृश्यच मानले. मराठी साहित्य हे वर्णव्यवस्थेच्या चौकटीत आहे. याच चौकटीत दलित समाज हजारो वर्षे पिचून गेला आहे. अस्पृश्यांचे शारीरिक, मानसिक व आर्थिक शोषण होत राहिले हे वेदनेचे जीवन सोबत घेऊन दलित समाज जगू लागला. मराठी साहित्यात दलितांच्या जीवनाचा, त्यांच्या व्यथा, वेदनांच्या, त्यांच्या आशा आकांक्षांचा कुणीच विचार केलेला नाही. दलितांची ही वेदनाचा दलित लेखकांच्या लेखनाचा केंद्रबिंदू बनली.

३.८.२ विद्रोह:

‘विद्रोह’ ही संकल्पना भूतकाळ आणि वर्तमानाच्या अनुषंगाने येते. डॉ. पानतावणे म्हणतात, “‘विद्रोह हा केवळ शत्रुत्व मानणारा व मांडणारा प्रकार नव्हे. विद्रोहलक्षी जाणीव ही निषेधरूप अणि नकाररूप असते.’” ज्या समाजव्यवस्थेमुळे हे घडले तिच्याशी निष्ठा का बालगायच्या, या प्रश्नातून विद्रोह सूचित होतो, तोच दलित साहित्याचा महत्वाचा पैलू म्हणता येईल. यातूनच नकाराचा जन्म होतो. दलित लेखकांचा विद्रोह विशिष्ट व्यक्तिविरुद्ध वा जमातीविरुद्ध नाही तर हा विद्रोह, ही बंडखोरी, स्वत्व शोधासाठी आहे. हा विद्रोह प्रतिगामी प्रवृत्ती आणि कालबाह्य जीवनादर्श यांच्या विरुद्ध सतत चालू राहणार आहे. प्रा. ताराचंद खांडेकर या संदर्भात म्हणतात, “‘दलित साहित्याचा विद्रोह केवळ प्रतिकार नाही. तो केवळ प्रतिशोध नाही किंवा तो फक्त निषेध वा नकार नाही. तर जे म्हणून काही कुशल आणि मंगल आहे. त्या सर्वांच्या निर्मितीसाठी हा विद्रोह आहे.’” दलित साहित्यातून व्यक्त होणारा विद्रोह वर्णव्यवस्थेविरुद्धचा आहे. अन्याय विरुद्ध, अत्याचाराविरुद्ध आहे. विद्रोह हेच दलित साहित्याचे प्रकृती वैशिष्ट्य आहे. दलितांचा स्वतःच्या न्याय हक्कांसाठीचा हा लढा म्हणजे समाजव्यवस्थेविरुद्धचा विद्रोह आहे.

३.८.३ नकार:

दलित लेखक मराठी साहित्य परंपरेला परखडपणे नकार देतात. ज्या ज्या बाबी मानवहितासाठी बाधा ठरतात. चातुर्वर्ण्यसंस्कृती, जातीयता, देवभोलेपणा, अंधश्रद्धा, पोथीप्रामाण्य अस्पृश्यता, गुलामी, शोषण, स्वर्ग, नरक अशा अनेक बाबींना नकार दलित साहित्य देते. माणसाचे कर्तृत्व श्रेष्ठ मानते. हे मनात असताना अमानुष प्रथा परंपरा रूढींना ते नकार देते. त्याबरोबर मराठी वाड्यम्यातील बुरसटलेल्या कनिष्ठ परंपरा, हिंदू धर्मातील कर्मठपणा, दैन्य, दास्य या सर्वांना दलित समाजमनाने साप नकार दिला.

३.८.४ मानवता:

‘शिका, संघटित व्हा व संघर्ष करा’ हा संदेश आंबेडकरांनी दलित समाजाला देऊन मानवमुक्तीचा पुरस्कार केला. महाडचा चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, काळाराम मंदिर प्रवेश या

घटनांमुळे दलित समाजाला न्याय हक्क प्राप्त करून दिले. दलित साहित्य हे मानवी स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणारे, वर्णव्यवस्थेतून माणसाला मुक्त करणारे, माणसाचे मोठेपण व्यक्त करणारे साहित्य आहे. आंबेडकरांनी दलित समाजाच्या सर्वांगिण विकासासाठी महत्वाचे कार्य करून मानवमुक्तीचा लढा पुकारून दलितांना पारंपरिक जोखडातून मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला.

३.८.५ विज्ञाननिष्ठा:

सत्य, वास्तव, इंद्रिय संवेदनेने जाणता येणारे, कार्यकरण भावाने शोध घेता येणारे, बुद्धिग्रामाण्य स्वीकारणारे, प्रयोगांती निष्कर्ष मिळणारे ते विज्ञान भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये विज्ञानाला दूरचे मानल्यामुळे धर्मसत्तेच्या नावाखाली माणसाचे शोषण करता आले. त्यामुळे विज्ञाननिष्ठा दलित साहित्यात अतिशय महत्वाची मानली गेली आहे. धर्मसत्ता समाजव्यवस्थेला अनेक अनिष्ट प्रथा, परंपरा, देव भोळेपणा, अंधश्रद्धा या बाबींमध्ये गुंतवून ठेवते, या सर्व अनिष्ठ बाबींना विज्ञानाने साफ नकार दिला. दलित साहित्य केवळ वेदना, विद्रोह, नकार व्यक्त करत नाही; तर सुसंस्कृत समाजरचनेच्या बांधणीसाठी नव्या मूल्यांचा स्वीकार करते. वैज्ञानिक दृष्टिकोनामुळे बहुजन समाजाच्या जीवनातील अंधार दूर होऊ लागला. अनिष्ट प्रथा, परंपरा, रूढीच्या बंधनातून मानवाची मुक्तता वैज्ञानिक दृष्टीकोनामुळे दलित समाजात आली आणि दलित समाजाला नवे विचार, नवी दृष्टी विज्ञाननिष्ठ विचारांमुळे प्राप्त झाली.

३.९ दलित साहित्याची वाटचाल आणि विकास:

दलित साहित्य कधीपासून लिहिले गेले, त्याचा विकास कसा होत गेला याचा अभ्यास महत्वाचा आहे. वारकरी संप्रदायामध्ये संत चोखा मेळा यांनी स्वतःच्या जातीविषयीची मांडलेली वेदना ही पहिली वेदना मानली जाते. मी अस्पृश्य जातीतला असलो तरी माझी भक्ती हीन नाही, तिजा स्वीकार कर अशी आर्त वेदना मांडणारा संत चोखा हा पहिला दलित कवी म्हणता येईल. त्यानंतर कर्म मेळ्यानेही दलित जाणीव व्यक्त केली. तर आधुनिक काळात अण्णा भाऊ साठे यांनी कवितेतून दलित जाणीव व्यक्त केली. १९२५ ते २००० पर्यंत अनेक लेखकांनी दलितांच्या जीवनावर लेखन केले आहे. सुरुवातीच्या काळात दलितांच्या जीवनावर लेखन केले आहे. सुरुवातीच्या काळात दलितांच्या जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या साने गुरुजी, वा.म. जोशी, श्री. कृ. कोलहटकर, वि.स. खांडेकर, फडके, ग. अं. माडखोलकर, श्री. व्यं. केतकर, र. वा. दिघे या दलितेतर लेखकांवर म. गांधींच्या अस्पृश्यता निवारण चळवळींचा वैचारिक प्रभाव पडलेला आहे. त्यांच्या लेखनात वास्तवाचा अभाव असून अस्पृश्यता निर्मुलन व दलित समाजाचा विकास व्हावा हे प्रयोजन होते.

विभावरी शिरूरकर- ‘बळी’ या काढंबरीत मांग, गारूडी समाजाची वाताहत मांडली असून व्यंकटेश माडगूळकर- ‘देवा सटवा महार’ या कथेत दलितांचा विद्रोह प्रकट केला आहे. दलितांच्या जीवनाचे यथायोग्य चित्रण या दोघांच्या लेखनात सापडते. दलित लेखक आपल्या लेखनातून ‘स्व’ चा शोध घेतात. म्हणूनच दलितेवर लेखकांच्या लेखनापेक्षा तो वेगळे चित्रण करू शकतो.

३.९.१ दलित कविता:

कोणत्याही वाडमयातील ललित शाखेचे साहित्यबीज सर्वप्रथम स्वतंत्र नि सृजनशील अंतःकरणाच्या काव्यभूमीत लवकर रुजते. दलित साहित्यिकानी आपल्या अभिव्यक्तीसाठी काव्याचे माध्यम स्वीकारले आणि साहित्यनिर्मितीला एक नवा तोंडवळा प्राप्त झाला. दलित कवितेने परिवर्तनाच्या क्रांतितत्वाचा स्वीकार केल्यामुळे ही कविता स्वयंभू, वेगळी व प्रभावी ठरली. दलित कवितेला असे वेगळेपण तिच्या उगमातूनच लाभले. वारकरी संप्रदायामध्ये आर्त वेदना मांडणारा संत चोखा मेळा पहिला दलित कवी म्हणता येईल. त्यानंतर कर्ममेळ्यानेही दलित जाणीव मांडली.

आधुनिक काळात अण्णा भाऊ साठे यांनी- ‘जग बदल घालूनी घाव सांगून गेले मला भिमराव’ असा समाजपरिवर्तनाचा विचार शब्दबुद्ध केला. अन्यायाविरुद्धचा संघर्ष हा दलितांचा मुख्य हेतू आहे. त्यासाठी दलितांना भोगावी लागणारी अवहेलना, तुच्छता या साच्याची भेटक चित्रणे दलित कवितेने रेखाटली. वामन कर्डकांनी आपल्या कवितेतून देव, दैव, आत्मा, पुनर्जन्म नाकारला. बाबूराव बागूलांनी काव्यलेखनातून विद्रोह मांडला. वामन निंबाळकर, नामदेव ढसाळ, दया पवार, हिरा बनसोडे, यशवंत मनोहर, ज्योती लांजेवार, यांनीही दलित काव्यलेखनात आपला ठसा उमटवीला. कवी नारायण सुर्वे, केशवसुत, मर्देकरांच्यानंतर मराठी कवितेचा केंद्रबिंदू आहेत. आजच्या शोषित, पीडित जीवनाचे चित्रण ‘माझे विद्यापीठ’, ‘जाहीरनामा’ सारख्या काव्यसंग्रहातून धारदार शब्दकळांनी अविष्कृत केले.

प्रकाश जाधव- ‘दस्तखत’ (१९७८) यांनी महानगरीय दलित जीवन मांडले. लोकनाथ यशवंत- ‘आता हो होवून जावू द्या’ आणि ‘शेवटी काम झाले’ यांनी आंबेडकरी चळवळीतील अंतर्विरोध व ढोंग व्यक्त केले. नामदेव ढसाळ ‘गोलपिठा’, भुजंग मेश्राम आदिवासी जीवनाला दलित साहित्यातून चित्रीत केले. प्रल्हाद चेदवणकर- ‘ऑडिट’ मधून भोगलेल्या वास्तव जीवनाचे दर्शन घडते. ज. वि. पवार- ‘नाकाबंदी’ मधून ते संतप्त अंगार होऊन बरसतात. अर्जुन डांगळे- ‘छावणी हलते आहे’ या काव्यसंग्रहातून लढाऊ वृत्तीचे व संघर्षशील प्रवृत्तीचे जीवंत अनुभव अभिव्यक्त होताना दिसतात. यशवंत मनोहर- ‘उत्थानगुंफा’ मधून दलितांच्या अपरंपार दुःखाचे तेजस्वी रूप प्रकट होते. यशवंत मनोहर दलित कवितेतील एक धगधगता वणवा म्हणून परिचित आहेत. अरूण काळे- ‘रॉक गार्डन’, ‘सायनरचे शहर’, ‘नंतर आलेले लोक’ या काव्यसंग्रहांच्या माध्यमातून काळेंनी दलित साहित्याला व्यापक केले. त्यांची कविता दलित जीवनासह जागतिकीकरणाला भिडते केतन पिंपळपुरे- ‘सूर्यकंकण’ (१९९५) यांनी कवितेतून क्रांती व परिवर्तन मांडले. महेंद्र भवरे- ‘चिताक्रांत मलुखाचे स्वप्न’, ‘महासत्तेचे पिडादन’ मधून आंबेडकरी चळवळीतील मुखवटाधान्यांचे चित्र रेखाटले.

भुजंग मेश्राम, राजा ढाले, उमाकांत रणधीर, अरूण कांबळे, त्र्यंबक संकपाळे, प्रकाश जाधव, नीलकांत चब्हाण, भीसमसेन देठे, अरूण काळे, बबन चहांदे, मीना गजभिये, हीरा बनसोड, महेंद्र भवरे आदी अनेक नवोदित दलित कवी दलित कवितेच्या प्रवाहाला समृद्ध करताना दिसतात. दलित माणसाच्या अंतःकरणातील दुःखाचा पहिला आविष्कार प्रथम कवितेच्या रूपाने झाला.

३.९.२ दलित कथा वाडमय

अण्णा भाऊ साठे आणि बाबूराव बागूल यांची नावे दलित कथेच्या क्षेत्रात प्रांगभी घ्यावी लागतात. अण्णा भाऊ सोठे यांच्या- ‘खुळंवाडी’, ‘आंबी’, ‘लाडी’, ‘करारी’, ‘कृष्णाकाठच्या कथा’, ‘भानामती’, ‘गजाआड’ या बहुतेक कथातून भूक, संघर्ष व स्वातंत्र्य समता बंधुता दिसून येते तर काही कथातून मुंबईच्या बकाल वस्तीत जगणाऱ्या व जगण्याची जबर इच्छा असलेल्या गुन्हेगारी क्षेत्रातील माणसाचे अनुभव साकारलेले आहेत.

बाबूराव बागूल- ‘जेव्हा मी जात चोरली होती’, व जोपासते, विद्रोह मांडते आणि देव-धर्मापेक्षा माणसाचे मोठेपण मांडते. ‘सूड’ ही बागुलांची दीर्घ कथा दलित कथेचा आरंभबिंदू असलेली कथा होय. त्यांची कथा आपल्या जगण्याला, जीवनाला व जगाला प्रामाणिकपणे उजागर करते. योगिराज वाघमारे-‘उद्रेक’, ‘बेगडा’ येथे दलितांवरचे अन्याय आणि आंबेडकरी माणसाची ऐहिक लालसा व्यक्त होते. केशव मेश्वाम-‘झडप’, ‘खरवड’ या कथा समाजघटकातील ताणतणाव व्यक्त करतात. वामन होवाळ-‘बेनवाड’ येथे दलित माणसाची परवड, त्याचे दुःख, व्यथा व यातनामय जीवन मांडले आहे.

३.९.३ दलित कांदंबरी:

अण्णा भाऊ साठे यांच्यापासून दलित कांदंबरीचा प्रारंभ होताना दिसतो. अण्णा भाऊंच्या-‘फकिरा’ मधून अन्यायाविरुद्धचा संघर्ष, त्याने सुरु ठेवलेला लढा क्रांतिकारी आहे. माकडीचा माळ, वारणेचा वाघ, डोळे मोडीत राधा चाले, वैजयंता, रानगंगा, चंदन, तारा, आवडी, आघात, गुलाब, वैर यामधून समाजाच्या विविध स्तरातील माणसांची जगण्याची तळ्हा व समस्यांचा वेध घेतला आहे. शंकरराव खरातांनी-‘माणुसकीची हाक’, ‘मी मुक्त मुक्त’, ‘हातभट्टी’, ‘झोपडपट्टी’, ‘पारधी’, ‘गावचा टिनोपल गुरुजी’, ‘पोतराज’, ‘फुटपाथ’, ‘मसालेदार’, ‘गेस्ट हाऊस’, ‘मी माझ्या गावच्या शोधात’ या कांदंबन्यातून नव्या युगाची समता, दरिद्र्य, आर्थिक कोडी, बेईमानी, भ्रष्टाचार व उपासमार यांचे ज्वलंत चित्रण केले आहे.

बा.स. हाटे-‘युगविधान’ मध्ये महाडचा सत्याग्रह प्रकट होतो. तर भीम सेठे-‘इस्कोट’ या कांदंबरीत धर्मांतराचे दर्शन होते. उत्तम कांबळे यांच्या- ‘श्राद्ध’ मध्ये दलित चळवळीचे वर्णन येते. बाबूराव गायकवाड यांच्या ‘आग’ मध्ये नामांतर लळ्याचे वर्णन केले आहे. ना. रा. शेंडे-‘तांबडा दगड’ मधून आदिवासींचे जीवन उभे केले आहे. शरणकुमार लिंबाळे-‘हिंदू’, जी. के. ऐनापुरे-‘अभिसरण’, विजय सिरसाट-‘कुस्ती’ या कांदंबन्यातून दलित चळवळींच्या फुटीचे वर्णन येथे.

३.९.४ दलित आत्मकथन:

दलित साहित्याला आत्मकथनांची फार मोठी परंपरा आहे. दलित साहित्यात आत्मचरित्र लेखनाला खूप महत्व आहे. प्र. ई. सोनकांबळे यांचे ‘आठवणींचे पक्षी’ हे पहिले दलित आत्मकथन मानले जाते. दया पवार यांनी ‘बलुत’ म्हणजे समाजव्यवस्थेने तुडविलेल्या, दुःखागीने पोळलेल्या

दलित माणसाची दर्दभरी कहाणी आहे. ‘मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे’ मधून माधव कोंडविलकर यांचा पारंपारिक समाजव्यवस्थेमधून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न दिसून येतो.

लक्ष्मण माने यांच्या-‘उपरा’ या आत्मकथनातून भटक्या विमुक्त समाजाच्या जीवनाची परवड स्वानुभवातून कथन केली आहे. शंकरराव खरात-‘तराळ अंतराळ’ मधून जातिव्यवस्थेचा संघर्ष टिपला आहे. ‘अक्कारमाशी’ मधून शरणकुमार लिंबाळे यांनी जाती व्यवस्थेचे भेदक चित्रण केले आहे. कनीराम राठोड-‘तांडा’ मधून बंजारा समाजाचे दुःख मांडतात किंशोर काळे-‘कोल्हाट्याचे पोर’ मधून नाचनाऱ्या समाजाचे वर्णन करतात शांताबाई कांबळे-‘माज्या जन्माची चित्तरक्था’ मधून करतात, जातीय विषमतेचे चटके मांडले आहेत. बेबी कांबळे, विमल मोरे, जनाबाई गोऱ्हे, मुक्ता सर्वगोड या स्त्रियांनी ही आत्मकथने लिहून विविध विषय आपल्यासमोर नव्याने मांडण्याचा केलेला प्रयत्न स्तूत्य आहे.

३.९.५ दलित नाटक:

काव्य, कथा, काढंबरी या साहित्य प्रकारांपेक्षा नाटक हे सामाजिकांतीचे, जनसमूहाशी प्रत्यक्ष संवाद साधण्याचे आणि चटकन परिणाम करून जाणारे अत्यंत प्रभावी असे माध्यम आहे. दलित समाज आणि चळवळीच्या दृष्टीने नाटक मोठ्या प्रमाणात व्हायला हवे होते. परंतु प्रारंभीच्या काळात नाटक दुर्लक्षित राहिलेले दिसते. अलिकडे मात्र काही प्रमाणात नाटक लिहिले जात आहे. दलित नाट्याचे पहिले प्रवर्तक किसन फागूजी बनसोडे यांना मानले जाते. किसन बनसोडे यांनी-‘संत चोखामेळा’ (१९२४) हे पहिले नाटक लिहिले शिक्षण, समाज सुधारणा व धर्मसुधारणा अशी उद्दिष्ट्ये समोर ठेवून बनसोडे यांनी या नाटकाची रचना केली. प्रभाकर गणवीर यांचे-‘युगयात्रा’ (१९५५) हे नाटक गावकुसाबाहेरील समाजाचे दुःख मांडणारे आहे. ‘जिवंत झाल्या साऊल्या’ (१९७२) या नभोनाट्यात चिटणीसांनी आंबेडकरांच्या आंदोलनाचे प्रसंगचित्र रेखाटले आहे. गंगाधर पानतावणे यांचे-‘माणुसकीचे बंड’ (१९५७) आणि दत्ता भगत यांचे ‘वाटा पळवाटा’ हे नाटक महत्वाचे आहे.

३.१० शब्दार्थ

- **पसला हुआँ:** चुरगाळलेला, चोळला गेलेला
- **रोंदा या कुचला हुआँ:** तुडवणे, तुडविलेले
- **नष्ट किया हुआँ:** नष्ट केलेले, नाश केलेले

३.११ समारोप

प्रस्तूत घटकामध्ये दलित साहित्य प्रवाहाच्या अंगाने विविध व्याख्या, संकल्पना, प्रेरणा व स्वरूप पाहून दलित साहित्याचा आढावा घेतला आहे. शिवाय दलित साहित्याचे नामाभिधान, दलित

जाणिवांचा शोध घेतला आहे. दलित साहित्याची पार्श्वभूमी, प्रेरणास्त्रोत, वाटचाल आणि विकास यांचाही ऊहापोह केला आहे. एकूणच सारांशरूपाने विचार करता दलित साहित्य ही प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्धची प्रतिक्रिया आहे. विषम समाजरचनेमुळे अवमानित झालेल्या व्यक्तिंच्या दुःखाला दलित साहित्याने वाचा फोडली. म्हणूनच दलित साहित्य हे प्रस्थापितांच्या शोषण व्यवस्थेविरुद्धचा दंभस्फोट आहे. संस्कृतीने निर्माण केलेले अडथळे संपवून मानवाचे हित जोपासण्याची भूमिका दलित साहित्याने घेतली. जातीयतेमुळे माणसाला परस्परांपासून दूर जावे लागते, ती व्यवस्था संपवून समतेचा, बंधुतेचा, समान न्यायाचा पुरस्कार दलित साहित्यातून केला गेला. ग्रंथप्रामाण्य, अंधश्रद्धा, जुन्या रूढींचे उच्चाटन करून वैज्ञानिक जाणीव आविष्कृत करण्याचा प्रयत्न दलित साहित्याने केला.

३.१२ स्वयंअध्ययनसाठी प्रश्नोत्तरे

लघुतरी प्रश्न

- दलित साहित्य म्हणजे काय? ते सांगून प्रेरणा व स्वरूप स्पष्ट करा.

प्रास्ताविक:

दलित साहित्य हा अलिकडच्या काळात निर्माण झालेला वाढमय प्रकार आहे. तो साहित्य प्रवाह परिवर्तनाच्या चळवळीतून उदयाला आला; म्हणून जीवनाची बांधिलकी मानणारे दलित साहित्य आहे. जीवनातल्या वास्तव घटना, प्रसंगाला व्यक्त कराणारा वाढमय प्रकार आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर त्याचबरोबर महात्मा जोतीराव फुले यांच्या विचार कार्याची प्रेरणा मानून लिहिले गेलेले सामाजिक उथानासाठी निर्माण झालेले आहे.

‘दलित’ ही संकल्पना दलित जाणिवेच्या अनुषंगाने स्पष्ट केली तर ‘दलित साहित्य’ ही संकल्पना स्पष्ट करणे सोपे जाईल. पूर्वी दलित साहित्य ही संकल्पना संकुचित अर्थाने वापरली जात होती. अलिकडे मात्र त्याचा अर्थ बदलला. “माणसाच्या मुक्तीचा पुरस्कार करणारे माणसाला महान मानणारे वंश, वर्ण आणि जातिश्रेष्ठत्वाला कठोर विरोध करणारे जे साहित्य ते दलित साहित्य” अशी व्याख्या बाबुराव बागूल यांनी केली आहे.

विवेचन:

‘दलित’ ही संज्ञा आरंभी जातीव्यवस्थेतील सर्वात खालचा या अर्थाने वापरली जात होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचार कायनि प्रेरित होऊन आलेल्या साहित्यप्रवाहाने या शब्दाला नवा अर्थ दिला. समाज परिवर्तनाची, चातुर्वर्णव्यवस्था नाकारण्याची, समता प्रस्थापित करण्याची जाणीव दलित या संकल्पनेला मिळाली. त्यामुळे दलितांच्या जीवनानुभवाचे दर्शन घडवित असतानाच प्राप्त जीवनाची नव्याने मांडणी करण्याचे ध्येय दलित साहित्याच्या केंद्रस्थानी दिसून येते.

दलित साहित्य हे समग्र परिवर्तन मांडू पाहणारे, मानवी स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणारे, माणसाचे कर्तृत्व आणि मोठेपेण मांडणारे असल्यामुळे चळवळीचे स्वरूप दलित साहित्याला प्राप्त झाले आहे.

दलित साहित्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना प्रेरणास्थानी मानते. अनेक विचारवंतानी बुद्ध तत्वज्ञान, फुले तत्वज्ञान आणि मार्क्सचे तत्वज्ञान दलित साहित्याच्या प्रेरणास्थानी मांडून विचार मांडले असले तरी दलित साहित्यावर सर्वात अधिक प्रभाव हा डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांचा दिसून येतो. प्रखर विज्ञान निष्ठा आणि बुद्धीप्रामण्यावर आधारलेले आंबेडकरी तत्वज्ञान विशुद्ध मानवता मांडते. दलित साहित्यातही मानवतेचा विचार दिसून येतो.

दलित साहित्यामध्ये प्रामुख्याने वेदना, विद्रोह, नकार आणि विज्ञाननिष्ठा दिसून येते. पारंपरिक व्यवस्थेमुळे लाभलेले हीन जगणे, पशुवत आयुष्य, शुद्रपण याविषयीची वेदना दलित साहित्यात आढळते. ज्यामुळे गुलामीचे, दास्याचे जीवन लाभले त्याविरुद्धचा विद्रोह, माणूसपणाच्या आड येणाऱ्या प्रत्येक बाबींना नकार देत वैज्ञानिकता जोपासणारी जाणीव दलित साहित्यात येते. त्यामुळे समाजपरिवर्तनाच्या भूमिकेने दलित साहित्य आविष्कृत होताना दिसते. ते उघडउघड सामाजिक बांधीलकी स्वीकारते. समाज संस्कृतीची चिकित्सा करते.

समारोप:

एकंदरीत दलित साहित्य हे दलित जाणिवेचे, संबदेनशीलतेचे, मानवी स्वातंत्र्यांचा पुरस्कार करणारे, वर्णव्यवस्थेतून माणसाला मुक्त करणारे, माणसाचे मोठेपण मांडणारे आणि सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याच्या हेतूने लिहिले गेलेले साहित्य आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारकार्यांना प्रेरणा मानणारा एक साहित्य प्रवाह म्हणून दलित साहित्याकडे पाहता येते.

३.१३ सरावासाठी प्रश्न

- १) दलित साहित्याची परंपरा आणि विकास स्पष्ट करा.
- २) दलित साहित्याची पूर्व परंपरा व स्वरूप विशद करा.
- ३) ‘समाज परिवर्तनासाठी दलित साहित्याचा उद्य’ या विधानाशी चर्चा करा.
- ४) दलित साहित्यातून प्रकट होणारी दलित जाणीव स्पष्ट करा.
- ५) दलित साहित्याचे विशेष सविस्तर चर्चा करा.
- ६) दलित साहित्याच्या नामांतराची चर्चा करा.
- ७) दलित साहित्याचे प्रेरणास्त्रोत स्पष्ट करा.
- ८) दलित साहित्यातील सामाजिकता व चळवळी यावर सविस्तर चर्चा करा.

३.१४ वाचन

- १) मेश्राम योगेंद्र- दलित साहित्य उद्गम आणि विकास, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
- २) फडके भालचंद्र- दलित साहित्य वेदना आणि विद्रोह, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे.

- ३) कन्हाडे सदा- दलित साहित्याच्या निमित्ताने, लोकसाहित्य प्रकाशन, औरंगाबाद.
- ४) किरवले कृष्णा- दलित साहित्य आणि चळवळ, प्रतिमा प्रकाशन, मुंबई.
- ५) बागुल बाबुराव- दलित साहित्यः आजचे क्रांतिविज्ञान, दिशा प्रकाशन, विहितगाव, नाशिक.
- ६) मुलाटे वासुदेव- दलितांची आत्मकथने संकल्पना व स्वरूप; स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद
- ७) सांगोलेकर अविनाश- दलित साहित्यः प्रवाह आणि प्रकार, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
- ८) भगत दत्ता- दलित साहित्यः दिशा आणि दिशांतर
- ९) कुलकर्णी गो. म.- दलित साहित्यः प्रवाह आणि प्रक्रिया.

३.१५ उपक्रम

- १) दलित कवितेतील विद्रोही कवितांचे संकलन करा.
- २) दलित आत्मकथनातील बोलींचे निरीक्षण करा.
- ३) तुमच्या परिसरातील बोलीभाषेच्या संर्वधनासाठी प्रयत्न करा.
- ४) पूर्वीचा गावगाडा व अलीकडचा बदललेला गावगाडा यातील फरक समजून घेण्यासाठी वयोवृद्धांना भेटी द्या.

ब) आदिवासी साहित्य प्रवाह

आदिवासी साहित्य: व्याख्या, प्रेरणा, स्वरूप, वैशिष्ट्ये आणि विकास

३.१ उद्दिष्ट्ये

विद्यार्थीमित्रांनो, या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास

- आदिवासी साहित्याच्या व्याख्या व स्वरूप लक्षात येईल.
- आदिवासी साहित्याच्या निर्मितीमागील कारणे समजतील.
- आदिवासी साहित्याच्या प्रेरणा व वैशिष्ट्ये यांचे आकलन होईल.
- आदिवासींचे जीवन आणि संस्कृती समजून घेता येईल.
- आदिवासी साहित्याच्या वाटचालीतील ठळक टप्पे पाहता येतील.

३.२ प्रास्ताविक

आधुनिक भारताचा समाजशास्त्रीय विचार करताना बहुधा ‘शहरी भारत’ आणि ‘ग्रामीण भारत’ असे विधान केले जाते. असे विभाजन करताना एका समुहाकडे अभ्यासकांचे दुर्लक्ष होते. हा तिसरा भारत म्हणजे वनवासात राहणारा आदिम भारत होय.

स्वातंत्र्योत्तर काळात आपल्या देशामध्ये ज्या विविध राजकीय आणि सामाजिक घडामोडी घडताहेत त्याचा परिणाम म्हणून हा आदिवासी समाज वेगाने जागृत होत आहे. त्याला एक नवे आत्मभान प्राप्त होत आहे. ह्या समाजात साक्षरांची आणि शिक्षितांची संख्या अत्यल्प असली तरी मूठभर का होईना नवशिक्षित आणि उच्च शिक्षित तरूण ह्या समाजातून पुढे येत आहेत. स्वातंत्र्यानंतर आदिवासींमधून शिकून सवरून एक नवी पिढी पुढे आली. ह्या नवशिक्षित आदिवासी तरूणांनी नव्या जाणिवेने साहित्यनिर्मितीस सुरुवात केली. ही साहित्यनिर्मिती अल्प आणि स्फुट स्वरूपात असली तरी एका महत्वपूर्ण वाड्मयीन प्रवाहाचे प्रतिनिधित्व करणारी आहे.

साठोत्तरी मराठी वाड्मय प्रवाहातील महत्वाचा वाड्मय प्रवाह म्हणून आदिवासी साहित्याकडे पाहिले जाते. आदिवासी साहित्यप्रवाह समृद्ध व्हावा यासाठी आदिवासीच्या साहित्याचा अभ्यास केल्याशिवाय आदिवासी साहित्याची आपणाला ओळख करून घेता येणार नाही, अशी अनेक आदिवासी साहित्यिकांनी आपली भावना व्यक्त केली आहे. आदिवासी संस्कृती ही आदिवासी साहित्याची मूळ प्रेरणा असल्याने आदिवासी साहित्याचा जेव्हा आपण मागोवा घेतो तेव्हा आपणाला आदिवासींच्या साहित्याचा अभ्यास करणे महत्वापूर्ण ठरते.

वैश्विव मानवजातीच्या प्रारंभिक अवस्थेतील मानवी जीवनसमूह अवशेष म्हणून आदिवासींकडे पहावे लागेल. त्यांची संस्कृती ही सर्व संस्कृतींची मूलस्त्रोत आहे. म्हणून तर स्त्री-पुरुष समानता, किंबहुना स्त्रियांना प्रधान स्थान, मातृसत्ताक पद्धती, प्राणिप्रेम, सहकार्याची भावना, अल्पसंतुष्टता,

समूहनिष्ठा, धर्मनिरपेक्षता, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, माणूसकी, चराचराकडे समदृष्टीने पाहण्याची घटूपणे जपणारी मूळ्ये या संस्कृतीत आजही तितक्याच जीवंतपणे अवलंबिली जाताना दिसतात. त्यांच्या विधिविधानांतून, सणोत्सवांतून, दैवतविर्धोंतून, कथांतून, नृत्यगाण्यांतून, संगीतातून निसर्गाशी तादात्म्य पावून मिळणारा भूतलावरील अपरिमित निरपेक्ष आनंद ओतप्रोत भरलेला दिसतो. म्हणून आदिवासी साहित्यातून मानवी मूळ्यांचे व मानवी संस्कृतीचे अनोखे दर्शन घडते.

३.३ विषय विवेचन

आदिवासींमधून शिकून सवरून पुढे आलेल्या नवशिक्षित आदिवासी तरुणांनी काव्यलेखनास प्रारंभ केलेला आहे. आदिवासींच्या दुःखदैन्याचे, विद्रोह वास्तव चित्रण करणारी ही संघर्षप्रवण कविता आहे. रानावनातील वातावरण, त्यात गुजराण करणाऱ्या वन्य जमाती, त्यांचे पाडे, त्यांचे उदास भकास केविलवाणे जगणे, त्यांचे ज्वलंत प्रश्न, त्यांचे रुढी, परंपरांनी व अंधविश्वासांनी बेडीबंद झालेले स्वत्व, हे सर्व नवशिक्षित आदिवासी साहित्यिकांच्या काव्यप्रतिभेचे विषय होऊ लागले आहेत. हे सर्व साहित्य नियतकालिकांमधून स्फुटरूपाने व ग्रंथरूपाने आज प्रसिद्ध होऊ लागले आहे.

आदिवासी साहित्यात वेदना आहे, विद्रोह आहे आणि अभिनवेश आहे. आदिमांना रानावनात डांबणाऱ्या व्यवस्थेला दिलेला जाणीवपूर्वक नकार आहे. आणि आपण एका उज्ज्वल परंपरेचे पाईक आहेत ही जाणीव आहे. आपल्या ‘आयडेन्टी’ चा शोध घेऊ पाहणारी विजीगीषु वृत्ती आहे. एकूणच आदिवासींचे मुक्तीलढे निर्णयाप्रत नेण्याच्या जिद्दीने लिहिल्या गेलेले हे साहित्य आहे. म्हणून विद्रोही आणि क्रांतीची भाषा ह्या साहित्यासाठी अनिवार्य आहे.

१९२० ते स्वातंत्र्यापर्यंतच्या कालखंडात, अदिम, जीवनाविषयी भक्कम उदासिनता मराठी साहित्यात दिसून येते. बेचव व निसत्व जीवनाचा अनुभवच मराठी साहित्यात ह्या कालखंडात प्रकटत होता. आदिम जीवनाचे चित्रणच एकूण मराठी साहित्यात दुर्मिळ झाले होते. गावकुसाबाहेर रानावनात आरण्यक म्हणून जगणाऱ्या आदिमांच्या झोपड्याझोपड्यापर्यंत मराठी साहित्य पोहोचले नाही. आदिम समूहाचा उध्वस्त प्रपंच मराठी साहित्याचा विषय होऊ शकला नाही. त्यांच्या संस्कृतीच्या अंतःप्रवाहांना न्याय देण्याची गरज ह्या कालखंडातील मध्यमवर्गीय कवी-लेखकांना भासली नाही. अलिकडे विनायक तुमराम यांनी वेळोवेळी आदिवासी लोकसाहित्याचे महत्व पटवून दिलेले आहे. आदिवासी साहित्य चळवळीला गतिमान करण्यासाठी वेळोवेळी संमेलने, मेळावे आणि शिबिरे भरवून समृद्ध बोलीभाषेतून अभिव्यक्त होणाऱ्या साहित्य प्रवाहाला गतिमान करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. प्रस्तुत घटकामध्ये प्रामुख्याने आदिवासी साहित्य संकल्पना, प्रेरणा, स्वरूप, वैशिष्ट्ये संस्कृती आणि विकास यांचा अभ्यास करावयाचा आहे.

३.४.१ आदिवासी म्हणजे कोण ?

भारतीय संस्कृती कोशात ‘आदिवासी’ विषयी खालील माहिती मिळते, ‘आर्य व द्रविड’ हे भारतातील दोन मोठे मानव-समाज सोडून त्यांच्याही पूर्वी भारतात राहणाऱ्या किंवा बाहेरच्या देशातून येऊन वने व पर्वत ह्यांच्या आश्रयाने स्थायिक झालेल्या जमातींना वन्य जाती किंवा आदिवासी असे म्हणतात.

अलिकडे ‘आदिवासी’ हा शब्द विशिष्ट भाषा बोलणाऱ्या, विशिष्ट जीवन पद्धतींनी व परंपरांनी नटलेल्या आणि शेकडो वर्षे जंगलापहाडात जीवन जगत असताना आपली धार्मिक आणि सांस्कृतिक मूळ्ये जोपासणाऱ्या मानव समुहाची ओळख करून देण्यासाठी वापरला जातो आणि फार मोठ्या प्रमाणावर त्यांच्या सामाजिक दुःखावर, उध्वस्त प्रपंचावर हळहळही व्यक्त केल्या जाते. कधी अर्धनन राहून, कधी लंगोटी नेसून शिकार करण्यासाठी रानोमाळ वणवण भटकल्यामुळे त्यांना ‘वनवासी’ किंवा ‘वन्य जमाती’ म्हणून ओळखण्याचा प्रघात पडला आहे. कोणी त्यांना सहानुभूतीने ‘धरतीची लेकरे’ म्हणतात. गिरीकंदरात शेकडो वर्षे वास्तव्य करीत राहिल्यामुळे कोणी ‘गिरीजन’ म्हणणेही योग्य समजतात. ‘आदिपुत्र’ किंवा ‘वनपुत्र’ ह्याही नावांनी त्यांना ओळखले जाते. ‘जंगलचे अनभिषिक्त राजे’ म्हणूनही त्यांचा अनेक ठिकाणी उल्लेख केला जातो.

काही प्राश्चात्य विद्वानांनी त्यांना Aboriginal म्हटले आहे. डॉ. घुर्येसारख्या जागतिक कीर्तीच्या संशोधकाने व पंडिताने त्यांना So-called Aborigines (तथाकथित मूळ निवासी) म्हटले आहे व Backward Hindus मागासलेले हिंदू म्हणून संबोधले आहे. आदिवासींचे कैवारी पूज्य ठक्करबाप्पा व पूज्य गांधीजी ह्यांनी त्यांना ‘मूळ निवासी’ म्हटले आहे. अलिकडे डॉ. भाऊ मांडवकर आणि डॉ. गोविंद गारे ह्या अभ्यासकांनी ह्या वन्य जमातींसाठी ‘आदिम’ हा शब्द वापरला आहे. सुप्रसिद्ध समाजसेविका व आदिवासींच्या हितचिंतक सौ. कुसुम नारगोलकर आणि शाम नारगोलकर ह्यांनी त्यांना ‘जंगलचे राजे’ म्हणून संबोधले आहे.

आदिवासी म्हणजे निश्चित कोण, आदिवासी ठरविण्याच्या शास्त्रीय कसोट्या कोणत्या हे प्रश्न महत्वाचे आहेत. ह्यासाठी म्हणूनच मानववंश शास्त्रज्ञांनी वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून दिलेल्या व्याख्या अभ्यासणे आवश्यक आहे. गिलीन आणि गिलीन ह्यांच्या मते, “उकर विशिष्ट भू-प्रदेशावर राहणारा, समान बोली बोलणारा व समान सांस्कृतिक जीवन जगणारा पण अक्षरओळख नसलेल्या स्थानीय गटांच्या समुच्ययाला आदिवासी म्हणतात.” आदिवासी ह्या शब्दाची व्याख्या करताना डब्ल्यू. जे. पेरी म्हणतात, “समान बोलीभाषा बोलणाऱ्या व एकाच समान भू-प्रदेशावर वास्तव्य करणाऱ्या समुहाला आदिवासी समाज असे म्हणतात.”

डॉ. रिब्हर्स म्हणतात, “ज्या समुहातील सदस्य एकसमान बोलीभाषा बोलतात, युद्ध वगैरेसारख्या उद्दिष्टपूर्तीकरिता एक होऊन झाटतात अशा सरळ व साध्या सामाजिक समुहाला आदिवासी समाज असे म्हणतात.” बोगार्डस् ह्यांच्या मते, आदिवासी ह्या शब्दाची व्याख्या अशी, “सुरक्षिततेची जरूरी, रक्तसंबंधाचे बंध, समान धर्म ह्या वर आदिवासी समूह आधारलेला असतो.”

राल्फ पिडीटन ह्यांनी ‘ट्राइब’ ह्या शब्दाची व्याख्या करताना म्हटले आहे, “आदिवासी हा समान बोली बोलणाऱ्या, एकाच भू-प्रदेशात वास्तव्य करणाऱ्या आणि सांस्कृतिक एकजिनसीपणा बाळगणाऱ्या लोकांचा गट होय.”

इ. स. १९६२ साली शिलांगमध्ये आदिवासी समितीच्या परिषदेने आदिवासींची खालीलप्रमाणे व्याख्या केली आहे,

‘एकाच समान भाषेचा वापर करणारा, एकाच पूर्वजांपासून उत्पत्ती सांगणारा, एका विशिष्ट भू-प्रदेशात वास्तव्य करणारा, तंत्रशास्त्रीय ज्ञानाच्या दृष्टीने मागासलेला, अक्षरओळख नसलेला व रक्तसंबंधावर आधारित सामाजिक, राजकीय रीतिरिवाजांचे प्रामाणिकपणे पालन करणारा एकजिनसी गट म्हणजे आदिवासी समाज होय.’

३.५.१ आदिवासी लोकसाहित्याची व्याख्या

सामूहिक निसर्गावलंबित्व, जीवनजाणिवा आणि परंपरा या आदिवासी लोकसाहित्याच्या निर्मितीप्रेरणा मानल्यानंतर आदिवासी लोकसाहित्याची व्याख्या समजून घेणे महत्वाचे आहे. लोकसाहित्याच्या अनेक अभ्यासकांनी आदिवासी लोकसाहित्याच्या ज्या व्याख्या केलेल्या आहेत, त्या महत्वाच्या असून आदिवासी लोकसाहित्याच्या अभ्यासाचे स्वरूप स्पष्ट करण्यास महत्वाच्या वाटतात.

१) “आदिम मानवाची अभिव्यक्ती म्हणजे लोकसाहित्य होय.”

-प्रभाकर मांडे

२) “आदिसंतानानी उच्चारलेला पहिला ध्वनी म्हणजे लोकसाहित्य होय.”

-शरद व्यवहारे

अभ्यासकांनी आदिवासी लोकसाहित्याच्या ज्या व्याख्या केलेल्या आहेत त्या आदिवासी लोकसाहित्य निर्मितीच्या संकल्पनेजवळ जाणाऱ्या आहेत.

३) “जी कलाकृती हृदयातून डिग्रपते आणि हृदयापर्यंत पोहोचते आणि मानवी जीवन फुलवते, रुजवते आणि सुंदर करते ते आदिवासी लोकसाहित्य होय.”

-वाहरू सोनवणे

४) “आदिम संस्कृतीचे लेणे जोपासणे म्हणजे आदिवासी लोकसाहित्य होय.”

-भाऊ मांडवकर

प्रस्तुतच्या सर्व आदिवासी लोकसाहित्याविषयाच्या व्याख्येतूनच परंपरेने चालत आलेल्या आदिवासी जीवनातील विचार, श्रद्धा, भावना, रुढी, परंपरा, देवदेवता, विधी, निसर्गाचा लावलेला

अर्थ, निसर्गाच्या अनुकरणातून निर्माण झालेले नृत्य, नाट्य, गीत आणि संगीत या कलांचा आविष्कार म्हणजे आदिवासी लोकसाहित्य होय असे समानरूप मानणे योग्य वाटते.

३.५.२ संकल्पना

आदिवासी जमाती जंगल, डोंगर आणि पर्वतांच्या आश्रयाने राहत असल्यामुळे आजपर्यंत फार कमी अभ्यासकांनी तिथपर्यंत जाण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. आदिवासी लोकसाहित्य संकल्पनेचा विचार करण्यापूर्वी पहिल्यांदा आदिवासी लोकसाहित्यातील लोक समजून घेणे महत्वाचे ठरते. कारण आदिवासी लोकसाहित्य हे आदिवासी लोकांच्या जीवन जाणिवांना केंद्रस्थानी ठेवणारे साहित्य आहे. आदिवासी लोकसाहित्यातील लोक, निसर्गपरंपरा, आदिम इतिहास, सौंदर्यभावना, नीतितत्वे आणि आपल्या बोलीभाषा या समान तत्वांशी जोडलेले आहेत. या संदर्भात विनोद कुमरे लिहितात, “आदिवासी माणसाला एक वैभवशाली इतिहास आहे. जगाच्या आरंभाएवढाच जुना आदिम इतिहास त्यांच्या पाठीशी आहे.”

लोकसाहित्य शब्दातील ‘लोक’ हा शब्द महत्वाचा मानल्यानंतर आदिवासी लोकसाहित्यातील लोकविषयक अनेक अभ्यासकांच्या ज्या संकल्पना स्पष्ट होतात, त्यांचा पुढीलप्रमाणे विचार करता येईल. वा. गो. आपटे लिहितात, “लोक=भुवन, वसतिस्थान, प्रजा, परकी माणसे, जाती” परंतु प्रस्तुतच्या ‘लोक’ विषयीची संकल्पना विस्ताराने स्पष्ट होत नाही. ‘लोक’ आणि ‘साहित्य’ या दोन वेगवेगळ्या शब्दापैकी ‘लोक’ या शब्दाचा विचार केल्यानंतर ‘साहित्य’ या शब्दाविषयीची व्यापकता समजून घेणे महत्वाचे ठरते. आदिवासी लोकसाहित्याच्या व्यापकतेसंदर्भात वाहरू सोनवणे लिहितात, “आदिवासींचे आदिम जीवनाशी असलेले नाते, आर्यपूर्व संस्कृतीचे स्वतंत्र अस्तित्व जपणारे, निसर्गाशी जवळीक साधून जीवन जगणारे वेगळ्या संस्कृतीचे दर्शन व्यक्त करणारे भाषा, व्यवसाय धर्म, परंपरा ही समान तत्वे जोपासणारे आहे. तसेच त्यांच्या समाजात गाणी, गोष्टी, नाटके आणि कलाकृती आहेत त्या शब्दबद्ध नाहीत.”

हजारो वर्षांपासून चालत आलेल्या परंपरा ज्या कधी थकल्या नाहीत त्या परंपरा मौखिक स्वरूपात आजही आदिवासी जनजीवनात साठवलेल्या आहेत. प्रस्तुतच्या आदिवासी लोकसाहित्यातील साहित्याच्या व्यापकतेची वाहरू सोनवणे यांची व्याप्ती महत्वाची असून आदिवासी लोकसाहित्याची ओळख करून देते.

३.६ स्वरूप

भूतकाळापासून वर्तमानकाळापर्यंतच्या मानवी इतिहासाचा शोध घ्यायचा प्रयत्न केल्यास आपणाला आदिवासी लोकसाहित्याचे महत्व लक्षात येते; कारण आदिवासी लोकसाहित्यातूनच भाषा, समाज, मानववंश, मानसशास्त्र, इतिहास यांचा वारसा अभिप्रेत होत असतो. आदिवासींच्या परंपरागत कला आणि आजच्या लोककला यांच्या समन्वयातून आपणाला अपेक्षित अर्थ प्राप्त होतो.

आजचा सुसंस्कृत विज्ञानवादी, आधुनिक मानवसमूह ज्या आदिम जीवनसंर्दर्भातून चालत येऊन प्रगल्भ अवस्थेपर्यंत पोहोचला आहे याची माहिती आदिवासी लोकसाहित्यातून मिळण्यास मदत होते.

एखाद्या साहित्यप्रवाहाचे महत्व त्या साहित्यप्रवाहातील जीवनजाणिवा, निर्मितीप्रेरणा आणि स्वरूप यावरून ठरत असते. म्हणूनच आदिवासी साहित्याचे स्वरूप पाहणे उचित ठरते. आदिवासी लोकसाहित्यातून अभिव्यक्त होणाऱ्या परंपरा इतर समाजांतील सामाजिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक परंपरांपेक्षा वेगळ्या आहेत. आदिवासी समाजातील माणूस जन्माला आल्यापासून मृत्यूपर्यंत आदिवासी लोकसाहित्यात मोलाची भर घालताना दिसून येतो.

लोकसाहित्याचे निर्माते हे आदिवासीच आहेत. यासंदर्भात लिहिताना रव्हिंद्रनाथ टागोर म्हणतात. “अत्यंत प्राचीन काळी भारतभूमीच्या आदिसंतानांनी लोकसाहित्य व लोककला निर्माण करून देशाची संस्कृती सिद्ध केली आहे.” एकविसाव्या शतकातील अभ्यासकांनी आदिवासी लोकसाहित्याचा अभ्यास महत्वाचा वाटतो; कारण आजच्या आदिवासींच्या पाड्यांवरून चित्रित होणारे भावविश्व समजून घेतल्यास माणसाच्या आदिम जीवनाची ओळख होते. आज आदिवासी समाजातील गीते, कथा, नाटके आणि ज्या कला आहेत, त्या शब्दबद्ध झालेल्या नाहीत. यांना जी हजारो वर्षांची परंपरा आहे, ती परंपरा आजही जोपासली जाते त्यामुळे हेच खरे साहित्य आहे. आदिवासींची बुद्धी तल्लख आहे. त्यांना शेकडे, गीते, कथा तोंडपाठ आहेत. आपले जंगलातील पूर्वज आनंदाने आपली गीते गात असताना, कथा सांगताना त्यांना आजही अभिमान वाटतो.

आदिवासी लोकसाहित्य हे खन्या अर्थाने साहित्याचे मूळ आहे. त्याचा कर्ता अनामिक आहे. आदिवासींच्या लोककथा, लोकगीते, देवदेवतांच्या, प्राण्यांच्या उत्पत्ती कथा आणि मरणाच्या कथा, यातुप्रधानता, बोलण्याच्या पद्धती, म्हणी, वाक्प्रचार, कोडी, उखाणे हा आदिवासी लोकसाहित्याचा आद्य प्रकार होय. त्याचा उगम कोठे, केव्हा आणि कसा झाला, त्याचा कर्ता कोण हे कुणालाही सांगता आले नाही तरी आदिवासी अनादीकाळापासून या साहित्यावर जगलेला आहे, वाढलेला आहे. अनादी काळाचे हे त्याचे मौखिक साहित्य त्याचा जीवनाचा महत्वाचा भाग बनून अविष्कृत होत आहे हेच आदिवासी साहित्याचे स्वरूप आहे.

३.७ आदिवासी साहित्याचे प्रकार-भेद

‘आदिवासी साहित्य’ हे व्यापक स्वरूपाचे साहित्य आहे. गम ते कोरकू जमातीवरील साहित्य असो व गोंड, भिल, परधान, कोलाम, आंध्र, महादेव कोळी, वारली ह्या जमातीवरील साहित्य असो किंवा आणखी इतर कोणत्याही जमातीवरील साहित्य असो, त्या सर्वांचा समावेश आदिवासी साहित्यातच होईल. आदिवासी जीवन-संस्कृतीच्या अभ्यासकांनी आदिवासींच्या लोकसाहित्याचाही अभ्यास अलिकडे सुरु केल्यामुळे बरेचसे लोकसाहित्य उजेडात आले आहे. त्याचे लिखित साहित्य व अलिखित साहित्य असे दोन प्रकार पडतात. लिखित आदिवासी साहित्याचे कालिक भेद व प्रांतिक भेद अभ्यासाच्या सोईसाठी पाडले जातात.

- १) गोंड आदिवासी भाषा आणि साहित्य
- २) माडिया आदिवासी भाषा आणि साहित्य
- ३) कोलाम आदिवासी भाषा आणि साहित्य
- ४) भिल्ल आदिवासी भाषा आणि साहित्य
- ५) वारली आदिवासी भाषा आणि साहित्य

आदिवासी समाज आर्थिक व सामजिकदृष्ट्या मागे असेल पण सांस्कृतिकदृष्ट्या तो पुढे आहे, हे मान्य केलेच पाहिजे. रानावनांच्या, डोंगरदन्यांच्या आणि नदीनाळ्यांच्या आश्रयाने जीवन जगत आलेल्या ह्या समाजाने शेकडो वर्षे लोटून गेलीत तरी आपले सांस्कृतिक वैभव अजूनही टिकवून ठेवले आहे. सामाजिक परिवर्तनाच्या आणि नागरीकरणाच्या सपाटून सुरु असलेल्या प्रक्रियेतही ह्या जीवनाचे सांस्कृतिक अंग अजून तरी अबाधित राहिले आहे.

३.८ आदिवासी साहित्याची प्रेरणा

आदिवासी हा लोकसाहित्याचा निर्माता आहे. तिच खरी आदिवासी साहित्याची खरी प्रेरणा आहे. अनेक आपत्तींना तोंड देऊन, त्रास सहन करून आदिवासींचा हा अमूल्य ठेवा ज्यांनी शब्दबद्ध केला त्या सर्वांचे कार्य फार मोलाचे आहे. त्यांच्या भरीव प्रयत्नांमुळे आणि अथक परिश्रमांमुळे आदिवासी लोकसाहित्य आज स्वतंत्रपणे उभे राहू शकले.

आदिवासी लोकसाहित्य हे आदिवासी लोकजीवनाचा आविष्कार करणारे साहित्य आहे. म्हणून आदिवासी लोकसाहित्याची निर्मिती प्रेरणा लोकजीवन मानणे महत्वाचे वाटते. आदिवासी साहित्याची आतापर्यंत चार संमेलने संपन्न झाली असून आदिवासी साहित्याने आपले स्वतंत्र अस्तित्व प्रस्थापित केले आहे, हे अमान्य करून चालणार नाही. दलितांनी जसे प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्ध रणशिंग फुंकले तसे आदिवासींनीही फुंकले आहे. परंतु संस्कृतीच्या दावणीला बांधल्या गेलेल्या आदिवासींची अस्मिता दलित-अस्मितेच्या मानाने अधिक क्रांतिमान होऊ शकली नाही. परंतु शिक्षणप्रसाराच्या हळुवार प्रक्रियेने उशिरा का होईना आदिवासींचे आत्मभान जागले. आदिवासींच्या मनावर झालेल्या निसर्गसंस्कृतीची अभिव्यक्ती म्हणजे आदिवासी साहित्याची प्रेरणा मानावी लागते.

आदिवासी लोककथांच्या निर्मिती प्रेरणांचा विचार केल्यास त्या व्यक्तीगत आणि सामूहिक स्वरूपाच्या दिसतात.

ह्या साहित्यात वेदना आहे, विद्रोह आहे आणि अभिविनेश आहे. आदिमांना रानावनात डांबणाच्या व्यवस्थेला दिलेला जाणीवपूर्वक नकार आहे. आणि आपण एका उज्ज्वल परंपरेचे पाईक आहोत ही जाणीव आहे. आपल्या ‘आयडेन्टिटी’ चा शोध घेऊ पाहणारी विजीगीषु वृत्ती आहे. एकूणच, आदिवासींचे मुक्तीलढे निर्णयाप्रत नेण्याच्या जिद्दीने लिहिल्या गेलेले हे साहित्य आहे. म्हणून विद्रोही आणि क्रांतीची भाषा ह्या साहित्यासाठी अनिवार्य आहे.

३.९ आदिवासी साहित्याची वैशिष्ट्ये

- १) आदिवासी साहित्य सामाजिक, सांस्कृतिक आणि सामूहिक भावना अभिव्यक्त करते.
- २) आदिवासींचे जीवन, त्यांची धर्मसंस्कृती, त्यांच्या रुढी, परंपरा, त्यांचे सणोत्सव व देवदेवता, त्यांचे जटील, सामाजिक व आर्थिक प्रश्न, त्यांच्या समृद्ध बोलीभाषा, त्या बोलीभाषेतील जीवनानुभव ठासून भरलेले आणि परिस्थितीजन्य वैशिष्ट्यांची छाप असलेले आहे. आदिवासी लोकसाहित्यातील लोककथांचा विचार करता, विनायक तुमराम यांनी सांगितलेली ही वाड्मयीन वैशिष्ट्ये आहेत.
- ३) आदिमांची लोकभाषा, त्यातील शब्दवैभव आणि अर्थवैभव आदिवासी साहित्याची शक्तिस्थळे होत. ह्या वैभवानेच आदिवासी साहित्य इतरांच्या नजरेत चटकन भरणार आहे.
- ४) आदिवासी साहित्य हे सामाजिक जाणिवेतून प्रस्फुरित झालेले साहित्य आहे.
- ५) भारतीय समाज जीवनाच्या शेकडो वर्षे रानावनात डांबून ठेवल्या गेलेल्या एका दुर्लक्षित अंगाचे सर्व प्रकारचे प्रश्न घेऊन हे साहित्य आज आले आहे.
- ६) शेकडो वर्षांचे दुःख मुकाट्याने पचवूनही आपले अस्तित्व कसेबसे टिकवून ठेवलेल्या रानावनातल्या लोकांचे आक्रंदन घेऊन हे साहित्य आले आहे.
- ७) आदिवासी साहित्याची चळवळ आपले स्वतंत्र अस्तित्व सिद्ध करू पाहते.
- ८) आदिवासी लोककथांमधून अभिव्यक्त होणारी मौखिक बोली ही मराठी भाषेचा महत्वाचा घटक असून मराठी भाषेचे ते एक महत्वाचे रूप आहे.
- ९) आदिवासी बोलीभाषेची परंपरा सामाजिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या महत्वाची आहे.
- १०) प्रस्थापित व्यवस्थेने आपल्याला नागविले आहे ह्याचे भान ठेवूनच तो साहित्यप्रवासास निघाला आहे.

३.१० आदिवासी साहित्य वाटचाल आणि विकास

साठोतरी मराठी वाड्मय प्रवाहातील महत्वाचा वाड्मय प्रवाह म्हणून आदिवासी साहित्याकडे पाहिले जाते. आदिवासी संस्कृती ही आदिवासी साहित्याची मूळ प्रेरणा असल्याने आदिवासी साहित्याचा अभ्यास करीत असतांना आदिवासी साहित्याची वाटचाल आणि विकास यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. आदिवासी लोकसाहित्याचे संकलन पाश्चात्य आणि भारतीय अभ्यासकांनी केले आहे.

सरोजिनी बाबर, दुर्गा भागवत, प्रभाकर मांडे, नंदापूरकर, भाऊ मांडवकर, शैलजा देवगावकर, अनिल सहस्रबुद्धे या भारतीय अभ्यासकांनी आदिवासी साहित्याचे संकलन करून पुस्तकरूपाने प्रकाशित करण्याचे काम केलेले दिसते. आदिवासी अभ्यासकांनी केलेल्या आदिवासी

लोकसाहित्याच्या अभ्यासात गंगाराम आवारी, डॉ. गोविंद गारे, व्यंकटेश आत्राम, डॉ. मोतीरावण कंगाली, चामुलाल राठवा, वीरसिंग पाडवी, सुभाष पावरा, डॉ. पुष्पा गावित, डॉ. माहेश्वरी गावित, लक्ष्मणराव टोपले यांनी महत्वाची भर घातलेली दिसते.

प्रथम पाश्चात्य विचारवंतानी केलेला आदिवासी लोकसाहित्याचा अभ्यास पाहता येईल. व्हेरिअर एल्वीन आणि शामराव हिवाळे यांनी, 'सॉज ऑफ फॉरेस्ट' (१९४४) यातून गोंड, बैगा, परधान या आदिवासी जमातीची गाणी दिलेली आहेत. १९१६ साली प्रसिद्ध झालेल्या 'द ट्राईब्ज अॅण्ड द कास्ट्स ऑफ द सेन्ट्रल प्राव्हीन्सेस ऑफ इंडिया' या ग्रंथात रसेल-हिरालाल यांनी महाराष्ट्रातील गोंड, भिल्ल, कोरकू, पारधी, परधान इ. जमातींची लोकगीते व लोककथा विस्ताराने दिलेल्या आहेत. जे. एफ. हेविट- 'रूलिंग रेसेस ऑफ प्री-हिस्टॉरिक टाईम्स इन इंडिया' (१९७२) यात गोंड, माडियांच्या लोककथा सांगितल्या आहेत. गोंड आदिवासींमध्ये प्रसिद्ध असलेल्या जंगो व लिंगोच्या कथा व गीते सी. हॅमनडार्फ यांनी त्यांच्या 'द गोंडज ऑफ आंघ्र प्रदेश' या ग्रंथात विस्तारणे दिलेल्या आहेत.

आदिवासेतर अभ्यासकांनी केलेला आदिवासींच्या लोकसाहित्याचा अभ्यास पाहणे तितकेच महत्वाचे आहे. या संकलन कार्यात अनेकांनी अपूर्ण योगदान दिले आहे. के के सावे- 'द वारलीज' (१९४५), एस. हिवाळे- 'द परधान्स ऑफ द अप्पर नर्बदा व्हॅली' (१९४६), कुसुम वारगोलकर व वसंत नारगोलकर- 'जंगलचे राजे' (१९५५), डॉ. मांडवकर- 'कोलाम' (१९६६), 'आदिम' (१९८३) विदर्भातील माडियांच्या लोकगीतांचा संग्रह करणाऱ्यांच्या यादीत प्रा. माधव बावणे यांचा समावेश करणे आवश्यक आहे. महत्वाचे म्हणजे महाराष्ट्रातील विविध आदिवासी जमातींच्या लोकसाहित्याचे संकलन संपादन करण्याचे विशेष कार्य डॉ. सरोजिनी बाबर ह्यांनी केले. 'आदिवासींचे सण उत्सव' हे त्यांनी संपादित केले पुस्तक होय. डॉ. प्रभाकर मांडे- 'लोकसाहित्याचे अंतःप्रवाह' (१९७५), अ. ज.. राजुरकर- 'चंद्रपूरचा इतिहास' (१९८२) प्रा. सुदाम जाधव- 'भिल्ल जीवन आणि आविष्कार' (१९८२) या सर्व अभ्यासकांनी मोलाचे कार्य केले.

स्वातंत्र्यानंतर आदिवासी समाजात शिक्षणाचे प्रमाण वाढल्याने तरूण वर्गाने नव्या जाणिवेने सामाजिक बांधिलकीतून आदिवासींच्या प्रबोधन कार्यास सुरुवात केली. लोकगीते, म्हणी, उखाणे, लोककथा यांचा संग्रह केला. हे कार्य सुशिक्षित आदिवासी मंडळींनी केले. त्यात गंगाराम आवारी, महादेव कढू, गोविंद गारे, भुजंग मेश्राम, मोतीराम कंगाली यांचा उल्लेख करणे गरजेचे आहे. गंगाराम जानू- 'आदिवासींची लोकगीते' (१९८२), महादेव गोपाळ कढू- 'आदिवासींची गोड गाणी' (१९८४), याबरोबर आदिवासी समाजातील तडफदार व विद्रोही कवी भुजंग मेश्राम यांनी गोंड जीवनातील प्रचलित म्हणींचा संग्रह करून त्यातील सामाजिक आशय व सौंदर्य शोधून काढण्याचा प्रयत्न केला.

समाजसेवकांच्या प्रबोधनकार्याची फलनिष्टती म्हणून आज आदिवासी समाज बोलू व लिहू लागला आहे. आदिवासींमधून शिकून सवरून पुढे आलेल्या नवशिक्षित आदिवासी तरूणांनी

काव्यलेखनास प्रारंभ केला आहे. आदिवासींच्या दुःखदैन्याचे, विद्रोहाचे वास्तव चित्रण करणारी ही संघर्षप्रवण कविता आहे. रानावनातील वातावरण, त्यात गुजराण करणाऱ्या वन्य जमाती, त्यांचे पाडे, उदास-भकास केविलवाणे जगणे, त्यांचे ज्वलंत प्रश्न, रूढी, परंपरा, अंधविश्वासांनी बेडीबंद झालेले स्वत्व हे सर्व नवशिक्षित आदिवासी साहित्यिकांच्या काव्यप्रतिभेदे विषय होऊ लागले आहेत. शिक्षणामुळे या समाजाला नवे आत्मभाव प्राप्त झाले आहे. आज आदिवासी समाजातील नवशिक्षित तरुण नव्या जाणिवेने साहित्य निर्मिती करू लागला आहे. मात्र मराठी साहित्यात आदिवासी जीवनाचे चित्रण अत्यंत विरळच दिसते.

आदिवासी जीवनावरील मराठीत प्रकाशित झालेल्या कांदबन्या पुढीलप्रमाणे-आचार्य शंकर रामचंद्र भिसे-‘जंगलातील छाया’, वि.वा. हडप-‘गोदाराणी’, डॉ. महाश्वेतादेवी-‘आरण्येर अधिकार’, डॉ. अनिल सहस्रबुद्ध-‘डांगाणी’, वा. ब. कर्णिक-‘वाडागीण’, गो. नी. दांडेकर-‘जैत रे जैत’ याबरोबर आदिवासींच्या जीवनातील संघर्षाचे चित्रण करणारी प. त्रि. सहस्रबुद्धे ह्यांची ‘पहिली सलामी’ ही कादंबरी १९४८ साली प्रसिद्ध झाली. नलिनी सहस्रबुद्ध-‘राणी दुर्गावती’, दादा देशकर-‘न्यायदंड’, एकूणच ह्या कादंबन्यातून आदिवासींच्या जीवनातील संघर्ष, कधी स्वप्नरंजन, तर वास्तवाचे भान इ. विषय येतात. एकंदीत, स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात तरी निदान मराठी साहित्यात आदिवासी जीवनाचे विरळ का होईना, चित्रण येऊ लागले हे अमान्य करून चालणार नाही.

कथा-कादंबन्या व काव्यक्षेत्राप्रमाणेच नाट्यक्षेत्रही आदिवासींच्या जगण्यापासून फार दूर होते. फारच थोड्या नाटककारांनी आदिम जीवनावर नाट्यलेखन करण्याचा प्रयत्न केला. ‘तंट्या भिल्ल’ हे आदिवासींच्या जीवनातील अटक संघर्षाचे वास्तवचित्रण करणारे नाटक, अपवाद म्हणता येईल. विश्वनाथ खैरे यांचे ‘एकलव्य’ (१९७२) हे तीन अंकी नाटक उदाहरण म्हणून सांगता येईल.

आदिवासी कर्वींचा पहिला प्रातिनिधिक काव्यसंग्रह म्हणून ‘मोहोळ’ या काव्यसंग्रहाचा उल्लेख करावा लागतो. १९४७ ते १९८५ ह्या कालखंडात आदिवासी साहित्यिकांच्या स्वतंत्र अशा फारच साहित्यकृती उपलब्ध आहेत. त्यामुळे मासिके, वृत्तपत्रे आणि संशोधन पत्रिका ह्यामधून प्रकाशित झालेल्या आदिवासींच्या लेखनावर अवलंबून राहावे लागते. भुजंग मेश्राम-‘आदिवासी कविता’ (१९७६), हा काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाला. १९८५ नंतरच्या काळात आदिवासी साहित्यिकांच्या काही साहित्यकृती प्रसिद्ध झाल्या त्यातील काही कवितासंग्रह पाहण्यासारखे आहेत. वाहरू सोनवणे-‘गोधड’ (१९८७) प्रा. विनायक तुमराम-‘गोंडवन पेटले आहे’ (१९८७), भुजंग मेश्राम-‘उलगुलाब’ (१९९०), डॉ. निलकांत कुलसंगे-‘इंद्रियारण’ (१९९०), पुरुषोत्तम शेळमाके-‘वणसूर्य’ (१९९१), प्रा. वामन शेळमाके-‘जगवा मने पेटवा मशाली’ (१९९१) ही काव्यनिर्मिती अल्प प्रमाणात असली तरी त्यामागील सामाजिक प्रेरणा महत्वपूर्ण आहेत.

आदिवासींच्या जीवनाचे गाढे अभ्यासक श्री व्यंकटेश आत्राम यांचे आदिवासी जीवनावर ‘दोन क्रांतीवीर’ (१९६८) हे पुस्तक प्रसिद्ध झाले. ल. सु. राजगडकर यांचा ‘हितगुज’ (१९७८) पत्रसंग्रह प्रसिद्ध झाला. याव्यतिरिक्त आदिवासी संशोधन केंद्राचे संचालक व आदिवासी जीवनाचे चितक डॉ.

गोविंद गारे ह्यांची आदिवासी जीवन, धर्म आणि संस्कृती यावर प्रकाश टाकणारी अनेक पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत. आदिम संस्कृतीचे अभ्यासक एम. सी. कंगाले यांनी 'कोया धर्माचा इतिहास' मधून आदिम लोकनृत्य, लोकगीते आणि त्यांचे अंतःप्रवाह तपासण्याचा प्रयत्न केला आहे.

लोकसाहित्याच्या अभ्यासाला गती आल्यामुळे, रानावनातील आदिमांचे लोकसाहित्य अभ्यासाचा विषय होऊ लागले आहे. हे आदिवासी साहित्याच्या उज्ज्वल यशाचे आहे. आता मात्र आदिवासी समाजातील नवशिक्षित आदिवासी तरूण नव्या जाणिवेने प्रेरणेने साहित्यानिर्मिती करू लागलेले आहेत. दलित साहित्य जसे समता, स्वातंत्र्य, न्याय, बंधुता ह्या मानवी मूल्यांचा पुरस्कार करते तसेच आदिवासी साहित्यही करते, गावकुसाबाहेरील वेदनांचे प्रतिनिधित्व करते. आदिवासी साहित्य हे ह्या भूमीने प्रसविलेल्या आदिम जाणिवांचे, वेदनांचे शब्दरूप आहे. विद्रोही वाड्मय लिहितानाच आदिपुत्रांच्या भावभावनांची आणि अंतरीच्या उमाळ्याने ओथंबलेल्या आदिवासींच्या लोकवाड्मयाची जोपासना ह्या साहित्याने करण्यावरच आदिवासी साहित्याचे वाड्मयीन यश निर्भर राहणार आहे.

३.११ समारोप

शिक्षणप्रसाराच्या हळुवार प्रक्रियेने उशिरा का होईना आदिवासींचे आत्मभान जागले. दलितांनी जसे प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्ध रणसिंग फुंकले तसे आदिवासींनीही आदिवासी साहित्य हे वनसंस्कृतीचे नातलग साहित्य असून या भूमीने प्रसविलेल्या आदिम जाणिवांचे, वेदनांचे शब्दरूप आहे. आदिवासींच्या साहित्यातून प्रस्थापित मूल्यव्यवस्थेविषयीची चीड आणि नकार त्यांच्या साहित्यातून अपरिहार्यपणे आविष्कृत होते. जे जे कालबाह्य, पीडक आणि अन्यायकारक आहे, त्याच्या भंजनाला विद्रोह प्रवृत्त होतो, पण त्याचवेळी विद्रोही प्रवृत्ती नव्या मूल्यांची प्रतिष्ठापणा करीत असते.

विद्रोही वाड्मयाची निर्मिती करीत असताना सुद्धा नुसतीच आक्रस्ताळेपणाची भूमिका आदिवासी साहित्यिकांनी घेऊ नये. कारण नुसत्याच आगपाखड करण्याच्या प्रक्रियेत हे साहित्य स्वतःचे अस्तित्वच हरवून बसण्याचा धोका संभवतो. ह्या साहित्याची परिवर्तनक्षमता आणि परिणामकारकता वाढविण्याकडे आदिवासी साहित्यिकांनी लक्ष पुरविले पाहिजे. हे साहित्य कोणत्याही प्रस्थापित साहित्याची नक्कल वा प्रतिकृती होणार नाही ह्याचीही दक्षता घेतली जावी. ह्या साहित्याचे निराळेपण चटकन डोळ्यात भरेल इतके ते आदिमांच्या जीवन-संस्कृतीशी, व्यथा-वेदनांशी, आशा-आकांक्षांशी आणि सामाजिक प्रश्नांशी समरस झाले पाहिजे, नव्हे ते एकजीव झाले पाहिजे.

३.१२ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न आणि उत्तरे

लघुतरी प्रश्न

- आदिवासी साहित्याचे स्वरूप सांगून त्याची वाटचाल स्पष्ट करा.

प्रास्ताविक : साठोतरी मराठी वाडमय प्रवाहातील महत्वाचा वाडमय प्रवाह म्हणून आदिवासी साहित्याकडे पाहिले जाते. आदिवासी साहित्यप्रवाह समृद्ध ब्हावा यासाठी आदिवासीच्या साहित्याचा अभ्यास केल्याशिवाय आदिवासी साहित्याची आपणाला ओळख करून घेता येणार नाही, अशी अनेक आदिवासी साहित्यिकांनी आपली भावना व्यक्त केली आहे. आदिवासी संस्कृती ही आदिवासी साहित्याची मूळ प्रेरणा असल्याने आदिवासी साहित्याचा जेव्हा आपण मागोवा घेतो तेव्हा आपणाला आदिवासीच्या साहित्याचा अभ्यास करणे महत्वपूर्ण ठरते.

विवेचन : आदिवासी लोकसाहित्य हे खन्या अर्थाने साहित्याचे मूळ आहे. त्याचा कर्ता अनामिक आहे. आदिवासीच्या लोककथा, लोकगीते, देवदेवतांच्या, प्राण्यांच्या उत्पत्ती कथा आणि मरणाच्या कथा, यातुप्रधानता, बोलण्याच्या पद्धती, म्हणी, वाक्प्रचार, कोडी, उखाणे हा आदिवासी लोकसाहित्याचा आद्य प्रकार होय. त्याचा उगम कोठे, केव्हा आणि कसा झाला, त्याचा कर्ता कोण हे कुणालाही सांगता आले नाही तरी आदिवासी अनादीकाळापासून या साहित्यावर जगलेला आहे, वाढलेला आहे. अनादी काळाचे हे त्याचे मौखिक साहित्य त्याचा जीवनाचा महत्वाचा भाग बनून अविष्कृत होत आहे आणि हेच आदिवासी साहित्याचे स्वरूप आहे.

आदिवासी साहित्याच्या वाटचाल आणि विकासामध्ये पाश्चात्य विचारवतांनी केलेला आदिवासी लोकसाहित्याचा अभ्यास हा टप्पा महत्वाचा ठरतो. यानंतर आदिवासेतर अभ्यासकांनी या वाटचालीत मोलाचे कार्य केले. तिसन्या टप्प्यांमध्ये आदिवासी लेखकांनी आदिवासी साहित्य समृद्ध करण्यासाठी मोलाचे योगदान दिले. स्वातंत्र्यानंतर आदिवासी समाजात शिक्षणाचे प्रमाण वाढल्याने तरुण वर्गाने नव्या जाणिवेने सामाजिक बांधिलकीतून आदिवासीच्या प्रबोधन कार्यास सुरुवात केली. लोकगीते, म्हणी, उखाने, लोककथा, यांचा संग्रह केला. हे कार्य सुशिक्षित आदिवासी मंडळींनी केले. त्यात गंगाराम आवारी, महादेव कडू, गोंविद गारे, भुजंग मेश्राम, मोतीराम कंगाली यांचा उल्लेख करणे गरजेचे आहे.

समाजसेवकांच्या प्रबोधनकार्याची फलनिष्ठती म्हणून आज आदिवासी समाज बोलू व लिहू लागला आहे. आदिवासीच्या दुःखदैन्याचे, विद्रोहाचे वास्तव चित्रण करणारी ही संघर्षप्रवण कविता आहे. शिक्षणामुळे या समाजाला नवे आत्मभान प्राप्त झाले आहे. आदिवासी जीवनावरील प्रकाशित झालेल्या काढबन्यातून त्यांच्या जीवनातील संघर्ष, स्वप्नरंजन तर कधी वास्तवाचे भान प्रकट झालेले दिसते. ‘गोदाराणी, आरण्येर अधिकार’, ‘डांगामी’, ‘वाडागीण’ या काढबन्यांचा विशेषतः उल्लेख करावा लागेल. कथा-काढबन्या व काव्य क्षेत्रप्रमाणेच नाट्यक्षेत्रही आदिवासीच्या जगण्यापासून दूर

होते. ‘तंस्या भिल्ल’ हे आदिवासांच्या जीवनातील अटळ संघर्षाचे वास्तव चित्रण करणारे नाटक अपवाद म्हणता येईल.

आदिवासी कर्वींचा पहिला काव्यसंग्रह म्हणून ‘मोहोळ’ या काव्यसंग्रहाचा उल्लेख करावा लागतो. भुजंग मेश्राम ‘आदिवासी कविता’, वाहरू सोनवणे-‘गोधड’, विनायक तुमराम ‘गोँडवन पेटलेले आहे’ अशी ही काव्यनिर्मिती अल्प असली तरी त्यामागील सामाजिक प्रेरणा महत्वाची आहे.

समारोप : आदिवासींमध्यला नवशिक्षितांचा एक वर्ग आज एका नव्या जाणिवेने, प्रेरणेने, आणि विद्रोही भूमिकेने वाटचाल करू लागलेला आहे. आपल्या व्यथा-वेदना, भावभावना आणि दाहक जीवनानुभव आपल्या बोलीभाषेतून मांडू लागलेला आहे. सोबतच प्रस्थापित व्यवस्थेने आपल्याला नागविले आहे. ह्याचे भान ठेवूनच तो साहित्यप्रवासास निघाला आहे. त्यामुळे प्रस्थापित मूल्यव्यवस्थेविषयीची चीड आणि नकार त्यांच्या साहित्यात अपरिहार्यपणे प्रकट होणारच.

३.१३ सरावासाठी प्रश्न

- १) आदिवासी साहित्याच्या उदयाची कारणे स्पष्ट करा.
- २) आदिवासी साहित्याच्या व्याख्या व स्वरूप विषद करा.
- ३) आदिवासी साहित्याच्या प्रेरणा व वैशिष्ट्ये थोडक्यात सांगा.
- ४) आदिवासी लोकसाहित्याची संकल्पना स्पष्ट करा.
- ५) आदिवासींचे जीवन व संस्कृती तुमच्या शब्दात वर्णन करा.
- ६) आदिवासी साहित्य म्हणजे काय ते सांगून आदिवासींची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
- ७) आदिवासी म्हणजे कोण सांगून त्याच्या व्याख्या लिहा.

३.१४ अधिक वाचन

- १) डॉ. विनायक तुमराम: आदिवासी साहित्य, स्वरूप आणि समिक्षा, विजय प्रकाशन, नागपूर.
- २) डॉ. दिपककुमार वळवी: आदिवासी लोककथा, संकल्पना आणि स्वरूप, स्वछंद प्रकाशन, कोल्हापूर.
- ३) भुजंग मेश्राम: आदिवासी कविता, सेवा प्रकाशन, अमरावती.
- ४) वि. श्री. कुलकर्णी: ‘भारतातील आदिवासी वंश’, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती
- ५) सुदाम जाधव: भिल्ल जीवन आणि अविष्कार, कुलसचिव, मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

- ६) गुरुनाथ नाडगोंडे: भारतीय आदिवासी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
- ७) भालचंद्र फडके: दलित साहित्य: वेदना आणि वेद्रोह, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे.
- ८) सुधीर फडके: महाराष्ट्रातील आदिवासी व त्यांचे प्रश्न, जोशी आणि लोखंडे प्रकाशन, पुणे.

३.१६ उपक्रम

- १) आदिवासी भागात बोलल्या जाणाऱ्या म्हणी व वाकूप्रचारांची यादी करा.
- २) आदिवासींच्या बोली भाषेचे संकलन करून संशोधन प्रकल्प तयार करा.
- ३) आदिवासी लेखकाची भेट घेऊन त्याची मुलाखत घ्या.
- ४) आदिवासी साहित्य चळवळीत सहभाग घ्या.

क) ग्रामीण साहित्य प्रवाह

ग्रामीण साहित्य: व्याख्या, प्रेरणा, स्वरूप, वैशिष्ट्ये आणि विकास

३.१ उद्दिष्टे

विद्यार्थीमित्रांनो या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास-

- ग्रामीण साहित्याच्या उदयामागील कारणे समजतील.
- ग्रामीण साहित्याच्या व्याख्या व स्वरूप लक्षात येईल.
- ग्रामीणता, ग्रामसंस्कृती व ग्रामीण संवेदनशीलता या संज्ञांचे स्वरूप समजून घेता येईल.
- ग्रामीण साहित्याची प्रेरणा व वैशिष्ट्ये यांचे आकलन होईल.
- ग्रामीण साहित्याचा विकास समजून घेता येईल.
- ग्रामीण साहित्याच्या वाटचालीतील ठळक टप्पे पाहता येतील.
- ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीचे अवलोकन करता येईल.

३.२ प्रास्ताविक

साठोत्तरी मराठी साहित्यात विविध वाड्मयीन चळवळी आणि त्यातूनच विविध वाड्मयीन प्रवाह निर्माण झाले. साहित्यप्रवाहाचा उदय म्हणजे समाज जीवनातील विविध घडामोर्डींना दिलेली एक प्रतिक्रिया असते. समाजातील विविध परिवर्तनातून व विचारमंथनातून लेखकांची एक पिढी निर्माण होत असते. दलित, आदिवासी, ग्रामीण आणि स्त्रीवादी हे चार सक्स साहित्यप्रवाह १९६० नंतर चळवळीशी बांधून उदयास आलेले आहेत. विशिष्ट विचारसरणीने लेखन करणारे साहित्यिक त्या वाड्मय प्रवाहाचे प्रतिनिधित्व करीत असतात. स्वातंत्र्यपूर्व काळात दलित व ग्रामीण साहित्यात विशिष्ट एक प्रवृत्ती आढळत नव्हती परंतु १९६० नंतर मात्र ती शोधता येते. या बरोबरच या प्रवाहांची नंतर सैद्धांतिक मांडणीही झाली.

साहित्यामध्ये कृषिकेंद्रित समाजरचनेचा शोध घेणे हे ग्रामीण साहित्याच्या मुळाशी येते तर चातुर्वर्णव्यवस्थेला नकार देऊन समताधिष्ठित समाजरचनेची मांडणी करणे हे दलित साहित्याच्या मुळाशी असते. प्रत्येक साहित्यप्रवाहाच्या संज्ञा, शब्दकोश, संकल्पना, संज्ञा, स्वरूप, विशेष, वाटचाल या गोष्टी परिपूर्ण आहेत. ग्रामीण साहित्यात प्रामुख्याने गाव, गावकरी, शेत, शेतकरी, ग्राम, खेडे, निसर्ग, श्रद्धा, ग्रामीण लोकांच्या समस्या, जाणिवा, तेथील भूत-भविष्य, वर्तमानातील धागेदारे, लागेबांधे, दुष्काळ, पीकपाणी, शहरी संस्कृतीचे ग्रामसंस्कृतीवर होणारे आक्रमण मोठ्या खेड्यांचे वेगाने होणारे शहरीकरण, जागतिकीकरणाचा परिणाम, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या या सान्या गोष्टींचे प्रतिबिंब ग्रामीण साहित्यात उमटते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात ग्रामीण हा शब्द, ग्राम, गाव, खेडे या अर्थाने वापरला गेला असला तरी कालांतराने चळवळीने या शब्दाला जाणिवेचा अर्थ प्राप्त करून दिला.

मराठी साहित्यात ग्रामीण साहित्यप्रवाह का निर्माण झाला? त्याचे स्वरूप काय? त्याची प्रेरणा कोणती? त्याचा विकास कसा झाला? याचा अभ्यास आपल्याला या घटकात करावयाचा आहे.

३.३ विषय विवेचन

१९२० नंतर मराठी लेखकांनी ग्रामीण साहित्य लेखनास प्रारंभ केला आणि १९६० नंतरच्या काळात ग्रामीण साहित्य चळवळ अस्तित्वात आल्याचे दिसते. ग्रामीण साहित्याचे स्वरूप, प्रेरणा आणि वाटचाल समजून घ्यायची असेल तर या साहित्याच्या समृद्ध परंपरेचा निर्देश करावा लागेल. ती परंपरा म्हणजे शेती करण्याची, आपल्या शेतकऱ्याची परंपरा होय. शेतीशी संबंधित समूहांचा समावेश असलेली ग्रामसंस्कृती त्याचा संदर्भ इथे अटक्पणे येतो. मात्र केवळ ग्रामीण जीवनाचे दर्शन घडविण्याची लेखकांची अभिलाषा आपल्याला अगदी अलीकडच्या शंभर वर्षापासून प्रकर्षने जाणवते. याला महात्मा फुल्यांनी निर्माण केलेल्या वैचारिक साहित्याचा मोठा संदर्भ आहे.

मराठी भाषेत आपल्याला गाथासप्तशतीच्या रचनांपासून ते थेट महानुभाव व वारकरी संप्रदायाच्या परंपरांमध्ये शेती आणि शेतकऱ्यांचे अनेक संदर्भ आढळून येतात. ग्रामीण साहित्य विशेषत: गावाशी, शेतीशी, निसर्गाशी आणि तिथल्या माणसांशी निगडित आहे. ग्रामीण भागाचे संस्कार झालेल्या, ग्रामीण भागात राहिलेला माणसूच काळी आणि पांढरीचे चित्रण वास्तवपणे रेखाटू शकतो. काळी म्हणजे शेतीभाती व पीकपाणी होय. पांढरी म्हणजे गावातील लोकरीती, सण-वार, रुढी, परंपरा, श्रद्धा, अंधश्रद्धा, जाणिवा अशा बाबी ज्यांच्याशी निगडीत आहेत; ते ग्रामीण लोक आणि गाव होय.

३.४ ग्रामीण म्हणजे काय?

ग्राम या शब्दावरून ‘ग्रामीण’ हा शब्द तयार झाला आहे. ‘ग्राम’ हा संस्कृत शब्द आहे. मराठीत त्याचा गाव असा अर्थ आहे. खेड्यात वास्तव्य करून राहणारा समूह व त्यात समाविष्ट होणाऱ्या शेती-भाती-रीती संस्कृतीचे दर्शन घडविणारे ते ‘ग्रामीण’ होय. मराठीत अशा प्रकारचे दर्शन जे साहित्य घडवते ते ग्रामीण साहित्य होय. म्हणूनच शेतीचे संदर्भ घेऊन आलेल्या जीवनव्यवस्थेला ग्रामीण साहित्याने प्राधान्य दिले. आपल्या अंगभूत वेगळेपणामुळे ‘ग्रामीण साहित्य’ हा प्रवाह अभ्यासकांनी मान्य केला असून आजमितीला ग्रामीण साहित्य विपूल प्रमाणात लिहिल्याचे दिसते. खेड्यापाड्यातील मराठी भाषिकांच्या भावभावनांचे दर्शन या साहित्यातून घडते.

‘खेड्याकडे चला’ हा म. गांधींचा संदेश आणि शिक्षणाच्या प्रसारामुळे गावोगावी नवोदित साहित्यिकांची पिढी निर्माण होऊन, ते ग्रामीण साहित्यात मोलाची भर घालीत आहेत. ग्रामीण म्हणतात खेड्यातील शेती, निसर्ग, झाडे, पशु-पक्षी आणि तेथील माणसाचे खडतर जीवन डोळ्यासमोर उभे राहते. ग्रामीण साहित्याचे ‘ग्रामीणतत्व’ शोधून त्याचे योग्य व्यवस्थापन करणे, साहित्याच्या ग्रामीणत्वाचा नव्या सैद्धांतिक भूमिकेसाठी वापर होण गरजेचे वाटते. यातूनच ‘ग्रामीणता’ या मूल्याची चर्चा मराठी समीक्षकांनी केली. खेड्यात राहणारा लेखकच तेथील वर्णन अधिक

डोळसपणे करू शकतो. त्याची निरीक्षण शक्ती ग्रामीण साहित्याला न्याय देऊ शकते. सहाजिकच खेड्यातील रुढी, परंपरा, प्रथा यांचे चित्रण त्यात येते. अंधश्रद्धा, अज्ञान आदीचे तपशील म्हणजेही ग्रामीण असे अनेक समज रुढ झाले आहेत. ग्रामीण भागातून जन्म घेऊन तेथेच शिक्षण घेत वाढलेल्या कलावंताचे सामाजिक वास्तव म्हणूनच ग्रामीणत्वाच्या स्पर्शीने भारलेले असणार, त्या लेखकाच्या जगण्याला त्याच्या रहिवासी परिसराचा मोठा संदर्भ चिकटलेला असतो. ग्रामीण जीवनातून फुलणारे, ग्रामीण वास्तवातून साकार होणारे साहित्य ते ग्रामीण असे म्हणता येईल.

३.५ व्याख्या

ग्रामीण साहित्याची संकल्पना व्यापक आहे. ग्रामीण साहित्याची चळवळ हीच खरी ग्रामीण साहित्याची प्रेरणा आहे. ग्रामीण साहित्याच्या या व्यापक ‘भाना’ चा प्रत्यय ‘ग्राम’, ‘ग्रामीण’, ‘ग्रामीण साहित्य’ इ. संकल्पनांची जी स्पष्टीकरणे या चळवळीकडून करण्यात आली आहेत, त्यातूनही येतो. ‘ग्रामीण’ या शब्दाचा या प्रवाहाला केवळ ‘ग्रामातील’, ‘खेड्यातील’ व ग्रामीण साहित्य म्हणजे केवळ ग्रामीण माणसासंबंधीचे, खेड्यासंबंधीचे साहित्य असा संकुचित अर्थ अभिप्रेत नाही. यासंदर्भात अनेक विचारवंतानी केलेल्या व्याख्या पहाणे गरजेचे आहे.

- **डॉ. आनंद यादव:** “‘ग्रामीण हा शब्दप्रयोग फक्त ग्रामातील व्यवस्थेशी निगडीत नाही त्याचा अर्थ शहरी व्यवस्थेव्यतिरिक्त जी भारतीय जीवनव्यवस्था आहे. त्या सर्व व्यवस्थेला व्यापणारा, असा अर्थ या चळवळीला अभिप्रेत आहे.” या प्रवाहाच्या अन्य भाष्यकारांचे विचारही अशाच स्वरूपाचे आहेत.
- **डॉ. द. भि. कुलकर्णी:** “‘ग्रामीण याचा अर्थ ग्रामाच, ग्रामातील, ग्रामविषयक ते सर्व.’”
- **अंबादास माडगूळकर:** “‘ग्रामीण साहित्य म्हणजे ग्रामीणांनी ग्रामीणांचे अस्सल जीवनदर्शन घडविणारे देशी वळणाचे साहित्य.’” अशी चळवळीच्या अभिविवेशापोटी ग्रामीण साहित्याची व्याख्या करण्याचा प्रयत्नही दर्शविता येणार असला तरी, त्यापेक्षा ग्रामीण साहित्याची संकल्पना व्यापक आहे.
- शहरेतर कृषिनिष्ठा व कृषिअधिष्ठित अशा जीवनाचे प्रतिबिंब असणारे सगळेच साहित्य ग्रामीण साहित्याला आपले वाटते.
- **गो. म. कुलकर्णी:** “‘ज्यात आजचे वा कालचे ग्रामजीवन, त्याचे मनोव्यापार, सांस्कृतिक संवेदन सखोलपणे आणि सर्वांगिन स्वरूपात व्यक्त होते असे साहित्य म्हणजे ग्रामीण साहित्य होय.’”
- **डॉ. कैलास सार्वेकर:** “‘ग्रामीण जनजीवनाचे ग्रामीण संवदेनशीलतेने केलेले चित्रण ज्या साहित्यात आलेले असते ते ‘ग्रामीण साहित्य’ होय.’”

यातील ग्रामीण हे विशेषण खेडे, खेड्याशी संलग्न कृषिजीवन, शेतीशी निगडीत व्यवस्था, खेड्यातील जनजीवनाचे कष्ट, हर्ष, दुःख, दारिद्र्य, रुढी, परंपरा, संस्कृती या सान्यांचा निर्देश करते. या संदर्भात डॉ. आनंद यादव यांनी घेतलेली भूमिका स्पष्ट वाटते. ती म्हणजे, “शहरी व्यवस्थेव्यतिरिक्त जी भारतीय जीवनव्यवस्था आहे त्या सर्व व्यवस्थेला व्यापणारा असा अर्थ या सर्वांची संवेदना ज्यात व्यक्त होते, ते ग्रामीण साहित्य.” डॉ. नागनाथ कोतापल्ले यानीही अलीकडे मांडलेली ‘नव-ग्रामीणते’ ची संकल्पना त्या संदर्भात लक्षात घेण्यासारखी आहे. या सर्व बाबी या प्रवाहाच्या व्यापक वैचारिक भूमिकेला अनुसरूनच आहेत. म्हणूनच गावच्या मातीचे संस्कार, तेथील समूहाची जीवनशैली, माती आणि माणसं याबद्दलचा जिव्हाळा, गावच्या समस्या व परंपरा तसेच निसर्ग आणि बोली यांची आत्मीयता ज्या साहित्यात असते त्याला ‘ग्रामीण साहित्य’ असे म्हणता येईल.

३.६ ग्रामसंस्कृती

ग्रामसंस्कृतीचे सखोल आकलन ग्रामीण साहित्याच्या निर्मिती आधीच लेखनबद्ध झाले होते. ‘गावगाडा’ हे समाजशास्त्रीय लेखन असूनही मराठी गद्याचा उत्तम आविष्कार असल्याचे डॉ. नागनाथ कोतापल्ले यांनी स्पष्ट केले आहे. शेतीला उपयुक्त अशा तयार झालेल्या ग्रामरचनेत शेती केंद्रस्थानी आहे. काळी आणि पांढरी असा आपण ज्याचा उल्लेख करतो. त्या संदर्भात येणाऱ्या सर्व बाबींना ग्रामसंस्कृती म्हणता येईल. काळी आणि पांढरी मिळून गावाचा देह होतो असे त्रि. ना. अत्रे यांनी नमूद केले आहे. ‘खेडणे म्हणजेच जमीन कसणे’ हे सूत्र पाहता शेती हे खेड्याचे प्रमुख वैशिष्ट्य होय. पेरणीसाठी योग्य जमीनीत शेतकरी व मजूर एकत्र जमीन कसतात, त्याला खेडे असे म्हटले आहे.

‘काळी’ आणि ‘पांढरी’ हे खेड्यातील परवलीचे शब्द. पांढरी म्हणजे- ग्रामीण समूहाने राहावयाची जागा होय. या पांढरीत कुणाचे घर कुठे असावे, मंदिर, गल्या, पाटलाने कोठे रहावे, अस्पृश्य समाजाने कुठे वस्ती करावी अशी पांढरीची नियमबद्ध व्यवस्था असते. संस्कृती कोशात या ग्रामरचनेचे आठ प्रकार नोंदवले आहेत. काळी म्हणजे- शेतकरी ज्या मातीत शेतात कष्ट करतो ती शेतजमीन होय. शेतकऱ्याला साह्यभूत असणारे इतर जात घटक ग्रामीण वास्तवाचा मोठा भाग आहेत. तो बारा बलुतेदार म्हणून ओळखला जातो. उदा. कुंभार, चांभार, सुतार, लोहार, कोष्टी, तेली, सोनार, न्हावी, माळी, कोळी, धनगर, वेसकर, रामोशी, कैकाडी, वडारी हे होत. याव्यतिरिक्त- वासुदेव, वैदू, जोशी, भुते, पिंगळे, जोगते हे मागतकरी आहेत. त्रि. ना. अत्रे- गावगाडा (१९२५) मध्ये लिहून, शेतीसाठी अवजारे तयार करण्यापासून तर ग्रामसंस्कृतीमधील प्रत्येक घटकाला उपयुक्त सेवा देण्यासाठी अशा बलुतेदारीची व्यवस्था उभी राहित्याचे स्पष्ट केलेले आहे. वरील ग्रामव्यवस्थेला त्यांनी ‘गावगाडा’ असे संबोधलेले आहे.

आमचा गाव बदलापूर- (१९३४) श्री. ना. गो. चाफेकर, गावरहाटी- वि. म. दांडेकर आणि जगताप, त्रि. ना. अत्रे गावगाडा आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची- ग्रामगीता हे चारही पुस्तके

उल्लेखनीय आहेत. पूर्वीच्या खेड्याची रचना आणि ग्रामसंस्कृतीचे चित्रण या पुस्तकातून केले आहे. सान्यांच्या केंद्रस्थानी शेतकरी असून ग्रामसंस्कृती हीच ग्रामीण साहित्याची रुपरेषा प्रकट करताना दिसते.

३.७ ग्रामीणता

युगानुयुगे खेड्याच्या मध्यवर्ती शेतीचेच सूत्र राहिले आहे. ग्रामीण भागाच्या सर्व व्यवच्छेदक विशेषनांच आपण ग्रामीणता म्हणून ओळखतो. साहित्यात ग्रामीण साहित्य म्हणताच डोळ्यासमोर संपूर्ण गावठाण्याचे चित्र येते. खरेतर ग्रामीण साहित्य असा साहित्याचा वेगळा प्रकार मानायचा का? याबद्दल या साहित्य चळवळीच्या व साहित्य निर्मितीच्या सुरुवातीलाच वाद होता. यासंदर्भात डॉ. गो. मा. पवार म्हणतात, “ग्रामीणत्वाला स्वतः सिद्ध असे मूल्य नाही. ग्रामीण साहित्य ही संज्ञा मूल्यसूचक नसून ग्रामीण साहित्य ही सोयीसाठी वापरावयाची वर्णनपर संज्ञा आहे. ग्रामीण साहित्य ही सोयीसाठी वापरावयाची वर्णनपर संज्ञा आहे. ग्रामीण हे विशेषण विशिष्ट लेखनात कशाचे चित्रण आहे, याचा फक्त निर्देश करते. म्हणून ग्रामीण जीवनाचे, मनाचे चित्रण करणारे साहित्य ते ग्रामीण साहित्य म्हणता येते. कथा, काढंबरी, कविता या वाड्यमयप्रकारांना एवढ्याच अर्थने हे विशेषण लावता येते.” आजअखेर ग्रामीण साहित्याची वाटचाल व विकास पाहता पवारांचे विचार पूर्णतः स्वीकारणीय नाही हे लक्षात येते.

गावगाड्याचे मध्यवर्ती केंद्र शेती आणि शेतकरी हेच आहे. शेतकरी ही केवळ एक व्यक्ती नसून संस्कृती आहे. शेती केवळ उदरनिर्वाहाचे साधन नसून ती एक जीवनशैली आहे. ग्रामीण साहित्य म्हणताच; गावची वेस, चावडी, घाट, देवळ, नदी, ओढे, नाले, शेत, शिवार, बांध, सर्व पशू, पक्षी, प्राणी, सर्व माणसे यांचे सहजीवन आढळू लागते. या प्रत्येक घटकाचे आपापसातले नाते, ज्या भावनारज्जुंनी बांधले गेले आहे अणि जे विविध प्रसंगी प्रत्ययाला येते त्याच्या साहित्यातील प्रत्ययाला ग्रामीणतेचा स्पर्श असतो. म्हणून कुठल्याही प्रदेशातील लहान मुलांना आपण जर उगवत्या सूर्याचे चित्र काढावयास लावले तर तो दोन डोंगराच्या मध्ये उगवणारा सूर्य, त्याखालून उगम पावणारी नदी, उडणारे पक्षी, झाडे यांचे नकळतपणे चित्र रेखाटतो.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सारे जग ढवळून निघत असताना संपूर्ण जुन्या नीतिमूल्यांची पडऱ्याड आज चालूच असून, काळाच्या ओघात जुने खेडे उद्द्दस्त होऊन त्याजागी अर्ध नागरी संस्कृती आकाराला येताना दिसते आहे. नव्या साहित्यिकांनी या बदलाकडे कुठल्या दृष्टिने बघितले म्हणजे मूळच्या संस्कृतीचे रक्षण होईल असा आता सान्याच भाषांपुढे प्रश्न निर्माण झाला आहे. ग्रामीण साहित्याला त्यासाठी आपल्या प्रेरणांच्या बाबतीत अधिक टोकदार व्हावे लागेल. शेतीच्या व्यवस्थेतले समूह जीवन आणि सहकंपाच्या भावनेमुळे संपूर्ण शेतकरी जीवन हे एकीचे आणि एकमेकांस सांभाळून घेणारे असते. ग्रामीण माणसाच्या धारणा अणि समज अपसमज यांच्यासह त्याच्या हाडामासात भिनलेल्या त्याच्यातील सर्व नैसर्गिक प्रेरणा ही या ग्रामीणतेच्या निर्दर्शक आहेत. त्या संपूर्ण धारणा या भोवंतालच्या निसर्गाला तसेच गावकुसातील रीतीरिवाजांना उपकारक ठरणाऱ्या

अशाच आहेत. म्हणून ग्रामीण भागातल्या संपूर्ण संकेताचा व्यूह म्हणजे देखील ग्रामीणता या मूल्याचा परिपोष म्हणता येईल.

भोवतालच्या निसर्गाशी ग्रामीण खेडूताची तटुपता आणि त्यातून तयार झालेली त्याची मनोरचना याचा ग्रामीणता तयार होण्याशी संबंध आहे. दारिद्र्य, अज्ञान, अंधश्रद्धा, बेरकीपणा, सूडवृत्ती या ग्रामीण भागच्या वृत्तीमधून ग्रामीणतेचे परिणाम टोकदार होतात. म्हणून ग्रामीण भागातल्या संपूर्ण संकेताचा व्यूह म्हणजे ग्रामीणता या मूल्याचा परिपोष होय. अर्थातच गावगाडा, गावरहाटी, ग्रामसंस्कृती, निसर्ग आणि बोली या ग्रामीणता या मूल्यांच्या धारणा गृहीत धरल्यास त्यादृष्टीने प्रतिनिधिक म्हणून आपणास काही साहित्यकृतीचा उल्लेख करता येईल. आनंद यादवांची-गोतावळा, राजन गवस यांची- ब बळीचा, व्यंकटेश माडगुळकरांची-माणदेशी माणसं, रा. रं. बोराडे यांची-पाचोळा या साहित्यकृती ग्रामीणतेचे निकष पूर्ण करताना आढळतात.

३.८ ग्रामीण संवेदनशीलता

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेने खेड्यापाड्यातील तरुण वर्ग जागृत होऊ लागला स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात शिक्षणाचा प्रसार गावोगावी मोठ्या प्रमाणात होऊ लागला खेड्यातील अनेक तरुण तालुक्याच्या अथवा शहराच्या ठिकाणी उच्च शिक्षणासाठी येऊ लागले. डॉ. गो. मा. पवारांनी 'ग्रामीण संवेदनशीलता' या लेखात तरुणांच्या ग्रामीण संवेदनशीलतेबद्दल सविस्तर चर्चा केली आहे. एखाद्या लेखकाची, त्याच्या व्यक्तिमत्वाची कोणत्या वातावरणात जडणघडण होते, कोणते संस्कार तो ग्रहण करतो यातून त्याचे लेखन होत असते. त्याची अनुभव घेण्याची क्षमता व धाटणी कशी आहे यातून त्याचे व्यक्तिमत्व घडते. जो लेखक ग्रामीण भागातून अशा पद्धतीने घडतो त्याची संवेदनशीलता ही ग्रामीण संवेदनशीलता म्हणता येईल.

शहरी आणि ग्रामीण जीवनपद्धतीत फरक आहे शहरी संवेदनशीलता बोथट झाल्याचे दिसते, तर ग्रामीण संवेदनशीलतेमध्ये आजही प्रेम, जीव्हाळा, माणुसकी, आपुलकी दिसते. शेतकरी व अन्य बलुतेदार व इतर वर्ग या सर्वांचे जिब्हाब्याचे संबंध असतात. गाव हे जणू एक मोठे कुटुंबच असते. गावात कोणतीही सुखदुःखाची घटना घडली की त्याचा परिणाम साऱ्या गावावर होतो. ही खरी ग्रामीण संवेदनशीलता आहे शहरात मात्र अगदी याच्या उलट घडत असते. खेड्यात एखाद्या घरातील सून माहेरी आली की गावभर शिदोरी वाटली जाते. जावई हा साऱ्या गावचा असतो, सारेच व्यवहार गावाशी जोडलेले असतात. अभिमानास्पद असो वा लज्जास्पद सारे आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक बंध एकत्रच होतात. सामुहिक जीवन जगण्याची जाणीव तेथे महत्वाची ठरते. शहरी आक्रमणातही खेड्यातील पारंपारिक जीवनपद्धती टिकू पाहात आहे. हीच ग्रामीण संवेदनशीलता असे ग्रामीण साहित्यिकांच्या लेखनातून प्रतिबिंबीत झालेली दिसते. खास करून काव्यलेखनातून मोठ्याप्रमाणात ती आविष्कृत होताना दिसते.

३.९ स्वरूप आणि प्रेरणा

ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा, स्वरूप शोधण्यासाठी अभ्यासकांनी विविध टप्पे केलेले दिसतात. त्यात १९२० पूर्वीचा कालखंड, १९२० ते १९६० आणि १९६० नंतर आजपर्यंत. १९२० पूर्वीच्या कालखंडात निर्माण झालेल्या ग्रामीण साहित्याचा विचार मराठी ग्रामीण साहित्याच्या बाबतीत व्हावा अशी मागणी नामवंत समीक्षक आनंद यादव, नागनाथ कोतापल्ले इ. केल्याचे दिसते. साहित्याच्या प्रेरणांचा शोध घेताना लेखकाचा जीवनाकडे व साहित्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन विचारात घ्यावा लागतो. ग्रामीण साहित्याचा विचार करू पाहता या साहित्य लेखनामागेही विशिष्ट प्रेरणा असल्याचे दिसते.

आधुनिक मराठी वाड्मयाचा प्रारंभ बिंदू ज्या काळापासून मानला जातो त्या आधीच्या काळात म. फुले यांच्या नव्या जाणिवेने हा संपूर्ण काळ भारलेला होता, हे मराठी समीक्षेने न नोंदवल्यामुळे ग्रामीण साहित्याच्या इतिहासाला असलेली सैद्धांतिक भूमिका पडद्याआड केली गेली. फुले यांच्या ‘शेतकऱ्याचा असूड’ व ‘गुलामगिरी’ या ग्रंथातून शेतकऱ्यांच्या आयुष्याचे यथार्थ वर्णन करणारे आणि त्यांच्या अवनीतीचा विचार करणारे वाड्मय निर्माण झाल्याचे दिसते. ‘तृतीय रत्न’ या नाट्यलेखनांतून फुल्यांनी समाजातील दांभिकतेचा धिक्कार केला. एकूनच फुल्यांची रचना म्हणजे नव्या जाणीवदृष्टिचे अत्यंत महत्वपूर्ण पाऊल ठरावे. शेतकऱ्यांच्या दुःखाला भटजी, शेटजी, सरकारी अधिकारी कसे जबाबदार आहेत, याचे चित्रण महात्मा फुल्यांनी आपल्या संपूर्ण वाड्मयातून केले आहे. शेतीचे प्रश्न, दुष्काळाचे परिणाम, पारंपरिक धर्म व्यवस्था करीत असलेले शोषण यांचा विविध पातळ्यांवर फुल्यांनी घेतलेला शोध याचा सडेतोडपणे केलेला पहिला आविष्कार हा ग्रामीण साहित्याचा होता असे दिसते.

डॉ. नागनाथ कोतापल्ले- ‘ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि शोध’ मधून आधुनिक मराठी ग्रामीण साहित्यातील ग्रामीणत्वाची आद्य स्फुरण म्हणून म. फुले आणि कृष्णराव भालेकर यांचा उल्लेख केला आहे. भालेकर हे फुले यांच्या सत्यशोधकी परंपरेतील आहेत. १८७७ मध्ये त्यांनी ‘दीनबंधू’ या नियतकालिकात ‘बळीबा पाटील’ ही मराठीतील पहिली काढंबरी लिहिली. आनंद यादव मात्र मराठीतील पहिली ग्रामीण काढंबरी म्हणून धनुर्धारी (र. वा. टिफेकर) यांच्या ‘पिराजी पाटील’ या काढंबरीचा उल्लेख करतात. तर नागनाथ कोतापल्ले ‘बळीबा पाटील’ या काढंबरीस मराठीतील पहिली ग्रामीण काढंबरी मानतात. मुकुंद पाटील यांची- ‘दङ्डाशास्त्री परान्ने’ ही काढंबरी, हरिभाऊ आपटे यांची ‘काळ तर मोठा कठीण आला’ ही कथा या आधुनिक ग्रामीण साहित्याच्या आधारभूत प्रेरणा ठरतात. वाईकर भटजी (अनुवादीत काढंबरी), (म. फुले आणि हरिभाऊ आपटे यांचे लेखन कोतापल्ले यांना ‘ग्रामीणत्वाची आद्य प्रस्फुरणे’ वाटतात. तर फुले यांचे लेखन म्हणजे ग्रामीण साहित्याचा पहिलावहिला सशक्त अविष्कार असल्याचे मतही त्यांनी नोंदवले आहे.) अर्थातच ग्रामीण साहित्याने फुले यांची भूमिका स्वीकारलेली आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुतेची ही वैचारिक भूमिका ग्रामीण साहित्याला लाभलेली आहे.

महात्मा गांधी यांची ‘खेड्याकडे चला’ ही १९२५ मधील घोषणा आणि महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे सामाजिक कार्यही तितकेच महत्वपूर्ण आहे. याबरोबरच महत्वाचे म्हणजे शाहू महाराजांच्या चळवळीचा आणि सत्यशोधक जलशांचा परिणाम ग्रामीण साहित्य निर्मितीवर झालेला दिसतो. खन्या अर्थाने शाहू आणि फुले यांच्या चळवळीतून खेड्यातील शेतकऱ्यांची स्थिती, त्यांचे शोषण करणारे घटक याची समाजाला जाणीव करून दिलेली दिसते. अर्थातच यांना आपण ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा म्हणून शकतो. शेती, शिक्षण, दुष्काळ, पारंपारिक धर्मव्यवस्था, विविध पातळीवरील शेतकऱ्यांचे शोषण, धर्म, ब्राह्मणांनी केलेली फसवणूक, शेतकरी स्त्रीचे कष्ट, या सान्यांचे सूक्ष्म वर्णन फुल्यांनी करून ग्रामीण साहित्य प्रवाहात मोलाची भर घातली. मराठी ग्रामीण साहित्याला म. फुल्यांच्या वैचारिक चळवळीपासून सुरुवात झाली तर कृष्णराव भालेकर, मुकुंद पाटील, विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी त्यांच्या वैचारिक भूमिकेचा विस्तार केला. एकूणच मराठी ग्रामीण साहित्याची सैद्धांतिक भूमिका विस्तार केला. एकूणच मराठी ग्रामीण साहित्याची सैद्धांतिक भूमिका या चौघांच्या लेखनातून प्रगटली असे म्हणावयास हरकत नाही.

१९२० ते १९४५ दरम्यान निर्माण झालेल्या मराठी साहित्यात ग्रामीण भागाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन खोट्या सहानुभूतीचा असल्याचे दिसते. ग्रामीण भागाकडे आकर्षित झालेले नागरी मन असेच त्याचे स्वरूप दिसते. ग्रामीण भागाची जीवनानुभुती नसलेल्यांनी ग्रामीण भागावर लिहिण्याचा प्रयत्न, म्हणूनच कृतक स्वरूपाचा ठरला. ‘खेड्याकडे चला’ ही गांधीजींची घोषणा अशा प्रकारच्या जीवनदर्शनाला कारणीभूत ठरली असावी. गांधीजींचे खेड्याविषयीचे विचार प्रगल्भ आणि खेड्याच्या स्वयंपूर्णतेच्या बाबतीत खरे होते; पण त्या विचाराचे भलतेच साहित्य त्या कालखंडातील लेखकांनी निर्माण केले. त्या अनुषंगाने विचार करू पाहता म. गांधी ग्रामीण साहित्याची प्रेरणा ठरू शकत नाहीत. गांधीवाद समजून न घेता घाईघाईने लावलेल्या अर्थाने मराठीत खेड्याबद्दल चुकीचे लिहिण्याची परंपरा निर्माण झाली. रविकिरण मंडळाच्या कवींनी लिहिलेली खेड्यावरची कविता त्या दृष्टिकोनातून पाहिल्यास महत्वपूर्ण वाटते; जरी लेखनाचे स्वरूप निव्वळ स्वप्नरंजनवादी असले तरीही.

ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा विविध कालवधीत बदलत गेलेल्या दिसतात. ग्रामीण भागाचे निखळ चित्रण करावेसे वाटणाऱ्या साहित्यिकांना फुल्यांपासून गांधीपर्यंत आणि तिथूनही पुन्हा बदलत्या सामाजिक व राजकीय संदर्भाचा स्पर्श झाल्याचे दिसते. एकच एक प्रेरणा न राहता ती सतत बदलत गेल्याने या संदर्भात डॉ. मोहन पाटील म्हणतात, ‘‘ग्रामीण साहित्यसंदर्भात अशी कुठली एकच प्रेरणा सांगता येणे शक्य नसेल तर ‘गाव’ हीच ग्रामीण साहित्या मागची खरी प्रेरणा आहे असे म्हणता येते. गावाच्या मातीचे संस्कार, तिथले प्रामाणिक अनुभव आणि पिंडधर्माने माती आणि माणसं या विषयी वाटणारा जिब्हाळा, गावची रहाटी, तिथले समूह जीवन आणि त्या समूह जीवनातून वाहणारा एक अंतर्नाद, ग्रामीण साहित्यामध्ये उमटलेला असतो. ग्रामजीवन हा एक भारतीय जीवनाचा समांतर प्रवाह आहे. या प्रवाहातले अनमोल जीवीत स्वानुभवातून सढळपणे आविष्कृत करता आले; तर ते शब्दातून सांगण्याचीच उबळ असली तर तीच ग्रामीण साहित्याची प्रेरणा ठरेल.’’ मोहन पाटील यांनी

वेगळ्या तऱ्हेने या प्रेरणेचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. याच पद्धतीने डॉ. श्रीराम गुंटेकरांनी ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. याचाच अर्थ असा की, ग्रामीण भागातून उदयास येण्याच्या प्रत्येक लेखकाने आपल्या गाव मातीचे संस्कार आपल्या साहित्यातून आविष्कृत करणे गौरवाचे मानले. तीच या साहित्याची प्रेरणा राहिल्याचे स्पष्ट होते.

३.१० वाटचाल आणि विकास

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात मराठी सामाजात शिक्षण आणि राजकीय विचारांचे महत्वपूर्ण बदल झाले. खेड्याची जीवनानुभूती असलेले ग्रामीण मराठी साहित्यिक या काळात लिहू लागले. त्यातूनच नव्या स्वरूपाची मांडणी ग्रामीण साहित्याच्या नावाखाली होऊ लागली. आधीच्या काळातील छोटे-मोठे प्रयत्न या चळवळीची दिशा दाखवणारे ठरले. डॉ. आनंद यादव यांच्या मते, “‘१९४० पर्यंतची दृष्टी आरोपित, बाहेरून लादलेली, गृहीत कल्पनात्मक होती; तर १९४० नंतरची दृष्टी निष्कर्षात्मक, आतून बाहेर आलेली, परिणामकारक स्वरूपाची होती. माटे यांनी लिहिलेली ग्रामीण कथा अस्सलपणाचे वेगळेच तेज घेऊन जन्माला आली. तिने ग्रामीण जीवन स्थानिक वैशिष्ट्यांसह जोरकसपणे मांडले.’” महात्मा फुल्यांच्या वैचारिक चळवळीने वाढळ निर्माण केले. सत्यशोधकी परंपरेचे साहित्य काही प्रमाणात निर्माण झाले. मात्र वैचारिकतेची निर्माण झालेली ही लाट पुढे नव्याने लिहिणाऱ्यांना मानवली नाही. पांढरपेशा व उच्चवर्णीय वर्गातील लेखकांनी निर्माण केलेल्या साहित्यात फुले प्रणित ग्रामीण साहित्याचे पुढचे आवर्तन निर्माण होऊ शकले नाही.

१९२० नंतर निर्माण झालेल्या सामाजिक, राजकीय परिस्थितीत गांधींचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणावर वाढला. त्यांचे ग्राम स्वराज्याचे स्वप्न होते. खेड्यानी बनलेल्या भारत देशालाच उन्नत करणे ही त्यांची वैचारिक मांडणी लोकप्रिय ठरली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक, राजकीय चळवळीला प्रारंभ झाल्याने समाजात मोठी घुसळण सुरु झाली. रशियन राज्यक्रांतीच्या पाश्वर्भूमीवर भारतात कम्युनिष्ट पक्षाची स्थापना होऊन या काळात राजकीय विचार प्रवाह निर्माण झाले. त्यामुळे ग्रामीण भागातील चित्रणासंदर्भात एक सजगता निर्माण झाल्याचे दिसते. मराठी साहित्यात नवकविता, नवकथेचा कालखंड म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या १९४५ नंतरच्या काळात मराठी साहित्य मनोरंजनाच्या प्रकारातून मुक्त झालेले दिसते. ग्रामीण साहित्यात कथा, कादंबरीची मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली असून तुलनेचे कवितेत खूपच कमी निर्मिती झालेली दिसते. त्यापाठोपाठ ललित लेखन, नाट्यवाङ्मय, आत्मचरित्र आणि शब्दचित्रात्मक साहित्याचा उदय झाला. सर्वच साहित्य प्रकारांची वाटचाल आणि विकास अभ्यासणे गरजेचे आहे.

३.१०.१ ग्रामीण कविता

१८८५ ते १९२० या कालखंडात निर्माण झालेल्या कवितेला ग्रामीण कवितेची पहाट म्हणता येईल. ज्या कवितेत ग्रामीण जनजीवनाचे चित्रण ग्रामीण संवेदनशीलतेने केलेले असते तिला ग्रामीण कविता असे म्हटले जाते. ग्रामीण कवितेची सुरुवात कोणी भा. रा. तांबे-‘गुराख्याचे गाणे’ तर कोणी

चंद्रशेखरांच्या- ‘काय हो चमत्कार!’ या खंडकाव्यापासून झाल्याचे सांगतात. परंतु ग्रामीण कवितेच्या अवलोकना अंती ही सुरुवात निश्चितपणे सांगता येत नाही. १९२० पूर्वी लिहिलेल्या तुरळक कविता ग्रामीण काव्यलेखन करावे या हेतूने लिहिल्या नसून त्यांच्या प्रेरणा स्वप्नरंजन, इंग्रजी Pastoral Poetry चे अनुकरण असल्याचे जाणवते.

केशवसुतांच्या-‘एक खेडे’, ‘गोष्टी घराकडील मी वदता गड्या रे’ या कवितेचे लेखन आठवणींच्या स्वरूपाचे आहे. माधवानुजांची-‘दुष्काळ’, ‘जात्यावर बसून’, ‘दगड फोडताना’ ही कविता मात्र थोडी वास्तवाच्या जवळ गेलेली दिसते. आधुनिक मराठी कवितेच्या प्रारंभीच्या काळात ग्रामीण जीवनातील प्रत्यक्ष प्रसंग घेऊन त्यावर काव्य करणे हे ग्रामीण कवितेचे ‘जानपदगीत’ असे नामकरण होण्या पूर्वीचे कार्य मोलाचे मानावे लागेल. अल्पायुषी ठरलेल्या कवी दत्तांच्या-‘एका आसन्नमरण दुष्काळपीडितास’ ही कविता ग्रामीण काव्याच्या दृष्टिकोनातून महत्वाची ठरते. विक्षुल लेंभे व मोरो लोंडे यांनी कृषिजीवनावर अनुक्रमे ‘शेतकरी’ आणि ‘हंगाम’ अशा कविता लिहिल्या आहेत. एकूणच पांढरपेशा जीवनभोवती मर्यादित झालेल्या मराठी कवितेला ग्रामीण जीवनाचा नवा आशय देण्याचा प्रयत्न करून, प्रथम ग्रामीण बोलीचा वापर करण्याचा प्रयत्न केला. भावगीतपरता, आत्माविष्कार, रोमँटिक वृत्ती अशी या १९२० पूर्व कवितेची काही ठळक वैशिष्ट्ये होती.

‘सुगी’ हा जानपद गीतांचा पहिला प्रतिनिधिक संग्रह ग. ल. ठोकळांनी संपादित केला. दोन भागात विभागणी असून, अनुक्रमे वर्णनपर व ग्रामीण बोलीतील कवितांचा समावेश आहे. कवी गिरीश, यशवंत, ग. ह. पाटील, बोरकर, पाठक यापैकी ग. ह. पाटील यांच्या कवितेचा अपवाद वगळता वरखरचे वर्णनच येते. पांडुरंग गोरे-‘बोबडे बोल’ (१९३२), कविता मोजक्या असल्या तरी लक्षवेधक आहेत. बी रघुनाथ-‘आलाप आणि विलाप’, ग. ह. पाटील-‘रानजाई’ (१९३४), ग. ल. ठोकळ-‘मीठभाकरी’ ग्रामीण कवितेच्या अनुषंगाने हे काव्यसंग्रह लक्षणीय ठरतात. के. नारखेडे-‘शिवार’ (१९४१), शेतकरी जीवन, स्त्री आणि प्रेम हे विषय शब्दबद्ध झाले आहेत. सोपन देव चौधरी-‘काव्यकेतकी’ (१९३२), बहिणाबाई चौधरी-‘बहिणाबाईची गाणी’ (१९५२) बहिणाबाईची कविता म्हणजे-मिसर्ग, शेती, ग्रामीण समाजव्यवस्था, प्रादेशिकता, अध्यात्म, जीवनविषयक तत्वज्ञान, मानवी मनाचं सूक्ष्म अवलोकन, सहज व सर्जनशील भाषाशैली इ. वैशिष्ट्यांनी युक्त अशी बहिणाबाईची कविता म्हणजे मराठी ग्रामीण कवितेचा परिपूर्ण असा आविष्कार आहे.

१९४५ नंतर मठैकर, मुक्तिबोध, रेगे यांच्या कवितांनी मराठी कवितेत अमूलाग्र बदल घडवून आणला. आनंद यादवांचे काव्य लेखन १९५४ पासून सुरु झाले. ‘मळ्याची माती’, ‘माय लेकरं’, ‘हिरवे जग’ यादंवाच्या कवितेतील ग्रामीण जीवन स्वानुभूतीतून आलेले असल्याने सच्चे आणि अस्सल आहे. मराठी ग्रामीण कवितेला नवे बळण देण्याचे कार्य करणारी यादवांची कविता ही मराठी ग्रामीण कवितेच्या प्रवाहातील एक महत्वाचा टप्पा मानावा लागतो. या कवितेने अस्सल ग्रामीण जीवनानुभव चित्रित केले. त्यांच्या अभिव्यक्तीसाठी ग्रामीण बोलीचा समर्थ वापर केला. त्यामुळे मराठी ग्रामीण कवितेचे स्वरूपच या कवितेपासून बदलतांना दिसते. ना. धो. महानोर-‘रानातल्या

कविता’ (१९६०), ‘वही’ (१९७१), ‘पावसाळी कविता’ (१९८२) पहिल्या दोन्ही काव्यसंग्रहातील कविता सौदर्यभावनेला प्राधान्य देणारी असली तरी ग्रामीण काव्याच्या प्रवाहातील महत्वाची वास्तवदर्शी कविता मानावी लागते. विटुल वाघांचे ‘काया मातीत मातीत’ (१९८५), ‘वैदर्भी’, ‘साय’ अशी काही संकलने पुस्तकांच्या रूपाने प्रसिद्ध झाली असली तरी, त्यांची कविता ग्रामीण बोलीतून आणि ग्रामीण जीवनाच्या अंगाने प्रकट झालेली दिसते.

१९५५ नंतर उदयास आलेल्या कवींची ग्रामीण कविता जानपद कवींच्या कवितेपेक्षा अनेक बाबतीत वेगळी ठरली. पुरुषोत्तम पाटील, सरोजिनी बाबर, एकनाथ देशमुख, जगदीश देवपूरकर, नारायण कुलकर्णी कवठेकर, राजन गवस, फ. म. शहाजिंदे, मोहन पाटील, इंद्रजित भालेराव, यांची कविता ग्रामीण साहित्य चळवळीच्या आगेमागे लिहिली असून स्वतंत्र अभिव्यक्ती घेऊन येताना दिसते. ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीमुळे कवींमध्ये मोठ्या प्रमाणावर जागृती झाली आहे. सामाजिक बांधिलकी आणि ग्रामीण संवेदनशील अभिव्यक्ती असे विशेष घेऊन अवतरणारी ग्रामीण कविता आज मराठी काव्यातील एक मोठा महत्वाचा प्रवाह ठरली आहे.

३.१०.२ ग्रामीण कथा

१८२० ते १८७० पर्यंतचा काळ राजकीय व सामाजिक दृष्ट्या प्रबोधनाचा काळ होता. वृत्तपत्रातील लेखनाने मराठी गद्याची बैठक घालून दिली. त्या गद्याला सामर्थ्य आले ते १८३२ नंतरच्या समाज कार्यकर्त्यांच्या वैचारिक भूमिकेने. त्या काळातील राष्ट्रीय चळवळी, सामाजिक चळवळी, विशिष्ट आंदोलने यामुळे आणि विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या निबंधमालेपासून १८७४ पासून मराठी साहित्य नव्या तेजाने अवतरू लागले. याच काळात १८९७ मध्ये महाराष्ट्रात मोठा दुष्काळ पडला होता. मानवी जीवनाची झालेली वाताहत पाहून त्या करुणेपोटी हरीभाऊंनी-‘काळ तर मोठा कठीण आला’ ही कथा लिहिली. हा काही खास अस्सल ग्रामीण वाटा नव्हता, तर दुष्काळाने वाताहत झालेल्या शेतकऱ्यांचे चित्रण होते. पुढे ग्रामीण वाड्मय, प्रादेशिक साहित्य हे शब्दप्रयोग येऊ लागले.

गोव्यातील लेखन वि. स. सुखटणकर यांचा ‘सह्याद्रीच्या पायथ्याशी’ (१९३२), दुसरे लेखक लक्ष्मणराव सरदेसाई-‘कल्पवृक्षाच्या छायेत’ या कथासंग्रहातून गोव्यातील प्रादेशिकता आणि निसर्ग चित्रण येते. याच काळात र. वा. दिघे यांचा ‘वादळ’ हा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला. ग्रामीण जीवन जगलेले, अनुभवलेले ग. ल. ठोकळही विपुल प्रमाणात कथानिर्मिती करीत होते. ठोकळांच्या कथेने ग्रामीण कथा विस्तारली. श्री. म. माटे यांच्या कथालेखनापासून एकूण मराठी साहित्याने आपली कूस बदलली. ‘उपेक्षितांचे अंतरंग’ (१९४१) लिहिणाऱ्या स्पर्श लाभला होता. म्हणून त्यांना मराठी ग्रामीण कथेचे अग्रदूत म्हटले गेले. म. भा. भोसले- ‘अहेव लेण’ मध्ये ग्रामीण जीवन मनापासून रेखाटले.

१९४२ च्या क्रांतीने खेडोपाडी नवी जागृती आली. व्यंकटेश माडगुळकरांच्या ‘माणदेशी माणसं’, ‘गावाकडच्या गोष्टी’, ‘काळी आई’ या कथासंग्रहातून स्वतः अनुभवलेला दुष्काळी माणदेश आणि रंजलेला माणूस आविष्कृत केला. याच काळात माणुसकीचे यथार्थ चित्रण करणाऱ्या शंकर

पाटलांनी ग्रामीण कथेच्या विकासात लक्षणीय भर घातली. त्यांचे ‘वळीव’, ‘आभाळ’, ‘ऊन’, ‘भेटीगाठी’, ‘धिंड’ इ. कथासंग्रहातून मानवी मन आणि निसर्ग शब्दबद्ध होते. द. मा. मिरासदार यांनी ‘माझ्या बापाची पेंड’, ‘माकड मेवा’, ‘हसणावळ’ इ. विनोदी कथा लिहून विपूल यश प्राप्त केले. अस्सल सामाजिक भान असलेला, ग्रामीण मातीची रग असलेला लेखक अण्णाभाऊ साठे. त्यांचे ‘खुळळवाडी’, ‘भानामती’, ‘फरारी’, ‘लाडी’, ‘आवी’, ‘कृष्णाकाठच्या कथा’ इ. कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले.

साठोत्तरी मराठी साहित्यात ग्रामीण साहित्य वास्तवाच्या अधिक जवळ जाऊ लागले. याच काळात आनंद यादव याच्या ‘माती खालची माती’ ते ‘उखडलेली झाडे’ या कथाप्रवासात शेतीची ग्रामीण संस्कृती त्यांच्या लेखणीतून प्रकट झाली. बाबा पाटील-‘एकूर’, रणजित देसाई-‘रुपमहालक्ष्य’, ‘काव्य’ ते ‘वैशाख’ मधून चंदगड भागातील लोकजीवनाचे व प्राणीजीवनाचे चित्रण आले. रा. रं. बोराडे यांनी बदलत्या ग्रामीण जीवनातील स्थितीगती चित्रित केली. मधु मंगेश कर्णिक यांनी कोकणच्या जीवनरहाटीय आणि लोकधाटीचे ‘तोरण’ मराठी कथेला प्रदान केले. चंद्रकुमार नलगे यांनी, ‘अंगाई’, रानकरवंद, ते ‘सर्जा’ या कथासंग्रहातून उग्रभीषण दुष्काळाने शेतकऱ्यांची झालेली वाताहत वास्तवपूर्णितेने रेखाटली आहे. ‘तुझी कथा, माझे शब्द’ लिहिणारे मोरे, तर रंगराव बापू पाटील यांचे ‘व्हावर’, ‘रानकोंबडी’ हे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. सखा कलाल यांचे ‘ढग’, ‘सोज’, ‘द. ता. भोसले यांचे’ ‘अन्न’, ‘पाळत’ भास्कर चंदनशिव यांचे ‘मरणकळा’, ‘अंगारमाती’ हे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत.

अशारीतीने एकूणच मराठी ग्रामीण कथेचा प्रवाह पाहिला तर घाट, आशय, अभिव्यक्ती, कलात्मक गुणवत्ता, भाषाविशेष अशा विविध अंगांनी विकसित होत गेलेला दिसतो. अनेक स्तरातील लेखक आता लिहिते झाले असून, ग्रामीण कथावाडमयाला लाभलेले हे भरघोस लेण आहे.

३.१०.३ ग्रामीण काढंबरी

ग्रामीण व वर्णनात्मक विशेषण असून विशिष्ट प्रकारच्या साहित्याची ओळख व्हावी म्हणून त्याचा वापर केला जातो, असे स. शि. भाव्यांना वाटते. तर ग्रामीण साहित्य हा पाशात्य संस्कृतीच्या अभ्यासाने प्रेरित झालेल्या आधुनिक मराठी साहित्याचा एक भाग आहे, असे स्वतःआनंद यादव म्हणतात.

१९०३ मध्ये प्रकाशित झालेल्या रामचंद्र विनायक टिकेकर (धनुर्धारी) यांच्या ‘पिराजी पाटील’ या काढंबरीपासून ग्रामीण काढंबरीच्या प्रवाहाला आणि प्रवृत्तीला प्रारंभ झाला असे मानले जाते. या कालखंडात पहिला साठ वर्षात ग्रामीण काढंबरीच्या प्रेरणा, प्रवृत्ती आणि प्रवाहानंतर तत्कालीन रंजनवादी व रीतिवादी मूल्यांचा प्रभाव जाणवतो. र. वा. दिघे-‘पानकळा’, ‘सराई’, न. चि. केळकर-‘कोंकणचा पोर’, ग. ल. ठोकळ-‘गावगुंड’, श्री. ना. पेंडसे-‘एल्गार’, ‘गारंबीचा बापू’, गो. वि. दांडेकर-शितू, पवनाकाठचा धोंडी, व्यंकटेश माडगुळकर-‘बनगरवाडी’, अण्णाभाऊ साठे-‘फकिरा’, रणजित देसाई-‘माझा गाव’, ‘बारी’ अशी काही उदाहरणे देता येतील.

साठोत्तरी कालखंडात मात्र ग्रामीण कादंबरीने सामाजिक वास्तवाचे आशयिक मूल्य स्वीकारले आणि स्थलकालाच्या परिधात बदलत्या मानवी जीवनाची सूक्ष्म संवेदनशीलता व्यक्त केली. उद्घव शेळके-‘धग’, हमीद दलवाई-‘इंधन’ श्री. ना. पेंडसे-‘रथचक्र’, शंकर पाटील-‘टारफुला’, बाजीराव पाटील-‘भंडारवाडी’ मनोहर तल्लार-‘माणूस’ या कादंबन्यांनी मराठी साहित्यात वास्तवाची ठसठशीत निर्मिती करून दाखवली. १९७० नंतर मात्र प्रतिभावंत कादंबरीकार म्हणून आनंद यादव आणि रा. रं. बोराडे यांनी ग्रामीण कादंबरीच्या आशय आणि अभिव्यक्तीच्या कथा अधिकाधिक विस्तृत केल्या. ‘गोतावळा’ ही कादंबरी मराठी कादंबरीच्या इतिहासात क्रांतिकारक ठरली. ग्रामीण संस्कृतीवर आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञानाचे होणारे आक्रमण यादवांनी सूक्ष्मपणे टिपले. तर ‘पाचोळा’ मधून समकालीन ग्रामीण वास्तवाचे रूप साकार झाले.

१९७५ नंतर ग्रामीण कादंबरीकारांची नवशिक्षित पिढी उदयास आली आणि ग्रामीण कादंबरीचे दालन अधिक समृद्ध झाले. विविध स्तरातून आलेले हे कादंबरीकार ग्रामीण जीवनाचे सूक्ष्म वास्तव वर्णन साकारतात. राजन गवस-‘चौंडक’, ‘भंडारभोग’, ‘तणकट’, ब बळीचा, विश्वास पाटील-‘पांगिरा’, उत्तम बंडू तुपे-‘झुलवा’ पुरुषोत्तम बोरकर-‘मेड इन इंडिया’ आनंद पाटील-‘कागूद’ आणि ‘सावली’ सदानंद देशमुख-‘तहान’, अशा अनेक नव्या ग्रामीण कादंबरीच्या निर्मितीतून ग्रामीण कादंबरीच्या विकासाचा वेग वाढला. यादवांनी ग्रामीण कादंबरीला प्रतिष्ठा मिळवून देऊन खुद समीक्षेचे ही दालन समृद्ध केले.

३.१०.४ ग्रामीण ललित लेखन

आजचा ललित निबंध म्हणजे पूर्वीच्या लघु निबंधाचा नवा व विकसित आविष्कार होय. या ललित लेखनाला एक पंंपरा आहे. प्रा. ना. सी. फडके यांनी १९२६-२७ या सुमारास मराठी वाड्यात लघुनिबंध हा वाड्यप्रकार आणला. त्यात खांडेकर व काणेकरांनी भर घातली. इंग्रजी निबंध समोर ठेवून हे लेखन झाले. नरहर कुरुंदकरांनी म्हटल्याप्रमाणे त्यांच्यासमोर ‘मास्टर ऑफ फ्लो’ चा निबंध होता. लघुनिबंधाची कोंडी काणेकरांनी फोडली. थोडक्यात काणेकर आपल्या लघुनिबंधातून ‘आपली वैचारिक प्रक्रिया’ वाचकांसमोर ठेवतात.

आजच्या ललित निबंधात ‘मी’ ला सर्वश्रेष्ठ स्थान प्राप झालेले आहे. लेखक ‘स्वतःचा’ अनुभव प्रकट करतो. अशा प्रकारचे लेखन गो. रा. दोडके, इरावती कर्वे, दुर्गा भागवत, वि. वा. शिरवाडकर आदी लेखकांनी केलेले आहे नव्या ग्रामीण ललितलेखनाला विदर्भ, पश्चिम महाराष्ट्र या विभागातील प्रादेशिकतेचे रंग चढलेले आहेत. त्याची पाळेमुळे सर्वदूर खेड्यापर्यंत पोहोचली आहेत. त्यातून अभिव्यक्त होते ते ‘ग्रामजीवन’ दलित वास्तवाशी तादात्म्य झालेले लेखकाचे मन या ग्रामीण ललितनिबंधातून प्रकट होत आहे.

ग. दि. माडगूळकर-‘मंतरलेले दिवस’, व्यंकटेश माडगूळकर-‘जंगलातील दिवस’, शंकर पाटील-‘पाऊसवाटा’, आनंद यादव-‘पाणभवरे’, शिवाजी सावंत-‘लाल माती रंगीत मने’, शांता शेळके-‘आनंदाचे झाड’, महादेव मोरे-‘इथे फुलांना मरण जन्मता’ यांनी सक्सपणे ग्रामीण ललित

लेखन केले आहे. याबरोबर मधुकर केचे-‘आखर आंगण’ मध्ये वन्हाडी ग्रामजीवनातील ललित अनुभव व्यक्त झाले आहेत. श्रीनिवास कुलकर्णी-‘डोह’, चंद्रकुमार नलगे-‘गावाकडची माती’, ‘चंद्रबनातील सावल्या’, ‘मंतरकैफ’ ग्रामीण साहित्याला ललित लेखनाच्या रूपाने लाभलेली नलगे यांची देन भरीव आणि सौंदर्यपूर्ण आहे.

३.१०.५ ग्रामीण नाट्यवाङ्मय

ग्रामीण नाटकांना ग्रामीणतेचा रंग, रूप, गंध आहे. ग्रामीण नाटकांचा विचार करू पाहता प्रथम १९ व्या शतकाकडे डोकावून पाहावे लागते. त्यांनंतर २० व्या शतकातील ग्रामीण नाटकांचा विकास पाहण्यासाठी काही कालखंड मानावे लागतील. मराठीतील ग्रामीण नाटकाचा पहिला मान महात्मा फुले यांचा ‘तृतीय रत्न’ (१८८५) या नाटकास द्यावा लागेल. अज्ञानात खितपत जगण्यापेक्षा शिक्षण घेणे किती महत्वाचे आहे हे सांगून फुल्यांनी सामान्य माणसाच्या अज्ञानाचा फायदा स्वार्थी लोक कसा घेतात हे पटवून दिले आहे.

१८६० नंतर पौराणिक, ऐतिहासिक, सामाजिक, बुकिश नाटके, फार्स यांची मोठ्या प्रमाणात निर्मिती झाली. १९४५ ते १९६० या कालखंडात रांगणेकरांच्या ‘वहिनी’ या नाटकामध्ये ग्रामीण जीवनाचे जेमतेम चित्र उभे केले आहे. यानंतर र. वा. दिघे यांचे ‘माझा सबूद’ हे ग्रामीण नाटक प्रसिद्ध झाले. मुंबईच्या ‘परक’ रंगभूमीचा ग्रामीण नाट्यप्रयोगासाठी महत्वाचा वाटा आहे. ला. कृ. आयरे यांचे ‘फिर्याद’, वसंत दुंडवलकर-‘मायेचं मोल’, मु. गो. शिवलकर-‘पोटचा गोळा’ ही गाजलेली नाटके. कृ. गो. सूर्यवंशी-‘न मळलेली वाट’ मधून ग्रामीण जीवनाचे कथानक आले आहे. मात्र १९२० नंतर मराठी नाटकाला उतरली कळा लागली, तिला सावरण्याचे काम भा. वि. वरेरकरांनी केले. त्यांनी ‘जिवाशिवाची भेट’ मधून ग्रामीण भागातील देव-देवस्की आणि जुलमाचा पारा आवकणाच्या ग्रामीण भांडवलदारांच्या नीच कारवायांचा आविष्कार घडविला. म. भा. भोसले यांनी ‘रक्ताच नातं’, ‘पतीचा खून’ मधून ग्रामीण ज्वलंत जीवनाचे चित्रण केले.

१९६० ते आजअखेर ग्रामीण नाटकाचा दुसरा कालखंड मानला आहे. व्यक्तिप्रधान स्वरूपाची नाट्यनिर्मिती या कालखंडात झालेली दिसते. व्यंकटेश माडगूळकर-‘तू वेडा कुंभार’, ‘नामा सतपुते’, श्री. ना. पेंडसे-‘राजे मास्तर’, ‘यशोदा’, ‘गारंबीचा बापू’, मधु मंगेश कर्णिक-‘देवकी’ हे कोकणच्या पाश्वर्भूमीवरी एकमेव नाटक चंद्रकांत शेटचे-‘आली जवानीला जाग’, जगदीश खेबुडकर-‘सोळावं वरीस धोक्यां’ ही नाटके ग्रामीण पाश्वर्भूमीवर महत्वपूर्ण असून मराठीतील श्रेष्ठ कथाकार रा. रं. बोराडे यांची-‘पिकलं पान’ ते ‘आमदार सौभाग्यवती’ या ग्रामीण नाटकांनून विविध विषय हातळले आहेत.

एकूण आजचे नाटक आशय, विषय आणि आविष्काराने संपन्न झालेले आहे. ग्रामीण नाटकारांनी नाटकाच्या दिशा उंचावल्या आहेत. परंतु कथा काढबरीपेक्षा नाटकाला बंधन येत असल्यामुळे ग्रामीण जीवनाचे हुबेहुब जीवन दर्शन घडत नाही.

३.१०.६ ग्रामीण आत्मचरित्र

मराठीतील आत्मचरित्रांचे दालन तसे अलीकडच्या १०-१५ वर्षांत सामान्यतः १९७५ नंतरच्या कालखंडात विशेष समुद्दृ झाले आहे. १९८० नंतरच्या अलीकडच्या दशकात तर जीवनाच्या विविध स्तरांतील व्यक्तींनी मोठ्या प्रमाणात आत्मचरित्रांचे लेखन केले आहे. मात्र मराठीतील ही ‘आत्मचरित्रां’ ची परंपरा तशी जुनी म्हणजे अव्वल इंग्रजी कालखंडापासून मराठीत रुढ झाल्याचे दिसून येते.

मराठीतील ‘आत्मचरित्र’ हा वाड्यप्रकार अद्यापही इतका सफळ, संपन्न झालेला नाही, मात्र ‘मराठी ग्रामीण आत्मचरित्रा’ चा हा उदयकाल आहे, असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. आत्मचरित्रातील ग्रामीणत्वाच्या या पाऊलखुणा पूर्वकालीन आत्मचरित्रातही दिसून येतात. मराठीतील पहिले-वहिले, विशुद्ध व परिपूर्ण असे ‘ग्रामीण आत्मचरित्र’ म्हणून ज्याचा अस्सलपणे उल्लेख करता येईल, ते म्हणजे आनंद यादव यांचे ‘झांबी’. आशय आणि अभिव्यक्त या दोन्ही दृष्ट्या ग्रामीणत्वाचा पुरेपूर प्रत्यय या आत्मचरित्रातून येतो.

रा. ना. झोळ यांचे ‘रामप्रहर’ व अप्पा कोरपे यांचे ‘मी तो हमाल’. इ.स. १९७५ नंतरच्या अलीकडच्या या दोन दशकांतला सर्वात लोकप्रिय आणि लक्षणीय वाड्यप्रकार कोणता असेल तर तो ‘आत्मचरित्र’ हाच आहे. अद्यापही या वाड्यप्रकाराची लोकप्रियता आणि त्याविषयीचे कुतूहल ओसरलेले नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळात झालेल्या शिक्षण प्रसारामुळे, समाजाच्या सर्व स्तरात सुशिक्षित, जागृत असा एक नवा वर्ग तयार झाला. तो मोठ्या प्रमाणात वाचन करू लागला. त्यामुळे समाजाच्या विविध स्तरांतून, विविध उद्योग-व्यवसायातून, विविध जाति-जमातीतून ‘आत्मचरित्र’ लिहिणारे लेखक व लेखिका पुढे आल्या. ‘ग्रामीण आत्मचरित्रां’त-देखील दिवसेंदिवस आता अशीच नव-नवीन मोलाची भर पडत जाणार आहे.

३.११ शब्दार्थ व टिपा :

- **काळी** : ज्या जमिनीत पेरणी करतात ती जमीन होय. मातीच्या रंगावरून तिला काळी म्हणतात.
- **पांढरी** : लोक वस्ती करतात ती जागा, घरे-वस्ती-शाळा-मंदिर अशी समूहनिष्ठता. घरे पांढऱ्या मातीची बांधतात त्यावरून आलेले विशेषण
- **सत्यशोधकी जलसे** : महात्मा फुले त्यांच्या सत्यशोधक समाजाची आणि विचारांची कार्यकर्ते खेडोपाडी जाऊन जनजागृती करीत असत. त्यातून शेतकऱ्यांची दुःखस्थिती मांडत.

३.१२ समारोप :

ग्रामीण साहित्य हे ग्रामीण भागातील वास्तवाचे चित्रण करणारे साहित्य असून महात्मा फुले यांच्या काळापासून त्यांची वैचारिक प्रेरणा आपणांस शोधता येते. ग्रामीण भागातील अन्याय, अत्याचार आणि शोषण त्यांच्याकडे बघण्याची दृष्टी या साहित्याने वाचकांना दिली असून आजही

खेड्यापाड्यातून राहणाऱ्या शेती करणाऱ्या तसेच इतर सर्व जाती-जमातीच्या लोकजीवनाचे वास्तव व्यक्त करणे, ही या साहित्याची प्रमुख भूमिका आहे.

कथा, कादंबरी यांचे प्राबल्य ग्रामीण साहित्य चळवळीत जाणवले असले तरी आज त्याची निर्मिती मंदावल्यासारखी वाटते. नवेनवे लेखक ग्रामीण भागातून उदयाला येऊन त्यांच्याकडून बहुविध वास्तवाची दखल घेतली जाईल, अशी आशा निर्माण करणारे काही लेखक निर्माण होत आहेत. जोपर्यंत ग्रामीण भागाची रचना अभेद्य आहे. तसेच शेती करण्याची परंपरा अस्तित्वात आहे तोपर्यंत ग्रामीण साहित्याची निर्मिती होतच राहील.

३.१३ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

वस्तुनिष्ठ प्रश्न.

अ) योग्य पर्याय निवडा.

- १) दलित हा शब्द सर्वप्रथम कोणाच्या लेखनात आल्याचे आढळते ?
(महात्मा फुले / डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर / नामदेव ढसाळ)
- २) १८५६ साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कोणत्या धर्माची दिक्षा घेतली.
(बौद्ध / हिंदू / ख्रिश्चन)
- ३) ‘गोलपिठा’ हा काव्यसंग्रह कोणाचा आहे ?
(यशवंत मनोहर / भुजंग मेश्राम / नामदेव ढसाळ)
- ४) अण्णाभाऊ साठेंची गाजलेली कादंबरी कोणती ?
(सूड / फकीरा / उद्रेक)
- ५) १८२४ साली संत चोखामेळा हे नाटक कोणी लिहिले ?
(किसन बनसोडे / दत्ता भगत / न. भी. चिटणीस)
- ६) लोकसाहित्याचे निर्माते कोणाला म्हटले आहे ?
(ग्रामीण / आदिवासी / दलित)
- ७) भिल्ल ही आदिवासी जमात कोणत्या पर्वतीय प्रदेशात सापडते ?
(सातपुडा पर्वत / सह्याद्री पर्वत / विंध्य पर्वत)
- ८) आदिवासी कवीचा पहिला प्रातिनिधीक काव्यसंग्रह म्हणून कोणत्या काव्यसंग्रहाचा उल्लेख केला जातो ?
(गोधड / मोहोळ / कलगुलाब)

९) खेड्याकडे चला हा संदेश कोणी दिला ?

(महात्मा गांधी / महात्मा फुले / डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर)

१०) शेतकऱ्याचा आसूड हा ग्रंथ कोणी लिहीला ?

(आनंद यादव / महात्मा फुले / वाईकल भटजी)

उत्तरे : १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, २) बौद्ध, ३) नामदेव ढसाळ, ४) फकीरा, ५) किसन बनसोडे, ६) आदिवासी, ७) सातपुडा पर्वत, ८) मोहोळ, ९) महात्मा गांधी, १०) महात्मा फुले.

ब) लघुत्तरी प्रश्न

१) ग्रामसंस्कृतीचे विशेष तुमच्या शब्दात लिहा.

२) ग्रामीण साहित्याचे वेगळेपण थोडक्यात सांगा.

३) ‘ग्रामीण संवेदनशीलता’ म्हणजे काय ते स्पष्ट करा.

४) ग्रामीण साहित्याची भाषा कशी आहे, ते थोडक्यात सांगा.

५) ‘ग्रामीणता’ हे वाड्यमयीन मूल्य कसे ठरते ते लिहा.

६) मराठी ग्रामीण साहित्याची वाटचाल तुमच्या शब्दात सांगा.

७) ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा लिहा.

८) महात्मा फुले यांचे ग्रामीण साहित्याबाबतचे योगदान स्पष्ट करा.

९) १९२० पर्यंतचा प्रारंभीच्या काळातील ग्रामीण साहित्याचा विकास तुमच्या शब्दात लिहा.

३.१४ प्रश्नोत्तरे

- ग्रामीण साहित्य म्हणजे काय ? ते सांगून स्वरूप व प्रेरणा स्पष्ट करा.

प्रास्ताविक : ग्रामीण भागातील वास्तवातून आकाराला येणारे आणि तेथील सुखदुःखाची मांडणी करणारे साहित्य होय. साधारणपणे १९६० नंतर गतीने पुढे आलेला हा साहित्यप्रवाह आहे. मराठी साहित्यात आकाराला आलेल्या ग्रामीण साहित्याचे स्वरूप व प्रेरणा पाहणे महत्वाचे आहे.

विवेचन : ग्रामीण भागातून फुलणारे आणि वास्तव चितारणारे साहित्य हे ग्रामीण साहित्य आहे. साहित्याच्या प्रेरणांचा शोध घेताना लेखकाचा जीवनाकडे व साहित्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन लक्षात घ्यावा लागतो. खेड्यातील गाव रचना, रहिवाशी जाती-पाती यांचे अंतर्गत नातेसंबंध, जीवन संघर्ष, शेती, शिवार, निसर्ग सृष्टी यांच्या तपशीलातून जाणवणारे पर्यावरण या सर्वांचा एकत्रित परिणाम आपल्याला लेखकाच्या संवेदनशीलतेकडे घेऊन जातो.

महात्मा फुले यांच्या लेखनातून शेतकऱ्यांच्या आयुष्याचे यथार्थ चित्रण करणारे वाढमय निर्माण झाले. फुल्यांची रचना नव्या जाणिव दृष्टिचे महत्वपूर्ण पाऊल ठरले. ‘बळीबा पाटील’ ही मराठीतील पहिली कादंबरी मानली. ‘ढळुशास्त्री पराने’ ही कादंबरी व ‘काळ तर मोठा कठीण आला’ ही कथा आधुनिक ग्रामीण साहित्याच्या आधारभूत प्रेरणा ठरतात.

महात्मा गांधी यांची ‘खेड्याकडे चला’ ही १९२५ मधील घोषणा आणि महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे सामाजिक कामे, शाहू महाराजांच्या चळवळी, सत्यशोधी जलाशांचा परिणाम ग्रामीण साहित्य निर्मितीवर झालेला दिसतो. अर्थात यांना आपण ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा म्हणू शकतो. ग्रामीण साहित्याला फुल्यांच्या वैचारिक चळवळीपासून सुरुवात झाली तर कृष्णराव भालेकर, मुकुंद पाटील, विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी त्यांच्या वैचारिक भूमिकेचा विस्तार केला. एकूणच ग्रामीण साहित्याची सैद्धांतिक भूमिका या चौधांच्या लेखनातून प्रगटली.

१९२० ते १९४५ दरम्यान निर्माण झालेल्या मराठी साहित्यात ग्रामीण भागाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन खोल्या सहानुभूतीचा असल्याचे दिसते. लेखनाचे स्वरूप निव्वळ स्वप्नरंजनवादी असले तरी या पार्श्वभूमीवर रविकिरण मंडळाची कविता महत्वपूर्ण वाटते. ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा विविध कालावधीत बदलत गेलेल्या दिसतात. एकच प्रेरणा न राहता ती सतत बदलत गेल्याने त्या संदर्भात डॉ. मोहन पाटील म्हणतात, “‘ग्रामीण साहित्य संदर्भात अशी कुठली प्रेरणा सांगता येणे शक्य नसेल तर ‘गाव’ हीच ग्रामीण साहित्यामागची खरी प्रेरणा आहे असे म्हणता येते.’” कारण गावच्या मातीचे संस्कार, तिथले प्रामाणिक अनुभव आणि माती, माणसं याविषयी वाटणारा जिव्हाळा, गावची रहाटी, तिथले समूह जीवन आणि त्या समूह जीवनातून वाहणारा एक अंतर्नाद ग्रामीण साहित्यातून उमटलेला असतो. भूक, दारिद्र्य, अज्ञान या ह्या ग्रामीण साहित्य लेखनाच्या मूळाशी असलेल्या प्रेरणा आहेत.

ग्रामीण भागातून उदयास येणाऱ्या प्रत्येक लेखकाने आपल्या गाव मातीचे संस्कार आपल्या साहित्यातून आविष्कृत करणे गौरवाचे मानले. तीच या साहित्याची प्रेरणा राहिल्याचे स्पष्ट होते. महात्मा फुले आणि हरिभाऊ आपटे यांचे लेखन कोतापल्ले यांना ‘ग्रामीणत्वाची आद्य प्रस्फुरणे’ वाटतात. तर फुले यांचे लेखन म्हणजे ग्रामीण साहित्याचा पहिलावहिला सशक्त अविष्कार असल्याचे मत नोंदवले आहे. अर्थातच ग्रामीण साहित्याने फुले यांची भूमिका स्वीकारलेली आहे. याबरोबरच, भूक, वेदना आणि दारिद्र्य ह्या प्रेरणाही ग्रामीण साहित्याच्या मूळाशी दिसतात. स्वातंत्र्य, समता, बंधुतेची ही वैचारिक भूमिका ग्रामीण साहित्याला लाभलेली आहे.

३.१५ सरावासाठी स्वाध्याय

अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

- १) दलित साहित्याचे स्वरूप सांगून दलित साहित्याच्या प्रेरणा विशद करा.
- २) आदिवासी साहित्याच्या प्रेरणा सांगून वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
- ३) ग्रामीण साहित्याची वाटचाल आणि विकास स्पष्ट करा.

- ४) ‘समाजपरिवर्तनासाठी दलित साहित्याचा उदय’ या विधानाची चर्चा करा.
- ब) लघुत्री प्रश्न
- १) ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा लिहा.
 - २) दलित साहित्याचे स्वरूप विशद करा.
 - ३) आदिवासी साहित्याच्या उदाराची कारणे स्पष्ट करा.
 - ४) ग्रामीण संवेदनशिलता म्हणजे काय ?

३.१५ वाचन

- १) ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि समस्या : आनंद यादव, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे.
- २) ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि शोध : डॉ. नागनाथ कोतापल्ले, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
- ३) ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास : चंद्रकुमार नलगे, रिया पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर.
- ४) ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा आणि प्रयोजन : डॉ. श्रीराम गुंदेकर, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे.
- ५) मराठी ग्रामीण कवितेचा इतिहास : कैलास सावेकर, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे.
- ६) ग्रामीण साहित्य आणि संस्कृती : मोहन पाटील, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद.
- ७) मराठी ग्रामीण साहित्य परिसर आणि प्रवाह : गो. म. कुलकर्णी, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे.
- ८) ग्रामीण साहित्य एक चिंतन : द. ता. भोसले, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
- ९) ग्रामीण साहित्य चळवळ आणि आम्ही : संपा. वासुदेव मुलाटे, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
- १०) जोतिपर्व : डॉ. नागनाथ कोतापल्ले, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद.
- ११) वाङ्मयीन चळवळी आणि दृष्टिकोन : संपा. सुमती लांडे, शब्दालय प्रकाशन श्रीरामपूर.
- १२) ग्राम संस्कृती : डॉ. आनंद यादव, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.

३.१६ उपक्रम :

- १) दलित आत्मकथनातील बोलीचे निरीक्षण करून संकलन करा.
- २) आदिवासी लेखकांची भेट घेऊन त्यांची मुलाखत घ्या.
- ३) ग्रामीण साहित्य संमेलनाविषयी उपक्रम सादर करा.

सत्र २ : घटक ४

स्त्रीवादी आणि इतर साहित्यप्रवाह

(बालसाहित्य, विज्ञानसाहित्य, लोकप्रियसाहित्य, ख्रिश्चन, मुस्लीम, सत्यशोधकीय, ललित मुक्तगद्य, समीक्षा)

४.१ उद्दिष्टे

विद्यार्थी मित्रांनो! या घटकाचे अध्ययन केल्यानंतर आपल्याला स्वातंत्र्योत्तरकालखंडातील विविध साहित्यप्रवाहांची माहिती मिळेल.

- स्त्रीवादी साहित्याचे स्वरूप व वाटचाल लक्षात येईल.
- बालसाहित्याचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये समजतील.
- विज्ञानसाहित्याची माहिती वाटचाल कळेल.
- लोकप्रिय साहित्याचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये समजतील.
- ख्रिश्चन साहित्याचे स्वरूप व वाटचाल लक्षात येईल.
- मुस्लीम साहित्याचे स्वरूप व वाटचाल समजेल.
- सत्यशोधकीय साहित्याची माहिती मिळेल.
- ललित मुक्तगद्याची स्वरूप वैशिष्ट्ये कळतील.
- समीक्षेचे स्वरूप वैशिष्ट्ये, वाटचाल लक्षात येतील.

४.२ प्रास्ताविक

विद्यार्थी मित्रहो मराठी भाषा ही एक संपन्न अशी भाषा असून मराठी भाषेत प्राचीन काळापासूनच अनेकविध स्वरूपांचे आणि प्रकाराचे साहित्य निर्माण झालेले आहे. त्यामध्ये कथा, कविता, कांदंबरी, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र अशा अनेकविध वाड्मयप्रकारांचा समावेश होतो. तसेच अनेकविध साहित्यप्रवाहांचाही समावेश होतो. प्रस्तुत घटकामध्ये १९५० ते २००० या कालखंडातील स्त्रीवादी साहित्यप्रवाहाबोरबरच इतर साहित्यप्रवाहांचाही अभ्यास आपणास करावयाचा आहे. पन्नास वर्षाच्या या कालखंडातील दीर्घ अशा विविध साहित्यप्रवाहांचा अभ्यास करताना व्यक्ती तितक्या प्रकृती प्रमाणे प्रत्येक लेखनप्रकारात वेगळेपणा, नाविन्य दिसून येते.

४.३ विषय विवेचन

मराठी वाड्मयाचा अभ्यास करताना असे दिसून येते की, ज्या-त्या काळात विविध वाड्मय प्रवाह निर्माण झाले. त्यामध्ये ग्रामीण, दलित, आदिवासी, स्त्रीवादी, ललित, प्रादेशिक असे विविध साहित्यप्रकार दिसून येतात. या विविध साहित्यप्रकारात त्या-त्या कालखंडात साहित्यनिर्मिती करून साहित्यिकांनी विशेष भर घातलेली दिसून येते. त्यापैकी स्त्रीवादी साहित्य, बालसाहित्य, विज्ञान साहित्य, लोकप्रिय, ख्रिश्चन, मुस्लीम, सत्यशोधकीय, ललित मुक्तगद्य आणि समीक्षा इ. साहित्यप्रकारांचा आढावा अभ्यासाच्या दृष्टिकोनातून आपणास इथे घ्यावयाचा आहे.

४.३.१ स्त्रीवादी साहित्य

नाण्याला जशा दोन बाजू असतात त्याशिवाय ते चलनात चालत नाही तसे स्त्री आणि पुरुष समाज वा कुटुंबात महत्वाचे घटक आहेत. त्याशिवाय कुटुंब चालत नाही, समाज पुढे येत नाही. असे असूनही स्त्रीला दुर्यम दर्जा देण्यात आला. तिला तिच्या हक्कापासून वंचित ठेवण्यात आले. वैदिक व रामायण, महाभारत काळात स्त्री-पुरुष नाते विषमतेवर आधारित नव्हते. स्त्रीयांना पुरुषांतकेच समान स्थान होते. जीवनाच्या विविध क्षेत्रात तिचा मुक्त संचार होता. शेतीचा शोध स्त्रीने लावला परंतु नंतर तिला चूल आणि मूळ, रांधा, वाढा, उष्टीकाढा एवढ्यातच गुंतवून ठेवले. ब्रिटिशांच्या काळापर्यंत आपल्या परवशतेचे भान स्त्रीला नव्हते. ब्रिटिश काळात राजाराम मोहन रॉय पासून म.फुले, लोकहितवादी, आगरकर, रानडे, पंडिता रमाबाई, महर्षी कर्वे अशा अनेक समाज सुधारकांनी स्त्री सुधारणा व स्त्रीशिक्षण यांची मोहीमच सुरु केली. त्याकाळी 'स्त्रीवादी' हा 'Feminism'चा पर्यायी शब्द रुढ नव्हता. आणि पाश्चात्य स्त्रीवाद ही आपल्याकडे अनोळखी होता. ताराबाई शिंदे, पं. रमाबाई, म.गांधी, डॉ. आंबेडकरांसारख्यांनी प्रत्यक्ष कृती आणि संघर्ष करीतच विचारांची पायाभरणी प्रारंभीच्या काळात केलेली दिसते.

४.३.२ स्त्रीवाद म्हणजे काय?

मराठी साहित्यात १९६० नंतर ग्रामीण, दलित, आदिवासी अशा विविध साहित्यप्रवाहांचा जसा उदय झाला तसाच स्त्रीवादी साहित्याचाही झाला. सर्वप्रथम अमेरिकेत १९६० मध्ये 'स्त्रीवाद' हा शब्द योजिला गेला आणि स्त्रीवादी समीक्षेची सुरुवातही १९६० नंतरच झाली. स्त्रीयांचे हक्क, त्यांच्यावरील अन्याय, अत्याचार यांना विरोध करणाऱ्या चळवळीतून स्त्रीवादाचा विकास झाला असून ती एक राजकीय प्रणाली आहे. तेव्हा 'स्त्रीवाद'म्हणजे काय? तर इंग्रजीत स्त्रीवादाला 'फेमिनिज्म' म्हणजे स्त्रीवाद आणि 'फेमिनिस्ट' म्हणजे स्त्रीवादी. 'स्त्री'या शब्दाचा कोशगत अर्थ 'मादी' वा 'बाई'. स्त्रीवादी विचारवंतही स्त्रीची विशेष व्याख्या करताना दिसत नाहीत. ज्युलिया क्रिस्तिव स्त्रीकडे एक स्थिती म्हणून पाहते व पुढे म्हणते, 'पितृसत्ताक पद्धतीतील प्रतिकात्मक

‘व्यवस्थेत जे बाजूला टाकले जाते ते’ (डॉ. अश्विनी धोंगडे : १९९३ : ४८) (स्त्रीवादी समीक्षा: स्वरूप आणि उपयोजन) तथापि जीवशास्त्रीय टृष्णीने लिंग वैशिष्ट्यातून स्त्री व पुरुष असे शरीरभेद निर्माण झाले असले तरी त्याकडे पितृसत्ताक व्यवस्थेमुळे दुर्लक्ष करून स्त्री म्हणजे सुंदर, नाजूक, सहनशील, कोमल असे मानून तिला दुय्यम स्थान दिले गेले. तिचे कर्तृत्व कमी दर्जाचे बनले. तुलनेने पुरुष कर्तृत्ववान, बलवान, धाडसी, पराक्रमी, सामर्थ्यवान ठरवला गेला. पण या सर्व गोष्टींना नकार देऊन स्त्रीला माणूस म्हणून जगण्यासाठी स्त्रीमुक्ती विचारसरणी निर्माण झाली. समाजात सर्व स्त्रीयांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान मिळावे. तसेच राजकीय व आर्थिक क्षेत्रातही तिला समान दर्जा मिळावा स्त्री ही एक माणूस आहे, तिला माणसाप्रमाणे जगता यावे या हेतूने स्त्रीवादी चळवळ सुरु झाली असावी तरी ‘स्त्रीवाद’ या संकल्पनेचा उदय पाश्चिमात्य देशात प्रथम झाला.

१७९० मध्ये ऑलिंच द गुंज या लेखिकेने स्त्रियांच्या हक्कांचा जाहीरनामा मांडून पुरुषाप्रमाणे स्त्रीला स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून जगण्याचा हक्क असल्याचे सांगितले तर १७९२ मध्ये मेरी वुइलस्टोन क्राट या लेखिकेने ‘स्त्रियांच्या हक्काची पायमळी’ हा ग्रंथ लिहिला. त्याही आधी फ्रान्सच्या सोळाव्या लुईने १७८९ मध्ये एक जाहिरनामा काढला होता. त्याने सर्व माणसे समान दर्जाची आहेत. सर्वांना जन्मसिध्द हक्काप्रमाणे जगण्याचे स्वातंत्र्य आहे असा क्रांतिकारक विचार मांडला. १८३० ते १८४० या काळात स्त्रियांच्या मताधिकारासाठी अनेक स्त्रियांनी प्रयत्न केले १८४८ मध्ये न्यूयॉर्क येथे ‘पहिली स्त्री हक्क परिषद’ भरली. याचसाठी स्त्रियांच्या प्रश्नांसंदर्भात खुले अधिवेशन भरवले गेले. यामध्ये स्त्री-पुरुष समानता, स्त्रियांचे शिक्षण निवडणुकीत मतदानाचा हक्क, अर्थार्जनाचा अधिकार असे विचार मांडले गेले. १८९० मध्ये स्त्रीयांना काही ठिकाणी मतदानाचा अधिकार मिळाला. क्लारा झेटकिन या स्त्रीने ८ मार्च हा दिवस ‘स्त्री मुक्ती दिन’ म्हणून पाळण्याचे आवाहन केले याचे पडसाद इतर देशांबरोबरच भारतात ही उमटले १९७५ हे वर्ष युनोने ‘जागतिक महिला वर्ष’ म्हणून जाहीर केले अशाप्रकारे या स्त्रीविषयक विविध चळवळीतून ‘स्त्रीमुक्ती’, ‘स्त्रीवाद’ या विचार सरणीचा उदय झाला आणि बदलत्या काळानुसार जगातील विविध राष्ट्रांमधून स्त्रीवाद उत्तरोत्तर विकसित होत गेला.

४.३.३ स्त्रीवादी संकल्पना व स्वरूप

‘स्त्रीवाद’ ही एक व्यापक संकल्पना आहे. या संकल्पनेचा उदय व विकास स्त्रियांच्या क्रियाशील चळवळीमधून झालेला दिसतो. पुरुषांनी स्त्रीला कमी समजून दुय्यम स्थान दिले तिचे व्यक्तिगत स्वातंत्र्य हिरावून तिचे माणूसपण नाकारले, समता नाकारली. या पुरुषांच्या दुटप्पी वर्तनाला, पुरुषी कावेबाजपणाला स्त्रीवाद विरोध करतो. स्त्री आणि पुरुष यांच्यात भेद करणाऱ्या विषमतावादी विचारसरणीला स्त्रीवाद विरोध करतो म्हणून स्त्री ही केवळ बाई नसून ती ही एक माणूस आहे तिलाही व्यक्तीस्वातंत्र्य आहे. ती विचार व्यक्त करू शकते तेव्हा पुरुषी विचारसरणीला

नकार देऊन स्त्रीसुधा स्वतंत्र आहे. ती अपूर्ण मानव असल्याची समजूत नष्ट करून स्त्री विषयक नवीन मानदंड निर्माण करण्यासाठी व्यूहरचना करणे ही स्त्रीवादाची थोडक्यात संकल्पना आहे.

‘स्त्रीवाद’ पुरुषांना दोष देत नाही तर पुरुषसत्ताक व्यवस्थेला दोष देते. पुरुषसत्ताकामुळे पुरुष हा स्त्रीपेक्षा श्रेष्ठ आहे. स्त्री ही खालच्या स्तरावर आहे. आणि स्त्री हे पुरुषांच्या भोगाचे स्थान आहे अशी शिकवण पुरुषांच्या मनात बिंबवली जाते. स्त्रियांवर निसर्गाने सोपवलेल्या जबाबदाऱ्या नाकारत नाहीत. स्त्रीवाद म्हणजे कुटुंब मोडणाऱ्या, स्वैराचार मान्य असणाऱ्या किंवा स्वतःच्या वैवाहिक आयुष्यात नैराश्य आलेल्या स्त्रीयांनी अंगिकारलेली विचारसरणी नव्हे, असे मानणे हा स्त्रीवादाचा अपप्रचार आहे. स्त्रीवाद हा प्रत्येक स्त्रीचा व्यक्ती म्हणून विचार करतो. त्यामुळे स्त्रीवाद ही जगातल्या प्रत्येक स्त्रीशी जोडली गेलेली कल्पना आहे. असे गांधीजी म्हणत. त्याचप्रमाणे स्त्रीवादी चळवळ हा फक्त स्त्रियांचा प्रश्न नसून पुरुषांची मानसिकता बदलण्याचा तो प्रयत्न आहे.

सन १९७५ हे आंतरराष्ट्रीय स्त्रीवर्ष म्हणून घोषित झाले आणि त्यानंतरचे १९८५ पर्यंतचे दशक हे स्त्री प्रश्नांना प्राधान्य देणारे ठरवले गेल्यावर स्त्रीमुक्ती चळवळींच्या माध्यमातून स्त्रीयांसंबंधीचे शतकानुशतके दडपले गेलेले प्रश्न पृष्ठभागावर येऊ लागले. स्त्रीमुक्ती, स्त्रीस्वातंत्र्य, स्त्रीवाद वगैरे पारिभाषिक संकल्पना याच काळात रुढ झाल्या. पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत स्त्रीयांना दुय्यम दर्जाचे स्थान दिल्याने आणि रुढ समाजव्यवस्थेत धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, भाषिक, बौद्धिक अशा सर्वव्यवस्था स्त्रीयांचे शोषण करतात याची जाणीव झाल्याने त्या व्यवस्थेविरोधात बंड करण्याच्या उद्देशाने स्त्रीमुक्ती चळवळ अस्तित्वात आली. स्त्रीयांचे क्षमताधिष्ठित हक्क प्राप्त करून समाज परिवर्तन घडवू पाहणारी ही एक राजकीय जाणीव आहे. मोर्चे, आंदोलने, चळवळी, धरणे, निवेदन, बैठका, सभा, साहित्य, पथनाट्ये, भाषणे, चर्चासत्रे, अधिवेशने, कार्यशाळा, विद्यापीठीय स्त्रीअभ्यास केंद्रे इत्यादींच्या माध्यमातून स्त्रीयांनी पुरुषप्रधान मानसिकतेला जगभर धक्के देत आपले न्याय हक्क मिळवण्याचा प्रयत्न केला आहे. पुढे स्त्रीवादी सिद्धांताने कालानुरूप बदल केले आहेत. तसेच धार्मिक समजुती, जातीय परंपरा, व्यक्तीची जडणघडण, मानसिकता, लैंगिकता, शिक्षण, संस्कार यानुसार देखील स्त्रीवादाचे स्वरूप वरवर बदलते मात्र स्त्रीवादाचा गाभा स्त्रीपुरुष समता हीच आहे आणि तो देश काळ यांच्या पलिकडे एकच आहे.

४.३.४ साहित्य आणि समाज

साहित्य आणि समाज यांचा अतिशय जवळचा संबंध असल्यामुळे समाजाच्या एकसंघ दृष्टिकोनाची छाप त्या-त्या काळातील साहित्यावर पडलेली दिसते. साहित्याचे घाट, व्यक्तिरेखा, लेखनाची दिशा, शैली, शब्दरचना इत्यादी अंगामधून लेखकाबरोबरच तो ज्या तन्हेच्या सामाजिक परिसरातून आला त्या परिसराचे स्वच्छ प्रतिबिंब साहित्यातून उमटत असते. म्हणून कोणतेही साहित्य

म्हणजे कथा, कादंबरी, नाटक, कविता, आत्मकथन हे समाजाला सोडून दूर जाऊ शकत नाही. त्यांचे संबंध अत्यंत गुतांगुतीचे आहेत. तथापि प्रत्येक साहित्यकृतीवर त्या कालखंडात घडणाऱ्या सामाजिक उलथापालर्थींचा, सामाजिक परंपरेच्या भानाचा परिणाम स्पष्ट दिसतो. त्याचप्रमाणे काही साहित्यकृती समाजातील विकृतीवर नेमकेपणाने प्रहार करून सामाजिक बदलाचे भान देतात. तेव्हा ‘आहे ते जग सुंदर व्हावे’ या सामाजिक जाणिवेतून प्रस्थापित समाजरचनेच्या विरोधात उभे राहून स्त्रियांच्या सर्व प्रकारच्या हक्कांची पुर्नस्थापना करण्याच्या हेतूने प्रेरित होऊन स्त्रीवादी साहित्य निर्माण झाले आणि त्याने एक नवा क्रांतीकारी इतिहास घडवला.

४.३.५ स्त्रीवादी साहित्य निर्मिती

‘स्त्रीवादी’ ही संज्ञा आपल्याकडे पाश्चात्य ‘फेमिनिज्म’ वरून आलेली आणि इ.स १९७० पासून प्रस्थापित झालेली असली तरी ‘स्त्रीवादी जाणीव’ इ.स १८८२ मध्येच ताराबाई शिंदे यांच्या ‘स्त्रीपुरुष तुलना’ मधून व्यक्त झालेली होती. या पुस्तकात स्त्रीपुरुषांमधील असमतोल दूर करून स्त्रीजातीला न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न ताराबाई शिंदे यांनी केला होता. पण त्यांचा हा स्त्रीवादी विचार त्याकाळातील स्त्रीयांमधील शिक्षणाच्या कमी प्रमाणामुळे सर्व स्त्रीयांपर्यंत पोहोचला नाही. त्यानंतर महात्मा फुले, आगरकर, म.गांधी, दादा धर्माधिकारी, वि.का.राजवाडे, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर इत्यादींनी स्त्रीपुरुष समता व स्त्रींचे स्वातंत्र्य याबद्दल अतिशय उदारमतवादी विचारांची मांडणी केली आहे. परंतु ती आपण फारशी लक्षात घेतली नाही एवढेच.

तेव्हा स्त्रीवादी साहित्य कशाला म्हणायचे? तर स्त्री ही स्त्री आहे म्हणून तिने लिहिलेले साहित्य स्त्रीवादी साहित्य नव्हे. ज्यातून स्त्री विषयक जाणीवांचे आविष्करण होते ते म्हणजेच स्त्रीवादी साहित्य. वसंत डहाके लिहितात, ‘ज्यात स्त्रियांचे स्त्रियांनी केलेले चित्रण आहे ते साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य. स्त्रियांचे स्वतःसंबंधीचे साहित्य ज्यातून ‘स्व’चा शोध घेतला आणि जे ‘स्व’त्वाच्या जाणिवेने लिहिलेले आहे असे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य’. (वसंत आबाजी डहाके : २००१ : ४१२) तर डॉ.विद्युत भागवत लिहितात की, ‘मानव म्हणजे पुरुष स्त्री हे त्याचे उपांग, ह्या विचाराला छेद देणारे, त्याबद्दल प्रश्न निर्माण करणारे, त्यातील जटिलता, धुसरता मांडणारे साहित्य स्त्रीवादी साहित्य म्हणता येईल. बाईच्या असण्याचा, होण्याचा समग्रतेने वेध घेणारे, तिच्या आत्मशोधाचा प्रवास साहित्यिक आविष्कार म्हणून मांडणारे लेखनही स्त्रीवादी मानता येईल’. (विद्युत भागवत : २००४ : १०८) तथापि स्त्रीयांच्या साहित्याचे मूळ प्राचीन काळापर्यंत जाऊन पोहोचते. अगदी भाषेच्या आरंभीच्या काळापासून स्त्री आपल्याशीच वा आपल्या सारख्याच दुसरीशी चाललेल्या संवादातून ‘बाई असण्याचा’, ‘बाईपणाचा’ अर्थ व्यक्त करीत आली आहे. प्राचीन काळात महदंबा, मुक्ताबाई, जनाबाई इत्यादी संत कवयित्रींनी लिहिलेल्या साहित्यातून स्त्रीवादाच्या

पाऊलखुणा दिसतात. म.फुले यांच्या नंतर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनीही ‘हिंदु कोडबिला’च्या रूपाने स्त्रीयांना त्याकाळात भाऊबीजच बहाल केलेली दिसून येते.

विसाव्या शतकाच्या तिसऱ्या दशकात विभावरी शिरुकरांच्या साहित्यातून स्त्रीवादी जाणिवांचे विशेष प्रकट झालेले दिसतात. पुढे १९७५ नंतर स्त्रीवादी जाणिवा दिसू लागल्या. १९७५ हे युनोने महिला वर्ष म्हणून जाहीर केले. या चळवळीशी अनेक महिला कार्यकर्त्यांचा संपर्क आला. त्यामुळे स्त्रीयांच्या अस्मिता जागृती संबंधी संघटित प्रयत्न झाले व त्याच्या प्रभावामुळे स्त्रियांच्या लेखनातून स्त्रीवादी जाणिवा आवर्जन प्रकट होऊ लागल्या. ज्योती म्हापसेकर यांच्या ‘मुलगी झाली हो’ या पथनाट्याचे असंख्य प्रयोग होऊन स्त्रीमुक्ती चळवळीला बळ लाभले. स्त्री प्रश्नाची चर्चा करणारी ‘बया’, ‘बायजा’, ‘मिळून साच्याजणी’, ‘स्त्रीउवाच’ ही नियतकालिके सुरु झाली. त्यातून वाढमयीन अभिरुची वाढीस लागली. पाश्चात्य स्त्रीवादी विचारसरणीतील काही सूत्रे व भूमिका, विचार आपल्याशी समान आहेत. हे लक्षात येऊ लागले. पाश्चात्य स्त्रीवादी भूमिकेशी संवाद साधत येथील स्त्रीवादी जाणिवा वृत्तपत्रीय लेखांमधून, स्त्रीविषयक मासिकातून, नियतकालिकांतून कधी वैचारिक तर कधी साहित्य स्वरूपात प्रकट होऊ लागल्या.

१९७५ नंतरच्या या काळातील स्त्रियांच्या कथांमधून अनेक स्त्रीवादी जाणिवा जागोजाग विखुरलेल्या दिसून येतात. समकालीन कथालेखिकात गौरी देशपांडे, सानिया, प्रिया तेंडुलकर, रोहिणी कुलकर्णी, सुनिती आफळे, कमल देसाई, निर्मला देशपांडे, सरिता पदकी, विजया राजाध्यक्ष, अंबिका सरकार, उर्मिला सिरुर, आशा बगे, पद्मिनी बिनिवाले, उर्मिला पवार, प्रतिमा इंगोले इ.च्या कथांमधून ‘स्त्रीकेंद्री’ संहिता आणि ‘स्त्रीवादी विशेष’ यांचा प्रत्यय अनेक ठिकाणी येतो. पुढे स्त्रीमुक्ती चळवळीनंतरच्या पिढीतल्या स्त्रियांच्या कवितांच्या अवलोकनात स्त्रीवादी वैशिष्ट्यांचा प्रकर्षने प्रत्यय येतो. या काळातील नीरजा, मलिका अमरशेख, रजनी परुळेकर, प्रभा गणोरकर, अनुराधा पाटील, अरुणा ढेरे, प्रज्ञा लोखंडे, अश्विनी धोंगडे यांच्या कवितेतून या युगात सावध व शहाणी होत चाललेली, पुरुषांच्या डावपेचांचा सुगावा लागणारी समाजात सुरक्षित नसल्याची, समाजव्यवस्थेने भोगवस्तूच्या रूपात न्याहाळलेले असण्याची जाणीव होणारी स्त्री प्रकटते. तसेच स्त्रियांच्या आत्मकथन क्षेत्रातही १९८० नंतरच्या काळात स्त्रीवादी जाणिवांचे पडसाद उमटलेले दिसतात.

४.३.६ स्त्रीवादी साहित्याची वाटचाल

पुढील भागामध्ये स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून साहित्याचा विचार कविता, कथा, कादंबरी, आत्मचरित्र, समीक्षा या वाढमयीन प्रकारांच्या संदर्भात केलेला आहे.

मराठीत स्त्रियांनी रचलेल्या काव्याची परंपरा फार जुनी म्हणजे बाराव्या शतकातील महदंबेपासून सुरु झालेली दिसते. १९६० नंतर बदललेल्या सामाजिक पर्यावरणाचा संबंध नवा स्त्रीवादी प्रवाह सुरु होण्याशी आहे. स्त्रियांनी लिहिलेल्या बहुसंख्य कविता ह्या प्रेमपूजनाच्या कविता आहेत. रविकिरण मंडळाच्या परंपरेशी नाते सांगणारी भाववादी वृत्ती आणि स्त्रीच्या पारंपरिक प्रतिमेत चपखल दिसणारी वैशिष्ट्ये या कवितांमधून दिसतात. घर, घरातील प्रेमळ नातेसंबंध, प्रेमाच्या स्पर्शाने घरातील निर्जीव वस्तूना येणारे जिवंतपण, स्त्रीला घरात वाटणारी सुरक्षितता व तृप्ती यांचे उत्कट आविष्करण या कवितेत होत होते. १९६० पूर्वी व नंतरच्या काळात लिहिणाच्या इंदिरा संत, पद्मा गोळे, गिरीष शेळके, योगिनी जोगळेकर, अनुराधा पोतदार, मनोरमाबाई नालेकर, संजीवनी मराठे, सुशीला पगारिया, पद्मा लोकूर, अंजली ठकार, निर्मला देशपांडे, हेमा लेले, अरूणा ढेरे इ. अनेक कवयित्री या वाटेवरून आपली वाट शोधत गेल्याचे दिसते. प्रारंभी प्रीतिपरंपरेवरून जाणारी त्यांची कविता दुसऱ्यां टप्प्यात काही वेळा बदलत जात स्त्रीवादाकडे ही झुकू लागल्याचे दिसते. पूर्वीच्या आत्मकोषातून बाहेर पडत, बदलत्या सामाजिक वास्तवाचा वेध घेत, जीवनातल्या अमूलाग्र बदलांशी संबंध जोडत स्त्रियांची पारंपरिक कविता आपला रोख बदलत गेलेली दिसते.

एकोणिसाव्या – विसाव्या शतकाच्या मध्याखेर लक्ष्मीबाई टिळक व बहिणाबाई चौधरी या अशाच परंपरेला चिकटून न राहता स्वतंत्र विचाराने आपल्या कवितेचा वेगळा ठसा उमटवताना दिसत आहेत. बहिणाबाई चौधरींच्या मृत्यूनंतर ‘बहिणाईची गाणी’ (१९५२) हा काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाला. चूल, फुंकणी, मळणी, कापणी, उपळणी यांच्या प्रतिमांतून बहिणाबाईची जीवनविषयक तत्त्वज्ञान शिकवणारी गाणी जन्माला आली. शेला (१९५१), मेंदी (१९५५), बाहुल्या (१९७२), मृण्मयी (१९८१), चित्कळा (१९८९), रंगबावरी (१९६४), वंशकुसुम (१९९४), निराकार (२०००), इ. अनेक संग्रह प्रसिद्ध झालेल्या इंदिरा संतांचा प्रेम हाच मुख्य विषय. त्यांच्या प्रेमकवितेतली स्त्री ‘असंयमी’ आहे. तिला शिकवणाच्या, संयमी बनविणाच्या पुरुषाच्या आधाराची गरज आहे. ‘प्रीतिपथावर’ (१९४७), ‘नीहार’ (१९५४), ‘स्वप्नजा’ (१९६२), ‘आकाशवेडी’ (१९६८), ‘श्रावणमेघ’ (१९८८), या पद्मा गोळे यांच्या पाचही संग्रहातील कविता प्रामुख्याने स्त्रीविषयक व स्त्रीजीवनाच्या विविध टप्प्यातील अनुभव व्यक्त करणाऱ्या आहेत.

१९७५ नंतरच्या कालखंडात खन्या अर्थाने मराठी स्त्रीवादी कविता निर्माण झाली. प्रामुख्याने मलिका अमरशेख, रजनी परुळेकर, अश्विनी धोंगडे, नीरजा, प्रज्ञा लोखंडे, अंजली कुलकर्णी. प्रभा गणेरकर, अरूणा ढेरे, सुहासिनी इर्लेकर, विजया जहागिदार, अनुराधा पाटील, हिरा बनसोडे, संगीता बर्वे, संजीवनी बोकील, तारा भवाळकर, कविता महाजन, प्रतिमा इंगोले, प्रतिभा टेपाळे, मनीषा दीक्षित, सिसिलिया कार्हालो, विमल लिमये, स्वाती शहा, नितल वढावकर, स्वाती शिंदे, रूपाली

अवचरे, संजीवनी खोजे, संजीवनी तोफखाने, मीना शिंदे, सुलभा हेलेंकर, वासंती मुजुमदार, सुनंदा भोसेकर, यशोधरा साठे, उषा मेहता, ज्योती लांजेवार इ. अनेक कवयित्री आहेत.

या पार्श्वभूमीवर १९४५ ते १९६० या कालखंडातील कादंबन्या बहुसंख्येने पलटी खाऊन रंजनवादी होताना दिसतात ‘स्त्री’ ही मध्यवर्ती भूमिका ठेवून, स्त्रीवाचक गृहीत धरून, या लेखिकांनी आपला जीवनविषयक टूष्टिकोन ठरवलेला दिसतो. तर अलीकडच्या काही लोकप्रिय कथा-कादंबन्यातून नायिका ही एकदम जादा आधुनिक, लैंगिक विषयावर कोणतीही भीडभाड न ठेवता भरपूर बोलणारी, परंपरागत मूळ्ये भिरकावून देऊन स्त्रीमुक्तीचा आव आणणारी, प्रेमाविषयी अत्यंत उथळ विचार असणारी अशी रंगवली जाते. यात शैलजा राजे, योगिनी जोगळेकर, शकुंतला गोगटे, कुसुम अभ्यंकर, स्नेहलता दसनूरकर, कुमुदिनी रांगणेकर, नयना आचार्य, सुमती क्षेत्रमाडे यांच्या कथा-कादंबन्याचा उल्लेख करता येईल.

तर स्त्रीमनाच्या केंद्रातून निर्माण झालेल्या, पण एका क्षणी एकेका अवकाशाच्या बिंदूवर, स्थळकाळाच्या अनेक पातळ्यांचा समग्र अनुभव संश्लेषित करण्याचा प्रयत्न करत, प्रकट मनापेक्षा नेणिवेतील आशय, स्वप्ने, कल्पनाजाल (फॅन्टसी) यांच्या साहाय्याने संज्ञाप्रवाहाचा वापर करत स्त्रीला अंतर्मनातून समजून घेण्याचा प्रयत्न कमल देसाई करतात. त्यांची स्त्री संवेदनक्षम, बुद्धिमान आहे. ती एका पातळीवर विद्रोही होऊ पहाते. रीतिरिवाजांच्या, आचारप्रणालींच्या पुरुषप्रधान समाजातील प्रस्थापित संबंधांच्या चौकटी पार उडवून लावू इच्छिते. पण प्रत्यक्षात तेवढे धैर्य तिला नसते. ‘काळा सूर्य’ (१९६८) मधील स्त्री एकटी आहे, पण एकाकी नाही. पाषाणांनी व्यापलेल्या, भग्न चुलाणासारख्या विरंची गावात ती स्वतःचे वेगळे विश्व निर्माण करते. अशांतीचे व्रत जाणूनबुजून घेणारी, सर्व सामाजिक संकेतांना नकार देत स्वतःचा स्वतंत्र मार्ग चोखाळणारी ‘समर्थ’ स्त्री त्यातून व्यक्त होते. ‘हॅट घालणारी बाई’ (१९७०) ही स्त्रियांची निर्मिती ही गर्भधारणेशी जखडून टाकून मग त्या निर्मितीलाच पायदळी तुडवणाऱ्या जगाविरुद्ध उभी आहे.

विजया राजाध्यक्षांच्या कथालेखनात स्त्रीशरीरकेंद्री अनुभवांमध्ये लैंगिक अनुभवाच्या विविध छटा दिसतात (कमळ), तर ‘पुरुष’ या कथेत अविवाहित तरूणाभोवती शारीरिक आकर्षणामुळे गोळा झालेल्या विविध वयोगटांतील स्त्रियांचे चित्रण येते. गौरी देशपांडे यांच्या कथा-कादंबन्यातून स्पष्ट स्त्रीवादाची जाणीव उमटलेली दिसते. स्त्रीमुक्ती म्हणजे अमर्याद स्वातंत्र्य, विशेषतः लैंगिक स्वातंत्र्य चुकीच्या कल्पना आहेत. ‘स्वातंत्र्य’ या कल्पनेतूनच जबाबदारीची जाणीव येते. खरे तर या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत, हे त्यांच्या ‘एकेक पान गळावया’ (१९८०) मधून स्पष्ट दिसते. तर ‘ज्यांचा त्यांचा प्रश्न’ (१९९१), ‘शोध’ (१९८०), ‘खिडक्या’ (१९८९), ‘प्रतीती’ (१९८९), ‘आलेख’ (१९९२), ‘वलय’ (१९९७), ‘प्रयाण’ (१९९५) हे कथासंग्रह आणि स्थलांतर (१९९४), ‘आवर्तन’ (१९९६) या कादंबन्या लिहिणाऱ्या सानिया स्त्रीच्या टृष्टीने समाजातील संस्थात्मक

रचनेबद्दल विचार करताना दिसतात. स्त्रीमुक्ती संघटनांमध्ये क्रियाशील असणाऱ्या छाया दातार यांच्या तीन कथासंग्रहातून पर्यावरणवादी भूमिकेतून स्थियांच्या मानसिकतेची मांडणी केलेली दिसते. ‘एका श्वासाचं अंतर’ मध्ये अंबिका सरकार घटस्फोट, पुनर्विवाह आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या समस्या प्रत्ययकारी पद्धतीने हाताळताना दिसतात.

‘मारवा’ (१९८४), ‘अत्तर’ (१९८६), ‘पूजा’ (१९८५), इ. कथासंग्रह आणि ‘झुंबर’ (१९९९), ‘सेतू’ (१९९९), ‘त्रिदल’ (१९९४), ‘आकाश’, ‘भूमी’ या काढंबन्या लिहिणाऱ्या आशा बगे आजच्या स्त्रीची मानसिक स्पंदने, बदलत गेलेल्या कौटुंबिक जीवनाच्या विणीवर कुशलतेने टिपत जातात. स्त्रीजीवनाचा वेद स्वतंत्र दृष्टिकोनातून घेणारी शांता गोखले यांची ‘रीटा वेलिणकर’ (१९९०) ही काढंबरी एका प्रौढ कुमारिकेच्या मनाचा अंतर्वेध पुरुषांशी तिच्या असलेल्या नातेसंबंधातून घेणारी आहे. मर्ल (१९८७), टिकलीएवढं तळं (१९८०), कथा एका बकुळीची (१९९२), सलत सूर सनईचा (१९९६) अशा काढंबन्या लिहिणाऱ्या निर्मला देशपांडे बाईला गृहीत धरले जाणे हे बाईच्या गर्भाशयावर कोरलेले असते काय? असा थेट प्रश्न विचारताना दिसतात. शांता निसळ यांची ‘बेघर’ (१९७६), जाई निंबकर यांची ‘साथ’ (१९९०), शांता योगी यांची ‘परकी’ (१९९०) प्रतिभा रानडे यांची ‘मानुषी’ (१९८४), त्याबरोबरच सुधा नरवणे, आशा कर्दळे, पद्मिणी बिनीवाले, मोनिका गजेंद्रगडकर, अरूणा सबाने, उर्मिला सिरूर, मेघना फटांगरे, सुकन्या आगाशे, माधवी देसाई, अनुराधा चिन्मळगुंद इ. अनेक कथाकार-काढंबरीकार या काळात स्त्रीजीवनाचा सखोल वेद घेताना दिसतात.

काही विशिष्ट लेखिका सोडल्या, तर स्त्रिया स्त्रीवादी कथा आणि काढंबरी सरसकट लिहिताना दिसत नाहीत. लोकप्रिय परंपरेतील साहित्य लिहिण्याची प्रवृत्ती आजही मोठ्या प्रमाणावर आहे. तथापि साहित्यातून स्त्रीच्या मानसिकतेचा शोध घेण्याचे प्रयत्न आज बच्याच लेखिका करताना दिसतात.

४.३.६.१ आत्मचरित्रे

विसाव्या शतकातील पहिल्या दोन-तीन दशकांतील स्थियांची आत्मचरित्रे ही त्यांच्या नवच्यांची चरित्रे आहेत असे म्हणले जाते. पतीवर आंधळी श्रद्धा व भक्ती न ठेवता डोळस प्रेम करणाऱ्या शीलवतीबाई केतकर ‘मीच हे सांगितले पाहिजे’ (१९६९) मध्ये दिसतात. पुढच्या पिढीतील आत्मचरित्रांत व्यक्तिजीवनाची संसारात होणारी घुसमट व स्त्रीने आपल्या परीने त्यातून शोधलेला मार्ग यातून स्त्रीची व्यक्तिवादाकडे थोडीफार सुरु झालेली वाटचाल दिसते. अजूनी चालतेचि वाट (आनंदीबाई विजापुरे, १९७२), सांजवात (आनंदाबाई शिंके, १९७२), गोदातरंग (सुधा अत्रे,

१९६९), दुर्दैवासी दोष हवा (सरोजिनी शारंगपाणी, १९७५), स्नेहांकिता (स्नेहप्रभा प्रधान, १९७२), पानाआडचे फूल (आशा साने, १९७५), इ. आत्मचरित्रे या दृष्टीने उल्लेखनीय आहेत.

नाट्य-रंगभूमी व सिनेक्षेत्रातील अभिनेत्रींनी या क्षेत्रांत होणारी स्त्रीची कुंचंबणा आणि राजकारण आपल्या आत्मचरित्रांतून प्रांजळपणे व्यक्त केलेले दिसते. लीला चिटणीस यांनी लिहिलेल्या ‘चंद्रेंदी दुनिया’ (१९८१) या आत्मचरित्रात वाढत्या प्रपंचाचा खर्च भागविष्णासाठी सिनेमात गेलेली मध्यमवर्गीय स्त्री चंद्रेंदी दुनियेतल्या मोहजालाला कशी बळी पडते, त्याचे चित्रण येते. थोड्याफार फरकाने ‘सांगत्ये ऐका’ (हंसा वाडकर, १९७०), ‘जाऊ मी सिनेमात’ (शांता आपटे, १९४०), ‘कशाला उद्याची बात’ (शांता हुबळीकर, १९६०) ‘अशी मी जयश्री’ (जयश्री गडकर), दुर्गा खोटे यांच्या ‘मी दुर्गा खोटे’ (१९८५) इ. आत्मचरित्रांतून सिनेसृष्टीतील संगत, वातावरण, निष्प्रेम जीवन, मारहाण, संशय व बाईपणाचे घिंडवडे, एकटेपणाचे म्हातारपण यांच्या दर्शनातून स्वतःच्या आयुष्याकडे शेवटी तरी तटस्थपणे पाहून दुसऱ्यांना धोक्याचे इशारे देणारी स्त्री दिसते. लेखकांच्या पत्नींनी लिहिलेली पाच-सहा आत्मचरित्रे प्रसिद्ध आहेत. त्याची सुरुवात मलिका अमरशेख यांच्या ‘मला उध्वस्त व्हायचंय’ (१९८४) पासून झाली. माधवी देसाई यांची ‘नाच ग घुमा’ (१९८८), सुनिता देशपांडे यांची ‘आहे मनोहर तरी’ (१९९०) मेघा किराणे यांचे ‘नरसाबाई’ (१९८५) इ. एकूण स्त्रीयांच्या आत्मचरित्राची वाटचाल स्त्रियांच्या समाजातील बदलत्या भूमिकेशी समांतर राहिलेली दिसते. तिला आपल्या स्वतःचे जेवढे भान आहे तेवढे भान प्रातिनिधिक लिखाणातून उमटले आहे.

४.३.६.२ स्त्रीवादी समीक्षा

स्त्रीवादी समीक्षा मराठी साहित्यात विविध अंगांनी विकसित झालेली आहे. तथापि तात्विक मांडणी करणारे लेखन फार कमी आहे. महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका (ऑगस्ट १९९१), अनुष्टुभ (सप्टेंबर-ऑक्टोबर १९९६), अनुष्टुभ (जाने-फेब्रुवारी २००३) या वाड्मयीन नियतकालिकांतून या समीक्षेची तात्विक मांडणी करणारे काही लेखन प्रसिद्ध झाले. ‘स्त्रीवादी समीक्षा स्वरूप आणि उपयोजन’ (१९९३) हे अश्विनी धोँगडे यांचे पुस्तक पाश्चात्य स्त्रीवादी समीक्षेचा तपशीलाने अधिष्ठान, स्त्री-स्वातंत्र्याचा लढा यांचा परामर्श घेत स्त्रीवादी समीक्षेच्या विविध तात्विक उपपत्तींची चर्चा हे पुस्तक करते. मंगला वरखेडे संपादित ‘स्त्रीवादी समीक्षा: स्वरूप आणि उपयोजन’ (१९९६) या पुस्तकात स्त्रीवादी समीक्षेचे स्वरूप व व्यापी, मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून स्त्रीसाहित्याच्या अभ्यासाच्या दिशा, गांधीवाद आणि स्त्रीवाद इ. लेखांचा समावेश आहे. विभावरी शिरूरकरांच्या वाड्मयाचे ‘स्त्रीवादी आकलन’ (१९८५) उषाताई रावसाहेब शिंदे यांनी केले आहे. १८७३ ते १९५० पर्यंतच्या कालखंडात प्रसिद्ध झालेल्या ‘स्त्रीलिखित कादंबच्यांतील प्रेरणा आणि प्रवृत्ती’ (१९९२) तपासण्याचा प्रयत्न विद्या देवधर यांनी केला आहे. ऐहिक मोह झुगारून मुक्तीचा आत्मस्वर शोधणाऱ्या संतस्त्रियांचा अभ्यास तारा भवाळकर यांनी ‘स्त्रीमुक्तीचा आत्मस्वर’ (१९९४) या

पुस्तकात केला व भारतीय संदर्भात स्त्रीमुक्तीची कल्पना इथून सुरु झाली असे प्रतिपादन केले. ‘दलित पुरुषांच्या आत्मचरित्रातील स्त्री-प्रतिमा’ (१९८७) या शोभा भागवत यांनी संपादित केलेल्या पुस्तकात दलित स्त्रीची हीन, दीन, अबला, दुर्बल, अडाणी बाई ही एरवी आपल्या मनात असलेली प्रतिमा दलित आत्मचरित्रांनी खोटी ठरवली. महाराष्ट्रामध्ये विसाव्या शतकात कुटुंबव्यवस्था, शिक्षण, विवाहपद्धती, दांपत्यसंबंध, विधवाजीवन, प्रबोधन यांच्या विकासाचा स्त्रियांच्या आत्मचरित्रांतून दिसणारा आलेख ‘हृदगत’ (१९८१) या प्रतिभा ठिपसे यांच्या पुस्तकात काढलेला दिसतो. ‘मराठी साहित्यातील स्त्री’ या ग्रंथात वैशाली वैद्य आणि शारदा साठे यांनी महादाईसा, मुक्ताई यांच्या प्राचीन काळापासून अवाचीत लेखक वा.म.जोशी, फडके, खांडेकर, तांबे आदींच्या साहित्यातून येणारे स्त्रियांचे स्थान आणि त्यांची भूमिका अधेरेखित केली आहे. ‘आशा बगे नवे अस्तित्व’ (१९९६) यात सुलभा हेर्लेकर यांनी आस्वादक अंगाने आशा बगे यांच्या कथाविश्वाचे वेगळेपण स्पष्ट केले आहे. ‘प्राचीन मराठी साहित्यातील स्त्रीरूप’ (२०००) यात लीला दीक्षितांनी वेदकाळापासून मध्ययुगीन काळापर्यंतच्या आणि संतकविधिग्रंथांच्या काव्यातून दिसणाऱ्या स्त्रीजीवनाचा आढावा घेतला आहे.

स्त्रीवादी चळवळ समाजात रूजण्याच्या दृष्टीने लोकसाहित्याचे असणारे महत्व ‘स्त्रीमुक्ती चळवळ आणि लोकसाहित्य’ (१९८५) यात पद्मजा मोरजे यांनी स्पष्ट केले आहे. ‘जोतिबा फुले आणि स्त्रीमुक्तीचा विचार’ स्त्रीविषयक कार्याचे महत्व स्पष्ट करते. ‘मनुस्मृती, स्त्रिया आणि आंबेडकर’ (१९९७) या छोट्याशा पुस्तकेतही सरोज कांबळे यांनी प्रागतिक कायद्याच्या आधारे स्त्रीप्रश्नाची कोंडी सोडवू पाहणारे डॉ. आंबेडकर चित्रित केले आहेत. स्त्रीशिक्षणाच्या इतिहासात विक्रम करणाऱ्या, शोकान्त पण यशस्वी स्फूर्तिगाथेचा आविष्कार अंजली किर्तने यांच्या ‘आनंदीबाई जोशी: काळ आणि कर्तृत्व’ या पुस्तकात आहे. ‘स्त्रीमुक्तीच्या दिशेन’ (१९९१) संपा. रेखा इनामदार - साने व वि.शं.चौधुले, ‘स्त्रीचा आत्मशोध’ (२०००) संपा. डॉ. मृणालिनी शहा, ‘स्त्रीमुक्ती सांगाती’ (१९९९) संपा. इंदिरा पाटील इ. संपादित पुस्तकांमधून विसाव्या शतकातील विचारवंतांचे लेखन संकलित केले आहे. ‘माणूसपणाच्या वाटेवर’ (१९९८) व ‘समाज आणि महिला’ (२००१) ही नीलम गोन्हे यांची दोन्ही पुस्तके त्यांच्या स्त्रीचळवळीच्या व्यापक अनुभवांवर आधारित आहेत.

मालतीबाई बेडेकर यांची ‘मनस्विनीचे चिंतन’ (१९६९) ‘घरास मुकलेल्या स्त्रिया (१९६९), ‘काळाची चाहूल’ (१९६२) इ. पुस्तके त्यांच्या स्त्रीविषयक सखोल अभ्यासाची साक्ष देतात. १९६७ साली हिंगणे स्त्रीशिक्षण संस्थेने सरोजिनी बाबर यांच्या अध्यक्षतेखाली ‘भारतीय स्त्री’ हे पुस्तक प्रसिद्ध केले. ‘राजसत्तेच्या फटीमधून पेशवेकालीन स्त्रिया’ (नीलिमा भावे, १९८९), ‘स्त्रीप्रश्नांची चर्चा: १९ वे शतक’, (प्रतिभा रानडे, १९९२) या शतकातील घडामोर्डींचा साक्षेपाने समाचार घेते. ‘स्त्रीस्वातंत्र्यवादिनी: विसाव्या शतकातील परिवर्तन’ (विनया खडपेकर, १९९१) तसेच ‘स्त्रीमुक्तीच्या

महाराष्ट्रातील ‘पाऊलखुणा’ या प्रकल्पाने १९७५ नंतर झालेल्या स्त्रीमुक्तीचळवळींना आणि परिवर्तनाच्या विचारांना गतकाळातील एक भक्कम बैठक उपलब्ध करून दिली आहे. एकूणच विसाव्या शतकाच्या अखेरीस स्त्रीने लिहिलेले साहित्य किंवा ‘स्त्री’ विषयावर लिहिलेले साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य नव्हे. याचे आकलन होत होत स्त्रियांच्या साहित्यातून स्त्रीवादी विशेषांचे प्रमाण वाढत असलेले दिसून येते. स्त्रीवादाने स्त्रीला स्वतःच्या अनुभवांकडे स्त्रीच्या दृष्टिकोनांतून पाहण्याची दिशा दिली. पितृसत्ताक संस्कृतीच्या चष्यातून पाहण्याची रुजलेली मानसिकता ही स्त्रीवादी साहित्यनिर्मितीवर मर्यादा घालते. त्याचप्रमाणे अजूनही मध्यमवर्गातील मर्यादित स्त्रियांपुरतीच सिमित असलेली चळवळी, स्त्रीवादाची भूमिका समाजात सर्वदूर पसरायला व परिणामतः स्त्रीवादी आविष्कार विकसित करण्याता मर्यादा घालणारी ठरते. या मर्यादा स्त्रीवादाला ओलांडाव्या लागणार आहेत हे लक्षात घ्यावे लागेल.

आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात असे कोणतेही क्षेत्र नाही की ज्या ठिकाणी स्त्रीचे अस्तित्व नाही. महाराष्ट्रभूषण पुरस्कृत महिला वेल्डर शीला, नेशनल परमीट मिळवून देशभरात ट्रक चालविणारी पूनम, आयुर्वेदिक उत्पादनांची निर्मिती करणाऱ्या उद्योजक विजयालक्ष्मी, आशियाई स्पर्धेत भारताचे नाव उंचावणाऱ्या दीपा, साक्षी इत्यादी महिलांनी आपल्या अनोख्या कामगिरींनी आपले आकाश पेलले आहे. हा सगळा परिणामस्त्रीवादाचाच म्हणावा लागेल.

अशा प्रकारे स्त्रीवादी साहित्याची संकल्पना, स्वरूप आणि वाटचाल यांचा थोडक्यात आढावा घेता येईल.

४.४ बाल साहित्य

बालसाहित्याचा उगम लोकसाहित्याच्या मौखिक परंपरेतून होताना दिसतो. मुलाला झोपवताना आई अंगाई म्हणते. या अंगाईतांचा लोकगीतांमध्ये समावेश होतो. या लोकगीतांनी मुलांवर संस्कार होतात. लिखित बालसाहित्याचे फार मोठे काम या मौखिक परंपरेने एकेकाळी साधले जात होते. मौखिक परंपरेने चालत आलेली बाळगाणी, खेळगाणी यांचाही वारसा नव्या साहित्यातील बालगीतांना लाभला आहे. मराठीत अगदी सर्वांना ठाऊक असणारे, उदाः- अडगुलं, मडगुलं, सोन्याचं कडगुलं, रूप्याचा वाळा तान्ह्या बाळा तीट लावू.

‘चित्रमयजगत्’ या नियतकालिकाच्या १९९६ सालच्या एका अंकात या गाण्याला खेळकर, बोलके, पारंपरिक गाणे, असे म्हटले आहे. (मराठी बालसाहित्य, प्रवाह आणि स्वरूप- लीलावती भागवत, सप्टें. १९९५, पृ. ४६) अशा प्रकारची खेळगाणी म्हणजे मराठी पारंपरिक गीतांचा फार मोठा ठेवा आहे. या गाण्यांतील नादमयता, ताल, ठेका, सोपे अर्थवाही शब्द, विषयांची विविधता यामुळे नंतरच्या अर्थपूर्ण बालगीतांच्या निर्मितीची सुरुवात झाली असावी.

४.४.१ स्वरूप

बालसाहित्य म्हणजे मोठ्या माणसांनी लहान मुलांसाठी लिहिलेले वाडमय. यामध्ये राजा-राणी, राजकन्या, पच्या, देवदूत, बोलणारे प्राणी, जादुगार, राक्षस आणि सदगुणी-दुर्गुणी माणसे असतात. असे वाडमय लिहिणारे जगात अनेक लेखक होऊन गेले. हॅन्स खिश्चन अँन्डरसन हा एक नामवंत लेखक, त्यांनी लिहिलेल्या परीकथांची जगातल्या सर्व भाषांत भाषांतरे झाली आहेत.

मराठी भाषेतही बालकांसाठी साहित्य लिहिणारे अनेक लेखक आहेत. बालसाहित्यामध्ये अगदी लहान मुलांपासून ते ११-१२ व्या वर्षापर्यंतच्या मुलांसाठी साहित्याची निर्मिती होताना दिसते. मग त्यामध्ये बडबडगीते, कथा, वाचता येणाऱ्या मुलांसाठी कविता, नीति-कथा, साहसकथा, अन्य गमतीदार कथा, प्रवासवर्णन आणि कधी-कधी छोट्या काढबन्या असतात.

बालसाहित्याला पहिले मुद्रित स्वरूप मिळाले ते १८०६ साली. ते साहित्य म्हणजे ‘बाळबोध मुक्तावली, इसापनीती, पंचतंत्र, हितोपदेश अशी पुस्तके म्हणजे थेट उपदेश करणाऱ्या बोधकथाच होत्या. बालसाहित्याची संकल्पना ही जागतिक स्तरावरची असली तरी भारतामध्ये आणि महाराष्ट्र बालमानसशास्त्र आणि बालसाहित्य यांचा गांभीर्याने विचार सुरु होण्यास मादाम मॉन्टेसरी यांच्या १९४४ ची पुणे भेट कारणीभूत आहे. असे म्हटले जाते. बालसाहित्याचा पहिला कालखंड हा छत्रे, दामले, ओक, आपटे यांचा मानला जातो. त्यानंतर सानेगुरुजी, महादेव शास्त्री जोशी, भा.रा.भागवत, गंगाधर गाडगील, दत्ता टोळ, अमरेंद्र गाडगील, राजीव तांबे, शंकर सारडा यांचे योगदान महत्वाचे ठरले.

४.४.२ बालसाहित्याची वाटचाल

मानवी जीवनामध्ये कविता ही लहाणपणीच आईच्या कडेवर असतानाच प्रवेश करते. उदा. अडगुलं मडगुलं सोन्याचं कडगुल, या प्रकारची गीते. अंगाईगीत, बडबडगीते त्यांनंतर बालगीते असा प्रवास सुरु होतो. त्यात वा. गो. मायदेव, गोपीनाथ तळवलकर, ग.ह. पाटील, वि.म.कुलकर्णी, शांता शेळके, संजीवनी मराठे, लीलावती भागवत, ग.दि. माडगूळकर, वि.दा. करंदीकर, मंगेश पाडगांवकर इ.चा उल्लेख करता येईल. तर कथा वाडमयात साहसकथा-भा.रा.भागवत, ऐतिहासिक व पौराणिक कथा-शं.रा.देवळे, गो.नी.दांडेकर, बाबासाहेब तथा ब.मो.पुरंदरे, पं. महादेव शास्त्री जोशी यांसारख्या नावाजलेल्या लेखकांनी या काळातील ऐतिहासिक व पौराणिक कथा लिहून बालसाहित्यात मोठी भर घातली आहे. माहितीप्रधान कथा-लीला दीक्षित, श्रीपाद जोशी, राम बिवलकर यांचे उल्लेख करता येईल.

काढंबरी वाडमय -अमरेंद्र गाडगील यांची ‘प्रवासा राम’ ही एका ध्येयवादी मुलाची कथा आहे. ग.रा.वार्किंबे यांनी ‘कॅप्टन प्रताप’ (१९५०) ही अद्भूत रम्य काढंबरी मुलांच्या अद्भुततेच्या

आवडीसाठी चांगली साहित्यकृती आहे. महादेवशास्त्री जोशी यांची, ‘सुदर्शन’ ही कादंबरी ‘वाळवंटातील झारे’ ही यदुनाथ थते यांची कादंबरी ना.गो.शुक्ल यांची ‘गुलब्या’ (१९६२) ही कादंबरी, वनजीवनाची आगढीवेगळी पाश्वभूमी लाभलेली आहे. वसंत गांगल यांची ‘अंगुष्ठीमानाच्या राज्यात’ (१९६३) ही चमत्कृती, कल्पनारम्यता, निसर्गवास्तव यांचा उपयोग करून लिहिलेली कादंबरी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. न.म.जोशी यांची ‘फल्तेवाडीचा झुंजार’ (१९६६) ही कादंबरी भारत पाक युद्धाच्या पाश्वभूमीवर असलेली वास्तवचित्रण आहे.

सुधाकर प्रभु यांच्या ‘वसंत’, ‘विजय’, ‘पुरुष जागा झाला’, ‘सिंह आणि छावे’, ‘दोन शिलेदार’, ‘एका रात्रीची गंमत’, ‘खुळा वाडा’ या काही कादंबन्यामध्ये ‘प्राणी स्वतंत्र झाले’ ही कादंबरी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. ही कादंबरी काल्पनिक आहे, सत्याभास निर्माण करून प्राणिसृष्टीचे वास्तव योग्य तऱ्हेने साकारणारी आहे.

४.४.२.१ चरित्रे

१९५० ते १९७५ या कालखंडातील चरित्रे हा साहित्यप्रकार अत्यंत समृद्ध आहे. बालसाहित्यकारांनी लिहिलेल्या चरित्रांमध्ये प्रामुख्याने भा.रा.भागवत यांचे ‘जॉर्ज वॉशिंग्टन’, ‘इंदिरा गांधी’, विमल ठाकूर- ‘सिकंदर’, शांता किलोस्कर-‘राईट बंधू’, दत्ता टोळ- ‘असे होते नामदार गोखले’, ‘जोतीबा फुले’, रा.चिं.देहे- ‘प्रवासी पंडित’, अशोक कामत- ‘सप्सम्प्राट’, प्र.न.जोशी- ‘वॉल्ट डिस्ने’ इ. चरित्रांबरोबरच राजा मंगळवेढेकर यांची देशभक्त, थोर विचारवंत, कर्तृत्ववान व्यक्तींची लिहिलेली चरित्रे लोकप्रिय आहेत. त्यानंतर दा.न.शिखरे, ना.म.जोशी, द.भ.उतेकर, मृणालिनी देसाई, वि.वा हडप, माधव तांबे यासारख्या अनेक लेखकानी उत्तम चरित्रे लिहून बालसाहित्यात मोलाची भर घातलेली दिसून येते.

४.४.२.२ नाटक

एक साहित्यप्रकार आणि रंगभूमीवरील सादरीकरण म्हणून नाटक या साहित्यप्रकाराला दुहेरी महत्त्व आहे. पीटर स्लेड यांचे ‘चाइल्ड ड्रामा’ १९५८ हे पुस्तक बालनाट्यासंबंधी विवेचन करणारे आहे. बालनाट्यात खेळ असतो. मुले भातुकलीचा खेळ खेळतात. ते एकप्रकारे नाटकच असते. रत्नाकर मतकरी हे बालनाट्य लिहिणारे व बालनाट्यावर विचार करणारे लेखक आहेत. बालनाट्यात नाटक, एकांकिका, नाट्यछटा व छोटे संवाद असे चार प्रकार केले जातात. नाटक, नाटुकली व एकांकिका यांचा विचार एकत्रच केला जातो. छोटे संवाद म्हणजे नाटकाची छोटी प्रतिकृतीच असते. नाट्यछटा हे सुद्धा एकट्याने अभिनीत करण्याचे नाटकच आहे. नाट्यछटा हा वाडमयप्रकार दिवाकर यांनी लोकप्रिय केला. त्यांच्या नाट्यछटा विशेष परिणामकारक आहेत. दिवाकरांच्या नाट्यछटा मुलांच्या आवडी-निवडींशी जुळणाऱ्या आहेत. उदा. चिंगी महिन्याची झाली नाही तोच.

आ.ना.पेडणेकर यांनी ‘कुमारांसाठी नाट्यछटा’ हे पुस्तक लिहिले आहे. प्रभाकर बेंद्रे यांनी मनोरंजक नाट्यछटा लिहून या उपेक्षित साहित्यप्रकारात मोलाची भर घातली आहे. चंद्रकांत शेठ्ये यांनी ‘झांजिबार एक्सप्रेस’ सारख्या नाट्यछटा लिहिल्या आहेत.

४.४.२.३ विज्ञानसाहित्य

१९५० पर्यंत विज्ञानसाहित्य म्हणजे असे पुस्तक नाही. जी आहेत ती शास्त्रज्ञांची चरित्रे आहेत. उदा. आइनस्टाइन, न्युटन, एडिसन जगदीशचंद्र बोस अशी चरित्रे वाचनीय आहेत. ज्यांचा उद्देश प्रेरणा, आणि स्फुर्ती देणे इतकाच आहे. पु.ग.वैद्य यांनी गणितासंबंधी विपुल लेखन केले. ‘सहल सैर-ट्रिप हे त्यांचे त्रेभाषिक विज्ञान चित्रकथांचे पुस्तक चित्र आणि कथा यांच्या माध्यमातून सोपे विज्ञान सांगणारे आहे. ‘मस्करी रंजक गणिताशी’ हे तर गणिताशी खेळणारे पुस्तक, फक्त शहाण्या मुलांसाठी, विज्ञानाने मज पाय दिले, विज्ञानकृपा हे विज्ञानकथासंग्रह आहेत. भा.रा.भागवत यांची ‘मुक्काम शेंडेनक्षत्र’, ‘चंद्रावर स्वारी’, ‘ऐंशी दिवसांत जगाची चक्कर’, सोपे विज्ञान सुटसुटीत भाषेत कथारूपाने सांगितले आहे. दत्ता टोळ यांनी ‘विज्ञान गंमतकथा’ (१९७२) या पुस्तकात विज्ञानातील गमतीजमती कथारूपाने सांगितल्या आहेत.

४.४.२.४ खेळ आणि छंद

यासंबंधी नुकतेच साहित्य जन्म घेऊ लागले आहे. रा.त्र्यं.रानडे यांचे ‘बहुरंगी करमणूक’ लोकप्रिय आहे. श्रीधर राजगुरु यांनी ‘खेळ आमुचे जमतीचे’ आणि सहलीचे खेळ या पुस्तकांतून खेळांची माहिती दिली. ‘विविध खेळ’ (१९६५) हा चिंतामणी वऱ्हे यांचा संग्रह, छंद कला क्रिडा व गतीचे खेळ व कोडी याबाबतची माहिती दिवाकर बापट यांच्या ‘छंद-कला-क्रिडा’ या संग्रहात आहे. वनवासी महाराष्ट्र (१९५८), या पुस्तकात महाराष्ट्राच्या भौगोलिक अंतरंगाचे दर्शन घडविले आहे. वाचनमाला व संग्रह -बालसाहित्याच्या क्षेत्रात नियमित स्वरूपात प्रकाशित होणारी ‘समाजशिक्षणमाला’ तसेच ‘संस्कारमाला’, ‘काहीतरी नवे करा’, ‘भारताचे मानकरी’ यासारखे संग्रह विविध प्रकाशकांनी प्रकाशित केले. या संग्रहांनी व वाचनमालांनी बालसाहित्याच्या संख्येत तर भर घातलीच आहे. पण त्यामुळे विषयांची विविधता आणि एखाद्या विषयाचे सुट्या-सुट्या स्वरूपात पण सलगपणे वाचन करणे सोपे जाते. श्रीपाद जोशी यांची ‘माझा देश माझे लोक’ (१९५५) ही पुस्तकमाला, रा.चिं.देरेंची ‘नृपनिर्माता’, ‘प्रवासी पंडित’, (१९५९) ही पुस्तके, न.म. जोशी लिखित ‘बसवेश्वर’ (१९६१), ‘कोंबडा बधतो’ ही दोन पुस्तके. सुलभविज्ञानमाला यामधील प्रवासी चिमण्या (१९६६), व ‘आपली विमान’ (१९६८), ‘सांस्कृतिक महाराष्ट्र दर्शन’ (१९६०), ‘स्वाध्यायमाला’ (१९५०), ‘नाटकांच्या गोष्टी’ (१९५७), या वाचनमालांचा उल्लेख करता येईल. अशाप्रकारे बालसाहित्याचे स्वरूप व थोडक्यात विश्लेषण करता येईल.

४.५ विज्ञान साहित्य

मराठी साहित्यक्षेत्र हे अनेक साहित्यप्रकारांनी समृद्ध आहे. त्यामध्ये अनेक प्रवाह निर्माण झाले. त्या प्रवाहामध्ये त्या-त्या साहित्यप्रकाराचा आढावा, विकास होत गेला. यामध्ये या सर्वांबोरेबर आणखी एक प्रवाह मराठी साहित्यात रूजला तो म्हणजे ‘विज्ञान साहित्य’ होय. विज्ञान साहित्याने मराठी साहित्यात पाऊल टाकले. त्यासाठी नवनवीन शोध, कल्पना यांची चर्चा मराठी साहित्यात होऊ लागली. सुरुवातीला हे साहित्य इतके विस्तृत प्रमाणात लिहिले जात नसल्याने त्याबद्दल उदासीनता होती, पण आज सर्व साहित्यांबोरेबरच विज्ञान साहित्य हे लोकांना आवळू लागले व त्याचे वाचनही होऊ लागले आहे.

४.५.१ संकल्पना

विज्ञान साहित्याची चर्चा करताना विज्ञान साहित्य म्हणजे काय? हे प्रथम अभ्यासले पाहिजे. साहित्याची ही शाखा मुळातील पाश्चात्य देशांमधील युरोपमध्ये ती जन्माला आली, रूजली. पण पुढे ती अमेरिकेत जास्त रूजली. पूर्वी या प्रकारास ‘सायंटिफिक्शन’ म्हटले जात होते. यालाच मराठीत ‘विज्ञान साहित्य’ ही म्हटले जाते. साधारणपणे १९९० नंतर या साहित्य शाखेस अमेरिकेतून तरी ‘स्पेक्युलेटिव्ह फिक्शन’ म्हणण्यात येऊ लागले. याचे कारण म्हणजे विज्ञान साहित्य हे नेहमीच अजून अस्तित्वात न आलेल्या भविष्यकाळाचा विचार करीत असते. ज्या साहित्यकृतीमधील आशय विज्ञाननिष्ठ आहे ती साहित्यकृती म्हणजे विज्ञान साहित्य असे म्हटले. यामध्येही प्रकारानुरूप लिहिले जाते. कविता, कथा, कादंबरी, नाटक, चरित्रे अशा सर्व प्रकारांत विज्ञान साहित्य आपले स्थान बळकट करत आहे. विज्ञान साहित्याची संकल्पना स्पष्ट करताना डॉ.व.दि.कुलकर्णी म्हणतात, ‘आज घटकेचे सिद्ध विज्ञान आणि त्याची अनेकानेक संभाव्य आणि शक्य अनुभवरूपे, यातून कलात्मक कल्पनेच्या पातळीवर जीवनचित्रांच्या जितक्या म्हणून विविध आणि वैचित्र्यपूर्ण नवरचना करता येतील, तितक्या त्या करण्याचे कार्य विज्ञान साहित्य करीत असते. आज प्रत्यक्षात जे अनुभवसृष्टित अस्तित्वात नसते. किंवा विज्ञानाच्या ज्ञानसृष्टित सिद्ध झालेले नसते. अशा कल्पित विश्वाच्या निर्मितीत आणि दर्शनात विज्ञानसाहित्य रमून गेलेले असते.’ (व. दि. कुलकर्णी : २००१ : ३८८)

४.५.२ स्वरूप

‘विज्ञानसाहित्य’ असा शब्दप्रयोग किंवा संकल्पना तशी अनेकांना मान्य नाही. कारण साहित्याला मग ती कथा- कादंबरी असो वा कविता-नाटक जे मानदंड वा निकष लावले जातात, त्यानुसारच त्या कलाकृतीचा आस्वाद घ्यावयास हवा. त्यावरची टीका वा समीक्षाही वाड्मयीन कक्षेतच करावयास हवी. ‘विज्ञान साहित्यात’ फक्त विज्ञान असेल आणि साहित्य नसेल तर त्याला कुणीच कलाकृती म्हणून संबोधणार नाही. (संदर्भ- व्हर्च्युअल रिआळिटी, प्रस्तावना, कुमार केतकर)

परंतु आता जगभर ‘विज्ञान साहित्य’ ही एक स्वतंत्र शाखा रूढ झाली आहे. आयडॉक अँसिमोष आणि कार्ल सगान हे दोघेही थोर साहित्यिक होते. आणि म्हणूनच ते उत्तम ‘विज्ञान साहित्य’ लिहू शकले. अर्थातच, केवळ वाडमयीन सर्जनशीलता असून चालत नाही. ज्या प्रकारच्या साहित्याला ‘विज्ञान-साहित्य’ म्हणून संबोधायाची प्रथा पडली आहे, त्या प्रकारच्या साहित्यातील विज्ञानसूत्र वा नियमच चुकीच्या पद्धतीने येत असेल तर त्यातील तथाकथित साहित्यिकता, अलंकारिकता, नाट्यमयता ही अर्थशून्य ठरेल. (बाळ फोंडके : २००१ : ५).

गेल्या शतकाच्या उत्तरार्धात जेब्हा जैवतंत्रज्ञान, आणि माहितीतंत्रज्ञान, बायोटेक्नॉलॉजी आणि इन्फर्मेशन टेक्नॉलॉजी यांच्यात नवनवीन संशोधन होऊ लागले. आणि विज्ञानाला गती मिळाली. त्यामुळे नवनवीन विषय विज्ञान साहित्यात लिहिले जाऊ लागले. प्रत्येक व्यक्तीला भविष्याबद्दल कुतुहल असत. भविष्यकाळाचा अंदाज घेत ती वर्तमानकाळातही पावलं टाकत असते. उद्यावर नजर ठेवून आजचे व्यवहार पार पाडत असते. विज्ञानात हेच चित्र सतत दृष्टीस पडते. वैज्ञानिकांनी लावलेले शोध, त्यांचा प्रवास, भविष्यवेत्यांनी रंगवलेला भविष्यकाळ, त्यांची चरित्रे असे विज्ञान साहित्याचे एकंदर स्वरूप आहे.

४.५.३ विज्ञान साहित्याची वैशिष्ट्ये

१) विज्ञान साहित्यातील घटना भविष्यकाळात घडतात. २) विज्ञानकथा जेब्हा लिहिली जाते, तेब्हा त्या काळापर्यंत प्रचलित असलेले विज्ञान गृहित धरावे लागते. ३) सध्याच्या विज्ञान-तंत्रज्ञान प्रगतीचे भविष्यकाळातील मानवी जीवनावर वैयक्तिक आणि सामुहिकीत्या कोणते परिणाम होतील, त्या काळात ही प्रगती कोठपर्यंत पोचली असेल या सर्वांचे प्रक्षेपण करून त्याचा वापर विज्ञानकथेत केला जातो. ४) विज्ञान कथेतील भविष्यकाळात गृहित धरलेली प्रगती किंवा मानवी समूहाची वर्तणुक ही प्रत्यक्ष अस्तित्वात यायलाच हवी, असे नाही विज्ञान कथेतील एखादी बाब ही जास्त प्रसिद्धी मिळविणारी असते, ती कायम आठवणीत राहते. ५) विज्ञानकथा-काढंबन्या लिहिण्यासाठी लेखक वैज्ञानिकच असायला हवा, असे नाही. पण जी विज्ञानकल्पना वापरून तो विज्ञानकथा लिहिणार आहे. त्या कल्पनेत त्रुटी असता कामा नये. ६) विज्ञानसाहित्य हे विज्ञान शिकविण्यासाठी लिहिले जात नाही. लेखकाला अभिप्रेत असलेली संकल्पना लेखक स्पष्ट करू शकतो, पण ती कथेच्या ओघात.

४.५.४ वाटचाल

मराठीतील पहिली विज्ञानसाहित्यकृती म्हणजे ‘चंद्रलोकाचे नाव नाही’. ही काढंबरी ज्यूल्स व्हर्नच्या ‘फ्रॉम अर्थ टू द मून’ या काढंबरीचा अनुवाद होता. यानंतर १९०८ मध्ये ‘पृथ्वीच्या अंतरंगात’ हा ज्यूल्स व्हर्नच्याच ‘जर्नी टू द सेंटर ऑफ द अर्थ’ याचा अनुवाद केरळकोकिळमध्ये

प्रसिद्ध होऊ लागला. तर ‘अप्रकाशकिरणांचा दिव्य प्रकाश’ आणि ‘वामलोचना’ या वामन मल्हार जोशी यांच्या नवपुष्पकरंडकातील कथा आणि श्री. बा.रानडे यांच्या ‘तारेचे हास्य’ मासिक मनोरंजन आणि रेडियम या चार कथा १९१६ मध्ये प्रसिद्ध झाल्या. तत्कालीन विज्ञानावर आधारित असलेल्या या कथा आज कालबाबू वाटल्या तरी त्या काळात त्या विज्ञानकथा होत्या.

ना. के. बेहेरे यांची ‘ध्येयाकडे’ १९३२ ही काढंबरी आणि ‘कल्पनेच्या तीरावर’ १९५६ ही वि.वा.शिरवाडकरांची काढंबरी, द.पां.खांबेटे आणि नारायण धारप यांच्या विज्ञानकाढंबन्या मराठीत अवतरेपर्यंत आदर्श समजाचे चित्रण करणाऱ्या याच दोन काढंबन्या मराठीत उपलब्ध होत्या. द.पां. खांबेटे यांची ‘चंद्रावरचा खून’ आणि ‘माझां नांव समाकांत वालावलकर’ (१९६०) ही दोनच पुस्तके विज्ञानसाहित्याशी संबंधित असल्यामुळे त्यांचा एकत्र विचार केलेला आहे. भा.रा. भागवतांनी दुसऱ्या महायुद्धकाळात हल्लूहल्लू प्रामुख्याने विज्ञानकथालेखन सुरु केले. दि. बा. मोकाशी यांचा ‘बालचंद्र’ हा चार छोट्या विज्ञानकथांचा संग्रह आहे. ह्या कालखंडातील सर्वाधिक विज्ञानकथासंग्रह आणि विज्ञान काढंबन्या ज्यांच्या नावावर आहेत, असे लेखक म्हणजे नारायण धारप. एकूण वीस विज्ञानकाढंबन्या आणि दोन कथासंग्रहांतील दीर्घकथा. १९५० ते १९७५ या काळात फारसे विज्ञानसाहित्य निर्माण झाले नाही.

मराठीत विज्ञानसाहित्याला महत्व प्राप्त झाले ते १९७५ नंतर. १९५० ते १९७५ दरम्यान केवळ एकच काढंबरी किंवा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला होता. १९७५ नंतर ही परिस्थिती बदलली. याला अनेक कारणे देता येतील. पण त्यातील महत्वाचे एक कारण म्हणजे जयंत नारळीकर यांनी विज्ञानकथा लिहायला सुरुवात केली. मराठी विज्ञानकथेला १९७५ साली नारळीकरांसारखा आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचा शास्त्रज्ञ विज्ञानकथा लिहितो, या एका घटनेमुळे एकाएकी प्रतिष्ठा लाभली. १९७९ मध्ये मौजू विज्ञानकथा लिहायला सुरुवात केली. मराठी विज्ञानकथेला १९७५ साली नारळीकरांसारखा आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचा शास्त्रज्ञ विज्ञानकथा लिहितो, या एका घटनेमुळे एकाएकी प्रतिष्ठा लाभली. १९७९ मध्ये मौजू विज्ञानकथा लिहायला सुरुवात केली. तो मराठी विज्ञानकथेच्या इतिहासातील एक महत्वाचा टप्पा अथवा मैलाचा दगड ठरला. नारळीकर यांच्यानंतर गाजलेले विज्ञानसाहित्यिक आणि शास्त्रज्ञ म्हणजे डॉ. गो. पु. ऊर्फ बाळ फोंडके, त्यांचे ‘चिरंजीव’ व ‘अमानुष’ हे पहिले दोन विज्ञान कथासंग्रह, त्यानंतर ‘गुड बाय अर्थ’ आणि ‘व्हर्चुअल रिअलिट’ हे असे एकूण चार कथासंग्रह फोंडके यांच्या खाती सन २००० पर्यंत जमा आहेत.

सुबोध जावडेकर ‘गुगली’ (१९९१), ‘संगणकाची सावली’ (१९९७) असे त्यांचे विज्ञानकथा संग्रह प्रसिद्ध. विज्ञानाची पाश्वर्भूमी वापरून ते मानवी मनोव्यापारांची गुंतागुंत अतिशय समर्थपणे

रंगवतात. मराठी विज्ञान कथाकादंबरीलेखनात काहीसे दुर्लक्षित राहिलेले लेखक म्हणजे अरूण मांडे यांचे ‘अमाणूस’ (१९९६) आणि ‘रोबो कॉर्नर’ (२००१) हे दोन कथासंग्रह आहेत. अरूण साधू हे एक मान्यवर साहित्यिक, ‘विप्लवा’, ‘स्फोट’ या त्यांच्या कादंबन्या विज्ञानसाहित्य नव्हते, असे ते स्वतःच म्हणतात. पण या कादंबन्यांची जाहिरात विज्ञानकादंबन्या अशीच करण्यात आली होती.

४.५.५ विज्ञानकथा लेखिका

साधारणपणे १९८० नंतरच्या काळात बन्याच लेखिका विज्ञान कथा लिहू लागल्या. २००० पर्यंतच्या काळात शुभदा गोगटे यांची ‘यंत्रायणी’ ही कदंबरी (१९८१) आणि ‘मार्जिनल्स’ हा कथासंग्रह (१९८५) प्रसिद्ध झाले. श्रीमती गोगटे यांची कादंबरी यंत्र-रात्रीवर आधारित आहे. जयश्री थत्ते-भट यांच्या ‘मानवाचे वरदान’ या कथासंग्रहात चार कथा आहेत. त्या सर्व जैव तंत्रज्ञान आणि वैद्यकीय तंत्रज्ञानावर आधारित आहेत.

अरूणा हेबळकर हे नाव विज्ञानकथाकार म्हणून बरेचदा पुढे येते. इ.स. २००० पूर्वीच्या त्यांच्या ज्या कादंबन्या आहेत, त्यातली ‘आदित्य’ ही चेनौबिलसारख्या एका अपघातावर आधारित आहे, तर ‘रूद्रमुख’ मध्ये प्रदुषणाचा प्रश्न हाताळलेला आहे. त्यांच्या खन्या अर्थाने विज्ञानकादंबन्या म्हणजे ‘जोनास आर्क’ आणि ‘मृत्युंजय’ या आहेत. यातली जोनास आर्क (१९९९) ही मंगळ मोहीमेवरील अवकाशप्रवासी आणि त्यांच्या परस्परसंबंधावर आधारित आहे, तर मृत्युंजय (१९९८) ही आज फॅटसी वाटण्याची शक्यता नाकरता येत नाही. कारण आज या कथेतील तंत्रज्ञान अस्तित्वात नाही.

रेखा बैजल यांचे काही विज्ञानकथासंग्रह आणि कादंबन्या प्रकाशित झाल्या आहेत. मराठी विज्ञान परिषदेने आयोजित केलेल्या विज्ञानकथास्पर्धेतील पहिल्या क्रमांकाच्या बक्षीसपात्र कथांचा ‘विज्ञानिनी’ (१९९०) हा कथासंग्रह प्रसिद्ध आहे. याशिवाय मराठी विज्ञान परिषदेने १९९२ साली घेतलेल्या आयझॅक अॅसिमोव्हच्या विविध कथांच्या अनुवादाच्या नारायण धारप यांच्या निवडक विज्ञानकथांचा संग्रह ‘विज्ञानकथायात्रा’ १९९२ साली प्रसिद्ध झाला. या संग्रहात प्रत्येक कथेमागची वैज्ञानिक संकल्पना नारायण धारपांनी स्पष्ट करून सांगितली आहे. विज्ञानसाहित्यातील आघाडीच्या लेखिका म्हणून माधुरी शानभाग परिचित आहेत. रळसाची पाने, चकहरक, काचकमळ, चकवा, समुद्र, आणखी एक रस्ता, निरसी इ. कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. निवडक मराठी विज्ञानकथा (१९९२) आणि मराठीतील निवडक विज्ञानकथा (२००१) हे दोन निरंजन घाटे यांनी संपादित केलेले कथासंग्रह उपलब्ध आहेत.

४.६ लोकप्रिय साहित्य

साहित्यकृती लोकप्रिय होण्यामागे अनेक कारणे असतात. अनेकदा बहुसंख्य वाचकांची अभिरूची आणि लेखन यांचा सांधा जुळला की ती साहित्यकृती लोकप्रिय होते. समाजातील प्रचलित मूल्यकल्पनांना धक्का न लावणारे प्रस्थापित सामाजिक संबंध तसेच कायम ठेवणारे लेखन लोकप्रिय होण्याची खूप शक्यता असते. तसेच ज्या प्रकारचे आयुष्य वाचकांना प्रत्यक्ष जगता येत नाही, त्याचा प्रत्यय दिवास्वप्नांच्या स्वरूपात देणारे साहित्य लोकप्रिय ठरत असते. वाचकांची अभिरूची लक्षात घेऊन लोकप्रिय साहित्य लिहिले जाते. लोकप्रिय साहित्य कलात्मक साहित्यापेक्षा वेगळे असते. अशा साहित्याची समीक्षक दखल घेत नाहीत. लोकप्रिय साहित्य हे रंजनवादी असते. ते केवळ वाचकांना समोर ठेवून लिहिले जाते. पण काही लोकप्रिय काढंबन्या यास अपवाद आहेत. उदा. स्वामी, यथाती.

४.६.१ लोकप्रिय साहित्य संकल्पना

लोकप्रिय साहित्याला इंग्रजीत ‘पॉप्युलर लिटरेचर’ असे म्हटले जाते. ‘पॉप्युलर’ हा शब्द ‘पॉप्युलॉसिस’ (Popularic) लॅटिन शब्दावरून तयार झाला आहे. त्याचा अर्थ लोकांचे असा आहे. हे साहित्य लोकांचे असल्याने ते अधिक वाचले जाते. लोकांना आवडणारे विषय, व्यक्तिमत्व, लोकांमध्ये गुणदोष, लोकांची संस्कृती अशा गोष्टीसमोर ठेवून लेखन केले जाते. थोडक्यात ‘वाचकनिष्ठ’ साहित्य असते. लोकप्रिय साहित्यात वेगवेगळ्या प्रकारचे विषय हाताळले जातात. वाड्मयप्रकारात कथा, काढंबरी मोठ्या प्रमाणात लोकप्रिय साहित्यात समाविष्ट होतात. भूतकथा, चित्तथरारक कथा, गूढकथा, रहस्यमय काढंबरी, शृंगारकथा, लहान मुलांसाठी लिहिलेल्या कथा पंचवीस तीस वर्षापूर्वी ‘चांदोबा’तल्या कथा लहान मुलांसाठी असायच्या त्यामध्ये अद्भूतता, काल्पनिकता आणि मनोरंजन यांचा समावेश व्हायचा.

लोकांच्या जीवनातील हलकेफुलके प्रसंग, घटना सांगून वाचकांचे मनोरंजन करणे व वाचनाची आवड निर्माण करणे, यासाठी लोकप्रिय साहित्याची निर्मिती होते. काढंबरी वाड्मयातील रंजनाचे सामर्थ्य स्पष्ट करताना नरहर कुरुंदकर म्हणतात ‘रंजनात्मक काढंबरीची कसोटी कलेची मूल्ये अपेक्षिणान्या रसिकांचे समाधान करणे ही नसून, वाचकांना आकृष्ट करून लोकप्रिय होणे ही आहे.’ (नरहर कुरुंदकर : १५२) थोडक्यात, वाचकांना आकृष्ट करणारे, मोठ्या संख्येने वाचकांना आवडणारे साहित्य हे लोकप्रिय साहित्य असते.

४.६.२ लोकप्रिय साहित्याचे स्वरूप

लोकप्रिय साहित्य हे सामान्य मध्यमवर्गीय वाचकांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण करणे, रंजक स्वरूपाच्या वाड्मयाचे वाचन करणे ही त्यांची मानसिक गरज असते. जगभरातल्या भाषांमध्ये रंजक स्वरूपाचे वाड्मय निर्माण होते. कथा, कविता, कादंबरी आणि नाटक या वाड्मय प्रकारांमध्ये हे वाड्मय निर्माण होते. वाचकांना जे जे आवडेल, अशाप्रकारे गोष्टी निवडून लोकप्रिय लेखक त्याची मांडणी करतात. लोकप्रिय साहित्याच्या स्वरूपांविषयी अविनाश सप्रे म्हणतात, ‘वास्तवाच्या प्रकाश झोतात कोमेजून गेलेल्या आशा-अपेक्षा-इच्छा-आकांक्षा क्षणभर पूर्ण केल्याचा भ्रम वाचकांच्या मनात असे साहित्य निर्माण करू शकते. अशा दिवा स्वप्नात रमण्यास रंजनवादी साहित्याचा भरपूर उपयोग होतो. या प्रकारच्या लेखनात अतिसामान्य दर्जाच्या लेखकांपासून ते कलात्मक लेखनाच्या जवळपास पोहोचलेल्या, लेखनार्थतच्या विविध प्रकारच्या लेखकांचा समावेश होतो’. (प्रदक्षिणा खंड दुसरा : १६०). चंद्रकांत काकोडकर, बाबुराव अर्नाळकर, व.पु.काळे, बाबा कदम ते शं.ना.नवरे यांच्यापर्यंतच्या या पट्ट्यात कितीतरी विविध कादंबरीकारांचा उल्लेख करता येईल. यात जास्त लोकप्रिय झाल्या त्या बाबा कदमांच्या कादंबन्या. मध्यमवर्गीय वाचकांना अपरिचित असणारे रेसचे, शिकारीचे, गुन्ह्याचे, सरदार महाराजांचे, ग्लॅमरस जग बाबा कदमांनी आपल्या कादंबन्यांनून चित्रित केले असल्यामुळे ते अत्यंत लोकप्रिय लेखक झाले.

मध्यमवर्गीयांच्या सुखवादाला खतपाणी घातल्यामुळे व. पु. काळेंच्या ‘पार्टनर’ (१९०१) सारख्या कादंबन्या लोकप्रिय व्हाव्यात हे ही कळण्यासारखे आहे. रमेश मंत्री, चिंतामणी लागू, राजा राजवाडे, गुरुनाथ नाईक, सुहास शिरवळकर, अरूण तामणे, शशी पटवर्धन, श्रीकांत सिनकर, माधव कानिटकर, ग.वा.बेहरे इ. चे प्रेमकथा, गुढकथा, गुन्हेगारी कथा, शृंगारकथा, अद्भूत कथा, विनोदी कथा इ. विविध प्रकारचे कादंबरी लेखन या प्रकारात मोडते. विशेष म्हणजे अशा लेखकांच्या बरोबरीने स्त्री लेखिकाही मोठ्या संख्येने भाग घेताना दिसून येतात. कुसूम अभ्यंकर, योगिनी जोगळेकर, विजया काळे, कमल गाडगीळ, शुभदा गोगटे, मंदाकिनी आपटेकर, शकुंतला फाटक, मंदाकिनी भारद्वाज, ललिता बापट, शुभांगी भडभडे, सुमन भडभडे, विजया जहागिरदार इ. स्त्री कादंबरीकारांच्या कादंबन्या दरमहा बाजारात येत असतात.

लोकप्रिय साहित्याला सवंग, उथळ असे म्हटले जाते. ते कितीही सवंग वाटत असले तरी त्या साहित्याचे सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक विश्लेषण करून त्या साहित्याचा आस्वाद घ्यायला हवा. वाचकाला गुंतवून गुंगवून ठेवण्याचे काम हे साहित्य करते. लोकप्रिय साहित्य हे समाजाची वाड्मयीन साक्षरता टिकवून ठेवण्याचे कार्य करते. असे डॉ. चंद्रशेखर जहागिरदार यांचे मत आहे.

(परिवर्तनाचा वाटसरू १९९९, पृ. ७९-८०). वाडमयीन आकलनशक्ती प्रगल्भ करण्यासाठी लोकप्रिय साहित्याची निर्मिती अपरिहार्य ठरते.

लोकप्रिय साहित्याचा प्रारंभ मराठी साहित्यामध्ये ‘मुक्तामाला’ पासून झाला. त्यानंतर ना.सी.फडके, वि.स.खांडेकर यांच्या कालखंडापासून लोकप्रिय साहित्याची भरमसाठ निर्मिती होऊ लागली. कथा, कादंबन्यांची निर्मिती मोळ्या प्रमाणात होऊ लागली. कथात्मक साहित्य मोळ्याप्रमाणात निर्माण होऊ लागले. ते लोकांपर्यंत पोहचू लागले.

४.६.३ लोकप्रिय साहित्याचे प्रकार

१) गुढकथा २) अद्भूत कथा ३) गुन्हेशोध कथा ४) सामाजिक कथा / कादंबरी ५) शृंगारिक कथा / कादंबरी ६) ऐतिहासिक कादंबन्या - स्वामी, श्रीमान योगी इ. रहस्यकथेची विविध रूपे आहेत. त्यातील गुन्हेशोध कथा, भयकथा, चित्तथरारक कथा यामध्ये गुन्हा शोधून काढणे हेच मुख्य सूत्र असते. रहस्य कथेमध्ये लेखकांची जी जीवनदृष्टी असते, ती सर्वसामान्य माणसाच्या जीवनदृष्टीशी संवाद साधणारी असते. रहस्यकथा लेखक सर्वसामान्यांच्या श्रद्धेला धक्का देत असते. रहस्यकथेतील अपराध शोधक (डिटेकटीव्ह) बाबुराव अर्नाळकरांच्या धनंजय, छोटू झुंजार, भीमसेन, इ. पात्रातून येतात. बाबुराव अर्नाळकर, नारायण धारप, गुरुनाथ नाईक, शरच्चंद्र वाळीबे, सुहास शिरवळकर, चिंतामणी लागू इ.नी हा वाडमयप्रकार हाताळलेला आहे.

ऐतिहासिक, पौराणिक दस्तऐवज हा लोकप्रिय साहित्याचा निर्मितीचा घटक आहे. अलिकडच्या काळातील अनेक ऐतिहासिक, पौराणिक कादंबन्या लोकप्रिय ठरलेल्या आहेत. स्वामी, श्रीमान योगी या रणजित देसाई यांच्या उल्लेखनिय लोकप्रिय कादंबन्या ठरल्या. ‘स्वामी’ या ऐतिहासिक, चरित्रात्मक कादंबरीने लेखनात नवे पर्व निर्माण केले.

४.६.४ लोकप्रिय साहित्याचे विशेष –

मराठी कथेची स्थितीगती मधून अंजली सोमण यांनी लोकप्रिय साहित्याचे विशेष खालीलप्रमाणे मांडले आहेत. (संक्षिप्त)

- १) लोकप्रिय साहित्य घटनाप्रधान असते. यातील घटना गतिमान असल्याने वाचकाला विचार करण्यास उसंत मिळत नाही.
- २) अवास्तव घटना आणि योगायोग यांनी लोकप्रिय साहित्य भरलेले असते.
- ३) लोकप्रिय साहित्यातील पात्रचित्रण साचेबंद असते. पात्रांची सुष्टु आणि दुष्ट अशा दोन गटात विभागणी केलेली असते. साहसासाठी पुरूषपात्रे आणि प्रणयसुखासाठी स्त्रीपात्रे अशी योजना केलेली असते.

- ४) लोकप्रिय लेखकांचा लिहिण्याचा वेग आणि पुस्तकांची संख्या अफाट असते. बहुसंख्य लेखकांचा लेखन हाच व्यवसाय व उपजीविकेचे साधन असते.
- ५) लोकप्रिय साहित्य वेळ घालविण्यासाठी आणि करमणुकीसाठी वाचले जाते. तसेच अतृप्त इच्छांच्या पूर्तीसाठी ते साहित्य उपयोगी ठरते.
- ६) समाजातील प्रचलित मूल्यकल्पनांना धक्का न लावणारे व प्रस्थापित सामाजिक संबंध तसेच कायम ठेवणारे लेखन लोकप्रिय होण्याची खूप शक्यता असते.
- ७) लोकप्रिय लेखकांची तीन प्रमुख अंगे सांगितली जातात. ती म्हणजे परकायाप्रवेश, साधेसोपे लिखाण, आणि धक्कातंत्र.
- ८) समीक्षक आपली दखल घेत नाहीत याची खंत लोकप्रिय लेखकांना असते.
- ९) भूतकाळासक्ती आणि रोमँटिकवृत्ती यांचा वास्तवतेला मुलामा देण्याचे काम लोकप्रिय साहित्य करते.
- १०) लोकप्रिय साहित्यातून तत्काळ आनंद मिळतो.
- ११) जीवनदर्शन आणि जीवनवेध या श्रेष्ठ साहित्याच्या प्रेरणा या साहित्यात नसतात.
- १२) वाचकांच्या अभिरूचीचा विचार लोकप्रिय साहित्य प्राधान्याने करीत असते.

थोडक्यात लोकप्रिय साहित्य घटनाप्रधान असून त्या आधारभूत मानून लेखन होते. पात्रचित्रण, साचेबंदपण लेखनातील वैपूल्य, मनोरंजनासाठी लेखन, समीक्षकांकदून दुर्लक्ष, साधे व सोपेलेखन अशी वैशिष्ट्ये लोकप्रिय साहित्यात आढळतात.

४.६.५ वाटचाल

मराठी साहित्यामध्ये लक्ष्मणशास्त्री हळबे यांनी ‘मुक्तामाला’ (१९६१) ही रंजक पद्धतीने लिहिलेली पहिली काढंबरी होय. पुढे त्यांनी रत्नप्रभा (१९६६) या काढंबरीचे लेखन केले. ‘मुक्तामाला’, ‘रत्नप्रभा’ या काढंबन्यांनी रंजनप्रधान काढंबरीचे जे वळण घालून दिले तेच पुढे कायम राहिले आहे. वास्तवाचा आभास निर्माण करणे योगायोग, संकटाचे प्रसंग इ. गोष्टी या काढंबन्यातून आल्या आहेत.

हळबेशास्त्रींच्या ‘रत्नप्रभा’ काढंबरीतून रत्नप्रभा नावाच्या अतिशय सुंदर तरूणीच्या पुनर्विवाहाचे कथानक आहे. इ.स. १८५० पासून पुढे महाराष्ट्रात स्त्रीविषयक प्रश्नांसंबंधी लेखन सुरु झाले. म.फुले, बाबा पद्मनंजी आणि हरिभाऊ आपटे या त्या काळातल्या लेखकांनी तत्कालीन जीवनातील

महत्वाचे प्रश्न साहित्यातून मांडले. त्यानंतरच्या लेखकांनीही स्त्रीविषयक प्रश्नासंबंधी काहीतरी भूमिका घेतल्याचा आभास निर्माण केला आहे.

रंजनप्रधान कथासाहित्याचा विचार करता इ.स. १८३२ ते १८८३ पर्यंत ‘मराठी ज्ञान प्रसारक’ या अंकातून प्रारंभीच्या चार रहस्यकथा आल्या. करमणुकपूर्व कालखंडात अद्भूताचा पगडा वाचकांच्या व लेखकांच्या मनावर होता ‘मनोरंजन’ मधूनही विनोदी कथा, गुप्त पोलीसी कथा व पौराणिक कथा प्रसिद्ध झाल्या. वि.सी.गुर्जर, श्री.कृ.कोल्हटकर, न.चि.केळकर यांनी आपआपल्या वैशिष्ट्यानुसार कथेत रंजकपणा आणला.

त्यानंतर ना. सी. फडके यांच्या कादंबन्या अतिशय लोकप्रिय झाल्या होत्या. आणि वि.स.खांडेरांच्याही ग्रंथालयाची कपाटे फडके खांडेकर यांच्या कादंबन्यांनी भरायची. बाबा कदमांच्या कादंबन्याही जास्त वाचल्या जायच्या. कोर्ट, गुन्हेगारी, रहस्य आणि धक्कातंत्राचा वापर यांच्या कादंबन्यातून व्हायचा. त्यामुळे वाचक त्यांच्या कादंबन्या आवडीने वाचत. १९६० नंतर नवनवीन लेखकांची भर पडत गेली. चंद्रकांत काकोडकर, बाबा कदम, सुहास शिरवळकर, राजा राजवाडे, देवदत्त पाटील, गुरुनाथ नाईक, अनंत तिबिले, व.बा. बोधे, वामन होवाळ इ.

मराठी लोकप्रिय साहित्याच्या वाटचालीत स्त्रियांचे योगदान महत्वाचे आहे. वाचकांचे रंजन हा हेतू समोर ठेवून लेखनाला सुरुवात करणाऱ्या आणि त्यातून पुढे लेखनाचे वैपुल्य लाभलेल्या नयना आचार्य यांचे लेखिकांच्या प्रवाहातील नाव वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. त्यांच्या कादंबरीच्या केंद्रस्थानी स्त्री आहे. ‘हनीमून स्पेशल’ हा त्यांचा कथासंग्रह प्रसिद्ध आहे. स्त्रीपुरुष संबंधाचे चित्रण पद्मजा फाटक यांच्या लेखनाचे वैशिष्ट्य आहे. त्यांची ‘स्पर्शाची’ ही कथा रंजनप्रधान, शरीर इंद्रियांची सूक्ष्म जाण असलेली आहे. इंद्रायणी सावकार यांनी विनोदी लेखनाबरोबरच गंभीर कथालेखनही केले आहे. मंदाकिनी गोगटे यांच्या ‘सवत माझी लाडकी’ या कथासंग्रहात रंजकतेचे रूप दिसते. चंद्रप्रभा जोगळेकर यांनी कादंबन्यातून स्त्री-पुरुष संबंधाचा विविध पातळीवर शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. ज्योत्स्ना देवधर यांच्या ‘कल्याणी’ कादंबरीने प्रचंड लोकप्रियता मिळवली.

थोडक्यात लोकप्रिय साहित्य हे कथा, कादंबरी, स्वरूपात उपलब्ध आहे. १८१८ नंतर मुद्रणकलेचा उगम, शिक्षणाचा प्रसार, आणि लेखनास प्रारंभ झाल्याचे दिसते. सुरुवातीला रत्नमाला, रत्नप्रभा या कादंबन्या वाचकांच्या पसंतीस उतरल्या आणि पुढे १९६० नंतर लेखनाचा विकास झालेला दिसून येतो. कथेच्या बाबतीतही असेच म्हणावे लागेल. वाचकनिष्ठ लेखन उथळ, संवग असे लेखन म्हणजे लोकप्रिय साहित्य होय. वाचकाची अभिरूची लक्षात घेऊन लेखन केले जाते. या प्रकारच्या साहित्याची समीक्षा केली जात नाही. ते वाचकांपर्यंत मात्र पोचते.

अशाप्रकारे थोडक्यात लोकप्रिय साहित्याचा आढावा घेता येईल.

४.७ ख्रिश्चन साहित्य

स्वातंत्र्योत्तर काळातील ख्रिस्ती समाजातील मराठी भाषक म्हणजे पिढीजात ख्रिस्ती आहेत. आजच्या ख्रिस्ती लेखकांच्या मराठी साहित्यात ख्रिस्तांचे संदर्भ येतात. मराठी भाषक ख्रिस्ती साहित्यिकांच्या साहित्याचा विचार करताना धर्मातरीत ख्रिस्ती व पिढीजात ख्रिस्ती असा भेद करवा लागतो. त्याचबरोबर ख्रिस्ती समाजामध्ये दोन भाग पडतात. १) प्रोटेस्टंट २) कॅथलिक.

कारण सतराव्या शतकामध्ये फादर थॉमस स्टीफन्सन यांचे ‘ख्रिस्तपुराण’ (१६१६) हे पोर्टुगीजांच्या कालखंडात प्रसिद्ध झालेले आहे. पोर्टुगीज हे कॅथलिक पंथीय असल्याने गोवा व वसई भागांतील धर्मातरीत हे कॅथलिक पंथीय होत.

४.७.१ वाटचाल

अमेरिकन मिशनर्यांनी १८१३ साली महाराष्ट्रात पाऊल ठेवले. १८१९ ते १८३१ या काळात धर्मातर झाले. त्यात सहा व्यक्ती ख्रिस्ती झाल्या. याचा संदर्भ त्यांची नावे धर्मातरानंतरही मराठीत राहिलेली आहेत. काहींनी स्वखुशीने धर्मातर केले. यात रामकृष्णपंत मोडक (१८४०), नेहम्या गोरे (१८८४), बाबा पदमनजी (१८५४), शाहुराव कुंकडे (१८५६), कृष्णाजी रत्नाजी सांगळे (१८६०), पंडीता रमाबाई (१८८३), नारायण वामन टिळक (१९००), यांचा समावेश करावा लागेल. (म.वा.इतिहास खंड ७, पृष्ठ ४५५).

एकोणिसाव्या शतकात प्रोटेस्टंट पंथीयांकडून सुरु झालेली मराठी भाषा व साहित्याची सेवा अविरतपणे सुरुच आहे. प्रोटेस्टंट आणि कॅथलिक या पंथातील साहित्याची स्वातंत्र्योत्तर काळातील कामगिरी (सेवा) याचा परामर्श पुढील प्रमाणे नियतकालिकांचे योगदान :-

मराठी साहित्यामध्ये जसे नियतकलिकांनी फार मोठे योगदान दिले. तसेच ख्रिस्ती साहित्य हे लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचे प्रबोधन करण्याचे कार्य नियतकालिकांनी केलेले आहे. त्यामध्ये ‘ज्ञानोदय’ चा वाटा फार मोठा आहे. १९५० नंतर ज्ञानोदय ने ख्रिस्ती समाजासाठी धार्मिक विषयावरील वैचारिक लेखन, कविता, कथा, ललितगद्य ‘पवित्र बायबल’ वरील अभ्यासात्मक लेख, प्रवासवर्णन व्यक्तिपरिचय, ख्रिस्तीसमाजासंदर्भातील लेख, ग्रंथपरिचय असे साहित्य प्रकाशित करण्यास सुरुवात केली.

ज्ञानोदय नंतर निरोप्या (१९०३-१९१४), शांतीदूत (१९४८-४९), सुवार्ता (१९५५), हे मासिक कॅथलिक धर्मज्ञान आणि नैतिकमूल्ये देण्यासाठी सुरु झाले. परंतु ते फक्त कॅथलिक समाजापुरते मर्यादित राहिलेले नाही. जनपरिवार (पाक्षिक, १९७६), आपण (मे १९६७-२९ एप्रिल १९७२), ख्रिस्ती लोकहितवादी (जून १९९० एप्रिल १९९२), नवा किरण (१९९२ पासून त्रैमासिक),

कोकणी ख्रिस्ती भाषिक समाज ही आपली ओळख राखण्यासाठी नवकिरणाचा प्रयत्न आहे. याशिवाय विविध ठिकाणाहून प्रसिद्ध होणारी सुमारे चाळीसहून अधिक नियतकालिके आहेत.

ख्रिस्ती साहित्याने विविध वाड्मयप्रकारांमध्ये भरीव कामगिरी केलेली दिसून येते काही वाड्मयप्रकारांचा आपण थोडक्यात परामर्श घेऊ.

४.७.१.१ काव्य

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडामध्ये रे.ना.वा.टिळक, पंडिता रमाबाई आणि लक्ष्मीबाई टिळक यांच्या काव्यलेखनाने खळखळणारा कवितेचा निझीर आजपर्यंत चालू आहे. त्यामध्ये रघुवेल लुकास उर्फ रावसाहेब जोशी, शशिकांत निकम, अशोक देवदत्त टिळक, प्रल्हाद शांतवन रणदिवे, रॅक काब्हॉलो शांभवी, देवदत्त रामटेके, सी. बी. दोडती, फ्रान्सिस युनीन, जयंत त्रिभुवन, निरंजन उजागरे, प्रियदर्शन बंडेलू, नंदकुमार शेंडगे इ.कर्वींचा उल्लेख करता येईल. ख्रिस्ती मराठी साहित्यामध्ये स्त्री कवियित्रीने काव्यलेखन हे अल्प प्रमाणात दिसून येते. यामध्ये सिसिलिया काब्हॉलो या प्रसिद्ध कवियित्री आहेत. या सान्या कवी आणि कवियित्रींच्या कवितात कालानुरूप बदल होत गेलेला दिसतो.

४.७.१.२ कथा

ख्रिस्ती कथा वाड्मयामध्ये लुई फर्नांडीस यांचे नाव अग्रस्थानी आहे. तसेच डॉ. गोविंद काळे, देवदत्त हुसळे, श्याम फरांदे, अंडूचू कोलासो, फ्रान्सिस पाचलकार इ.चा समावेश होतो. पारंपरिक जीवनपद्धती, नागरीकरणाबरोबर विस्कटलेली घडी, त्यातून निर्माण झालेले संघर्ष यांचे दर्शन विविध व्यवसायात गुंतलेले लेखक अतिशय संवेदनशीलतेने घडविताना दिसतात. तर स्त्रीकथाकारांमध्ये सिसिलिया काब्हॉलो, अनुपमा उजागरे यांचा उल्लेख करता येईल.

४.७.१.३ कादंबरी

कादंबरी प्रकारात ख्रिस्ती लेखकांचे खूप धीट स्वरूपाचे लेखन नसले तरी, ख्रिस्ती समाजाची परखड चिकित्सा मात्र ख्रिस्ती कादंबन्यांतून केलेली आहे. यात शांतराम कांबळे, सुधाकर मित्र थोरात, सी.बी.दोडती, संदीप हळदणकर, स.ना.सुर्यवंशी, इंद्रसेन डोंगरे इ. कादंबरीकारांनी कादंबन्या लिहून ख्रिस्ती साहित्यात मोलाची भर घातली. तर काहींनी अनुवादीत कादंबन्या लिहिल्या. या कादंबरी वाड्मयात ख्रिस्ती समाजजीवन, त्याचबरोबर आजूबाजूला घडणारी स्थित्यंतरे चित्रित करण्याचा प्रयत्न कादंबरीकारांनी केलेला आहे.

४.७.१.४ नाट्य वाड्मय

मराठी भाषक ख्रिस्ती समाजात नाट्यलेखन अगदी मोजक्या लोकांनी केले आहे. त्यात फादर मायकल घोन्सानाल विस, एडवर्ड डिक्रूज व जयंतकुमार त्रिभुवन यांची नावे अग्रक्रमाने येतात. फादर

बार्थिल मच्याडो, फादर फ्रान्सित दिब्रेटो, इंद्रसेन डोंगरे, जुरान लोपास, आलमेडा यांनी विविध नाटके लिहून ख्रिस्ती नाट्यवाङ्मयात मोलाची भर घातली.

४.७.१.५ ललित गद्य

सदर वाङ्मयप्रकार मराठी भाषिक ख्रिस्ती समाजाला अधिक मानवणारा आहे असे दिसते. भारतीय, पाश्चात्य व पौर्वात्य अशा तिन्ही संस्कृती सरमिसळ ख्रिस्ती समाजात बेमालूमपणे झालेली दिसते. भारतातील व देशपरदेशातील प्रवास तसेच निसर्गाचा सहवास आणि कलांची आवड हा भाग आहे. यामध्ये अशोक देवदत्त टिळक, डॉ. उषादेवी कोलहटकर, सिसिलिया कार्वाहालो, फादर फ्रान्सिस द्रिबिटो, अँथनी डायस, कार्लस जोजेफ धनवटे, यांची ललित गद्याची पुस्तके प्रसिद्ध आहेत.

याशिवाय मराठी भाषिक ख्रिस्ती साहित्यामध्ये चरित्र, आत्मचरित्र, बालवाङ्मय लेखन, वैज्ञानिक स्वरूपाचे साहित्य, वैचारिक साहित्य, ऐतिहासिक स्वरूपाचे लेखन, तसेच लोकसाहित्य विषयक आणि संशोधन समीक्षात्मक लेखन, तत्त्वज्ञान, धार्मिक लेखनही मोठ्या प्रमाणात झालेले दिसून येते.

अशा प्रकारे मराठी भाषिक ख्रिस्ती समाजाचा हा साहित्य प्रवास थक्क करून सोडणारा आहे. अमराठी धर्मप्रचारकांकडून स्थानिक मराठी भाषकांकडे झालेल्या, धर्मातिरित ख्रिस्तीपासून पिढीजात ख्रिस्तीपर्यंत झालेल्या, आणि केवळ धार्मिक स्वरूपाच्या लेखनापासून ललित लेखनापर्यंत झालेला हा मराठी भाषक ख्रिस्ती समाजाच्या साहित्याच्या सेवेचा प्रवास आहे. ज्या विविध समाजातून ख्रिस्ती धर्मातर झाले, ते सारे समाज लिहू लागले आहेत. परदेशी धर्मप्रसारकांनी स्वतः मराठी शिकून त्यात लेखन, संशोधन केलेच पण स्थानिक लोकांनाही लिहिण्यास प्रोत्साहन दिले. स्थानिक व भारतीय ख्रिस्ती लोकांच्या हातात धर्माची सत्ता आल्यावर परदेशी धर्मप्रसारकांपेक्षा अधिक धार्मिक स्वरूपाचे लेखन या समाजाने केले. परकीय धर्मप्रसारकांनी सामाजिक सुधारणेला व प्रबोधनाला जास्त महत्व दिले होते. हळ्ळूहळ्ळू चर्चचा पगडा कमी होऊ लागला. धार्मिक स्वरूपाच्या लेखनाच्या विळख्यातून सुटून सामाजिक समस्यांवर प्रकाशझोत टाकणारे व साहित्यिक मूल्य असलेले लेखन काही धर्मगुरु व सामान्यजनांनी केले.

कॅथलिक समाजातील धर्मभगिनींचे मराठी लेखन झालेले नाही. संपादक या पदावर ख्रिस्ती समाजातील एकाही महिलेची नियुक्ती होऊ नये ही खेदाची गोष्ट आहे. स्त्रियादेखील आपल्या समाजाचे स्वतंत्र मुख्यपत्र प्रकाशित करू शकल्या नाहीत. एकूणच ख्रिस्ती समाजातील स्त्रियांचे लेखन तुलनेने कमी आहे. धार्मिक स्वरूपाचे लेखन विषूल आहे. ख्रिस्ती समाजात राहून धर्मनिरपेक्ष लेखन करणारा लेखक आव्हाने स्वीकारत असतो. आणि या लेखकांचा मराठी साहित्याचा प्रवाह आपले

म्हणून सामावून घेत असतो. तेव्हा आपली मातृभाषा व आपल्या संस्कृतीचे महत्व त्यातून व्यक्त होते.

४.८ मुस्लीम साहित्य

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये अनेक वाड्मय प्रवाह निर्माण झाले त्यामध्ये ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, मुस्लीम साहित्य, खिस्ती साहित्य, जनवादी साहित्य इ. प्रवाह आहेत. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात शिक्षणामुळे प्रत्येक समाजामध्ये नवीन जाणिवा निर्माण झाल्या आणि प्रत्येकजण आपण भोगलेले दुःख वेदना, जीवन जाणिवा आपल्या साहित्य प्रवाहाच्या माध्यमातून अभिव्यक्त करू लागले.

या प्रवाहाच्या माध्यमातूनच मुस्लीम साहित्य प्रवाह ही निर्माण झाला. तो स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये विकसित झाला परंतु त्यांची सुरुवात ही चौदाव्या शतकात झालेली होती. त्या कालखंडात संतकवी आलम खान (१५ वे शतक) राघव चैतन्य, (लाडले मशायख), मुतोजी खिलजी, मुतोजी बहामनी ऊर्फ मृत्युंजय (१६ वे शतक) आणि सतराव्या शतकामध्ये नाथांच्या काळातील मराठी साहित्याची निर्मिती विविध अंगानी होत होती. या काळात शेख महंमद मुतोजी वजीर उल्मुल्क, आणि हुसेन अंबर यांनी मराठी ग्रंथरचनेस हातभार लावला आहे. शेख महंमद योगसंग्राम, पवनविजय, निष्कलंक प्रबोध, ज्ञानसागर इ. ग्रंथ आणि काही वेदही लिहिली आहेत. हुसेन अंबर यांनी ८७१ ओव्यांची ‘अंबर हुसेनी’ ही गीतेवर टीका लिहिली. या संतकवीनी आपल्या आध्यात्मिक पातळीवरील समानतेचे दर्शन आपल्या साहित्यातून घडविले आणि मराठी साहित्यामध्ये मोलाची भर टाकली तसेच मराठी काव्याचा उषःकाल असे ज्या कालखंडास संबोधले जाते त्या शाहिरी वाड्मयातही मुस्लीम शाहिरांनी आपला वेगळा ठसा उमटविला आहे. शाहीर गरीब अब्दूल, अमृत फाजलखाँ, अल्ली फकीर, आप्पा तांबोळी, जंगली फकीर, राजू सुलतान, राजे बापू, दादू पिंजारी, सगनभाऊ इ. शाहिरांनी शाहीरी वाड्मयात आपला ठसा उमटवलेला आहे.

इ.स. १३४३ मध्ये महाराष्ट्रात बहामनी राजवटींची स्थापना झाली. त्यानंतरच्या आदिलशाही (विजापूर), बदीदशाही (बिदर), ईमादशाही (वन्हाड), निजामशाही (अहमदनगर) या राजवटीत अनेक सरदार व सैनिक मराठा होते. म्हणून त्या अनेक राज्यातून मराठी भाषेला राज्यमान्यता होती व दखनी-उर्दु भाषेवर मराठीचा प्रभाव होता. तत्कालीन साहित्यातून समन्वित संस्कृतीचे दर्शन सातत्याने दिसून येते.

मराठी साहित्यातील एक अव्वल दर्जाचे संशोधक आणि संतसाहित्याचे गाढे अभ्यासक म्हणून डॉ. यु.म.पठाण यांचे नाव घेतले जाते. अ.भा.मराठी (१९९०) च्या साहित्य संमेलनाचे ते एकमेव मुस्लीम अध्यक्ष होते. त्यांचे साहित्य विपूल प्रमाणात आहे. ‘बखर भाऊसाहेबांची’, ‘नागेश संप्रदाय’,

‘मराठी बखरीतील फारसीचे स्वरूप’, ‘संत साहित्य चिंतन’, ‘आठव ज्ञानदेवाचा-ज्ञानदेवीचा’, ‘मराठवाड्यातील शिलालेख’, ‘नंदादीप’ इ. सुमारे तीस ग्रंथांचे लेखन त्यांनी केलेले आहे. त्यांचे काही ग्रंथ हिंदी आणि इंग्रजी भाषेतून प्रसिद्ध आहेत.

४.८.१ मुस्लीम स्त्री लेखिका

मुस्लीम समाजामध्ये स्त्रीयांवर अनेक बंधने लादली जातात. परंतु काळ बदलला, शिक्षणामुळे मुस्लीम मुली शिकू लागल्या. त्यांच्यामध्ये अस्तित्वाची जाणीव निर्माण होऊ लागली आणि स्वातंत्र्यपूर्व काळात जन्मलेल्या आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात लेखन करणाऱ्यांमध्ये डॉ. नसीमा पठाण यांचा ‘गोंदण’ हा काव्यग्रंथ आणि हिंदी मराठी शब्दकोश व विचारवेध हा लेखसंग्रह प्रसिद्ध आहे. बातुन बी. मतीकोय यांचे ‘खातुन’ हे मुस्लीम आत्मकथन आहे. मुमताज रहिमतपुरे ह्या मुख्यतः बालसाहित्याच्या क्षेत्रातील योगदानाबद्दल विशेष प्रसिद्ध होत्या. त्यांनी ‘परीच्या राज्यात’ हा बाल कवितासंग्रह आणि ‘दिव्य झाड’, ‘देवपाखरू’, ‘गंधवेडी’, ‘रातराणी’, ‘सायली’, ‘बोभाटा’ इ. बालकथासंग्रह लिहून मराठी बालसाहित्यात मोलाचा वाटा उचलला आहे. त्यांच्या पंधरा कांदंबन्या, पंधरा कथासंग्रह, तीन लेखसंग्रह, दोन नाटके प्रसिद्ध झाले आहेत.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात जन्मलेल्या कु. नसीमा हुरजुक यांचे ‘चाकाची खुर्ची’ हे आत्मकथन लोकप्रिय झाले. अपंगत्वावर मात करून स्वतःचे अस्तित्व त्यांनी कसे निर्माण केले, हे त्यांच्या आत्मकथनातून वाचावयास मिळते आणि प्रेरणाही मिळते. डॉ. नसीम देशमुख अखिल भारतीय मराठी साहित्य परिषदेच्या प्रारंभापासून कार्यकर्त्या व समीक्षक म्हणून ज्ञात, त्यांनी ‘नाटककार मधुसूदन कालेलकर’ (प्रबंध) ‘श्यामची आई’ आणि ‘सिंहासन’ (समीक्षा) स्वातंत्र्यलढ्यातील ‘मुस्लीमांचा सहभाग’ यावर समीक्षा लेखन केले आहे. (ऐतिहासिक ग्रंथ) ही त्यांची साहित्यसंपदा आहे. मल्लिका अमरशेख यांचे ‘वाळूचा प्रियकर’ (१९७९), ‘महानगर’ (१९९३) व ‘देहव्रतू’ (१९९९) हे वैशिष्ट्यपूर्ण स्त्रीवादी काव्यसंग्रह, ‘मला उदृध्वस्त व्हायचंय’ (१९८४) आत्मकथन अत्यंत गाजले, ‘सूर एका वादलाचा’ (१९९४) हे शाहीर अमरशेख यांच्यावरील पुस्तक ही त्यांची ग्रंथसंपदा आहे. तर डॉ. प्रा. फातेमा मुजावर ‘गुलदस्ता’ ह्या प्रतिनिधीक गझल संग्रहात त्यांच्या काही गझला समाविष्ट आहेत. ‘रोशन’ हा गझल आणि कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहे. डॉ. कादेश जुल्फी शेख ‘मुंबई’ (१९९७) तसेच कवयित्री आणि समीक्षण म्हणून प्रसिद्ध आहेत. ‘मृत्युंजय’ (समीक्षाग्रंथ) ‘अक्षरवेध’, ‘मी कोण?’ (कवितासंग्रह), ‘बहादुरशहाची देशभक्ती’ (चरित्र) ही त्यांची पुस्तके प्रसिद्ध आहेत.

स्वातंत्र्योत्तर मुस्लीम मराठी साहित्याचा विचार करताना देशाच्या स्वातंत्र्याबरोबरच देशाची तशीच मनाची झालेली फाळणी लक्षात घेतली पाहिजे. देशाच्या फाळणीला मुसलमानांना जबाबदार धरून त्यांना गुन्हेगाराच्या पिंजऱ्यात उभे केल्याने या समाजाचे मानसिक खच्चीकरण घडून आले.

त्यामुळे त्यांच्या आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक विकास रोखण्यात आला. फक्त मते मिळवण्यासाठी त्यांचा राजकीय क्षेत्रात वापर करून घेतला गेला.

१९४७ ते १९६७ या वीस वर्षात मुस्लीम समाज भयग्रस्त, दंगलग्रस्त, असुरक्षिततेच्या अवस्थेत राहत होता. १९६७ नंतर त्यास राजकीय जागृती आली. या वीस वर्षात जन्मास आलेल्या पिढीने आणि स्वातंत्र्यपूर्व साधारणे १९३० पासून जन्मात आलेल्या पिढीने मराठी साहित्यात भर घातली आहे. १९४७ ते १९५७ या दशकात विशेष असे साहित्य निर्माण झाले नाही. परंतु १९६७ नंतर मात्र साहित्यनिर्मितीला मोठी चालना मिळाली.

यामध्ये निसार पठाण, डॉ. बालेखाँ मुजावर, शिराज मुजावर, प्रा. ए. जी. शेख, इकबाल मुकादम, शफाअत खान, झाहीर शेख, बाबा मुहम्मद अत्तार, एहतेशाम देशमुख, कवी बादशहा सय्यद, शेख हबीब पटेल, प्राचार्य जे. एस. पठाण, शब्बीर मुलाणी, मिझां बेग, इब्राहिम खान, मुबारक शेख, मुबारक तांबोळी, प्रा. जावेद पाशा कुरेशी, मुजफर सय्यद, प्रा. सय्यद अल्लाउद्दिन, इब्राहिम अफगाण, प्रा. मेहबूब सय्यद, डी.के.शेख, डॉ. रफिकसूरज मुल्ला, नौशाद नदाफ यांचा समावेश करता येईल. त्यांच्या साहित्यातून स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील मुस्लिम साहित्य विकसीत झालेले दिसून येते. साहित्यात विविधता आहे. कथा, कांदंबरी, कविता, आत्मकथन, वैचारिक लेखन, अनुवाद असे विविधअंगी लेखन झालेले दिसून येते.

अलिकडच्या काळात अनेक लेखक, लेखिकांनी मुस्लीम साहित्याला समृद्ध केलेले दिसून येते. मराठी नाटके, कथा, काव्य, कांदंबरी, गझल, पत्रकारिता इ. क्षेत्रात उल्लेखनीय कार्य करणाऱ्यांमध्ये शफी काझी, डॉ. बानो सरताज काझी, मेहमूद शेख, मो. शफी अन्सारी, डॉ. इकबाल सुभेदार, अमीर हबीब, अन्वर राजन, डॉ. तस्लीम पटेल, डॉ. बाबा काझी, बदिउज्जमा बिराजदार, रझिया सुलताना, रफिक, काझी, खालिद मुल्ला, मुजफर सय्यद, शफिक शेख, उज्ज्वला कुरेशी, शेख असिफ झिया अहमद, सलीम जावेद हबीब भंडारे, कॉ. गुलाब नदाफ इ.

मुस्लीम मराठी साहित्यात वैचारिक लेखन, अनुवाद, काव्य हे विभाग समृद्ध आहेत. सय्यद अमीन, डॉ. यु.म.पठाण, हमीद दलवाई, फ.ह. बेलूर, अलीम वकील, रझिया पटेल, अन्वर राजन, जाफर गोठे, डॉ. मीर इसहाक शेख, फ.म.शहीजंदे, एम.बी. पठाण, डॉ. अजीज नदाफ इब्राहीम या लेखिकांनी वैचारिक लेखन केलेले आहे. शाहिरी वाढ्यात भर टाकणारे शाहीर हैदर, शाहीर अमर शेख, शाहीर डॉ. अजीज नदाफ, रसूल पिंजारी, रमजान बागणीकर, बी.के.मोमीन कवठेकर, शेख करीम फतरू कॉ. गुलाब नदाफ, इकबाल हसरत, शाहीर शेख जैनू चाँद इ. चा समावेश होतो.

कवितेच्या क्षेत्रात अबूबकट सिद्धिकी, मो. युसूफ सारंग, खलील मोमीन, शिराज मुनावर, बाबा मोहम्मद अत्तार, शब्बीर मुलाणी, डॉ. मिझां बेग, प्रा. सय्यद आल्लाउद्दिन इ. कवी आणि गळलकार

म्हणून प्रसिद्ध असलेले. ए.के.शेख. इत्यादी जमादार मुबारक शेख, बदिउज्जमा खावर, झाहीर शेख, डॉ. फातेमा मुजावर, डॉ. इकबाल शेख, डॉ. अजीज नदाफ, बदिउज्जया बिराजदार इ. चा समावेश होतो.

अलीकडच्या काळात अनुवादाला खूप महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. अनुवाद क्षेत्रात मुस्लीम साहित्यानेही योगदान दिलेले आहे. मराठीतून उर्दू, उर्दूतून हिंदी असे अनुवाद झालेले आहेत. यामध्ये धार्मिक साहित्याचा मोठा वाटा आहे. खलील मुजफर, प्रा. कुतुबदीन मीनयार, पं. गुलाम दस्तगीर बिराजदार, मो. नजमुल्ला, अ.गफार नदाफ, प्राचार्य बी.ए.जमादार, मो. असदुल्ला, मो. नौशाद, ओ.उस्मान इ. समावेश अनुवादकांमध्ये होतो.

१९६० नंतर विविध वाढमयीन प्रवाह निर्माण झाले. स्वतःच्या जीवन-जाणिवा, वेदना कथन करण्यासाठी, आत्मकथा किंवा आत्मचरित्र हा प्रकार अस्तित्वात आला. या वाढमयप्रकाराच्या माध्यमातून लेखक अभिव्यक्त होऊ लागले. मराठीत आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण ढंगाने आत्मकथा लिहिणारे इब्राहिम खान, डॉ. अजीज नदाफ, हुसेन जमादार, खातुनबी, गु. नसिमा हुजरूक, मलिका अमरशेख, मेहरूनिसा दलवाई यांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल.

काढंबरी वाढमयात सय्यद अमीन (अबला), हमीद दलवाई, फ. म. शहारिंदे, रफिकसूरज मुल्ला, शकील शेख हिदायत खान, इ. भर टाकलेली आहे. कथालेखनाचे प्रमाण अत्यंत कमी आहे. प्रा. अमीन मोदी, प्रा. मुमताज रहिमतपुरे, मुबारक शेख, सलीम शेख इ. कथालेखक उल्लेखनीय आहेत.

नाट्यक्षेत्रात आज शफाअत खान यांचे नाव प्रतिष्ठित झाले आहे. तांबोळी, कॉ. गुलाब नदाफ, जावेद कुरेशी इ. नाटककार प्रसिद्ध आहेत. डॉ. अजीज नदाफ यांची सहा नाटके व दहा लोकनाट्ये शेकडो प्रयोग करून गाजली, पण ती प्रकाशित होणे गरजेचे आहे.

थोडक्यात १९६० नंतर मुस्लीम साहित्याने मराठी साहित्यात खूप मोठा हातभार लावलेला आहे. अनेक विद्यापीठांमधून मुस्लीम मराठी साहित्यिकांवर संशोधन अभ्यास होत आहे ही आनंदाची बाब होय.

मुस्लीम मराठी साहित्याची जंत्री करणे, एखाद्या ग्रंथालयात ग्रंथ जमा करून त्यांची वर्गवारी करणे, महाराष्ट्राबाहेर असलेल्या ग्रंथालयांतून सर्व ग्रंथसामग्री जमा करणे यासाठी व्यापक प्रमाणात सहकार्याची गरज आहे. गेल्या सहाशे वर्षांपासून मुस्लीम मराठी साहित्य जनसामान्यातून निर्माण झाले आहे. अनेक हस्तलिखीते पढून आहेत. विशेष म्हणजे मुस्लीम साहित्य हे मराठी साहित्यापासून वेगळे नसून सारखेच आहे याची नोंद घेणे आवश्यक आहे.

४.९ सत्यशोधकी साहित्य

प्राचीन कालखंडापासून अनेकविध संप्रदाय ज्या-त्या समाजात निर्माण झाले आणि त्यानुसार साहित्यनिर्मिती केलेली दिसून येते. उदा. नाथ, शैव, जैन, महानुभाव, वारकरी इ. त्याबरोबरच अनेक वाढ़मयप्रकार व साहित्यप्रकार ही निर्माण झाले. उदा. बालसाहित्य, मुस्लिम साहित्य, ख्रिश्चन साहित्य, ललित साहित्य इत्यादी. या साहित्यप्रकाराबरोबरच महात्मा फुल्यांच्या काळापासून सत्यशोधकी साहित्यप्रकार निर्माण झाला. त्याची प्रेरणा सत्यशोधक चळवळ ही होती. प्रस्तुत विभागात सत्यशोधकी साहित्याचा थोडक्यात परिचय आपण करून घेणार आहोत.

म. फुले यांनी २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी पुणे येथे सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. समाजाचे मूलभूत परिवर्तन घडून आणणारी ही पहिली चळवळ होती. या चळवळीने महाराष्ट्रातील बहुजन समाजात वैचारिकतेची जडणघडण केली. सत्यशोधक समाजाची तत्त्वे ही धर्मातील पुरोहितांची दलाली संपविणे यांच्याशी संबंधित होती. शिक्षण घेतल्याशिवाय, मुलाबाळांना शाळेत घातल्याशिवाय स्वतःची व कुटुंबाची प्रगती नाही. जुन्या रूढी, परंपरांना, अंधःश्रद्धांना मूठमाती दिल्याशिवाय विकास होणार नाही. अशी ही सत्यशोधक समाजाची, फुल्यांची विचारसरणी किंत्येक हजारो वर्षापासून चालत आलेल्या परंपरेच्या विरोधात होती. हे विचार महाराष्ट्रभर पसरवण्याचे काम व लोकांना जागृत करण्याचे काम सत्यशोधक समाजाने केले. तत्कालिन समाजव्यवस्था, भटांनी लादलेली गुलामगिरी, धार्मिक थोतांड, कुणबी, माळी, कोळी, साळी यांची हालाखीची परिस्थिती मांडण्यासाठी म. फुल्यांनी लेखनी हाती घेतली. आपल्या साहित्यातून परखड परीक्षण केले. आणि आधुनिक मराठी सत्यशोधकी साहित्याची भक्कम पायाभरणी केली.

फुले यांनी १८५५ साली ‘तृतीय रत्न’ नाटक लिहून पुरोहितांनी देवाच्या नावाने जे समज पसरविले, ज्या अंधःश्रद्धा निर्माण केल्या होत्या, त्या त्यांनी उजेडात आणल्या. त्या आधी विश्वाबद्दल लोकांच्या असलेल्या गैरसमजूती दूर होण्यासाठी त्यांनी १८५४ मध्ये ‘निर्मिकांचा शोध’ हे पुस्तक लिहिले. या पुस्तकात एकूण १४ अखंड आहेत. त्यानंतर ‘शिवाजीचा पोवाडा’, ‘ब्राह्मणाचे कसब’ (१८६९) हे पुस्तक लिहिले. ‘गुलामगिरी’ (१८७३) हे पुस्तक शेकडो वर्षापासून गुलामगिरीत राहणाऱ्या शुद्रादी अतिशुद्र लोकांसाठी लिहिले आहे. १८८३ मध्ये ‘शेतकऱ्यांचा आसूड’ या पुस्तकात शेतकऱ्यांची दैन्यावस्था मांडली. ‘सत्सार’ (१८८५) या पुस्तकात शुद्र व ब्राह्मण, धर्मग्रंथ, ईश्वर, ख्रिस्ती धर्माबाबत केलेली चर्चा मांडली आहे. ‘इशारा’ हे पुस्तक १८८५ साली लिहिले. पुढे १८८५ मध्येच ‘सार्वजनिक सत्यधर्म’ हे पुस्तक लिहिले. याच साली अस्पृश्यांच्या दारूण हाल अपेष्टांवर प्रकाश टाकणारे ‘अस्पृश्यांची कैफियत’ हे पुस्तक लिहिले. तसेच फुल्यांनी काही अभंग,

अखंड काव्यरचनाही केल्या. अशी प्रचंड साहित्यनिर्मिती करून फुल्यांनी सत्यशोधकी साहित्याचा पाया भक्कम केला.

पुढे त्यांच्याच प्रेरणेने सत्यशोधक चळवळीतील अनेकांनी लेखन केलेले दिसून येते. त्यातून सत्यशोधकी साहित्याचे तीन प्रवाह दिसून येतात. ते पुढीलप्रमाणे-

१) सत्यशोधक चळवळीतील लेखक :

या प्रवाहातील लेखक सत्यशोधक समाजाच्या सर्व प्रकारच्या चळवळीत व कार्यक्रमात सक्रिय होते व ते साहित्यही लिहित होते. त्यामध्ये कृष्णराव भालेकर, दिनकरराव जवळकर, मुकुंदराव पाटील, केशवराव जेधे, अण्णासाहेब लट्ठे, माधवराव बागल, भास्करराव जाधव यांच्याप्रमाणेच इतर अनेक सत्यशोधकांनी हातात लेखणी घेऊन सावकारशाही व भटशाही विरुद्ध कोरडे ओढले. जलशामुळे सत्यशोधक विचार घरा-घरात पोहोचले. त्याचा परिणाम असा झाला की, लोकांमध्ये प्रचंड जागृती झाली व अडाणी समाज जागा झाला.

म. फुल्यांप्रमाणेच कृष्णराव भालेकरांनी अभंग लिहून नागरिकांना हितोपदेश केला. त्यांनी पोवाडे, अभंग रचले, उपदेशपर लावण्या लिहिल्या, श्रीखंड काव्य आदी रचनाद्वारे लोकांना जागृत केले व भटशाही, सावकारशाही कशी आहे हे सांगितले. ‘शेतकऱ्यांचे मधूर गायन’ या पुस्तकात त्यांनी इशस्तवम आणि नृपवंदन मध्ये ईश्वराला प्रार्थना केली आहे. त्यांच लिखाण जेवढे धारदार होते, तितकेच ते प्रभावी वक्ते होते. त्यांनी बराच काळ ‘मजुर’ नावाचे पत्र चालवले. तसेच तरुण मराठा, कैवारी, तेज ही वृत्तपत्रे चालवली.

त्यानंतर सत्यशोधक चळवळीत काम करणारे एक अग्रगण्य नाव म्हणजे केशवराव जेधे. त्यांनी अनेक पुस्तके लिहिली. त्यापैकी ‘कुलकर्णी लिलामृत’, ‘शेठर्जींचा प्रताप’, ‘हिंदू आणि ब्राह्मण’ ही पुस्तके महाराष्ट्रभर गाजली. तसेच त्यांनी आपल्या ‘दीनमित्र’ साप्ताहिकातून अनेक लेख लिहून सावकार, पुरोहितांवर घणाघाती टीका केली. सत्यशोधक चळवळ खेड्यापाड्यापर्यंत नेण्यात व ग्रामीण भागात चळवळ जिवंत ठेवण्यात त्यांचा महत्त्वपूर्ण वाटा आहे.

सत्यशोधक समाजाचे विचार जनतेपर्यंत पोहोचण्यासाठी म. फुल्यांप्रमाणे अनेक सत्यशोधकांनी छोटी-छोटी पुस्तके काढली. त्यात पदे, पोवाडे, फार्स यांचा समावेश होतो. गावोगाव सत्यशोधक वाचनालये काढली आणि ती पुस्तके कार्यकर्त्यांनी जनतेपर्यंत पोहोचविली. तसेच समाज प्रबोधनाचे प्रभावी साधन म्हणून सत्यशोधक जलसे तयार केले. पुढे कृष्णराव भालेकरांनी सुरु केलेले व कालांतराने बंद पडलेले ‘दीनबंधू’ नावाचे मुख्यपत्र नारायण मेधाजी लोखंडे यांनी चालू केले. तसेच रामजी संतुजी आवटे यांचे ‘शेतकऱ्यांचा कैवारी’, र. वि. जाधव यांचे ‘बडोदा वत्सल’, गोपाळ दळवींचे ‘मराठा मित्र’, लक्ष्मणराव घोरपडे यांचे ‘अंबालहरी’, प्रो. लट्ठे व कोठारींचे ‘डेक्कन रथत’,

महर्षि शिंदे यांचे ‘विजयी मराठा’ तसेच ‘राष्ट्रवीर’, ‘जागृती’ आदी नियतकालिकांनी सत्यशोधक समाजाची तत्त्वे, विचार लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचे काम केले.

अशाप्रकारे सत्यशोधक चळवळ वाढविण्यात व ती जिवंत ठेवण्यात सत्यशोधक वृत्तपत्रांनीही महत्त्वाची कामगिरी बजावली. सत्यशोधक चळवळीत नसणारे पण सत्यशोधकी साहित्याचे लेखन करणारे काही लेखक सत्यशोधक विचारधारा प्रमाण मानणारे होते. पण ते पूर्वी परमहंस सभेत, नंतर प्रार्थना समाज किंवा अन्य संस्था, संघटना स्थापन करून त्यातूनच कार्यरत होते. पण त्यांचे लेखन सत्यशोधकी म्हणता येर्इल असेच होते. तुकाराम तात्या पडवळ, महर्षी वि. रा. शिंदे, डॉ. आंबेडकर यांचे लेखन सत्यशोधकी बाण्याचे आहे. संत गाडगोबाबा यांनी साहित्य लेखन केले नाही पण त्यांनी जी कीर्तने केली त्यांचा आशय सत्यशोधकी होता. बहुजन समाजाला सोसवेल, मानवेल त्या प्रकारे त्यांनी कालबाह्य मूल्यांवर, रूढी, परंपरांवर हल्ले करून समाज जागृती केली. काही सत्यशोधक कार्यकर्ते हे कृतिवीर होते. परंतु त्यांनी सत्यशोधकी साहित्याची निर्मिती केली नाही. सत्यशोधक कार्यकर्त्यांना चळवळ आणि लेखन करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. एवढेच नव्हे तर सत्यशोधकी लेखकांचे प्रेरणास्थान बनले. राजर्षी शाहू महाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील, क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचा निर्देश करावा लागेल. राजर्षी शाहू महाराजांची भाषणे, आदेश, कायदे, कर्मवीर अण्णांची भाषणे, त्यांनी सादर केलेले सत्यशोधकी जलसे, त्यांचा पत्रव्यवहार, क्रांतिसिंहनाना पाटील यांची भाषणे इत्यादींचा यात समावेश होतो.

सत्यशोधकी साहित्यातून वर्णजाति स्त्रीदास्य व्यवस्थेला विरोध केला आहे. एकंदर सर्व मानव स्त्रीपुरुष समान आहेत. त्यांना निसर्गाने जन्मतःच मानवी हक्क दिलेले आहेत. जन्म, वर्ण, जात, कर्म, सामाजिक प्रतिष्ठा, धन यावरून वर्ण किंवा जात ठरत नाही. माणूस हा पहिल्यांदा माणूस असतो. नंतर तो सर्व काही असतो. ही सत्यशोधकांची वैचारिक भूमिका त्यांच्या साहित्यातून आविष्कृत झाली आहे. त्यांनी प्रथमच येथील धर्म, धर्मग्रंथ, त्यांचे निर्माते व समर्थकांच्या मानसिकतेची, चिकित्सा केली. विद्या हे सर्व सुधारणांचे महत्त्वाचे कारण आहे. हे ओळखून शिक्षणाला महत्त्व दिले. येथील सामाजिक दुरावस्था वर्ण जातिस्त्रीदास्य व्यवस्थेने निर्माण झाली तशीच काही कारणे येथील मानसिकतेत आहेत, ही मानसिकता उपरोक्त व्यवस्थेने निर्माण केली.

४.१० ललित मुक्तगद्य

मराठी साहित्यामध्ये ललित साहित्य, ललित गद्य हा एक प्रकार समाविष्ट झालेला आहे. एक कालखंड असा होता की, त्यावेळी मराठी वाड्मयाचा आढावा घेताना ‘लघुनिबंध’ या वाड्मय प्रकाराचा सामावेश त्यामध्ये स्वतंत्रपणे करणे अत्यावश्यक असे. परंतु गेल्या पाच-सहा वर्षात ही आवश्यकता कमी होत गेली आणि ‘संकीर्ण ललित गद्य’ असे ऐसपैस नाव देऊन कथा, काढंबरी,

नाटक, चरित्रे-आत्मचरित्रे व कविता इ. वाडमयप्रकारात न बसणाऱ्या वाडमयाचा सामावेश या प्रकारात करण्यात येऊ लागला. ‘ललितगद्य’ हे एक प्रकारे या रीतीने लघुनिबंध, ललितनिबंध, प्रसंगचित्रे, व्यक्तिचित्रे, भावचित्रे, प्रवासवर्णन, विनोदी लेखन, आत्मनिष्ठपर वैचारिक लेखन इ. प्रकारांना सामावून घेणारे वाडमय ठरले आहे. यातील विविधतेमुळे याला ‘ललित मुक्तगद्य’ असेही संबोधले जाते.

४.१०.१ स्वरूप

ललितगद्याची पाश्वभूमी पाहताना अव्वल इंग्रजी कालखंडातील लघुनिबंध, निबंध यांचा विचार केला जातो. स्वातंश्चोत्तर ललित गद्याचा अभ्यास करताना त्याच्या मूळ स्वरूपाचा शोध घेणे आवश्यक आहे. मराठीतील तत्कालीन लघुनिबंधकारांनी ह्या लेखनाचे एक तंत्र बनविले होते. वैचारिक पण स्वैर असे निबंधलेखन होत होते. त्यामुळे अशारीतीने जन्माला आलेल्या लघुनिबंधामध्येच असे काही अंगभूत गुण होते की त्यामुळे त्यातील तंत्रबद्धता लोप पावू लागली आणि त्यामध्ये निर्माण होणाऱ्या लालित्यापोटी प्रत्येक वेळेस ठराविक आत्मनिष्ठेचा खरा वा खोटा बुरखा पांगरण्याची कृत्रिमताही बोचू लागली. त्यामुळे ह्या लघुनिबंधाचे लवकरच ललितनिबंधात परिवर्तन झाले. सांगणाऱ्याच्या व्यक्तिमत्वाचे ढंग त्यामध्ये मिसळले जात आहेत. आणि हे सांगणेसुद्धा असंख्य भूमिकांवरून निरनिराळ्या पद्धतीने अविष्कृत होत आहे. याचाच अर्थ असा की, वाडमयातील ‘लालित्य’ ही शक्ती आज बहुतेक प्रकारांच्या लेखानांतून या ना त्या तन्हेने मराठी वाडमय समृद्ध करीत आहे. ह्या शक्तीमुळे तिला क्षणोक्षणी, नित्यनवे चैतन्य प्राप्त होत आहे.

स्वातंश्चोत्तर ललितगद्याचा विस्तार पाहण्यापूर्वी त्याच्या अस्तित्वाच्या खुणा ज्या वाडमयात सापडतात त्याचा येथे थोडक्यात आढावा घ्यावा लागतो. मराठी वाडमयातील ललितगद्याचा विचार करता अव्वल इंग्रजीमधील मराठी गद्यवाडमयामध्ये लालित्याच्या खुणा क्वचितच आढळतात. विष्णूशास्त्री चिपळूणकरांच्या निबंधमालेतील भाषा विलासाने मराठी भाषेची, संस्कृतीची व वाडमयाची अस्मिता जागी झाली आणि त्यानंतर सामाजिक व राजकीय चळवळीच्या निमित्ताने वाडमयनिर्मितीची चक्रे नियतकालिकांच्या साहाय्याने गतिमान झाली. त्यातूनच मराठी गद्यातील लालित्याचा साक्षात्कार निरनिराळ्या रूपांनी होऊ लागला. ज्ञानदानासाठी, ज्ञानप्रसारासाठी अवतरलेल्या निबंधातून हळूहळू लालित्य, काव्यमयता इ. वैशिष्ट्ये प्रकट होऊ लागली. अशा रीतीने आजच्या मराठी ललितगद्याच्या प्रेरणेचे श्रेय प्रामुख्याने विष्णूशास्त्री चिपळूणकरांच्याकडे जाते. त्यांनी वैचारिकतेबरोबर विनोदी लेखनातून लालित्याचा आविष्कार घडविला. पुढे श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, राम गणेश गडकरी, चिं.वि.जोशी, गोडसे भटजी, गंगाधर गाडगीळ, प्रभाकर पांड्ये, प्र.के.अत्रे, पु.ल.देशपांडे, ना.सी.फडके अशा अनेक लेखकांच्या लेखनामध्ये ललित साहित्याचा आविष्कार झालेला दिसतो.

४.१०.२ स्वातंत्र्योत्तर काळातील ललित गद्य

ललित साहित्याचा विचार करताना विविध साहित्यप्रकारांतून ललित साहित्य अविष्कृत झालेले दिसते. स्वातंत्र्यपूर्व ललित गद्य साहित्यानुसार स्वातंत्र्योत्तर काळातही एकूण ललित गद्याचा एकत्रित विचार करण्याची प्रवृत्ती वाढलेली आहे आणि ती फारशी योग्य नाही. ललित गद्यात प्रवास, लेख, व्यक्तिचित्रे, ललित लेख, आठवणी, अनुभव, लघुनिबंध आणि मी च्या अनुभवांचे दीर्घ लेखन या सर्वांचा एकत्रित विचार केला जातो. त्यामुळे या तिन्हीचा स्वातंत्र्योत्तर काळात ‘ललित निबंध’ या नावानेच उल्लेख केला जातो. हेच वाडमय नववाडमयीन प्रवृत्ती’ या नावानेही ओळखले जात आहे. कारण या काळात साहित्याकडे पाहण्याची एक नवी दृष्टि तयार झाली होती. या नव्या मांडणीनुसार अनेक जुने साहित्यप्रकार मोडीत निघाले होते. नवे प्रकार आकाराला येत होते. साहित्यात आत्मनिष्ठा, आत्माविष्कार यांना प्रतिष्ठा मिळाली होती. कोणतेही मानवी अनुभव महत्वाचे असतात. त्यामुळे वैयक्तिक सामाजिक पातळीवरील अनुभवांना साहित्यामध्ये स्थान मिळू लागले. त्याला मूल्य प्राप्त होऊ लागले.

स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात लोकशाही आली. तिच्यामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्याला आणि स्वतःची मते, विचार, दृटिकोन मांडण्याला प्रतिष्ठा आली. पारंत्र्याच्या काळात ‘स्वातंत्र्य’ मिळविणे हा समाजाचा एकमेव ध्यास होता आणि सर्व मनःशक्ती त्याच दिशेने कार्य करीत होत्या. त्याचा ताण नाहीसा झाला. त्यामुळे मानवी मने, साहित्यिक मने ही स्वतःकडे वळली. जीवनसौदर्य, मुक्तपणे, स्वतंत्रपणे चाखायला प्रवृत्त झाली. या सर्वांचा परिणाम मराठी साहित्यावर झाला. त्याला नवी क्रांती प्राप्त झाली. त्यामुळे ‘स्वातंत्र्योत्तर ललित गद्य’ या सर्व परिस्थितीचेच अपत्य मानावे लागते.

४.१०.३ वाटचाल

१९५० ते २००० या कालखंडातील ललित साहित्याच्या स्वरूपाचा विचार करताना साधारणतः या कालखंडाचे दोन भागांत विभाजन केले जाते. ते म्हणजे १९५० ते १९७५ तसेच १९७५ ते २०००. १९५० ते १९७५ च्या कालखंडावर स्वातंत्र्यपूर्व काळातील लेखनाचा प्रभाव दिसतो. त्या काळातील लघुनिबंध शैलीमध्ये लेखन करणारे लेखक हे १९५० नंतरही लिहित होतेच. त्यांचे लेखन हे पुढील काळात चालूच होते. याचा आढावा थोडक्यात पुढीलप्रमाणे –

वि.स.खांडेकर (मंडळधार - १९५९), ना.सी.फडके (पडछाया - १९५६), अनंत काणेकर (विजेचीवेल - १९५६), पांढरी गिडे (१९५७), के.ज. पुरोहित (सावळाच रंग तुझा - १९५०), म.ना.अदवंत (मनाचे संकल्प - १९५०, मनाची मुसाफिरी - १९५६) गो.रा.दोडके (गाभारा - १९६३, नवे निबंध - १९६४), सरोजिनी बाबर (खुणेची पाने - १९६१), वि.पा.दांडेकर (राजाराणी - १९५८), आर्दींचा त्यात सामावेश होतो.

स्वातंच्योत्तर काळात ललित गद्यात आठवणी-अनुभव यांच्या अंगाने पुष्कळच लेखन झालेले दिसते. त्याचा मूळस्त्रोत न.वि.गाडगीळ यांच्या ललित लेखापर्यंत नेऊन पोहोचविता येतो. त्यांची 'सालगुदस्त' (१९४७), अनगड मोती (१९५५), अशी पुस्तके आहेत. गाडगीळांप्रमाणेच ना.ग.गोरे यांचेही ललित लेखन उल्लेखनीय आहे. सीतेचे पोहे (१९५३), डाली (१९५६), राख आणि शिंपले (१९६४) यांच्या ललित गद्यात वैचारिकताही डोकावते. गो.वि.करंदीकर यांच्याही लघुनिबंधात सूचकता, प्रतिमा प्रतीकरूपता, उत्कटता यासारखे गुण दिसतात. यादृष्टीने त्यांचे 'पहिला पाऊस' 'स्पर्शाची पालवी', 'आकाशाचा अर्थ', 'या माझ्या पाऊलवाटा' हे लघुनिबंध उल्लेखनीय आहेत.

दुर्गा भागवत यांची ललित गद्यात सामाविष्ट होणारी एकूण पाच पुस्तके आहेत. ऋतुचक्र (१९५६), भावमुद्रा (१९६०), व्यासपर्व (१९६२), रूपरंग (१९६७) आणि पैस (१९७०) या पाच पुस्तकात ललित गद्याच्या कुटुंबातील वेगवेगळे प्रकार हाताळलेले दिसतात. मगेश पाडगावकर यांचाही 'लिंबोणीच्या झाडामागे' हा लघुनिबंधसंग्रह १९५६ मध्ये प्रसिद्ध झाला. पाडगावकरांचे कविमनच लघुनिबंधात कार्यप्रवण झाल्याचे दिसते. माधव आचवल यांचे ललित लेखांचे 'किमया' हे पुस्तक १९६१ मध्ये प्रसिद्ध झाले. आचवल हे वास्तुकला शास्त्राचे तज असल्याने त्यांच्या 'किमया' मधील लेखांना वास्तुकला आणि अनुषंगाने शिल्पकला व चित्रकला यांचेच समृद्ध संवेदनेच्या पातळीवरील आशयविश्व लाभले आहे. याशिवाय श्रीनिवास कुलकर्णी यांचा १९६५ मधील 'डोह' हा लघुनिबंध, मधुकर केचे यांचे आठवणी अनुभव दर्शन घडविणारे पुस्तक म्हणजे १९६७ मधील 'आखर अंगण', विजय तेंडूलकर यांचा १९७१ मधील 'कोवळी उन्हे' हा संग्रह, व्यंकटेश माडगूळकर यांचे १९७१ मधील 'पांढऱ्यावर काळे' हे पुस्तक, सरोजिनी वैद्य यांचा १९७५ मधील 'पहाटपाणी' हे लघुनिबंधाचे पुस्तक, याशिवाय प्रभाकर पाध्ये यांचा १९७८ मधील 'चिवारीचीफुले', ग.दि.माडगूळकरांचे १९६२ मधील 'मंतरलेले दिवस' अशा अनेक लेखसंग्रहातून ललित साहित्य निर्माण होत गेले.

४.१०.४ १९७५ ते २००० मधील ललित लेखन

या कालखंडामध्ये ललित गद्यातील आत्माविष्काराची ओढ सर्वात महत्त्वाची ठरू लागली. स्वतःच्या अनुभवांशी प्रामाणिक राहून अनौपचारिकपणे तो मांडण्याचा प्रयत्न लेखक करताना दिसू लागले. त्यामुळे ललित गद्याला नवे रूप मिळू लागले. लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वानुसार त्याच्या लेखनाचे स्वरूप ठरत गेले. सर्जनशील, संवेदनशील व्यक्तिमत्त्वांच्या विविधतेमुळे व प्रगल्भतेमुळे आणि अनुभव क्षेत्रांच्या विस्तारामुळे ह्या कालखंडातील ललित गद्याच्या कक्षा विस्तारत गेल्या.

आत्मपरता, अत्यानुभव गाभ्याशी असल्याने ललित गद्यलेखकाची लेखनप्रृकृती ह्या घटकाचे महत्त्व वाढते. श्रेष्ठ दर्जाची संवेदनक्षमता, चिंतनशीलता, व्यक्तिमत्त्वातील सुसंस्कृतता इ. गुण इथे

मोलाचे ठरतात. भोवतालच्या जीवनासंबंधीचे कुतूहल, तल्ख बुद्धिमत्ता, अंतर्मुखता व बहिर्मुखता ह्यांचा तोल साधणारी मनोवृत्ती, उत्कट भाववृत्ती अशी प्रकृतिवैशिष्ट्ये दर्जेदार ललित लेखकामध्ये आढळतात.

या कालखंडातील ललित गद्याची परंपरा अभ्यासताना काही नावांचा उल्लेख गरजेचा आहे. रा.भि.जोशींनी १९७५ नंतरही ललितलेखन केले. ‘साठवणी’ (१९७९), ‘उथळ’ (१९७८), ‘वाटचाल’ (१९७०), ‘सोन्याचा उंबरठा’ (१९८४), हे त्यांचे ललित लेखसंग्रह, शिरीष पै यांचे ‘बडिलांचे सेवेशी’ (१९८७), ‘पणा, तुम्ही म्हणजे तुम्हीच’ (१९९८), ‘मी माझे मला’ (१९९४), ‘मातीखालची माती’ (१९६५), लिहिणाऱ्या आनंद यादवांची ‘स्पर्शकमळे’ (१९७८), आणि ‘पाणभवरे’ (१९८२), ही लेखनेही ललित गद्याला वेगळ्या वाटेने नेणारी आहेत. व्यंकटेश माडगूळकरांचे १९७९ मधील ‘नागझिरा’, १९८४ मधील ‘रानमेवा’ हे संग्रही प्रसिद्ध आहेत. याशिवाय विजया राजाध्यक्ष, शांता शेळके, मारूती चित्तमपल्ली, अरूणा ढोरे, विद्याधर पुंडलिक, गो.नी.दांडेकर, यशवंत पाठक, इंदिरा संत, सुनिता देशपांडे, महेश एलकुंचवार तसेच इतर लेखक लेखिकांच्या लेखनातून ललित साहित्य समोर आलेले दिसते. एकूणच १९७५ नंतर ललित लेखनाला नवनव्या वाटा मिळू लागल्याने ललित साहित्य मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाले. अतिशय व्यापक स्वरूपाचा हा पट आहे. त्यात विविधता आहे. आत्मानुभूती, आत्माविष्कार, आत्मशोधन इ. ह्या काळातील ललित गद्याच्या मुख्य प्रेरणा आहेत.

या लेखनात लेखनाचा घाट किंवा आकार यांचे बंधन लेखकांच्या निर्मितीत नाही. वर्णनपरता, संवादात्मकता, निवेदनात्मकता, प्रसंगकथन, चिंतनात्मक, काव्यात्मता, भावगर्भता अशी अनेक अभिव्यक्तिरूपे ह्या काळातील ललित गद्यात दिसतात. त्यामुळे लेखन समाविष्ट होऊ लागले. नाविन्यपूर्णजीवनानुभवाचा आगळा व या लेखनाचा आस्वाद विविध प्रकारे घेता येतो. १९७५ नंतर प्रसिद्ध झालेल्या ललित गद्यात व्यक्तिरेखेवर लेखन विशेष आहे. लेखकांनी अनेक व्यक्तिमत्वांचा आलेख या प्रकारातून घेतला आहे. तसेच वेगवेगळी अनुभव क्षेत्रे, सामाजिक सांस्कृतिक क्षेत्रातील गोष्टी ललित साहित्यामधून अवतरीत झालेल्या दिसतात. या काळात ललित गद्यात्मक म्हणता येईल असे विविध प्रकारचे लेखन फार मोठ्या प्रमाणात झाले. शिक्षणाचा प्रसार ग्रामीण भागातही झाला. त्यामुळे लोक शिकू लागले. स्वतःला व्यक्त करू लागले. अनेक लेखक निर्माण झालेच पण त्याचबरोबर त्यांची लेखनातील प्रयोगशीलताही सिद्ध झाली. आणि ललित गद्याच्या प्रवाहात कसदार, नवे जीवनभान देणारे आत्मानुभूतीवर आधारित संवेदनशील प्रत्यय देणारे लेखन काही लेखकांनी केले.

या कालखंडातील ललित गद्याच्या नव्या अवताराला, नव्या साहित्यरूपाला ‘मुक्त गद्य’, ‘ललित गद्य’ किंवा ‘गद्यातील मुक्तछंद’ असे म्हटले गेले आणि त्याची अतिलवचिकता व सर्व

समावेशकता स्वीकारली गेली. आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या आणि नवनव्या प्रसारमाध्यमांच्या युगात ललित गद्य कोणत्या स्वरूपात अस्तित्व टिकवणार हा प्रश्न आहे. पण मानवी मनाच्या संवेदना जाग्या करण्याचे काम ललित साहित्य नक्कीच करू शकेल असा विश्वास वाटतो.

४.११ समीक्षा

प्रत्येक माणसाच्या जीवनात साहित्याला/ग्रंथाला/पुस्तकाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. कारण हे साहित्य वा ग्रंथ तरी कुटून निर्माण होतात ? तर ते ही माणसाच्या जीवनातून/समाजातून रचिले जातात. म्हणून साहित्य क्षेत्रात एखाद्या कलाकृतीची वा ग्रंथाची/पुस्तकाची निर्मिती कशी होते या विषयी एक वेगळे कुतूहल प्रत्येक वाचक/रसिकाच्या मनात असते. तेव्हा जीवनानुभवातून निर्माण होणाऱ्या साहित्याची निर्मिती ही पूर्णतः स्वतंत्र अशी प्रक्रिया असते. केवळ साहित्य लेखनाचे तंत्र अवगत झाले म्हणून कोणी लगेच च साहित्य निर्मिती करू शकत नाही. त्यासाठी साहित्यिक वा लेखकाजवळ अभ्यासूवृत्ती असावी लागते. अशीच परिस्थिती समीक्षेच्या बाबतही दिसून येते.

तसे पाहिले तर साहित्यकृतीची निर्मिती होत असताना संबंधित साहित्यकृतीचे बारकाईने निरीक्षण, मूल्यमापन वा शोध होणे ही अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट आहे. प्रत्येक कलाकृतीची रचना ही चिकित्सक वाचकांसाठीच झालेली असते. एखादी साहित्यकृती जर वाचकांनी वाचलीच नाही, त्याबद्दल आपले मत प्रकट केले नाही तर तिची लोकप्रियता कुणाच्याही लक्षात येणार नाही. म्हणून एखाद्या कलाकृतीची / साहित्याची वेगवेगळ्या कसोट्यांवर परीक्षा करता हाती काय लागले त्याचा लेखा-जोखा मांडणे म्हणजे त्या साहित्याची चिकित्सा होय. म्हणजेच त्या साहित्यकृतीत जे काही मांडले आहे त्याविषयी आपल्याला काय वाटते ते शब्दात मांडणे म्हणजे समीक्षा करणे होय. तेव्हा साहित्यकृतीचे अस्तित्व अबाधित रहायचे असेल तर संबंधित साहित्यकृतीची चिकित्सा होणे अत्यंत आवश्यक आणि गरजेचेही आहे. त्यामुळे साहित्याच्या बाबतीत समीक्षेचे महत्त्व अनन्य साधारण स्वरूपाचे आहे.

साहित्य व्यवहाराची आधुनिक अशी ज्ञान शाखा म्हणून समीक्षेकडे पाहिले जाते. समीक्षा या संज्ञेचा अर्थ संस्कृत, प्राकृत, मराठी, हिंदी व इंग्रजी अभ्यासकांनी विविधतेने दिलेला असला तरी चिकित्सा या शब्दाशीच तो निगडित असल्याचे दिसते.

४.११.१ ‘समीक्षा’ संज्ञेची व्युत्पत्ती

संस्कृतमध्ये जेमिनी या अभ्यासकाने समीक्षेसाठी ‘मीमांसा’ हा पर्यायी शब्द योजिला आहे. त्याचा अर्थ ‘साक्षेपी विवरण’ वा ‘समीक्षा’ असा दिला आहे. तर हिंदी साहित्य परंपरेत ‘आलोचना’, ‘समालोचना’, ‘समीक्षा’, ‘मीमांसा’, ‘अवलोकन’ इत्यादी पर्यायी शब्दांचा वापर केला जातो.

अलिकडे मराठी साहित्यात टीका, भाष्य, रसग्रहण, परीक्षण, मीमांसा इत्यादी पर्यायी शब्दांचा वापर भरपूर प्रमाणात होताना दिसतो.

याबरोबरच संस्कृत अभ्यासक भामह, वामन, क्षेमेंद्र, विश्वनाथ, भरतमुनी, आनंदवर्धन यांनीही ‘समीक्षा’ संज्ञा स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न विविध व्याख्यांतून केला आहे. त्यातून प्राचीन काव्यशास्त्राचे नेमके स्वरूप स्पष्ट होण्यास मदत होते. भामह शब्द व अर्थाला महत्त्व देतो, वामन रीतिला, आनंदवर्धन ध्वनिला, क्षेमेंद्र औचित्याला तर विश्वनाथ रसाला महत्त्व देतो. मराठीत ही समीक्षेची नेमकी भूमिका स्पष्ट करणाऱ्या व्याख्या काही अभ्यासकांनी केल्या आहेत.

१) रा.भा.पाटणकर –कलाकृतीचे मूल्यमापन करताना आपल्याला निकषांचा वापर करावा लागतो. निकष देणारे विधान विशिष्ट गुणसमुच्चय व मूल्य यांच्यातील संबंध सांगते. आपल्यासमोर असलेल्या कलाकृतीत ‘क्ष’ आहे असे दाखविण्यास ती चांगली आहे असे सिद्ध होते, एरवी नाही. म्हणजे मूल्य व्यवहारामध्ये कलाकृतीत ‘क्ष’ आहे हे दाखविण्याला फार महत्त्व असते. मूल्यमापनातील एक अटळ पायरी असे या दाखविण्याचे वर्णन करता येईल. कलाकृतीचे वर्ग विश्लेषण केल्याखेरीज ही पायरी गाठता येत नाही. यावरून असे लक्षात येईल की, वर्णन विश्लेषणाच्या अभावी मूल्यमापन अस्तित्वातच येऊ शकत नाही.

२) द.ग.गोडसे –पोत ही मूळची पटनिविष्ट संज्ञा आहे. व्यवहारात आपण कापडाचे पोत असा शब्द प्रयोग करतो. कापडाचे हे पोत म्हणजे काय याचा अर्थ स्पष्ट झाला की, आम्ही म्हणत असलेल्या पोताची कल्पना स्पष्ट व्हावी.

या शिवाय प्रभाकर पाध्ये, दि.के. बेडेकर, श्री.के.क्षीरसागर यांनीही समीक्षेची व्याख्या मांडलेली आहे या विविध व्याख्यांवरून अनेकजण वाचकाच्या अभिरूचीलाच फार महत्त्व दिलेले दिसून येते.

४.११.२ समीक्षेचे स्वरूप

समीक्षा ही कधी एकाच सरळ रेषेत आणि समान नसते, तर ती विविध स्वरूपाची असते, ज्या साहित्यकृतीची समीक्षा करावयाची ते साहित्य ही व्यक्ती तितक्या प्रकृती प्रमाणे विविध स्वरूपाची असते, कालखंड बदलला की समाज बदलतो, अभिरूची बदलते, साहित्य निर्मितीच्या प्रेरणा बदलत असतात, त्यामुळे समीक्षा बदलत असते. म्हणून गो. म. कुलकर्णी लिहितात की, ‘व्यक्ती तितक्या प्रकृतीचा प्रत्यय समीक्षा व्यवहाराइतका अन्यत्र क्वचितच येत असेल. परिस्थिती कोणतीही असली तरी टीकावृत्ती ही उपजतच असते. व्यक्तिपरत्वे तिचा आविष्कार कमी अधिक प्रमाणात होतो. या आष्काराला विशिष्ट घाट आला की, तिला समीक्षा असे संबोधले जाते.’

म्हणजेच व्यक्तिपरत्वे साहित्यकृतीचा घाट, फॉर्म, रचना, रूप बदलत असते. समीक्षा ही व्यक्तीनुसार बदलत असते. म्हणून व्यक्ती आणि समीक्षा यांचा अन्योन्य संबंध आहे. साहित्यिक बदलला की साहित्याची रचना बदलते. तसेच साहित्यकृतीची समीक्षाही बदलते. टीकाकाराची प्रवृत्तीही प्रत्येकाजवळ मुळातच असते. कमी अधिक प्रमाणात तिचा आविष्कार हा होतच असतो. त्या आविष्काराला, अभिव्यक्तीकरणाला एक विशिष्ट घाट, आकार, स्वरूप प्राप्त झाले की तिचे रूपांतर परीक्षणामध्ये/समीक्षणामध्ये होते. तात्पर्य साहित्यिक वा लेखक हा जसा नवनिर्मिती करीत असतो तसे समीक्षकही समीक्षेच्या रूपाने नवनिर्मिती करीत असतो. साहित्यिकांनी केलेल्या जीवनभाष्यावरती आपली मते मांडत असतो. म्हणजे जीवनभाष्यावरती भाष्य करीत असतो. म्हणून समीक्षकाला त्या साहित्याचा सर्व दृष्टींनी अभ्यास, चिकित्सकपणे चिंतन व मनन करून स्वमत, आकलन, मूल्यमापन शब्दबद्ध करावे लागते. तरच ते मूल्यमापन निरपेक्ष व समतोल होईल. निरपेक्ष व समतोल मूल्यमापनातून साहित्यकृतीचे वाड्मयीन सौंदर्य, त्याची गुणवत्ता, उपयुक्तता, वेगळेपण आणि महत्त्व लक्षात येईल.

साहित्यिक हा समाजातूनच साहित्यनिर्मिती करीत असतो. तो त्याचा मुक्त आविष्कार असतो. त्यामुळे साहित्यिकाने समाजजीवनाचे चित्रण कसे करावे वा कसे करू नये अशी बंधने कधी कधी त्याच्यावर लादली जातात. तेव्हा समीक्षकाने साहित्यिकावर वा लेखकावर बंधने लादणे म्हणजे त्याच्या अभिव्यक्ती स्वातंश्यावर बंधने लादण्यासारखे आहे. केवळ टीका करून वा एकांगी दृष्टीने कोणतेही साहित्य वा कलाकृती चांगली वा वाईट ठरविण्याचे काम समीक्षकाने समीक्षेतून करू नये. कारण साहित्य समीक्षेचा खरा हेतू साहित्याचा प्रत्येकाला आनंद आस्वाद घेता येणे हा आहे. साहित्यातून वाचक वा रसिकाला जेव्हा पुनःप्रत्ययाचा अनुभव मिळतो तेव्हा तो स्वतःचे दुःख काही काळ विसरतो म्हणून समीक्षकाने व्यापक व व्यक्ती निरपेक्ष समीक्षा करून वाचक व साहित्यिक यांच्यात चांगला दुवा साधावा. याविषयी वसंत आबाजी डहाके लिहितात की, ‘एखाद्या पुस्तकावर बरे वाईटाचा शिक्का मारणे हे समीक्षकाचे आद्य कर्तव्य नाही ते पुस्तक आपल्या निजरूपात वाचकांशी सहज संवाद साधू शकेल असा प्रकाश टाकणे हे समीक्षकाचे खरे काम आह.’

म्हणजेच समीक्षा करताना समीक्षकाने अकारण मनात आकस वा द्वेष भावना ठेवून एखाद्या साहित्यातील त्रुटी अथवा उणिवा दाखविणे म्हणजे खरी समीक्षा वा चिकित्सा नव्हे. असे झाले तर सकस व सरस साहित्याची निर्मिती होणार नाही व वाचक साहित्याकडे वळणार नाही. म्हणून समीक्षा ही सर्वदृष्टींनी अभ्यासपूर्ण, प्रमाणबद्ध, असावी तरच ती वाचकांशी संवाद साधू शकेल.

अशाप्रकारे साहित्याची समीक्षा संज्ञा-संकल्पना आणि तिचे स्वरूप यांचा थोडक्यात आढावा घेतल्यावर असे म्हणता येईल की साहित्याची समीक्षा ही साहित्य आणि वाचक यांच्यामधील दुवा आहे. म्हणजे साहित्य, कलाकृती आणि वाचक यांच्यात दुवा निर्माण करण्याचे काम समीक्षकाचे

असते. याचा अर्थ समीक्षण वाचूनच वाचक साहित्य वाचण्यास प्रवृत्त होतो असे मात्र नाही. तथापि अभ्यासपूर्वक, चोखंदळपणे केलेली समीक्षा वाचून ते साहित्य वाचण्याची उत्सुकता वाचकाच्या मनात निर्माण होऊ शकते. म्हणून समीक्षण करताना आपल्यातील समीक्षक जागा असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे समीक्षकाला स्वतःची वाड्मयविषयक भूमिका न सोडता त्या साहित्यकृतीचे नेमके स्थान निश्चित करून वाचकाच्या आस्वाद क्षमतेत भर घालणे शक्य होईल.

४.११.३ समीक्षेची वाटचाल

१९५०-१९७५ मधील साहित्य व्यवहारातील पहिले समीक्षक म्हणून प्रा.गा.श्री. जोग यांचा उल्लेख करता येईल. त्यांचे 'काव्यविभ्रम' १९५१ या पुस्तकापेक्षा 'मराठी वाड्मयाभिरूचीचे विहंगमावलोकन' १९५९ व 'मराठी कविता १९४५-१९६५' (१९६७) हे ग्रंथ लक्षणीय आहेत. १९३० पासून १९७९ पर्यंत सातत्याने समीक्षालेखन करून मराठी साहित्यक्षेत्रात अनेक वादविवादांना तोंड फोडणारे समीक्षक म्हणून श्री. के. क्षीरसागर यांचा उल्लेख करता येईल. 'वाद-संवाद' (१९६०), 'उमर खय्यामची फिर्यादी' (१९६१), 'साहित्याच्या दरबारात' (१९६१), आणि 'टीकाविवेक' (१९६५) हे त्यांचे चार ग्रंथ प्रस्तुत कालखंडात प्रसिद्ध झाले आहेत. १९५० ते १९७५ या कालखंडात - 'बालकवी' १९५०, 'साहित्यातील संप्रदाद्य' १९५०, 'गडकन्यांचे अंतरंग' १९५१, 'ज्ञानेश्वरीतील विद्गंध रसवृत्ती' १९५३, 'साहित्यमीमांसा' १९५५, 'नाटककार गडकरी' १९५७, 'केशवसुत : काव्य आणि परामर्श' १९५८, 'एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्राची सामाजिक पुनर्घटना' १९६२, 'रंगभूमीवरील वास्तववाद' १९६६, 'मराठी नाट्यसमीक्षा १८६५-१९३५' १९६८, 'प्राचीन भारतीय कला' १९६९, 'साहित्यातील अशलील आणि ग्राम्य' १९७० इतके विपुल ग्रंथलेखन रा.शं.वाळिंबे यांनी केले आहे. ज्ञानेश्वरीकडे एक काव्यग्रंथ म्हणून पाहणारे 'ज्ञानेश्वरीची स्वतंत्रता' (म.वा.धोंड, १९७४) व 'अरूपाचे रूप', (ल.ग.जोग, १९७८) हे ग्रंथ पुढील काळात प्रसिद्ध झाले.

रा. श्री. जोग, श्री. के. क्षीरसागर, रा. शं. वाळिंबे या समीक्षकरांबोरोबरच जुन्या काळातील ना.सी.फडके यांचे 'लघुकथा': तंत्र आणि मंत्र' १९५२, 'कस्तुरीची लूट' १९६०, 'ही सात शल्मे मनी' १९६२, हे तीन ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. तसेच कृ.पां.कुलकर्णी यांचे 'वाग्यज्ञ' १९५२, म.ना. अदवंत यांचे 'मराठीतील काही कथाकार' १९७०, वि. बा. आंबेकर यांचे 'तरंग आणि तुषार' १९७०, ग. त्र्यं. माडखोलकर यांचे 'साहित्य-समस्या' १९७२ असे अनेक ग्रंथ १९५० ते १९७५ या कालखंडात प्रसिद्ध झाले आहेत. या सर्व समीक्षकांचा साहित्यविषयक दृष्टिकोन तत्त्वतः सारखाच आहे. कला, सौंदर्य, आनंद यासारखे शब्द या समीक्षेत येत असले, तरी त्यांना काही निश्चित अर्थ आहे, असे या समीक्षेत जाणवत नाही. कलेचा पुरस्कार म्हणजे तंत्र आणि जीवनाचा पुरस्कार म्हणजे बोध, असे काहीसे स्वरूप या समीक्षेला येते. वा. ल. कुलकर्णी यांचे 'वाड्मयीन टीपा आणि टिप्पणी' १९५३, 'वाड्मयीन दृष्टी आणि दृष्टिकोन' १९५९, 'श्रीपाद कृष्ण वाड्मयदर्शन' १९५९,

‘साहित्य आणि समीक्षा’ १९६३, ‘मराठी ज्ञानप्रसारक : इतिहास आणि वाड्मयविचार’ १९६५, ‘नाटककार खाडिलकरः एक अभ्यास’ १९६५, ‘साहित्य : शोध आणि बोध’ १९६७, ‘न.चिं. केळकर वाड्मयदर्शन’ १९७३, ‘हरिभाऊंची सामाजिक काढंबरी’ १९७३, ‘साहित्य : स्वरूप आणि समीक्षा’ १९७५, ‘विविध ज्ञान विस्तारः इतिहास आणि वाड्मयविचार’ १९७६ इ. ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. १९७५ नंतर ‘मराठी कविता: जुनी आणि नवी’ हा एक त्यांचा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला असला, तरी त्यातील लेखन १९७५ पूर्वीचे आहे. आणखी एक महत्वाचे समीक्षक गंगाधर गाडगील हे होत. ‘खडक आणि पाणी’ १९६० व ‘साहित्य मानदंड’ १९६२ ही त्यांची दोन पुस्तके प्रस्तुत कालखंडात प्रसिद्ध झाली आहेत. यानंतर माधव आचवल, पु.शि.रेगे, गो.वि.करंदीकर यांचा उल्लेख करता येईल.

ललित साहित्यातील सृजनशीलतेचे भान ठेवून जीवनवादी दृष्टिकोनातून समीक्षात्मक लेखन करणारे दुसरे मार्क्सवादीसमीक्षक म्हणून दि.के बेडेकर व शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांचा उल्लेख करता येईल. तर जीवन आणि कलानिर्मिती यांचा घनिष्ठ संबंध ध्यानात घेऊन साहित्यस्वरूप व त्याचे मूल्यमापन याविषयाची एक वेगळा विचार द.ग.गोडसे यांच्या ‘पोत’ १९६३ या ग्रंथातून मांडला गेला आहे.

एकंदरीत, १९५०-१९७५ या कालखंडाच्या विशेषतः पूर्वार्धात आणि काही प्रमाणात नंतरही ललित साहित्यस्वरूप शोधनाच्या दिशेने बरेच लेखन झाले आहे, असे दिसते. कथा, कविता, नाटक, काढंबरी या सर्व साहित्यप्रकारांत लेखकाचा अनुभव व्यक्त होत असतो. तो कल्पनात्मक असतो, ही या कालखंडाची सर्वसामान्य भूमिका आहे. कुसुमावती देशपांडे, रा.भि.जोशी, गं.ब. ग्रामोपाध्ये, वसंत दावतर हे त्या काळातील चांगले साहित्याभ्यासक म्हणून साहित्यक्षेत्रात परिचित होते. गो.म.कुलकर्णी यांचे समीक्षालेखन पुस्तकरूपात प्रसिद्ध होण्यास याच कालखंडात सुरुवात झाली. ‘रसग्रहण: कला आणि स्वरूप’ १९५२, ‘खंडनमंडन’ १९६८, ‘साद-पडसाद’ १९७४ आणि ‘वाटा आणि वळणे’ १९७५ असे त्यांच्या लेखनाचे चार ग्रंथ या कालखंडात प्रसिद्ध झाले. रा.ग. जाधव यांचे ‘नववाड्मयीन प्रवृत्ती आणि प्रमेये’ १९७२ आणि ‘साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ’ १९७५ असे दोन संग्रह प्रस्तुत कालखंडात प्रसिद्ध झाले आहेत. स.गं.मालशे यांचे ‘आवडनिवड’ १९५९, व ‘नीरक्षीर’ १९७५, सरोजिनी वैद्य यांचा ‘माती आणि मूर्ती’ १९७५ असे काही लेखसंग्रहही या काळात प्रसिद्ध झाले आहेत. ‘लघुकथालेखनः तंत्र आणि मंत्र’ १९६६ हा ना.सी. फडके यांचा नवकथापूर्व दृष्टिकोनातून कथेविषयी काही सैधांतिक मांडणीकरण्याचा प्रयत्न करणारा ग्रंथ आहे. मराठी कथेचा अभ्यास करणारा दुसरा ग्रंथ ‘मराठीतील काही कथाकार’ १९७० हा म.ना.अदवंत यांचा आहे.

या ग्रंथांपेक्षा अगदी वेगळी अशी म. द. हातकणंगलेकर यांची एक लघुकथाविषयक पुस्तिका ‘मरण आणि वेलबुटटी : आजच्या मराठी कथेच्या वेदना आणि विभ्रम’ १९७१ या नावाने प्रसिद्ध झाली आहे. प्रस्तुत कालखंडात प्रसिद्ध झालेला इंदुमती शेवडे यांचा ‘मराठी कथा: उगम आणि

विकास' १९७३ हा ग्रंथ म्हणजे मराठी कथासमीक्षेच्या संदर्भातील एक महत्वाकांक्षी प्रयत्नच म्हणायला हवा. मराठी कथेच्या उगमापासून १९७० पर्यंतच्या काळात मराठी कथेचा विकास विविध टप्प्यांनी कसकसा होत गेला. ते संक्षेपाने पाहण्याचा प्रयत्न या ग्रंथात करण्यात आला आहे. १९५०-७५ या कालखंडात काढबरी हा साहित्यप्रकार व मराठी काढबरीकार यांच्या निमित्ताने तेरा ग्रंथ प्रकाशित झाले आहेत. त्यांमध्ये ल.म.भिंगारे, उषा हस्तक, वा. ल. कुलकर्णी, अचला जोशी यांचे ग्रंथ आहेत. त्यानंतर रा.श.वाळिंबे, कृ. बा. मराठे, गं. दे. खानोलकर, गं.ब.ग्रामोपाध्ये, द.भि.कुलकर्णी यांचेही समिक्षात्मक ग्रंथ या कालखंडात प्रकाशित झाले आहेत.

१९५०-७५ या काळातील नाट्यक्षेत्रातील हालचालींच्या निमित्ताने पुस्तकरूपाने काही लिहिण्याचे प्रयत्न फारसे दिसत नाहीत. शोकनाट्य, सुखनाट्य यांसारखे नाट्यप्रकार' कोलहटकर, गडकरी, खाडिलकर, किलोस्कर, देवल यांसारखे जुन्या पिढीतील नाटककार आणि मराठी रंगभूमिविषयक सर्वसामान्य रसिकाचे कुतूहल पूर्ण करणारी बरीचशी माहितीपर पुस्तके या काळात बहुतांशी प्रसिद्ध झालेली दिसतात. सदा कळ्हाडे यांचा 'सुखनाट्याचे साहित्यरूप' १९७४ हा ग्रंथही सुखनाट्य व त्यासंदर्भातील प्रश्न यांची सुबोध ओळख करून देणारा आहे. मु.श्री.कानडे यांचे 'कालचे नाटककार' १९६७ हे एक लक्षणीय पुस्तक आहे. वा.ल.कुळकर्णी यांचे 'नाटककार खाडिलकर: एक अभ्यास' १९६५ व गंगाधर गाडगीळ यांचे 'खाडिलकरांची तीन नाटके' १९७३ ही दोन पुस्तके यासंदर्भात महत्वाची आहेत. रा.श.वाळिंबे यांचे 'नाटककार गडकरी' १९५७ व त्र्यं.वि.सरदेशमुख यांचे 'गडकन्यांची संसारनाटके' १९७० अशी दोन पुस्तके या कालखंडात पहावयास मिळतात. मराठी नाट्यक्षेत्राच्या संदर्भात श्री.ना.बनहट्टी यांचे 'बनहट्टी लेखसंग्रह' नाट्य व रंगभूमी' १९५५, 'मराठी रंगभूमीचा इतिहास' (खंड पहिला, १९५७), 'मराठी नाट्यकला आणि नाट्यवाङ्मय' १९५९ व 'नाट्याचार्य गोविंद बळाळ देवल' १९६७ असे महत्वाचे लेखन या कालखंडात प्रसिद्ध झाले आहे. मराठी नाटक व रंगभूमी यांविषयी गंभीरपणे विचार करणाऱ्या समीक्षकांमध्ये के. नारायण काळे हे एक नाव महत्वाचे आहे. १९३०-३१ पासून लेखन करणारे के. नारायण काळे यांच्या स्फुट लेखनाचा 'नाट्यविमर्श' १९६१ हा पहिलाच संग्रह या कालखंडात प्रसिद्ध झाला आहे. वसंत कानेटकर हे १९५०-७५ या काळातील एक लोकप्रिय व आघाडीचे नाटककार होते. त्यांचे 'नाटक : एक चिंतन' १९७४ हे एक छोटेसे पुस्तक या कालखंडात प्रसिद्ध झाले आहे.

अशाप्रकारे १९५० ते २००० या कालखंडातील स्त्रीवादी साहित्याबरोबरच बालसाहित्य, विज्ञान साहित्य, ख्रिश्चन साहित्य, मुस्लीम साहित्य, लोकप्रिय साहित्य, ललित मुक्तगद्य आणि समीक्षा यांचे स्वरूप, वैशिष्ट्ये व वाटचाल यांचा आढावा घेतल्यानंतर असे दिसून येते की, या कालखंडातील प्रत्येक साहित्यप्रकारात वैविध्य, वेगळेपणा आहे. त्यांचे विषय व मांडणीही वेगवेगळी आहे. व्यक्ती तितक्या प्रकृतीमुळे या साहित्यप्रकारांची विविधता व वैचित्र्य आज आपणास

अभ्यासाला प्रेरणा देते. त्यामुळे आजही त्यांचा अभ्यास परिपूर्ण होण्यासाठी एक अभ्यासक म्हणून प्रत्येकाने प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

४.१२ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न

वस्तुनिष्ठ प्रश्न.

- १) कलारा झेटकिन या स्त्रीने कोणता दिवस ‘स्त्रीमुक्तीदिन’ म्हणून पाळण्याचे आवाहन केले.
(१ मार्च / ८ मार्च / २५मार्च)
- २) मराठीत कोणत्या ग्रंथात सर्वप्रथम स्त्रीवादाची सुरुवात झाली होती.
(स्त्री-पुरुष तुलना / मनुस्मृती / नाच गं घुमा)
- ३) ‘मला उध्वस्त व्हायचंय’ हे आत्मकथन कोणी लिहिले ?
(मुमताज रहिमतपुरे / मल्हिका अमरशेख / राजिया सुलताना)
- ४) मराठी विज्ञान साहित्यास केब्हा महत्त्व प्राप्त झाले ?
(१९५० नंतर / १९६० नंतर / १९७५ नंतर)

उत्तर:- १) ८ मार्च, २) स्त्री-पुरुष तुलना, ३) मल्हिका अमरशेख, ४) १९७५ नंतर

४.१३ सरावासाठी प्रश्न

अ) योग्य पर्याय निवडा.

- १) युनोने कोणते वर्ष ‘जागतिक महिला वर्ष’ म्हणून जाहीर केले.
(१९६० / १९७५ / १९८०)
- २) ‘ब्रेनब्हेज’ ही काढंबरी कोणी लिहिली ?
(रेखाबैजल / शुभदा गोगटे / माधुरी शानभाग)
- ३) ख्रिस्ती वाङ्मयाला कोणत्या नियतकालिकाने हातभार लावला ?
(मनोरंजन / ज्ञानोदय / ज्ञानप्रसारक)
- ४) नसीमा हुजरूक यांच्या आत्मचरित्राचे नाव काय ?
(नाच गं घुमा / डिम्मा / चाकाची खुर्ची)

ब) दीर्घोत्तरी प्रश्न :-

१) स्त्रीवादी संकल्पना विशद करून स्त्रीवादी साहित्याचे स्वरूप व वाटचाल स्पष्ट करा.

(उत्तरासाठी ४.३.१ हा संदर्भ पहावा)

२) समीक्षा म्हणजे काय ते सांगून साहित्य समीक्षेचे स्वरूप स्पष्ट करा.

(उत्तरासाठी ४.११ हा संदर्भ पहावा)

क) लघुतरी प्रश्न :-

१) बालसाहित्याची माहिती द्या.

(उत्तरासाठी ४.४ हा संदर्भ पहावा)

२) मुस्लीम साहित्याचे स्वरूप स्पष्ट करा.

(उत्तरासाठी ४.८ हा संदर्भ पहावा)

ड) सरावासाठी दीर्घ प्रश्न-

१) लोकप्रिय साहित्याचा आढावा घ्या.

२) ललित साहित्याची स्वरूप-वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

३) बालसाहित्याचे स्वरूप व वाटचाल स्पष्ट करा.

इ) सरावासाठी लघुतरी प्रश्न-

१) ख्रिश्चन साहित्याचे स्वरूप स्पष्ट करा.

२) मुस्लीम साहित्याने मराठी साहित्यात कोणती भर घातली?

३) स्त्रीवादी समीक्षेची माहिती द्या.

४.१४ पूरक वाचन

१. भारतीय भाषेतील स्त्रीवादी साहित्य, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे.

२. मराठी वाड्याचा इतिहास, खंड सातवा, भाग चौथा, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे.

३. मराठी वाड्याचा इतिहास, खंड सातवा, भाग पहिला, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे.

४. प्रदक्षिणा खंड १ आणि २

५. स्त्रीवाद संपादन, सुमती लांडे.

४.१५ उपक्रम

१. विविध साहित्यिकांच्या पुस्तक परीक्षणांचा संग्रह करा.
२. विज्ञान साहित्यामधील बाल फोंडके व जयंत नारळीकर यांच्या कथा काढबन्यांचे वाचन करा.
३. प्र. के. अत्रे, अनिल अवचट, विंदा करंदीकर यांच्या बालसाहित्याचा शोध घेऊन वाचन करा.

४.१६ संदर्भ ग्रंथ-

१. स्त्रीवादी विचार आणि समीक्षेचा मागोवा.
डॉ. शोभा पाटील, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे प. आ. २००७.
२. स्त्रीवादी समिक्षा : स्वरूप आणि वाटचाल.
डॉ. विद्युत भागवत, प्रतिमा प्रकाशन, प. आ. २००४.
३. स्त्रीवादी समिक्षा स्वरूप आणि उपयोजन.
डॉ. अश्विनी धोंगडे, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, १९९३.
४. स्त्रीवादी सामाजिक विचार,
डॉ. विद्युत भागवत, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, प. आ. २००८.
५. स्त्रीवाद, संपा. सुमती लांडे, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, २००७.
६. वाङ्मयीन संज्ञा. संकल्पना कोश, संपा. प्रभागणोरकर, डहाके आणि इतर, भटकळ फाऊंडेशन, मुंबई, प. आ. २००१.
७. भारतीय संदर्भातून स्त्रीवाद व स्त्रीवादी समीक्षा.
डॉ. शोभा नाईक, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, प. आ. २००७.
८. सानिया यांचे साहित्य आणि स्त्रीवाद, डॉ. शिल्पा म्हात्रे, गोदा प्रकाशन, औरंगाबाद, प.आ. २००८
९. मराठी साहित्य विमर्श आणि विमर्शक : व. दि. कुलकर्णी, २००९
१०. व्हर्च्युअल रिअलिटी - बाल फोंडके, २००९

११. धार आणि काठ - नरहर कुरंदकर, देशमुख आणि कंपनी

१२. मराठी मुस्लीम साहित्य : सम्बद अमीन, सांगली १९४२.

नियतकालिके :

- १) मराठी बालसाहित्य : प्रवाह आणि स्वरूप - लीलावती भागवत, चित्रमय जगत, सप्टेंबर १९९५.
- २) परिवर्तनाचा वाटसरू, १९९९.

